

Αγορές και Πολιτική

Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία, 18ος - 20ός αιώνας

Markets and Politics

Private Interests and Public Authority, 18th - 20th centuries

Επιμέλεια: Χριστίνα Αγριαντώνη, Λήδα Παπασεφανάκη, Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου

Edited by: Christina Agriantoni, Maria Christina Chatziioannou, Leda Papastefanaki

Αγορές και Πολιτική

Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας)

Markets and Politics

Private Interests and Public Authority (18th-20th centuries)

Επιμέλεια: Χριστίνα Αγριαντώνη, Λήδα Παπαστεφανάκη, Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου
Edited by: Christina Agriantoni, Maria Christina Chatziioannou , Leda Papastefanaki

© **Copyright** Χριστίνα Αγριαντώνη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2016

© **Copyright** Christina Agriantoni, University of Thessaly Press, 2016

ISBN 978-960-9439-46-6

**Πανεπιστημιακές
Εκδόσεις Θεσσαλίας**

Αργοναυτών & Φιλελλίνων
382 21 Βόλος
Τηλ.: 24210 74592
Fax: 24210 74777
<http://press.uth.gr>

Επιμέλεια κειμένων
Δημήτρης Τσιάπρας

Σελιδοποίηση & σχεδιασμός εξωφύλλου
Σοφία Μελαχρινάκη, Χαρούλα Ξουράφα

**University
of Thessaly Press**

Argonafton & Filellinon
382 21 Volos, Greece
Tel.: 24210 74592
Fax: 24210 74777
<http://press.uth.gr>

Text editing
Dimitris Tsiapras

Layout & Book design
Sofia Melachrinaki, Haroula Xourafa

Εικόνα εξωφύλλου - Cover image: Anton Arkhipov, Wall Street-Stock Market, 2003

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

2ο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας

**Αγορές και Πολιτική
Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία
(18ος-20ός αιώνας)**

10 - 12 Φεβρουαρίου 2012
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος

GREEK ECONOMIC HISTORY ASSOCIATION
UNIVERSITY OF THESSALY
Department of History, Archaeology and Social Anthropology

**2nd International Conference on Economic and Social
History**

**Markets and Politics
Private Interests and Public Authority
(18th-20th centuries)**

10 - 12 February 2012
University of Thessaly, Volos

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

Εισαγωγή.....	9
Introduction.....	21
I. Η διαμόρφωση των αγορών: Ιδέες και θεσμοί/ Shaping the markets: Ideas and institutions.....	33
<i>Nicholas J. Theocarakis</i> The market as default mechanism: A history of economic thought perspective	35
<i>Giorgos Argitis - Athanassios Koratzanis</i> The New Consensus Macroeconomic Model: Unrealistic theory, non-credible policy.....	51
<i>Πολύκαρπος Καραμούζης</i> Θρησκευτική ηθική και οικονομική συμπεριφορά. Οι ιδεολογικές χρήσεις της φιλανθρωπίας στον επίσημο λόγο της Ελληνικής Εκκλησίας.....	67
<i>Χρήστος Δεσύλλας</i> Ιδιότυποι θεσμοί μικροχρηματοδότησης και δικαιικές ρυθμίσεις στην κερκαραϊκή αγορά του 18ου-19ου αι.	85
II. Κράτος και αγορές/State and markets	97
<i>Δημήτρης Δημητρόπουλος</i> Αγορά, φόροι και εξαναγκασμοί: Το «τζελέπικο» στις περιοχές του Αλή Πασά	99
<i>Στράτος Ν. Δορδανάς</i> Ο πόλεμος ως επιχείρηση: Γερμανικοί ανταγωνισμοί για τους ελληνικούς εξοπλισμούς πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους.....	113
<i>Giulio Mellinato</i> The origins of Finmare. A technocratic reform beyond state and market in fascist Italy.....	125
<i>Σπύρος Δημανόπουλος</i> Η ανάδυση της επιχειρηματικής ομάδας των ξενοδόχων του νομού Ηρακλείου, 1970-1980	143

Γιώργος Ιωαννίδης
 Δημιουργώντας αγορές από το τίποτα: η περίπτωση της
 συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα 159

Γιάννης Καλογήρου
 Η Κοινωνία της Πληροφορίας στην Ελλάδα (1997-2012):
 Ο δύσβατος δρόμος. Μια πρώτη απόπειρα απολογισμού 175

III. Επιχειρήσεις και πολιτική/Business and politics 195

Κώστας Ράπτης
 Μεταξύ αγοράς και πολιτικής: Ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες στην
 Κεντρική Ευρώπη από τα μέσα του 19ου αιώνα έως και
 τον Μεσοπόλεμο 197

Sophia Laiou
 The enterpreunerial activities of a paşa and the role of
 Georgios Voulgaris of Hydra
 (end of the 18th-beginning of the 19th century)..... 209

Hugo Silveira Pereira
 Markets, politics and railways: Portugal, 1852-1873 221

Χρήστος Τσάκας
 Απαλλοτριώσεις και συμβάσεις υπό αίρεση:
 Η ύστερη φάση της Δικτατορίας, 1973-1974..... 239

Nicolas A. Métaixidés - Michel Fabrice Akono Abina
 Confrontation et/ou coopération entre pratiques politiques et
 logiques économiques dans le processus de la création de
 l'imaginaire entrepreneurial en Afrique subsaharienne 249

IV. Επιχειρήσεις, πολιτική και κοινωνικές προκλήσεις/ Business, politics and societal challenges 267

Άγγελος Α. Χοτζίδης
 Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
 (1881-1914): Η δράση των ευρωπαϊών πιστωτών και
 οι αντιδράσεις των οθωμανικών αρχών και των αγροτών 269

Νίκος Ποταμιάνος
 Κρατική πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929):
 Η εργατική νομοθεσία, οι προδιαγραφές υγιεινής και
 η εξαίρεση της αρτοποιίας 287

<i>Αγγελική Νικολάου</i>	
Το ζήτημα των φορτοεκφορτωτών του λιμένας Βόλου ως πεδίο αντιπαράθεσης και διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους φορείς της πολιτικής εξουσίας και της ιδιωτικής οικονομίας στη δεκαετία του 1930	301
<i>Vassilis G. Manousakis</i>	
The Economic Elites of occupied Europe and the end of Nazi “New Order”: the examples of Greece and Belgium.....	309
<i>Ilias Bissias - Katerina Papakonstantinou</i>	
Interest groups, the Media and politics: Revisiting the Greek ship-owners associations’ strategic vision towards the Media in the 1970s.....	323
Abstracts (English - French)	335
Βιογραφικά σημειώματα - Biographical notes on contributors...349	
Πρόγραμμα Συνεδρίου.....	359
Conference Program.....	365
Οργανωτική και Επιστημονική Επιτροπή - Organizing and Scientific Committees	371

Εισαγωγή

Χριστίνα Αργιαντώνη, Λήδα Παπαστεφανάκη, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

Η σχέση μεταξύ οικονομίας και πολιτικής έχει αποτελέσει από καιρό αντικείμενο έρευνας και προβληματισμού στην ιστοριογραφία και τις κοινωνικές επιστήμες. Στο κλασικό πλέον έργο του ο Καρλ Πολάνι αμφισβήτησε τη φιλελεύθερη αντίληψη για τη «φυσικότητα» της συμπεριφοράς του homo oeconomicus και ανέδειξε την ιστορικότητα της σύγχρονης «οικονομίας της αγοράς». Ισχυρίστηκε πως η εμφάνιση των εθνικών αγορών δεν ήταν αποτέλεσμα της σταδιακής και αυθόρμητης χειραφέτησης της οικονομικής δραστηριότητας από τον κυβερνητικό έλεγχο, αλλά απόρροια της συνειδητής παρέμβασης των κυβερνήσεων, που τις επέβαλαν για μη οικονομικούς λόγους.¹

Σχεδόν σε όλο τον 20ό αιώνα η συζήτηση διεξαγόταν πιο συχνά με τους όρους του διπόλου «κράτος και αγορές». Από τη μεριά του κράτους, έχει μελετηθεί και δια μακρών συζητηθεί το ζήτημα της κρατικής παρεμβατικότητας στη σύγχρονη οικονομία, ή η άνοδος του κρατισμού από το τέλος του 19ου αιώνα, τόσο με τη μορφή της άμεσης παρέμβασης και εμπλοκής του κράτους στην οικονομία όσο και με τη μορφή της επιβολής ρυθμίσεων στην αγορά. Από τη μεριά των αγορών, και πέραν της κλασικής μαρξιστικής θέσης για τις δεδομένες «ταξικές συγγένειες» του κράτους, το ζήτημα που έχει κατά κύριο λόγο εξεταστεί είναι οι τρόποι με τους οποίους οι παράγοντες της αγοράς μπορούν να επηρεάζουν τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η δυναμική επανάκαμψη της νεοκλασικής οικονομικής σχολής και η μαζική υιοθέτηση των λεγόμενων «νεοφιλελεύθερων» πολιτικών από τις αναπτυγμένες χώρες, αλλά και η διάψευση των μεγάλων προσδοκιών στην πρόσφατη περίοδο της κρίσης, αναζωπύρωσαν τη συζήτηση για τη σχέση πολιτικής και οικονομίας. Από τη μια μεριά ο ηγεμονικός λόγος των υποστηρικτών της ελεύθερης αγοράς διακηρύσσει την αυτονομία της οικονομικής σφαίρας, υποβιβάζει και δυσφημεί τον ρόλο των δημόσιων αρχών και επαγγέλλεται την απόσυρση του κράτους από κάθε παρέμβαση στην οικονομία. Από την άλλη, η μεγάλη κινητικότητα των κεφαλαίων σε παγκόσμιο επίπεδο, η ανάδυση ισχυρών διεθνικών χρηματοπιστωτικών δικτύων, δημιουργούν την εντύπωση μιας μετατόπισης της ισχύος από τα κράτη, ή ακόμα και από τους διακρατικούς οργανισμούς, προς τους ανεξάρτητους παίκτες των διεθνών αγορών.

Η κριτική της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών και της ιστορίας, αλλά και των αντισυμβατικών οικονομικών, έχει ανανεωθεί, αμφισβητώντας τον καταστατικό διαχωρισμό κράτους και αγορών, ή πολιτικής και οικονομίας, μια διχοτομία που δεν αντέχει στη βάση της ιστορίας

---

1. Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Farrar & Rinehart, Νέα Υόρκη & Τορόντο 1944 (ελληνική έκδοση: *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μετάφραση Κ. Γαγανάκης, Νησίδες, Σκόπελος 2001).

και είναι «μάλλον μια αναλυτική ουτοπία παρά μια ιστορική πραγματικότητα».² Μελετώντας διαχρονικά τις εισοδηματικές ανισότητες, ο Τομά Πικετύ έδειξε πρόσφατα ότι «η ιστορία της κατανομής του πλούτου είναι πάντοτε μια ιστορία βαθιά πολιτική και δεν συνοψίζεται σε καθαρά οικονομικούς μηχανισμούς».³ Η εν εξελίξει παγκοσμιοποίηση, άλλωστε, αποτελεί «πολιτικό δημιούργημα από πολλές απόψεις» και δεν είναι απλώς ένα «αυθόρμητο προϊόν των ελεύθερων αγορών ή των νέων τεχνολογιών».⁴ Ωστόσο οι περισσότεροι οικονομολόγοι αποκλείουν την πολιτική από τη συλλογιστική τους, όταν δεν την θεωρούν απλώς ανεπιθύμητη παρενόχληση στην «καθαρή» λογική της αγοράς.⁵

Έχει πειστικά υποστηριχθεί ότι η οικονομική συμπεριφορά, η συμπεριφορά των ανθρώπων στην «αγορά», δεν έπαψε να προσδιορίζεται από κοινωνικές και ιδεολογικές παραμέτρους στη νεωτερική εποχή και δεν υπακούει μόνο στις επιταγές της ορθολογικής επιλογής (*rational choice*), αν και η συζήτηση για το πώς ακριβώς λειτουργούν αυτοί οι κοινωνικοί προσδιορισμοί είναι ακόμα ανοιχτή.⁶ Η οικονομική συναλλαγή, στην απλούστερη μορφή της, «προϋποθέτει μια ιδρυτική σύμβαση, ή μια προηγούμενη επιλογή μεταξύ εναλλακτικών συμβάσεων, που δεν ανήκουν όλες στη σφαίρα της εμπορικής ισορροπίας αλλά παραπέμπουν σε νοητικές αναπαραστάσεις και κοινωνικές σχέσεις».⁷ Ορισμένοι οικονομολόγοι, στρεφόμενοι στην ιστορία, επιχείρησαν ακριβώς να «αποφυσικοποιήσουν» την έννοια της οικονομίας της αγοράς και να μελετήσουν το μεταβαλλόμενο θεσμικό περιβάλλον και την οργάνωση των επιχειρήσεων σε σχέση με τις οικονομικές συμπεριφορές.⁸ Η «ανακάλυψη» της «ποικιλίας των καπιταλισμών» έχει αναδείξει το βάρος της ιστορίας και των θεσμών στη διαμόρφωση των πολιτικο-οικονομικών καθεστώτων και στον τρόπο λειτουργίας των «αγορών».⁹ Οι προσεγγίσεις της θεωρίας των θεσμών έχουν δείξει ότι οι «αγορές» δεν μπορούν να υπάρχουν χωρίς δημόσια

2. Frank Trentmann, "Political culture and political economy: interest, ideology and free trade", *Review of International Political Economy*, 5/2 (1998), σ. 217-251. Βλ. και του ίδιου, *Free Trade Nation: Consumption, Civil Society and Commerce in Modern Britain*, Oxford University Press 2008.

3. Thomas Piketty, *Le capital au 21e siècle*, Éditions du Seuil, Παρίσι 2013 (ελληνική έκδοση: *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, μετάφραση Ελίζα Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 39 για το παράθεμα)

4. Linda Weiss, "Globalization and state power", *Development and Society*, 29/1 (2000), σ. 1-15.

5. Βλ. σύνοψη των σχετικών συζητήσεων από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης στο Paola Subacchi, "Introduction", *International Affairs*, 84/3 (2008), σ. 413-430.

6. Καθοριστικό για αυτή τη γραμμή σκέψης στον χώρο της οικονομικής κοινωνιολογίας υπήρξε το κλασικό, πλέον, άρθρο του Mark Granovetter, "Economic action and social structure: the problem of embeddedness", *American Journal of Sociology*, 91/3 (1985), σ. 481-510. Για τη σχετική συζήτηση βλ. και Neil Fligstein, "Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions", *American Sociological Review*, 61 (1996), σ. 656-73.

7. Les Annales, «Tentons l'expérience», *Annales ESC*, 44/6 (1989), σ. 1319-1320.

8. William Lazonick, *Business Organization and the Myth of the Market Economy*, Cambridge University Press, 1991 (ελληνική έκδοση: *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μετάφραση Π. Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001).

9. Peter A. Hall and David Soskice, *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press, 2001.

αρχή που να ορίζει τους κανόνες των συναλλαγών.¹⁰ Έχει, τέλος, πειστικά αμφισβητηθεί η πεποίθηση των θιασωτών της ελεύθερης αγοράς ότι η ανάμιξη του κράτους δεν μπορεί παρά να είναι επιζήμια: αντίθετα, στις ΗΠΑ όπως και στην Ευρώπη, η συμβολή του κράτους στην προώθηση νέων τεχνολογιών και στο άνοιγμα νέων αγορών υπήρξε αποφασιστική.¹¹

Σε αυτόν τον προβληματισμό εγγράφεται το Διεθνές Συνέδριο με θέμα *Οι Αγορές και η Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας)* που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας σε συνεργασία με το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας το 2012, σε μια εποχή ιδιαίτερης έντασης των συζητήσεων για τα θέματα αυτά, λόγω της κρίσης που έπληττε την Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στόχος του Συνεδρίου ήταν να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο σφαίρες, Πολιτική και Οικονομία, σε ιστορική προοπτική, αλλά και να προωθήσει τη σύνδεση, ή επανασύνδεση, της Οικονομικής με την Πολιτική Ιστορία, μια σύνδεση που μάλλον είχε παραμεληθεί στην προηγούμενη φάση της ανάπτυξης της Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. Και οι δύο κατευθύνσεις της ιστοριογραφίας έχουν πολλά να κερδίσουν από μια ανανεωμένη συνομιλία.

Τα επιλεγμένα κείμενα που συγκεντρώθηκαν σ' αυτόν τόμο παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, κάτι αναμενόμενο όταν πρόκειται για μελέτες που προέρχονται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, από ιστορικούς. Το κοινό νήμα που τα συνδέει είναι το ότι όλα επιχειρούν, σε διαφορετικές εποχές και τόπους, να αναλύσουν το αξεδιάλυτο πλέγμα οικονομικών δραστηριοτήτων και πολιτικών διαβημάτων, όπως αυτό εμφανίζεται είτε με τη μορφή δικτύων και σχέσεων ανάμεσα στους φορείς των δύο πεδίων, είτε με τη μορφή αμοιβαίων πιέσεων και επιρροών μεταξύ συγκροτημένων ιδιωτικών συμφερόντων και πολιτικού προσωπικού, είτε με τη μορφή των πολιτικών παρεμβάσεων και ρυθμίσεων στις αγορές, ή, τέλος, μέσα από το παιχνίδι του καθρέφτη μεταξύ οικονομικών θεωριών και οικονομικής πολιτικής. Αυτοί ήταν οι άξονες που είχαν προταθεί στο εισηγητικό κείμενο του Συνεδρίου. Στον τόμο τα κείμενα έχουν αναδιαταχθεί σε τέσσερις ενότητες με βάση τα κύρια κοινά στοιχεία τους, όπως προέκυψαν από την τελική, ολοκληρωμένη εκδοχή τους. Σε αυτά τα κοινά στοιχεία επικεντρώνεται και η παρουσίαση που ακολουθεί.

Στην πρώτη ενότητα (*Η διαμόρφωση των αγορών: ιδέες και θεσμοί*), οι συμβολές επικεντρώνονται στις ιδεολογικές, πολιτισμικές και θεσμικές παραμέτρους που διαμορφώνουν τις οικονομικές συμπεριφορές και την οικονομική πολιτική. Από την σκοπιά της ιστορίας της οικονομικής σκέψης, ο Νίκος Θεοχαράκης παρακολουθεί τις διαδρομές της έννοιας της «αγοράς» στα έργα των σημαντικότερων στοχαστών, έως την πλήρη αυτονόμησή της από κάθε κοινωνικό προσδιορισμό, η οποία συντελέστηκε με τη μαρξιναιστική θεωρία του τέλους του 19ου αιώ-

---

10. Neil Fligstein, Alec Stone Sweet, "Constructing polities and markets: an institutionalist account of European integration", *American Journal of Sociology*, 107/5 (2002), σ. 1206-1243.

11. Mariana Mazzucato, *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*, Anthem 2013 (ελληνική έκδοση: *Το επιχειρηματικό κράτος. Ανατρέποντας μύθους*, μετάφραση Π. Παπαζαχαρίου, επιμέλεια Γ. Καλογήρου, Κριτική, Αθήνα 2015).

να. Ενώ έως τότε οι οικονομολόγοι πραγματεύονταν λίγο πολύ ενιαία το δίπτυχο οικονομία-πολιτική,¹² ενώ κάποιο ρόλο για το κράτος αναγνώριζε ακόμα και η κλασική οικονομική θεωρία, η «μαρξινολιστική επανάσταση», όπως αποκρυστάλλωθηκε στα νεοκλασικά οικονομικά, ήταν εκείνη που θεώρησε την αγορά ως έναν αυτόνομο, ταξικά αμερόληπτο, α-πολιτικό μηχανισμό κατανομής των πόρων, η σωστή λειτουργία του οποίου απαιτούσε την απουσία της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή της πολιτικής.

Οι συνέπειες της αυτονόμησης της έννοιας της αγοράς φαίνονται στους σχεδιασμούς της σημερινής οικονομικής πολιτικής, που συζητούν οι Γεώργιος Αργεΐτης και Αθανάσιος Κορατζάνης. Οι συγγραφείς παρακολουθούν το πέρασμα από το κεύθισιανό στο νεοφιλελεύθερο μακρο-οικονομικό μοντέλο και την αναδιοργάνωση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, χάρη στην οποία αναδύθηκε ένας πόλος ισχύος στον χώρο αυτό που μπορεί να επηρεάζει τις πολιτικές αποφάσεις μέσω του ελέγχου των πηγών χρηματοδότησης. Με κεντρικό στόχο τη διατήρηση του πληθωρισμού σε χαμηλά επίπεδα, η θεωρητική πλαισίωση των ακολουθούμενων πολιτικών προώθησε την ανεξαρτοποίηση των κεντρικών τραπεζών και την υιοθέτηση μηχανιστικών τρόπων προσδιορισμού της νομισματικής πολιτικής, δημιουργώντας έτσι ένα περιβάλλον απρόσβλητο από πολιτικές παρεμβάσεις. Οι συγγραφείς παραλληλίζουν τις εξελίξεις αυτές με αυτό που έχει ονομαστεί «new constitutionalism», την παγκόσμια δηλαδή τάση της μεταβίβασης εξουσιών –κυρίως σε θέματα που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων– από τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς στις δικαστικές αρχές, «προστατεύοντας» έτσι «τη χάραξη πολιτικής από τις περιπέτειες των δημοκρατικών διαδικασιών».¹³ Ελέγχοντας εν κατακλείδι την αποτελεσματικότητα του μοντέλου αυτού ως προς την εξασφάλιση σταθερότητας και ανάπτυξης, οι συγγραφείς κρίνουν ότι, αντίθετα, εγκυμονεί χρηματοπιστωτικές κρίσεις και κερδοσκοπικά φαινόμενα, και κινδυνεύει να οδηγήσει τις οικονομίες σε ύφεση.

Λίγο μοναχική στο είδος της, η συμβολή του Πολύκαρπου Καραμούζη ανοίγει το δυσπρόσιτο κεφάλαιο του ρόλου της θρησκευτικής κουλτούρας στην ανάπτυξη της νεότερης οικονομίας, ένα κεφάλαιο που, όπως είναι γνωστό, εγκαινίασε ο Max Weber. Ο Καραμούζης επικεντρώνεται κυρίως στον ιδιαίτερο θεσμικό ρόλο που ανέλαβε η ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος μέσω της ταύτισής της με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα. Ταυτίζοντας το θρησκευτικό με το εθνικό, η εκκλησία πρόβαλε τη συμμόρφωση στην πολιτική εξουσία, την ηθική της οικονομικής πράξης και ένα σύνολο θρησκευτικών κανόνων που διαμόρφωσαν μια «τυπική θρησκευτικότητα» και λειτούργησαν μάλλον ως «κοινωνικός και πολιτικός κώδικας», και όχι ως εργαλείο για τη διαμόρφωση μιας «κλειστής κοινότητας πιστών». Στο πλαίσιο αυτό η Εκκλησία συχνά διευκόλυνε, και κάποτε στήριξε ανοιχτά, τις επιλο-

---

12. Για την επινόηση του όρου «Πολιτική Οικονομία» από τον Antoine de Montchrestien στις αρχές του 17ου αι. βλ. και το πρόσφατο συλλογικό έργο: Alain Guery (dir.), *Montchrestien et Cantillon. Le commerce et l'émergence d'une pensée économique*, Παρίσι 2011.

13. Ran Hirschl, "The political origins of the New Constitutionalism", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 11/1 (2004), διαθέσιμο στο: <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol11/iss1/4>.

γές του κράτους για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, ενώ αποδέχτηκε την κοινωνική ανισότητα προβάλλοντας ως αντιστάθμισμα τη φιλανθρωπία και τον ευεργετισμό αλλά και την μετά θάνατον αποκατάσταση των αδικιών.

Το άρθρο του Χρήστου Δεσύλλα παρουσιάζει ένα τυπικό παράδειγμα οικοδόμησης ενός θεσμού για την αγορά, στην προκειμένη περίπτωση του ενεχυροδανειστηρίου, που ιδρύθηκε το 1630 στην ενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Επρόκειτο για έναν θεσμό διαμεσολάβησης που σκοπό είχε να αντιμετωπίσει τη στενότητα του χρήματος, να εξομαλύνει τις διαταραχές στην τοπική αγορά και να ρυθμίζει τα επιτόκια. Συγχρόνως, με κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο, έθεσε κανόνες για τον δανεισμό, υιοθέτησε διαδικασίες διαφάνειας και αυστηρών κριτηρίων που εδραίωσαν την εμπιστοσύνη, και συνέβαλε στον περιορισμό των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων. Ως αντίστιξη, παρουσιάζεται συνοπτικά η εισαγωγή του θεσμού του Συνηγόρου του Φτωχού από την αγγλική διοίκηση το 1827, ένα διάβημα που αποσκοπούσε στη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας και την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

Στην δεύτερη ενότητα (*Κράτος και αγορές*) έχουν συγκεντρωθεί τα κείμενα που εξετάζουν περιπτώσεις άμεσης εμπλοκής του κράτους στις «αγορές». Στην πραγματικότητα το πρώτο κείμενο, του Δημήτρη Δημητρόπουλου, προσφέρει ένα παράδειγμα ακύρωσης της αγοράς από το κράτος: πρόκειται για το σύστημα εφοδιασμού της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης με κρέας. Το σύστημα συνίστατο στην υποχρεωτική πώληση προβάτων από τους κτηνοτρόφους στους κασάπηδες της Πόλης σε προκαθορισμένες τιμές, κατά πολύ χαμηλότερες της αγοράς. Την οργάνωνε ο ενοικιαστής αυτού του οιονεί φόρου (του «τζελέπικου»), συνήθως ένας ισχυρός τοπικός αξιωματούχος ο οποίος, με το δίκτυο των δικών του ανθρώπων συγκέντρωνε τα ζώα και εξασφάλιζε τη μεταφορά τους. Τιμές αγοράς των προβάτων από τους κτηνοτρόφους και ύψος της υποχρέωσης προσδιορίζονταν αυθαίρετα, ή έστω κατόπιν διαπραγμάτευσης. Είναι προφανές ότι η βία και οι σχέσεις εξουσίας αποτελούσαν συστατικά του συστήματος, όπως και η δυνατότητα υψηλής κερδοφορίας για τους διαχειριστές του (στο συγκεκριμένο παράδειγμα πρόκειται για τον Αλή πασά, βεζύρη των Ιωαννίνων στις αρχές του 19ου αιώνα).

Στη σύγχρονη εποχή, ορισμένες αγορές, όπως αυτή των εξοπλισμών, έχουν ως προνομιακό πελάτη το κράτος. Τη μορφολογία μιας τέτοιας αγοράς προσεγγίζει ο Στράτος Δορδανάς, στις συνθήκες των αρχών του 20ού αιώνα, παραμονές των βαλκανικών πολέμων, όταν το ελληνικό κράτος επιδίωκε να προμηθευτεί στρατιωτικό εξοπλισμό προκειμένου να αναδιοργανώσει τον στρατό ξηράς και το ναυτικό. Στην περίπτωση αυτή οι παίκτες είναι λίγοι και η αγορά ολιγοπωλιακή, αλλά και η ανάμιξη της πολιτικής αυτονόητη. Ο συγγραφέας αναλύει τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη Γερμανία και τη Γαλλία, τον ενδογερμανικό ανταγωνισμό μεταξύ των εταιρειών Κρουπ και Έρχαρτ, καθώς και την εμπλοκή των εκατέρωθεν διπλωματών. Οπωσδήποτε κάποιος βαθμός ανταγωνισμού του τύπου της ελεύθερης αγοράς λειτουργούσε, εφόσον οι δύο γερμανικές εταιρείες ανανέωναν τις όλο και πιο ελκυστικές προσφορές τους προκειμένου να διεισδύσουν στην ελληνική αγορά, ενώ λίγο αργότερα μικρότερες προμήθειες εξασφάλισαν και άλλες εταιρείες, από

άλλες χώρες. Ωστόσο οι αποφάσεις λαμβάνονταν κυρίως με πολιτικά κριτήρια, που ευνόησαν την προτίμηση της Γαλλίας, τόσο στα 1907-1909 όσο και στις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου.

Η παρουσία της Ehrhardt, προγόνου της σημερινής Rheinmetall, συνδέει τα επεισόδια αυτά με τη σημερινή περίοδο, καθώς η εταιρεία αυτή έχει απασχολήσει την ελληνική επικαιρότητα για θέματα διαφθοράς. Στην εποχή που μελετά ο Δορδανάς, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο χρηματισμός, αλλιώς δωροδοκία, μοιάζει μάλλον δύσκολος, καθώς οι διαπραγματεύσεις και οι επιλογές γίνονταν στο υψηλότερο κυβερνητικό επίπεδο. Ένα ερώτημα ανοικτό για μελλοντική έρευνα είναι μήπως η διαφορά αυτή εξηγείται από τη χαμηλή ακόμη ανάπτυξη, στις αρχές του 20ου αιώνα, της κρατικής γραφειοκρατίας, των εμπειρογνομόνων και των διαμεσολαβητών κάθε λογής.

Με πολιτικά κριτήρια πραγματοποιήθηκε και η εμπλοκή του κράτους στον ναυτιλιακό τομέα, στην Ιταλία του Μεσοπολέμου, την οποία αναλύει ο Giulio Mellinato. Οι παλαιές ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες της Ιταλίας, η κουλτούρα του κρατικού παρεμβατισμού που είχε ήδη αναπτυχθεί προπολεμικά στη χώρα, αλλά και η διαμόρφωση ενός επιχειρηματικού και στελεχικού δυναμικού με τεχνοκρατικές και εθνικιστικές αντιλήψεις, που συνέδεσε τα συμφέροντά του με την προοπτική του ισχυρού εθνικού κράτους, υποστήριξαν το εγχείρημα της δραστηκής ανάμιξης του κράτους στην οικονομία στη φασιστική Ιταλία, η οποία αποτέλεσε μάλιστα υπόδειγμα, στο πεδίο αυτό, για άλλες χώρες –στην Ελλάδα, γνωρίζουμε ότι ο Μουσολίνι έχαιρε κάποιας εκτίμησης από τμήμα του πολιτικού κόσμου. Η ενεργός ανάμιξη του κράτους στον ναυτιλιακό τομέα ξεκίνησε το 1926 με τις μεταρρυθμίσεις Τσιάνο, που προώθησαν την κατασκευή νέων πλοίων, με πενιχρά όμως αποτελέσματα για τις ναυτιλιακές εταιρείες. Ακολούθησε η υποχρεωτική συγχώνευση εταιρειών στις αρχές της δεκαετίας του 1930, έπειτα η υπαγωγή τους στον έλεγχο των τραπεζών και τέλος η δημιουργία, το 1936, ενός ενιαίου κρατικού ομίλου, της Finmare, μια εξέλιξη ανάλογη με εκείνη που οδήγησε, ένα χρόνο αργότερα και στο χώρο της βιομηχανίας, στη δημιουργία του IRI (Istituto di Ricostruzione Industriale).¹⁴ Ωστόσο το «σύστημα» της Finmare –η οποία διαλύθηκε μόλις το 1999– επιβίωσε της πτώσης του φασισμού, χάρη στον αποκλειστικό έλεγχο της εγχώριας ναυτιλιακής αγοράς, ώσπου η ασύμμετρη ανάπτυξη της ιταλικής οικονομίας κατέστησε ασύμφορη τη χρηματοδότησή του με δημόσιους πόρους.

Αν στις μέρες μας αυτός ο πλήρης κρατικός έλεγχος σε μεγάλους τομείς της οικονομίας θεωρείται πλέον ανεπίστρεπτο παρελθόν, ωστόσο ο ρόλος του κράτους στη δημιουργία νέων αγορών δεν είναι διόλου σπάνιος ή αμελητέος, όσο κι αν για την επιχειρηματική κοινότητα, ιδίως την αμερικανική, οποιαδήποτε πολιτική παρέμβαση είναι «ξένη προς την υγιή οικονομία και ασύμβατη με μια ελεύθερη κοινωνία».¹⁵ Τα επόμενα τρία κείμενα της ενότητας αυτής παρουσιάζουν σύγχρο-

14. Βλ. σχετικά Franco Amatori, "Growth via politics: business groups Italian-style", στο: Takao Shiba, Masahiro Shimotani (eds), *Beyond the Firm*, Oxford University Press, 1997, σ. 109-134.

15. Βλ. David Vogel, "Why businessmen distrust the state: the political consciousness of American corporate executives", *British Journal of Political Science*, 8/1(1978), σ. 45-78.

να παραδείγματα μιας τέτοιας, δημιουργικής κατά κάποιο τρόπο, ανάμιξης του κράτους στην οικονομία. Ο Σπύρος Δημανόπουλος εξετάζει την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού στην περιοχή του Ηρακλείου Κρήτης από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, με τη στήριξη του κράτους. Μέσω του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ), το κράτος δημιούργησε το πλαίσιο προδιαγραφών για τις τουριστικές υπηρεσίες, κατασκεύασε το πρώτο υπόδειγμα ξενοδοχειακού συγκροτήματος νέου τύπου (το Ξενία, 1964), εξασφάλισε τις τεχνικο-οικονομικές μελέτες, την έγκριση δανείων κ.λπ. προς τους ιδιώτες, αλλά και καλλιέργησε ένα θετικό για τον τουρισμό κλίμα, μαζί με προσδοκίες για υψηλή κερδοφορία. Οι συνθήκες αυτές προσέλκυαν επιχειρηματίες του χώρου από άλλα μέρη της Ελλάδας, ή ντόπιους επιχειρηματίες χωρίς προηγούμενη εμπειρία στον τουρισμό. Δημιουργήθηκαν ξενοδοχειακές μονάδες με σύνθετες αρχιτεκτονικές διατάξεις (μπάνγκαλουζ), με ποικίλες πρόσθετες υπηρεσίες εστίασης, ψυχαγωγίας, λουτρών, καλλωπισμού κ.λπ. και με σύγχρονες μορφές οργάνωσης των εργασιών.

Το παράδειγμα που παρουσιάζει ο Γιώργος Ιωαννίδης αφορά τη δημιουργία μιας νέας αγοράς «από το τίποτα». Πρόκειται για την επαγγελματική κατάρτιση, που δημιουργήθηκε από το τέλος της δεκαετίας του 1980 με την αгаσθή συνεργασία δημόσιων φορέων (κράτος και ευρωπαϊκά προγράμματα) που εξασφαλίζουν τη χρηματοδότηση, και ιδιωτικών επιχειρήσεων (Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης –ΚΕΚ). Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκε στην αρχική φάση η αγορά αυτή, που έφτασε να αριθμεί χιλιάδες επιχειρήσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1990, είναι τυπικό δείγμα του μιμητισμού που χαρακτηρίζει την ελληνική επιχειρηματικότητα και της τάσης κατακερματισμού των πόρων από την πλευρά του κράτους, προκειμένου να ικανοποιήσει πολλούς υποψήφιους. Η επιβολή προδιαγραφών και διαδικασιών πιστοποίησης σε δεύτερη φάση, υπό την πίεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οδήγησε σε εξυγιαντική εκκαθάριση της αγοράς, αλλά με τρόπο που απέτρεψε τη συγκέντρωση και μονοπώλησή της. Ούτε η πρόσφατη «απελευθέρωση της αγοράς», το 2005, προκάλεσε την εξουδετέρωση των μικρότερων κέντρων, ενώ η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κατάρτισης παρέμεινε χαμηλή, ιδίως ως προς την εύρεση εργασίας. Το ενδιαφέρον στο παράδειγμα αυτό είναι ότι καμία από τις δύο πλευρές, δημόσια και ιδιωτική, δεν μοιάζει να κερδίζει τον έλεγχο, και το αποτέλεσμα, η μορφολογία της συγκεκριμένης αγοράς, φέρει τη σφραγίδα και των δύο. Οι μεν ιδιώτες επιχειρούν να παρακάμψουν τα θεσμοθετημένα, οι δε δημόσιες αρχές λειτουργούν με τη λογική των «στοχαστικών προσαρμογών» στις δυναμικές που αποδεσμεύει η νέα αγορά.

Ο Γιάννης Καλογήρου πραγματεύεται το καίριο ζήτημα του ρόλου του κράτους στην προώθηση των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας (ΤΠΕ). Στην ελληνική περίπτωση, αυτός ο ρόλος υπήρξε καθοριστικός, όσον αφορά την έγκαιρη σύλληψη των ζητημάτων και τις στρατηγικές επιλογές σε ηγετικό επίπεδο. Εγκαίρως αποφασίστηκε η μετατροπή του τηλεφωνικού δικτύου από αναλογικό σε ψηφιακό (1977), προτάθηκε μια εθνική στρατηγική για την ανάπτυξη της πληροφορικής στην Ελλάδα (1983), προωθήθηκε η εισαγωγή της πληροφορικής στη διοίκηση και την εκπαίδευση και, από τη δεκαετία του 1990, καταστρώθηκε ένα

μεγάλο πρόγραμμα για την αξιοποίηση των ΤΠΕ από όλους τους χρήστες. Όμως οι αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης κατέστησαν το ίδιο αυτό κράτος αρνητικό συντελεστή ως προς τα αποτελέσματα, με τα μεγάλα διαστήματα που μεσολαβούσαν από την απόφαση στην υλοποίηση και τις χρονοβόρες γραφειοκρατικές περιπέτειες των έργων. Αδυναμίες εντοπίζει ο συγγραφέας και στον επιχειρηματικό κόσμο, καθώς οι εταιρείες πληροφορικής έδειξαν δυσκολία να μετασχηματιστούν «από πωλητές έτοιμων προϊόντων (box movers) σε σχεδιαστές σύνθετων συστημάτων». Τέλος, και για τους χρήστες, των οποίων ο ρόλος είναι σημαντικός για την ανάπτυξη των ΤΠΕ, η αποτίμηση είναι αμφίροπη, αφού ο συγγραφέας διαπιστώνει «ευκολία ευρείας χρήσης της τεχνολογίας υπό τη μορφή έτοιμου εμπορεύματος, αλλά δυσκολία εμβάθυνσης, αφομοίωσης και λειτουργικής αξιοποίησής της σε σύνθετες διαδικασίες». Με άλλα λόγια, μια τέτοια κλίμακας τεχνολογική αλλαγή όπως αυτή των ΤΠΕ εξαρτάται από τις διαθεσιμότητες και δυνατότητες ολόκληρης της κοινωνίας.

Στην τρίτη ενότητα (*Επιχειρήσεις και πολιτική*) έχουν συγκεντρωθεί τα κείμενα που αναφέρονται στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων και πολιτικής τάξης. Οι δυνατότητες και οι τρόποι επιρροής των πολιτικών αποφάσεων που διαθέτει ο επιχειρηματικός κόσμος κυμαίνονται από τα προσωπικά και κοινωνικά δίκτυα, τις ομάδες πίεσης, την οικονομική στήριξη (προεκλογικών εκστρατειών, κομμάτων κ.λπ.) έως και τον προσωπικό χρηματισμό. Μια πρόσφατη έρευνα για το θέμα αυτό στις ΗΠΑ έδειξε ότι η εξασφάλιση ευνοϊκής μεταχείρισης για μια επιχείρηση μέσω σχέσεων εμπιστοσύνης, που βασίζονται στην τοπικότητα, τη συγγένεια, τα προσωπικά φιλικά δίκτυα κ.λπ., είναι πολύ πιο συνηθισμένη πρακτική από τον χρηματισμό αρμοδίων, ενώ και οι οργανωμένες ομάδες πίεσης είναι πιο αποτελεσματικές από τη χρηματοδότηση προεκλογικής εκστρατείας.¹⁶

Η σημασία της κοινωνικής συνάφειας αναδεικνύεται με ενάργεια στην περίπτωση των μεγάλων γαιοκτημόνων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία, που αναλύει ο Κώστας Ράπτης. Παρά τις κοσμογονικές αλλαγές, κοινωνικές και πολιτικές, στην αυτοκρατορία μετά το 1848, η υψηλή γαιοκτητική αριστοκρατία κατάφερε να διατηρήσει καταρχήν τον θεσμό του καταπιστεύματος, που ευνοούσε τη διατήρηση των μεγάλων κτημάτων, και πολλά από τα προνόμιά της -όπως η προνομιακή εκλογιμότητα στις βουλές τουλάχιστον έως το 1907 (όταν δόθηκε η καθολική ανδρική ψήφος) και η προνομιακή επίσης πρόσβαση σε κυβερνητικές θέσεις-, ενώ συγχρόνως προσαρμοζόταν στην καπιταλιστική οικονομία, με τη συμμετοχή σε βιομηχανικές και άλλες εταιρείες. Ακόμα και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν εφαρμόστηκαν οι ποικίλου βαθμού ριζοσπαστικότητας αγροτικές μεταρρυθμίσεις στις χώρες που προέκυψαν από τη διάλυση της αυτοκρατορίας, η υψηλή αριστοκρατία διέσωσε σε ικανοποιητικό βαθμό τις ιδιοκτησίες της, κυρίως στην Αυστρία (αλλά εν μέρει και στην Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία). Η κοινωνική συνάφεια της γαιοκτητικής αριστοκρατίας με την πολιτική τάξη πριν από το 1918 (στην πραγματικότητα οι υψηλόβαθμοι ευγενείς κυριαρχούσαν στη βουλή ενώ 23

---

16. Jeffrey Milyo, "Corporate influence and political corruption. Lessons from stock market reactions to political events", *The Independent Review*, 19/1 (2014), σ. 19-36.

από τους 26 πρωθυπουργούς της Αυστρίας στα 1867-1918 είχαν προέλθει από τις τάξεις τους), και η αξιοποίηση της κοινωνικής επιρροής τους σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο μετά τη διάλυση της αυτοκρατορίας, φαίνεται να είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες αυτής της επιβιωτικής ικανότητας.

Ένα διαφορετικό παράδειγμα σχέσεων πολιτικών με επιχειρηματίες ανιχνεύει η Σοφία Λαΐτου. Εδώ η σχέση ενός Οθωμανού αξιωματούχου, του καπουδάν πασά, με έναν υποτελή μη-μουσουλμάνο, τον καπετάνιο Γεώργιο Βούλγαρη, με αντικείμενο, μεταξύ άλλων, και επιχειρηματικές δραστηριότητες, υπερβαίνει τις κατεστημένες κοινωνικές αποστάσεις. Βρισκόμαστε στην εποχή των μεταρρυθμίσεων του Σελήμ III, όπου η ανάμιξη κρατικών αξιωματούχων σε οικονομικές δραστηριότητες θεωρείτο θεμιτή και μάλιστα τελούσε υπό τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, τροφοδοτώντας, καθώς φαίνεται, και το κρατικό ταμείο. Το ενδιαφέρον όμως στο παράδειγμα αυτό είναι κυρίως η αλληλεπικάλυψη πολιτικής ισχύος και οικονομικής δραστηριότητας, συναφής με την όλη λογική του οθωμανικού συστήματος και με τον έλεγχο που ασκούσε το κράτος στην οικονομία. Από καπετάνιος του οθωμανικού στόλου ο Βούλγαρης θα γίνει κοτσάμπασης της Ύδρας και ιδιοκτήτης πλοίων χάρη στη στήριξη του αφεντικού του, ενώ στους λογαριασμούς του καπουδάν πασά, οι χρηματικές αμοιβές για τις πελατειακές εξυπηρετήσεις συνυπάρχουν με τα κέρδη από τη συμμετοχή του σε καθαρά επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως μερίδια σε καράβια και εμπορικές δοσοληψίες.

Στην περίπτωση της Πορτογαλίας τον 19ο αιώνα, οι σχέσεις μεταξύ κράτους και επιχειρηματιών, όσες αναπτύσσονται γύρω από την κατασκευή των σιδηροδρόμων που εξετάζει ο Hugo Silveira Pereira, προσδιορίζονται από την εξάρτηση της χώρας από τον εξωτερικό δανεισμό και τις ξένες επενδύσεις. Το στοιχείο αυτό, μαζί με την ισχυρή βούληση της πορτογαλικής κυβέρνησης, τη δεκαετία του 1850, να αποκτήσει η χώρα σιδηροδρόμους «πάση θυσία», εκμεταλλεύονταν οι ξένοι επενδυτές που αναλάμβαναν τα έργα, αξιοποιώντας τις επαφές τους με τις χώρες-δανειστές και ειδικότερα την υποστήριξη που είχαν από τις πολιτικές και χρηματοοικονομικές αρχές (κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας). Σε τέσσερα επεισόδια, σχετικά με την κατασκευή ισάριθμων γραμμών, ο συγγραφέας αναλύει τις διαρκείς προστριβές ανάμεσα στην κυβέρνηση της χώρας και τους εργολάβους των έργων, τρεις Άγγλους και έναν Ισπανό με εταιρεία γαλλικών κεφαλαίων, που καθυστερούσαν τα έργα, δεν ανταποκρίνονταν στις υποχρεώσεις τους, διεκδικούσαν αναπροσαρμογές στα συμβόλαια κ.ο.κ., και συχνά εκβίαζαν την ανοχή της κυβέρνησης μέσω των επαφών τους στις χρηματοπιστωτικές αγορές του Λονδίνου και του Παρισιού.

Η συμβολή του Χρήστου Τσάκα δείχνει, από την άλλη πλευρά, πόσο εύθραυστη μπορεί να είναι η στενή, προσωπική σχέση επιχειρηματιών με τις κυβερνήσεις. Η περίπτωση που εξετάζει αφορά βέβαια μια περίοδο εκτροπής, το δικτατορικό καθεστώς της 21ης Απριλίου στην Ελλάδα. Το συμπέρασμα ωστόσο έχει γενικότερη εφαρμογή: όπως λέει ο ίδιος, «αγορές και πολιτική είναι μια σχεσιακή διαδικασία», χωρίς δεδομένη έκβαση. Όταν η σκληροπυρηνική ομάδα αξιωματούχων υπό τον Δημήτριο Ιωαννίδη ανέτρεψε τον Γεώργιο Παπαδόπουλο τον Νοέμβριο του 1973, ανατράπηκαν πλήρως και οι σχέσεις που διατηρούσε ο Παπαδόπουλος με μερι-

---

κούς από τους επιφανέστερους Έλληνες μεγιστάνες. Προβάλλοντας έναν λόγο ηθικολογικό κατά της διαφθοράς και εχθρικό προς τους επιχειρηματίες, το νέο καθεστώς ανακάλεσε την ανάθεση κατασκευής διυλιστηρίου στον Ανδρεάδη, την οποία είχε πραγματοποιήσει με ευνοϊκούς όρους η προηγούμενη κυβέρνηση της χούντας το 1972. Προχώρησε επίσης σε επιθετικές ενέργειες εναντίον και άλλων μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων (Ωνάση, Βαρδινογιάννη, Τσάτσου), αλλά και σε αυστηρά μέτρα, περιοριστικά για τις επιχειρήσεις (έλεγχος τιμών, κατώτατο όριο ιδίων κεφαλαίων, κατάργηση εξαγωγικών κινήτρων, ειδικό τέλος στις οικοδομές). Ο συγγραφέας συνδέει αυτή την αλλαγή στάσης της δικτατορίας απέναντι στην επιχειρηματική τάξη με την οικονομική κρίση, που εκδηλώθηκε με τον υψηλό πληθωρισμό από το τέλος του 1973.

Αναλύοντας την πολυπλοκότητα των κοινωνιών της υποσαχάριας Αφρικής, όπου οι φυλετικές κοινωνικές δομές ήρθαν σε επαφή πρώτα με την αποικιοκρατία και έπειτα με το ανεξάρτητο κράτος-έθνος, οι Νικόλας Μεταξίδης και Fabrice Akopo δείχνουν πόσο βαρύνουν οι καθαρά πολιτικές συνθήκες στον τρόπο που λειτουργούν οι παράγοντες της οικονομίας σε χώρες πρόσφατης πολιτικής συγκρότησης και με τραυματισμένο πολιτικά παρελθόν. Η σχέση επιχειρηματικού κόσμου και κράτους διαμορφώθηκε μέσα από την παράδοση του αποικιακού κράτους, που επιδίωξε τη συγκρότηση μιας τοπικής δυτικόστροφης ελίτ, αλλά και του μετα-αποικιακού ανεξάρτητου κράτους, που υιοθέτησε τον ίδιο αναπτυξιακό βολонταρισμό, επιδίωξε να ελέγξει τη διαχείριση των πλουτοπαραγωγικών πόρων και δημιούργησε τα δικά του πελατειακά δίκτυα αξιοποιώντας τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές των ποικίλων εθνοπολιτισμικών ομάδων και ενισχύοντας την αλληλοδιείσδυση πολιτικού προσωπικού και οικονομικών παραγόντων

Τα κείμενα της τέταρτης ενότητας (*Επιχειρήσεις, πολιτική και κοινωνικές προκλήσεις*) στο πλαίσιο του προβληματισμού τους για τις σχέσεις αγορών και πολιτικής, εντάσσουν και ζητήματα κοινωνικών τάσεων, διεκδικήσεων ή συγκρούσεων. Το παράδειγμα που εξετάζει ο Άγγελος Χοτζίδης επιβεβαιώνει μια παλαιά αλήθεια, ότι δηλαδή καμιά πολιτική εξουσία –στο μέτρο τουλάχιστον που δεν πρόκειται για καθεστώς ωμής βίας– δεν μπορεί να αγνοήσει τις αντοχές των πληθυσμών της. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, η απόπειρα είσπραξης των δημοσίων προσόδων, που είχαν δεσμευθεί για την αποπληρωμή του εξωτερικού χρέους της χώρας, από την υπό ευρωπαϊκό έλεγχο διοίκηση του χρέους, συναντούσε τις συνεχείς αντιδράσεις των φορολογούμενων ομάδων –και ιδίως των αγροτών– αλλά και της ίδιας της οθωμανικής κυβέρνησης και των τοπικών αρχών που τις στήριζαν και που επιδείκνυαν ιδιαίτερη χαλαρότητα ακόμα και στον έλεγχο του λαθρεμπορίου. Οι συνθήκες αυτές, που μάλιστα επιδεινώθηκαν όταν εμφιλοχώρησε ακόμα πιο έντονα το εθνικιστικό στοιχείο μετά την άνοδο των Νεότουρκων στην εξουσία, μπορεί άνετα να παραλληλιστούν με τα σημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα στις σχέσεις με τους δανειστές της...

Το πρόβλημα που απασχολεί τον Νίκο Ποταμιάνο, είναι πώς αντέδρασαν οι διάφορες κατηγορίες επιχειρηματιών στις νομοθετικές ρυθμίσεις της αγοράς εργα-

σίας στην Ελλάδα του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, και ποιες επιπτώσεις αυτές είχαν στη δομή τους. Βρίσκει ότι ρυθμίσεις όπως η επιβολή της αργίας της Κυριακής, οι κανόνες υγιεινής στα μαγαζιά και τα εργοστάσια, τα ωράρια λειτουργίας κ.λπ., βρήκαν αντίθετους κυρίως τους μικρούς εργοδότες, ενώ η μεγάλη εργοδοσία συχνά τις αποδέχτηκε, συμμαχώντας μάλιστα με τους εργαζομένους. Απέναντι στη διαμαρτυρία του διογκούμενου κόσμου των μικρο-επιχειρηματιών, το κράτος δεν ανέστειλε μεν τα εργατικά νομοθετήματα, αλλά χαλάρωσε ουσιαστικά τον έλεγχο της εφαρμογής τους, ιδίως στα μικρομάγαζα, που δεν ήταν άλλωστε το ίδιο ορατά και προσιτά από την Επιθεώρηση Εργασίας, όπως οι μεγάλες μονάδες. Τελικά η δηλωμένη «εκσυγχρονιστική» πρόθεση της εργατικής νομοθεσίας που θέσπισε η βενιζελική κυβέρνηση εν πολλοίς εξαντλήθηκε στην επιβάρυνση των μεγάλων εργοδοτών. Στην περίπτωση της αρτοποιίας όπου κατά τον συγγραφέα η κυβέρνηση συνειδητά στήριξε τη δημιουργία μεγάλων μονάδων (με στόχο την πτώση της τιμής του ψωμιού σε εποχές μεγάλης φτώχειας για τα λαϊκά στρώματα), τελικά προχώρησε σε συμβιβασμό με τους αντιδρώντες μικρο-βιοτέχνες και με νέα νομοθετήματα μετέτρεψε την αρτοποιία σε ένα είδος κλειστού επαγγέλματος. Οι κρατικές παρεμβάσεις μοιάζει εδώ να προσαρμόζονται στις θεμελιακές ροπές του κοινωνικού σώματος.

Η Αγγελική Νικολάου μελετά τις διαπραγματεύσεις που έγιναν μεταξύ κράτους, επιχειρηματιών και εργατικών οργανώσεων γύρω από το ζήτημα της διαχείρισης της εργασίας στο λιμάνι του Βόλου στα 1930-1934. Κεντρικό επίδικο ζήτημα ήταν η διατήρηση του ισχύοντος συστήματος της εκ περιτροπής εργασίας των φορτοεκφορτωτών, όπως ζητούσαν οι εργάτες, ενώ οι εργοδότες επιδίωκαν να εφαρμόσουν σύστημα εργασίας κατ' εκλογήν. Σε εποχή αυξημένης ανεργίας και επομένως οξυτάτων κοινωνικών εντάσεων, η κυβέρνηση φάνηκε αρχικά να στηρίζει τη θέση των διαμαρτυρούμενων εργατών. Στις πιέσεις της εργοδοσίας, δημόσιες, μέσω του τύπου και του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, και παρασκηνιακές, απάντησε με πλειοδοσία: πρότεινε να αναλάβει το ζήτημα, ιδρύοντας κρατικό Γραφείο Εργασίας στο λιμάνι. Άμεση ήταν η υπαναχώρηση των εργοδοτών, που αποδέχτηκαν τη διατήρηση του ελεγχόμενου από τις εργατικές οργανώσεις συστήματος της εκ περιτροπής εργασίας. Το επεισόδιο αποκαλύπτει την αντιφατική στάση των επιχειρηματιών απέναντι στην άνοδο του κρατισμού, αλλά και επιβεβαιώνει την άποψη ότι στα σύγχρονα δημοκρατικά καθεστώτα οι πιέσεις των οργανωμένων συμφερόντων δεν μπορούν εύκολα να αποσπάσουν από τους πολιτικούς αποφάσεις που είναι σε βάρος ευρύτερων ακροατηρίων.¹⁷

Το κείμενο του Βασίλη Μανουσάκη αναφέρεται σε μια περίοδο έκτακτων συνθηκών, εκείνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής, όταν ούτε οι αγορές ούτε η πολιτική λειτουργούσαν με ομαλό τρόπο. Θέτει όμως ζητήματα ηθικής νομιμοποίησης του επιχειρηματικού κόσμου, αλλά και στάσεων απέναντι στη ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, που ενδιαφέρουν κάθε εποχή και κάθε τόπο. Η ηθικά αμφιλεγόμενη επιλογή των επιχειρήσεων να συνεχίσουν

---

17. Το ισχυρίζεται ο Patrick Bernhagen, "When do politicians listen to lobbyists (and who benefits when they do)?", *European Journal of Political Research*, 52/1(2013), σ. 20-43.

τη λειτουργία τους υπό Γερμανική Κατοχή φαίνεται πως υπήρξε καθολική στην Ευρώπη. Ο συγγραφέας συγκρίνει την Ελλάδα με το Βέλγιο: στην Ελλάδα δεν υπήρξε συλλογική συνεννόηση ως προς τη στάση των βιομηχάνων απέναντι στους κατακτητές, ενώ στο Βέλγιο, ο επιχειρηματικός κόσμος έθεσε όρους και κατευθυντήριες γραμμές για την οικονομική συνεργασία. Η ύπαρξη κανόνων, η χρηματοδότηση (δεξιών) αντιστασιακών οργανώσεων προς το τέλος της Κατοχής, η όλη διαχείριση της ανόδου των αριστερών δυνάμεων, διέσωσαν τους περισσότερους επιχειρηματίες από καταδίκες για συνεργασία μετά την απελευθέρωση αλλά και απέτρεψαν τον εμφύλιο πόλεμο. Στην Ελλάδα αντίθετα, ο φόβος του κομμουνισμού, καθώς αναπτυσσόταν η Αντίσταση, εξώθησε μερικούς επιχειρηματίες στη συνεργασία με τους κατακτητές, ενώ μετά την απελευθέρωση η διαδικασία της καταδίκης των οικονομικών συνεργατών πρακτικά ανεστάλη μετά τις εκλογές του 1946, τις οποίες ακολούθησε ο Εμφύλιος Πόλεμος.

Τη σημασία της κοινωνικής εικόνας και του κύρους των επιχειρηματιών αναδεικνύουν οι Ηλίας Μπίσιας και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου. Η εικόνα των Ελλήνων επιχειρηματιών, ιδιαίτερα εκείνη της πιο εύπορης κατηγορίας, που ήταν οι εφοπλιστές, είχε ιδιαίτέρως αμαυρωθεί εξαιτίας της στενής συνεργασίας τους με το κουντικό καθεστώς (1967-1973), αλλά και εξαιτίας του πλήθους των ναυαγίων που έπληξαν τον ελληνικό στόλο σε όλη τη δεκαετία του 1960. Ενημερωμένοι για την κατάσταση αυτή μετά την πτώση της χούντας, οι εφοπλιστές ανανέωσαν ριζικά την ηγεσία της Ένωσης Εφοπλιστών και χάραξαν μια στρατηγική δημόσιων σχέσεων με σκοπό να ανορθώσουν τη δημόσια εικόνα τους, να αποκτήσουν πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνία με το ευρύτερο κοινό. Για την εκστρατεία αυτή υιοθέτησαν καινοτόμα πρότυπα δημοσίων σχέσεων, που αναλύουν οι συγγραφείς.

Εν κατακλείδι, όλα τα κείμενα του τόμου επιχειρούν να αναλύσουν όψεις της ιστορικής εξέλιξης μιας πολυεπίπεδης σχέσης, της σχέσης Οικονομίας και Πολιτικής, μέσα από μια εργαλειοθήκη τεκμηρίων και χωρίς απλουστευτικές γενικεύσεις. Παρά τον αναμενόμενο αποσπασματικό χαρακτήρα των προσεγγίσεων, οι ιστορικές μελέτες αυτού του τόμου ενεργοποιούν τη κριτική σκέψη γύρω από ένα θέμα περισσότερο επίκαιρο από ποτέ –*Οικονομία και Πολιτική*– που συνοδεύει και προσδιορίζει τη σημερινή συστημική κρίση.

Introduction

Christina Agriantoni, Maria Christina Chatziioannou, Leda Papastefanaki

The relationship between economy and politics has for some time been the subject of extensive research and heated debate for both historiography and the social sciences. The now seminal work of Karl Polanyi challenged the liberal conception of homo economicus' "natural" behavior and emphasized the historicity of contemporary "market economy". One of its main points is that the emergence of national markets was not the result of a progressive, spontaneous emancipation of economic activity from government control, but instead the result of conscious intervention by governments, which favoured the creation of markets for non-economic reasons.¹

For almost the entire 20th century, the discussion was usually conducted in terms of the duality "state versus markets". In regards to the state, studies and discussions have focused on the issue of state interference in contemporary economy—that is, the rise of statism from the end of the 19th century, in the form of direct intervention or involvement of the state in the economy, as well as regulatory intervention in the market. In regards to the markets—beyond the classical Marxist position on the given "class affinities" of the state—the issue that has mainly been examined is the methods by which market players are able to influence the decisions of political authorities.

In the era of globalization, the forceful revival of the neo-classical school of economics and the mass adoption of so-called neo-liberal policies by developed countries, as well as the defeat of great expectations during the recent crisis period, has rekindled the fire of the discussion concerning the relationship between politics and economics. On the one hand, the dominant narrative of free market supporters asserts the autonomy of the economic realm, diminishes and denigrates the role of the public authority and proclaims the withdrawal of the state from any intervention in the economy. On the other hand, the massive transnational flows of capital with the rise of powerful global financial networks imply a shift of power from the state, and even transnational organizations, towards the independent players in the international markets.

The criticism of neoclassical economic theory by social scientists and historians, as well as by non-conventional economists, has revived, casting doubts on the division between state and market, politics and economics—"a divide that has been, perhaps, more of an analytical utopia than a historical reality"². In studying diachronically income inequality, Thomas Piketty recently

---

1. Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Farrar & Rinehart, New York & Toronto 1944 (Greek edition: *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, translated by K. Gaganakis, Nisides, Skopelos 2001).

2. Frank Trentmann, "Political culture and political economy: interest, ideology and free trade", *Review of International Political Economy*, 5/2 (1998), p. 217-251. Cf. also his *Free Trade Nation: Consumption, Civil Society and Commerce in Modern Britain*, Oxford University Press 2008.

---

demonstrated that “the history of the distribution of wealth is always a deeply political history and cannot be summarized on the basis of purely economic mechanics.”³ The ongoing development of globalization, in any case, constitutes “from many standpoints a political creation” and is not merely a “spontaneous product of free markets or new technologies”.⁴ Most economists, however, exclude politics from their arguments, often regarding it to be simply an undesirable annoyance in the “pure” logic of the market.⁵

It has been convincingly argued that, in the modern era, economic behavior, the behavior of individuals in the “market”, has not ceased to be determined by social and ideological factors and does not obey only the commands of rational choice, even while the discussion is still open as to how exactly these social determinants operate.⁶ Economic transactions, in their simplest form, “presuppose a founding contract, or a prior choice amongst alternative contracts, all of which do not adhere to the realm of commercial equilibrium, but refer to mental representations and social relations.”⁷ Some economists, turning to history, have sought precisely to “denaturalize” the notion of the market economy and to study the changing institutional environment and business organization in relation to economic behavior.⁸ The “discovery” of a variety of capitalisms has highlighted the weight of history and of institutions in the formation of politico-economic regimes and the methods by which “markets” function.⁹ Approaches based on institutional theory have shown that the “markets” cannot exist without a public authority that defines the terms of transactions.¹⁰ Finally, the belief of free market advocates that the involvement of the state can only be detrimental has been convincingly refuted: contrary to that belief, in the USA as in Europe, the contribution of the state to promoting new technologies and opening new markets has been decisive.¹¹

---

3. Thomas Piketty, *Le capital au 21e siècle*, Éditions du Seuil, Paris 2013 (Greek edition: *Το Κεφάλαιο του 21^ο αιώνα*, translated by Eliza Papadaki, Polis, Athens 2014, p. 39 for the quotation).

4. Linda Weiss, “Globalization and state power”, *Development and Society*, 29/1 (2000), p. 1-15.

5. For a summary of the relevant discussion from the standpoint of political science see Paola Subacchi, “Introduction”, *International Affairs*, 84/3 (2008), p. 413-430.

6. Decisive for this line of thought in the realm of economic sociology is the now classical article by Mark Granovetter, “Economic action and social structure: the problem of embeddedness”, *American Journal of Sociology*, 91/3 (1985), p. 481-510. For a related discussion, cf. also Neil Fligstein, “Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions”, *American Sociological Review*, 61 (1996), p. 656-73.

7. Les Annales, «Tentons l’expérience», *Annales ESC*, 44/6 (1989), p. 1319-1320.

8. William Lazonick, *Business Organization and the Myth of the Market Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 1991 (Greek edition: *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, translated by P. Matalas, University Publications of Crete, Heraklion 2001).

9. Peter A. Hall and David Soskice, *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press, 2001.

10. Neil Fligstein, Alec Stone Sweet, “Constructing politics and markets: an institutional account of European integration”, *American Journal of Sociology*, 107/5 (2002), p.1206-1243.

11. Mariana Mazzucato, *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs. Private Sector Myths*, Anthem 2013 (Greek edition: *Το επιχειρηματικό κράτος. Ανατρέποντας μύθους*, translated by P. Papazahariou, edited by Y. Caloghirou, Kritiki, Athens 2015).

Consideration of these issues was the subject of the International Conference on *Markets and Politics: Private interests and public authority (18th-20th centuries)*, which was organized by the Greek Economic History Association in collaboration with the Department of History, Archeology and Social Anthropology at the University of Thessaly in 2012, during a period when, due to the crisis affecting Greece and other European countries, discussion of these issues was particularly intense. The goal of the Conference was to discuss the relationships between the two realms (Politics and Economics), from a historical perspective, as well as to promote the connection, or reconnection, of Economic and Political History, a connection largely ignored in the prior period of development of Economic and Social History. Both branches of historiography have much to gain from a renewed dialogue between them.

The texts selected for inclusion in this volume manifest great diversity, something predictable when dealing with studies, the majority of which come from historians. The common thread linking them all is the attempt, for different eras and locales, to analyze the indissoluble web of economic activities and political processes, as manifest either in the form of interconnections and relationships between the two fields, or in the form of mutual pressures and influences between organized private interests and politicians, or in the form of political interventions and market regulation, or, finally, through the “game of mirrors” between economic theories and economic policies. These were the axes proposed in the Conference’s introductory text. In this volume, the texts have been arranged into four sections based on the chief common features manifest in their final, completed versions. The presentation that follows focuses on these common features.

In the first section *Shaping the markets: Ideas and institutions*, the articles focus on the ideological, cultural and institutional dimensions shaping economic behavior and economic policy. From the standpoint of the history of economic thought, Nicholas Theocarakis traces the paths taken by the concept of the “market” in the works of preeminent scholars, up to its total liberation from any social determination, which occurred in marginalist theory at the end of the 19th century. While up to that point, economists dealt with the binary options of economy and politics in a more or less unitary fashion,¹² and while even classical economic theory recognized some role for the state, things appeared differently according to the “marginalist revolution”, as crystallized in neo-classical theory. The latter regarded the market as an autonomous, class-neutral, apolitical mechanism for the distribution of resources, the proper functioning of which required the absence of state intervention, that is to say, of politics.

The consequences of this market independence are manifest in the forging of contemporary economic policy, a matter discussed by George Argitis and

---

12. On the coining of the term “Political Economy” by Antoine de Montchrestien early in the 17th century, cf. also the recent collective work: Alain Guery (dir.), *Montchrestien et Cantillon. Le commerce et l'émergence d'une pensée économique*, Paris 2011.

Athanassios Koratzanis. The authors follow the transition from the Keynesian to the neo-liberal macroeconomic model and the reorganization of the global financial system, owing to which a structure of power emerged that was able to influence political decisions through the control of financial resources. By allowing as its central goal the maintenance of inflation at low levels, the theoretical framework for the policies followed promoted the independence of central banks and the adoption of mechanistic means for determining monetary policy, thus creating an environment immune to political intervention. The authors see a parallel in these developments with what has been termed “new constitutionalism”, the global trend, that is, of the transfer of power —mainly on issues pertaining to the protection of rights— from representative institutions to judicial authorities, thus “insulating ... policymaking from the vicissitudes of democratic politics”.¹³ Concluding with a check on the effectiveness of this model in relation to the achievement of stability and development, the authors maintain that, to the contrary, it gives birth to financial crises and speculative phenomena, and threatens to lead economies into recession.

Polykarpos Karamouzis’ contribution is rather unusual. It opens the hard-to-access chapter on the role of religious culture in the development of the modern economy, a chapter which, as is well-known, was inaugurated by Max Weber. Karamouzis focuses mainly on the special institutional role assumed by the Orthodox Church of Greece by means of its identification with the newly created Greek state in the 19th century. Identifying the religious and the national, the church propounded conformity with political authority, the ethical nature of economic activity and a total package of religious rules that formed a “formal religiosity” that functioned as a “social and political code” rather than as a tool for the shaping of a “closed community of the faithful.” In this context, the Church frequently facilitated, and at times openly supported the choices of the state for the development of a capitalist economy, and accepted social inequalities, while advancing as an offset philanthropy and good works, as well as the rectification of injustices in the afterlife.

Christos Desyllas’ article presents a typical example of market institution building, in this case of the pawnshop, which was founded in 1630 in Venetian Corfu. The purpose of this mediating institution was to deal with the scarcity of money, to bring order to the local market and to regulate interest rates. At the same time, with the requisite legislative framework, it established the rules for lending, adopted transparent processes and strict criteria that established confidence and contributed to limiting usurious practices. As a counterpoint, the article presents in a nutshell the introduction of the institution of the “Advocate of the Poor” by the British administration in 1827, namely an initiative seeking to legitimate political authority and achieve social coherence.

The second section named *State and markets* brings together case-studies

---

13. Ran Hirschl, “The political origins of the New Constitutionalism”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 11/1, available at <http://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol11/iss1/4>.

---

examining direct state interference with the “markets”. Dimitris Dimitropoulos’ article documents a case of a direct state interference to the market, by focusing on the meat supply system as developed in Ottoman Constantinople. According to this system animal breeders were obliged to sell sheep meat to the city’s butchers at preset prices that were much lower than market prices. It was organized by the leaseholder of the quasi-tax (the “tzelepiko”), usually a powerful local official who, using a network of his own people, collected the livestock and secured its transport. Market prices for the sheep by the animal breeders and the level of their tax obligations were set arbitrarily, or sometimes through negotiation. Clearly, violence and power relationships were the constituent elements of this system, as well as the possibility of high profitability for those who administered it (in this case, Ali Pasha, vizier of Ioannina at the beginning of the 19th century).

In the contemporary period, certain markets, such as the arms market, have the state as their privileged client. Stratos Dordanas deals with the morphology of this market under the conditions that existed at the beginning of the 20th century, on the eve of the Balkan Wars, during which the Greek state sought to acquire military equipment in order to reorganize the land army and the navy. In this case, the players were few and the market an oligopoly, while the involvement of politics was self-evident. The author analyzes the competition between Germany and France and the intra-German industrial competition between the Krupp and Ehrhardt firms, as well as the involvement of diplomats from both sides. For certain, a degree of competition in the free market sense was at work, since the two German companies renewed their increasingly attractive offers in order to penetrate the Greek market, while somewhat later, other companies from other countries secured smaller supply sales. Nonetheless, decisions were made largely based on political criteria, manifesting a preference for France, both in the period 1907-09 and on the eve of the Great War.

The presence of Ehrhardt, predecessor to today’s Rheinmetall, connects those events with the present period, since that company recently appeared on the Greek front pages over issues of corruption. In the period examined by Dordanas, we observe that the practice of bribing appears to have been more difficult, since the negotiations and choices took place at the highest governmental level. A question that remains open for future research is whether the explanation for the still limited phenomenon of corruption, lies in the still low level of government bureaucracy, experts and intermediaries of all sorts at the start of the 20th century.

As analyzed by Giulio Mellinato, the state involvement in interwar Italy’s maritime sector also took place on the basis of political criteria. Italy’s older imperialist ambitions, a culture of state intervention that had already developed in the country before WWI, but also the emergence of entrepreneurial and managerial forces holding technocratic and nationalistic views and linking their interests to a prospectively strong national state, supported active state

---

involvement in fascist Italy's economy, serving, indeed, as a model for other countries. In Greece, for instance, we know that Mussolini enjoyed certain esteem from a section of the political world. The active involvement of the state in the maritime sector began in 1926 with Tsiano's reforms, which promoted the construction of new ships, with meager results, however, for ship companies. The obligatory merging of firms at the start of the 1930s followed, after they were subordinated to the banks, leading, finally, to the creation of an integrated state company, Finmare, a development comparable to that which led, one year later in the industrial sector, to the creation of IRI (Istituto di Ricostruzione Industriale).¹⁴ However, the Finmare "system", which was abolished only in 1999, survived the fall of fascism, thanks to the exclusive control of the domestic maritime market, until the asymmetrical development of the Italian economy made financing from public resources unprofitable.

Even though complete state control of major economic sectors is today considered irreversibly outmoded, nonetheless the state's role in the creation of new markets is by no means rare or insignificant, even though for the business community, particularly the American one, any political intervention is "inimical to a sound economy and incompatible with a free society."¹⁵ The next three contributions in this section present contemporary examples of such a creative, in a certain sense, involvement of the state in the economy. Spyros Dimanopoulos examines the development of mass tourism in the region of Heraklion, Crete from the middle of the 1960s, with the support from the state. Through the Greek National Tourist Organization (EOT), the state created the framework for tourist service specifications, built the first model hotel complex of a new type (the Xenia, 1964), secured technical-economic studies, approved loans, etc., to the benefit of private individuals, but also maintained a positive climate for tourism, along with aspirations for high profitability. These conditions attracted businessmen from other regions of Greece or local businessmen who had no previous experience in tourism. Hotel units were created with complex architectural plans (bungalows), with a variety of additional services for dining, entertainment, bathing, beauty concerns, etc., along with modern forms of business organization.

The case presented by George Ioannidis concerns the creation of a new market "out of nothing". This was the case of the continuing education market, which was created at the end of the 1980s with the commendable collaboration of public institutions (national and European programs), which secured the funding, and private businesses, the Centers for Professional Training – KEK. The manner in which, in its first phase, this market was formed, eventually numbering thousands of businesses in the mid-1990s, is a typical example of

---

14. Franco Amatori, "Growth via politics: business groups Italian-style", in: Takao Shiba, Masahiro Shimotani (eds), *Beyond the Firm*, Oxford University Press, 1997, p. 109-134.

15. David Vogel, "Why businessmen distrust the state: the political consciousness of American corporate executives", *British Journal of Political Science*, v. 8/1(1978), p. 46.

---

the mimicry, characterising Greek entrepreneurship and the tendency towards the fragmentation of resources on the part of the state, in order to satisfy a multiplicity of candidates. The imposition of specifications and certification processes in the second phase, under pressure from the European Union, “cleaned up” the market, but in a manner that discouraged concentration and monopolization. Moreover, the recent “market liberalization”, in 2005, failed to eliminate smaller centers, although their training programs proved inefficient, particularly with regard to the job market. Of interest in this case is that neither of the two sides, public and private, appeared to gain control, with the result that the morphology of this particular market bore the stamp of both. The private businesses attempted to bypass the laws, while the public authorities operated along the lines of “adjusting” to the forces that the new market released.

Yannis Caloghirou deals with the key issue of the state’s role in advancing new information and communication technologies (ICT). In the Greek case, this role was decisive in regards to the timely apprehension of the issues and strategic choices at the leadership level. In a timely fashion, the conversion of the telephone network from analog to digital was decided (1977), and a National Strategy was proposed for the development of informatics in Greece (1983); also, the introduction of informatics in administration and training was in the ascendance in the 1990s, and a major program was devised for the utilization of ICT to the benefit of all users. However, the weaknesses of the public administration resulted in the state itself being a negative factor in the results, due to the large gaps that occurred between the decisions and their implementation and the lengthy bureaucratic vicissitudes the projects experienced. The author also identifies weaknesses in the entrepreneurial realm, since information technology firms found it difficult to transform themselves “from sellers of finished products (box movers) to designers of complex systems.” Finally, as to the users, whose role is important in the development of ICT, the evaluation is ambivalent, as the author observes through his research “a facility when it comes to the wide dissemination of technology in the form of final products, but a difficulty in its deepening, assimilation and functional utilization of complex processes.” In other words, technological change on such a scale as that of ICT depends on the availability and possibilities of the society.

The third section (*Business and politics*) collects together texts that deal with the relations between businesses and the political order. The possibilities and means of influencing political decisions available to the business world ranges from networks (personal to social), lobbying groups, economic support (election campaigns, political parties, etc.), including bribery. A recent American study of this issue showed that securing favorable treatment for a business through relations of confidence, when based on locality, familial relations, friendly personal networks, etc., is a far more usual practice than the bribery of officials,

---

while organized lobbying is more effective than election campaigns' financing.¹⁶

The importance of social affinity is clearly shown in the case of the large landowners in the Habsburg empire, which is analyzed by Kostas Raptis. Despite tremendous social and political changes in this empire after 1848, the landed aristocracy managed to maintain the principle of entailed property, which favored the maintenance of large landholdings and many of the privileges—such as its privileged status in parliament, at least until 1907 (when universal male suffrage was established) and the privileged access, as well, to government positions—while at the same time they adapted to the capitalist economy, by means of participating in industrial, as well as other firms. Even after the First World War, when, to a various degree, radical agricultural reforms were implemented in countries which emerged from the dissolution of the empires, the upper aristocracy saved, to a significant degree, their possessions, mainly in Austria (and partially also in Hungary and Czechoslovakia). The social affinity of the landed aristocracy with the political order prior to 1918 in fact, the nobility dominated the parliament, while 23 of the 26 prime ministers of Austria from 1867 to 1918 derived from their class and their social influence at a local and regional level after the dissolution of the empire appears to have been the most important factors in their ability to survive.

A different case in the relations of politics and business is explored by Sophia Laiou. Here the relationship of an Ottoman official, the Kapoudan Pasha, with a non-muslim subject to the Ottoman rule, captain Georgios Voulgaris, a relation involving, among other things, business activities as well, transcended established social distances. This is the reform era of Selim the Third, during which the involvement of state officials in economic activities was considered legitimate and, in fact, took place under the control of the central authority, apparently nourishing the state treasury. The interest of the case lies mainly in the overlapping of political power and economic activity, consistent with the total logic of the Ottoman system and with the control exercised by the state over the economy. From captain of the Ottoman fleet, Voulgaris would become *kotzabasis* of Hydra and a ship owner, thanks to the support of his boss, while the accounts of the Kapoudan Pasha showed both monetary compensation for services to his clientèle and profits from purely business activities, such as his shares of ships and commerce.

In the case of 19th century Portugal, the relations between the state and business, as they developed in the railroad sector, examined by Hugo Silveira Pereira, are defined by the country's dependence on external borrowing and foreign investment. This factor, combined with the strong will of the Portuguese government in the decade of the 1850s to provide the country with railroads "at all costs", was exploited by foreign investors who undertook the projects, using their connections with the lending countries and, more specifically, taking

---

16. Jeffrey Milyo, "Corporate influence and political corruption. Lessons from stock market reactions to political events", *The Independent Review*, 19/1 (2014), p. 19-36.

---

advantage from the support they enjoyed from political and financial authorities, primarily English and French. In four episodes, relating to the construction of a like number of rail lines, the author analyzes the constant frictions between the country's government and the project contractors, three English and one Spanish with a French-financed firm, which delayed the projects, failed to meet their obligations, sought modifications of their contracts, and frequently threatened the government through their contacts with financial markets in London and Paris.

The contribution of Christos Tsakas shows, on the other hand, how fragile the close personal relationship of businesses and governments can be. While the case he explores concerns an anomalous period, Greece's April 21 of 1967 dictatorship, the conclusion has broader application. As he writes: "Markets and politics are a relational process," without a given outcome. When the hard-line military faction under Dimitris Ioannides overturned Georgios Papadopoulos in November 1973, they also upset entirely the relations which Papadopoulos maintained with some of the more prominent Greek tycoons. Advancing rhetoric of ethical opposition to corruption, the new regime revoked the consignment to Stratis Andreadis for the construction of a refinery, which in 1972, the previous junta government had made on favorable terms. The new junta also made aggressive moves against other major business groups (Onassis, Vardinoyannis, Tsatsos), including strict measures limiting businesses (price controls, a minimum level of own capital, abolition of export incentives, special tax on construction works, etc.). The author connects this change in the stance of the dictatorship towards the business class with the economic crisis that manifested itself in high inflation at the end of 1973.

Analyzing the complexity of the societies of sub-Saharan Africa, where tribal structures came first into contact with colonialism and subsequently with the independent nation-state, Nicolas Metaxides and Fabrice Akono show how purely political conditions weigh on the way in which economic players function in recently-formed countries which have had a traumatic past. The relationship between the business world and the state took shape through the heritage of the colonial state, which tried to create a local Western-oriented elite, as well as a post-colonial independent state, which adopted the same volunteerism serving development, sought to control the management of wealth-producing resources and created its own clientele networks, utilizing the traditional social structures of diverse ethno-cultural groups and strengthening the mutual penetration of political personnel and economic players.

The papers of the fourth section (*Business, politics and societal challenges*) examine the relations of markets and politics, by integrating also in this context issues regarding social trends, demands and conflict. The case explored by Angelos Chotzidis confirms an old truth—namely, that no political authority, to the degree at least that it is not a regime of raw violence, can ignore the limits of the population's endurance. In the Ottoman empire at the end of the 19th

---

century and the beginning of the 20th, the attempt on the part of the European-controlled debt administration to levy public revenues, which had been committed for the repayment of the country's external debt, met with repeated opposition from the groups being taxed—and in particular the farmers—as well as from Ottoman government and the local authorities which supported it and which manifested particular laxity even in the control of contraband. These conditions, which in fact worsened when, with the rise of the neo-Turks to power, the nationalist element crept in more emphatically, can easily be compared to the current problems which Greece is facing in its relations with its creditors.

The problem that preoccupies Nikos Potamianos is how various types of businessmen reacted to the legislated labor market reforms in Greece during the first half of the 20th century, and what consequences these had on their structure. He finds that reforms, such as the imposition of the Sunday holiday, health standards in shops and factories, and limitation of hours of work found mainly small employers in opposition, while large employers frequently accepted them, in alliance, in fact, with their workers. Against the protest of small businessmen, the state, while not suspending labor laws, significantly softened the oversight of their implementation, particularly for small shops, which were in any case less visible to the Labor Inspector than were the large units. Finally, the declared “modernizing” intentions of the labor legislation adopted by the Venizelos government resulted merely to burdening large employers. In the case of the bakeries, according to the author, the government consciously supported the creation of large units (with the aim of reducing the price of bread in a period of great poverty among the popular classes), and it finally made a compromise with the opposing small bread producers imposing a new legislation that transformed bakeries into a form of closed profession. So state intervention here appears to have adapted itself to the fundamental tendencies of the social body.

Angeliki Nikolaou studies the negotiations that took place between the state, business and labor organizations around the issue of labor management at the port of Volos between 1930 and 1934. A central issue was keeping in force the existing system of rotating the labor of dockworkers, as desired by the workers, while the employers sought to implement a system of work by lot. In a period of rising unemployment and, consequently, of sharpening social tensions, the government appeared initially to support the position of the protesting workers. Faced with pressure from employers and press publicity the government answered by outbidding: it proposed taking on the issue by establishing a state Labor Office at the port. The employers retreated post-haste, accepting the maintenance of a system of labor rotation controlled by the labor organizations. The episode reveals the contradictory stance of businesses in face of the rise of statism, but also confirms the view that pressures from organized groups cannot easily succeed in obtaining political decisions that are

---

---

to the detriment of wider constituencies.¹⁷

Vassilis Manousakis' article deals with a period of special circumstances, that of the Second World War and the Occupation, when neither markets nor politics functioned in a normal manner. He, nonetheless, raises issues of interest for every era and locale pertaining to the legitimization of the business world, as well as its stance in relation to the radicalization of public protest. The ethically controversial choice of businesses to continue to function under the German Occupation appears to have been universal in Europe. The author compares Greece to Belgium: In Greece, there was no collective understanding as to the stance of industrialists in relation to the occupiers, while in Belgium, the business world set terms and guidelines on economic cooperation. The existence of standards, the funding of (rightwing) resistance organizations towards the end of the occupation, the entire management of the rise of leftwing forces, saved most businessmen from the charges of collaboration after the liberation, but also avoided civil war. In Greece, by contrast, the fear of communism, as the Resistance developed, pushed many businessmen into collaboration with the occupiers, while after the liberation, the condemnation of economic collaboration was in practice suspended after the 1946 election, followed by the Civil War.

The importance of the social image and the prestige of businessmen is raised by Ilias Bissias and Katerina Papakonstantinou. The image of the Greek businessmen, particularly of the more wealthy, namely the ship owners, was blackened in particular due to their close collaboration with the junta regime (1967-1974), but also due to the large number of shipwrecks that the Greek fleet had suffered during the entire decade of the 1960s. Informed of the situation after the fall of the junta, the ship owners undertook a radical renewal of the leadership of the Ship Owners Association and pursued a public relations' strategy with the aim of rectifying their public images, gaining access to the means of information and communication with the wider public. In this campaign, they adopted novel forms of public relations, which the authors analyze.

In conclusion, all the texts in the volume attempt to analyze aspects of the historical development of a multi-level relationship, the relationship of Economy and Politics, using evidentiary tools without simplistic generalizations. Despite the predictably selective and fragmentary nature of the approaches, the historical studies of this volume energize critical thinking regarding an issue—*Economy and Politics* related to today's systemic crisis and are therefore more topical than ever.

(English translation by Stan Draenos)

---

17. Argued by Patrick Bernhagen, "When do politicians listen to lobbyists (and who benefits when they do)?", *European Journal of Political Research*, 52(2013), p. 20-43.

**Η διαμόρφωση των αγορών:
Ιδέες και θεσμοί**
**Shaping the markets: Ideas and
institutions**

I

Nicholas J. Theocarakis

The market as default mechanism: A history of economic thought perspective

Introduction

In a conference on markets and politics I was invited to speak as an economist. I do not know if this was a wise decision from the part of the organizers, since economists have a very peculiar way of viewing the relationship between the two. There is an inherent bias in economics, starting with the advent of political economy in the 18th century, to consider the market as the default mechanism to explain economic phenomena. All other concepts are analysed with the “market” as a reference point and are theoretically subject to it. There is no “embeddedness” of the markets in the analysis of society. The attempt of political economy to construct itself as a scientific discipline and to move away from the prescriptive tenets of mercantilism may have been the initial reason why the analytical over-reliance on the market became the mainstay of political economy. It was, however, after the dominance of neoclassical economics in the late 19th century that the role of the markets as a mechanism for optimal allocation of resources with legitimacy implications for income distribution was intensified. Criticisms that were raised regarding the ability of the markets to fulfil this role were internalised within the market paradigm. Eventually, a “theory of politics” and organisational structures was treated with tools that have been developed within a market framework. At a later stage the imperialism of economics attempted to contaminate other social sciences with their paradigm, with its methodological individualism and rational behaviour

---

of agents that was the standard tool of analysing an ideal timeless exchange between economic atoms operating in an impersonal and ahistorical market.

Pre-classical economic thought

The very name of *political oeconomy* almost belies such an assertion. Etymologically, οἰκονομία in its original Greek meaning denotes the conscious management of resources of an estate by a steward or an agent. In the pseudo-Aristotelian *Economics* the distinction is being made between royal, satrapic, political and private economy, with “political economy” meaning the management of the public finances of *polis*, the city-state.¹ Andreas Andreades (1930) justly complained that the term “political economy” should have been used to describe the field of public finance rather than of economic theory;² while the first book that bore the name “political economy” in its title – the *Traicté d’œconomie politique* (1615) by Antoine de Monchrestien – was a mercantilist tract that bore little relation to the concept of a free market. It was rather a plea to the king (and the queen mother) to further particular mercantile interests. Indeed, in the prescientific stage of economic theory mercantilism started with the notion of the good of the state, the pursuit of “power and plenty”, and its economic analysis was based more on the actions of the prince, rather than on the operation of free market agents. Even the concept of the market was more directed to international markets – and their “vent” – rather than to the internal market as a unifying mechanism. Quite aptly, Eli Heckscher (1935) described mercantilism as a stage in economic policy, while Gustav Schmoller paid short shrift to the economic doctrines of mercantilism to argue that “in its innermost kernel it is nothing but state making – not state making in a narrow sense, but state making and national-economy making at the same time”.³

Before the mercantilists, in the economic theory of the ancient Greeks, even though Aristotle in the *Nicomachean Ethics* makes exchange (ἀλλαγὴ) the prerequisite of κοινωμία, which can be rendered either as society or as association, and emphasizes the role of exchange as the connective tissue of society, the analysis of voluntary exchange forms part of a *theory of justice*. In Aristotle’s *Politics* οἰκονομική is analysed as a part of the *science of politics*, since

---

1. οἰκονομία δέ εἰσι τέσσαρες, ὡς ἐν τύπῳ διελέσθαι (τὰς γὰρ ἄλλας εἰς τοῦτο ἐμπιπτούσας εὐρήσομεν, βασιλική σατραπική πολιτική ἰδιωτική. Τούτων δὲ μεγίστη μὲν καὶ ἀπλουστάτη ἡ βασιλική, ποικιλωτάτη δὲ καὶ ῥάβστη ἡ πολιτική, ἐλαχίστη δὲ καὶ ποικιλωτάτη ἡ ἰδιωτική. [Oec.] 1345b11-16.

2. André M. Andréadès, «La première apparition de la science des finances (Un chapitre de l’Économique d’Aristote)», in *Economia Politica Contemporanea. Saggi di Economia e Finanza in onore del Prof. Camillo Supino, pubblicati a cura della Facoltà di Giurisprudenza*, vol. II, Padova, 1930, p. 20-21. See also N. J. Theocarakis, «Nicomachean Ethics in Political Economy: The Trajectory of the Problem of Value», *History of Economic Ideas*, 14/1 (2006), p. 10, n. 2.

3. G. Schmoller [1884], *The Mercantile System and its Historical Significance; A chapter from Studienüber die wirtschaftliche Politik Friedrichs des Grossen, published in German, 1884*, New York and London 1896, p. 50.

---

the οἶκος is a constituent part of the πόλις.⁴ There is clearly “embeddedness” of economics. Scholastic doctrines on economics, with the partial exception of the Salamanca School, emphasized the ethical aspects of the exchange and the need for setting a just price that would preserve the existing social hierarchy.⁵ In Natural Law Philosophy, of which Hugo Grotius (1625) and Samuel Pufendorf (1673) are the main representatives, an explanation of price setting is effected within the framework of contract theory.⁶

The path to classical political economy

The beginning of the change to a theory that was taking shape in early 18th century came with a reaction to Louis XIV’s mercantilist policies. Pierre Le Pesant, sieur de Boisguilbert, with whom according to Marx,⁷ classical political economy began in France, discussed the role of interactions of a number of professions, from bakers to actors, within the context of free trade and argued that [market] equilibrium is “the sole guarantor of general opulence”.⁸ Physiocratic doctrine, exemplified through Quesnay’s *Tableau œconomique* (1758), suggested that *laissez-faire* (a phrase also used by Boisguilbert)⁹ leads to optimal natural results. Variations of the *Tableau*, in Mirabeau’s *Ami des hommes* (1762), were used to demonstrate the deleterious effects of government intervention. At a more scientific level, Jacques Turgot, attempted to show in the *Reflexions* (1769-1770) and *Valeur et monnaies* (1769), how a system of markets may operate in determining the price of goods. At the political level Turgot (1776), when in power, attempted to curb the power of the guilds (*jurandes*) and to deregulate the price of corn with disastrous results. The regulation of the market for grain was a hotly debated issue in this period. Ferdinando Galiani (1770) in his vituperative attack on the Physiocrats suggested that those who argued for the harmony of the markets and the achievement of equilibrium disregarded the

---

4. S. T. Lowry, *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition*, Durham 1987; M. Blaug (ed.), *Aristotle 384-322 B.C.*, Aldershot 1991; S. Meikle, *Aristotle’s Economic Thought*, Oxford 1995; Theocarakis, «Nicomachean Ethics».

5. M. Blaug (ed.), *St. Thomas Aquinas 1225-1274*, Aldershot 1991; J. Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century, Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge 1998; M. Grice-Hutchinson, *The School of Salamanca: Readings in Spanish Monetary Theory, 1544-1605*, Oxford 1952.

6. H. Grotius, *Hugonis Grotii de iure belli ac pacis libri tres in quibus ius naturae & gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, Paris 1625, ii.xii §14. S. Pufendorf, *Pufendorffii Samuelis De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Lund 1673, i.xiv.

7. K. Marx [1859], *Zur Kritik der Politischen Ökonomie in Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, Berlin/DDR 1961, Vol. 13, p. 37.

8. “équilibre, unique conservateur de l’opulence générale”, P. Boisguilbert [1707], *Dissertation de la nature des richesses*, in J. Hecht (ed.), *Pierre de Boisguilbert ou la naissance de l’économie politique*, Paris 1966, p. 997.

9. G. Faccarello, *The Foundations of Laissez-Faire: The Economics of Pierre de Boisguilbert*, London & New York 1999.

---

time element and that the failure of the state to intervene in the grain market would lead to famines.¹⁰

But the market was not autonomous yet. Sir William Petty in late 17th century attempted to show how a proper market for non-homogeneous commodities (diamonds) can be constructed, while as late as the turn of the 19th century Condillac's (1794-5) treatise bore the title *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*, only to come out in favour of free trade. Sir James Steuart in 1767, describes markets but in relation to government: "I set out by distinguishing government from political oeconomy; calling the first the power to command, the second the talent to execute. Thus the governor may restrain, but the steward must lead, and, by direct motives of self-interest, gently conduct free and independent men to concur in certain schemes ultimately calculated for their own proper benefit."¹¹ The government must thus set the rules by which self-motivated free men will achieve the common good.

For the early theorists it was important to show, that even though in the sphere of politics government may be necessary, freedom of action in the economic sphere would not lead to adverse results. On the contrary, by simplifying the action of the state (e.g., Vauban's (1707), *dime royale* and the *impôt unique* of the Physiocrats) and letting commerce unfettered, a better result would ensue. This was no mean feat for the mindset of the times and in order to show how this could be achieved they gave to markets a centrality in their theoretical schemes which was almost never questioned. Apart from the reaction to mercantilists policies, a reaction which in France was pronounced but which was also the brainchild of theorists with little anchoring on class interests, there was a second imperative which gave markets their prominence as an explanatory scheme: as it has been often observed, the transparency of the allocation of resources and the distribution of the surplus was dimmed in the new economy. In pre-capitalist modes of production surplus extraction was effected though political means. Not so in the new economy and society. There was, therefore, a need to show how the economy was organized and the distribution of labour and of surplus effected.¹² The scholastics in their ruminations on Aristotle and the just price have suggested that the value of a thing was determined by labour and cost. Now, in a new political economy, it has been suggested that labour is what is being exchanged, and implicitly, that labour is allocated through commercial exchange (Benjamin Franklin 1729, Josiah Tucker 1755). The notion has been already suggested, however obliquely, by Thomas Hobbes (1651), John Locke (1689) and partly by the Natural Law

---

10. [F. Galiani, 1770] *Dialogues sur le commerce des bleds*, p. 237.

11. J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy, being an Essay on the Science of Domestic Policy of Free Nations*, London 1767, vol. I, i.xxi.introd., p. 149.

12. See Y. Varoufakis et al., *Modern Political Economics: Making Sense of the Post-2008 World* Abingdon, Oxon and New York 2011, section 2.3.

---

philosophers [Grotius (1625), Pufendorf (1673)].¹³ Eighteenth century political economy, even without a labour theory of value, suggested also a notion of a *natural price* obeying natural laws.

Classical political economy

Through Adam Smith the concept of labour transforms the tradition of natural law philosophy (Grotius-Pufendorf-Carmichael-Hutcheson)¹⁴ into a more or less coherent explanation that (a) suggests a labour theory of value as the bedrock of political economy, (b) explains the division of labour and transforms it into a dynamic principle of economic growth and (c) advocates that a – properly constructed– notion of self-interest leads through market transactions to the promotion of the interest of society, even if the consequences of such an operation are unintended (“invisible hand”).¹⁵ For Smith the division of labour which is responsible for the growth in the productivity of labour is due to the “propensity to truck, barter, and exchange one thing for another”.¹⁶ It is through the possibility of market exchange that resources are allocated and labour organized in the most productive manner. Other “systems of political oeconomy”, namely mercantilism and Physiocracy, are inferior to the free market system (“the system of natural liberty”).

The role of the State should be subservient to the market and bereft of economic functions, only to intervene to promote when equity and efficiency are not served by the market:

All systems either of preference or of restraint, therefore, being thus completely taken away, the obvious and simple system of natural liberty establishes itself of its own accord. Every man, as long as he does not violate the laws of justice, is left perfectly free to pursue his own interest his own way, and to bring both his industry and capital into competition with those of any other man, or order of men. The sovereign is completely discharged from a duty, in the attempting to perform which he must always be exposed to innumerable delusions, and for the proper performance of which no human wisdom or knowledge could ever be sufficient; the duty of superintending the industry of private people, and of directing it towards the employments most suitable to the interest of the society.¹⁷

With David Ricardo (1817-1821) Smith’s labour theory of value assumes its abstract form. The core model presupposes competitive markets without monopolies and a uniform rate of profit. The role of the state through taxes and

---

13. See N. J. Theocarakis, «Metamorphoses: The Concept of Labour in the History of Political Economy», *Economic and Labour Relations Review*, 20/2 (2010), p. 7-38.

14. Theocarakis, «Metamorphoses».

15. A. Smith [1776], *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R.H. Campbell and A.S. Skinner (general editors), W.B. Todd (textual editor), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Oxford 1976, iv.ii.9.

16. Smith, *An Inquiry*, i.ii.1.

17. Smith, *An Inquiry*, IV.ix§51, p. 687.

---

bounties is a major concern in the *Principles of Political Economy and Taxation*, indeed almost half of the chapters of this book are devoted to it, but the core model is a market model.

Karl Marx

Karl Marx (1867) makes a theoretical breakthrough. He places the system of profit in its theoretical and historical context and discusses the relationship of economic theories and the economic system. He clearly distinguishes the sphere of circulation with its equivalent exchange – “a very Eden of the innate rights of man”,¹⁸ as he sarcastically puts it – and the sphere of production, where exploitation takes place. He criticizes the vulgar economists with their emphasis on the harmony of the *laissezfaire*, and shows that the chaos of the capitalist production has no inherent tendency to harmony or stability. He adopts a historical approach and refuses to formulate laws that are eternal and the same for all economic systems. It is the mode of production that generates its own laws. There is also the attempt to derive an *Entsprechungsgesetz* that relates the productive base to the superstructure. Still, in Marx, the role of the state is outside the *Kerngestalt* of his economic theory, even though it was the state of the bourgeoisie that made exploitation possible.

The marginalist revolution

Classical political economy did not “embed” the system of markets into a wider system of society. The market was its major theoretical concern. The role of the state, albeit important, was in affecting the operations of the market, rather than setting the terms within which markets operate. We have, however, to wait for the advent of the “marginalist revolution” in the 1870s and its consolidation into neoclassical economics for the market system to reach its peak as an analytical tool and to acquire an ideological importance hitherto unheard of.

Three aspects of the new paradigm deserve mention here: (a) a subjectivist theory of value that sanitized class interests and made the market an impartial de-politicized allocation and distribution mechanism, (b) a proof on the harmonious results of the markets that made the operation of the state undesirable and (c) an emphasis on exchange.

a. Subjectivist theory of value

The classics have provided a cost-of-production labour theory of value. Moreover, they have assumed that the distribution of the product between

---

18. K. Marx [1867], *Capital: A Critique of Political Economy. Volume I: The Process of Capitalist Production*, Chicago 1909, p. 195; K. Marx [1867], *Das Kapital. Band I: Kritik der politischen Ökonomie: Erster Band, Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals* in *Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, Berlin/DDR 1962, Vol. 23, p. 189.

---

the classes was exogenously given, with the wage-rate, in particular, being determined outside the economic system: historically, morally, socially or politically.¹⁹ The problem with a labour theory of value, however, was that, however implicitly, it suggested that Labour had a claim to the whole product. Indeed, by the end of the 19th century authors (post-Ricardian and socialist) making such a claim were numerous enough to be worthy of a monograph.²⁰ Authors of the period expressed their worry of such a prospect.²¹ By making utility the basis of their theory of value, the marginalist economists have shifted the focus from a relation between people to a relation between a consumer and a thing. Commodities became goods again and they were defined through their subjective relation to individual consumers. Value in use was no more the *necessary condition* for a thing to be a commodity,²² it was what *produced* value. The difference of the marginalists from previous subjectivist authors was that now by focusing on the diminishing marginal utility of a good, they could produce a “scientific” explanation of how *use value* can be transformed into a determinant of *exchange value*. Moreover, labour was dethroned from a determinant of value and it became analytically equivalent to the other “agents or factors of production”. In fact, even the distinction between a factor of production and a good has been erased. According to Carl Menger, a “journeyman baker’s services ... a baking utensil, or even by a quantity of ordinary flour”²³ are on an analytical par and their value is determined as goods of higher order useful and valued to the extent they produce things with primary utility.²⁴ This strand of thought culminated in the mid-20th century in the formulation of a neo-Walrasian programme of abstract mathematical formalism and rigour in which economic agent-monads operate in an *n*-dimensional Euclidian space – factors of production and consumer goods being just one of these *n* dimensions – and reach general equilibrium through a mathematical abstraction of the market.²⁵ The market model was dehumanized and apolitical.

---

19. D. Ricardo [1817-1821], *On the Principles of Political Economy and Taxation* in P. Sraffa (ed.) with the collaboration of M. H. Dobb, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Cambridge 1951, vol. 1, p. 96-97; Marx, *Das Kapital*, p. 185; see A. Stirati, *The Theory of Wages in Classical Economics: A Study of Adam Smith, David Ricardo and their Contemporaries*, Aldershot 1994.

20. A. Menger, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart 1886.

21. E. von Böhm-Bawerk, *Capital and Capitalzins. Erste Abtheilung: Geschichte und Kritik der Capitalzins-Theorien*, Innsbruck 1884, p. 318.

22. “Utility then is not the measure of exchangeable value, although it is absolutely essential to it. If a commodity were in no way useful, —in other words, if it could in no way contribute to our gratification,— it would be destitute of exchangeable value, however scarce it might be, or whatever quantity of labour might be necessary to procure it.” Ricardo, *On the Principles*, p. 11.

23. C. Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Vienna 1871, p. 8; C. Menger, *Principles of Economics*, Ludwig von Mises Institute electronic online edition, 2004, p. 57.

24. Menger, *Grundsätze*, ch. 1§2; cf. H.H. Gossen, *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig 1854, p. 26.

25. K.J. Arrow, & G. Debreu, «Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy», *Econometrica*, 22 (3), 1954, p. 265-90. G. Debreu, *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*, New Haven 1959.

---

b. Social harmony

Even before the marginalists, the gospel of social harmony and self-regulating markets was being preached by those that Marx has called *Freihändler vulgaris*.²⁶ A prominent case is Frédéric Bastiat (1862) one of whose works bears the title *Harmonies économiques*.²⁷ With the marginalist revolution this notion of a harmony of class interests assumed a supposedly scientific form. Marginalists were elated that their system could, at last, bring about social harmony.²⁸ It was, after all, a technical problem. In the new system a buyer's utility matched exactly a seller's dis-utility and any attempt at intervention, however, well meaning, could only prevent the common good from actualizing itself.²⁹ The reward of the factors of production and of their bearers, landlords, capitalists and workers, were just and ethical, a concept that has been crystallized later in the theory of marginal productivity.³⁰

c. Focus on exchange

Production is not a fundamental concept in explaining market equilibrium. Indeed, Léon Walras' first demonstration of how a system of general equilibrium works (1874) completely disregards production, a complication which is introduced in a second instalment (1877) of his *Éléments d'économie politique pure*. Proto-marginalists, such as Bishop Whately, even wanted to change the name of economics to "CATALLACTICS or the 'Science of Exchanges'".³¹ Much later, as an extreme version of the neoclassical thought process J. Trout Rader described "Production as indirect exchange" (1987). With Vilfredo Pareto (1906) the analytical treatment of consumption and production become analytically identical, a point that was made even more forcefully in Paul A. Samuelson's *Foundations of economic analysis* in 1947.

The market and the sphere of exchange assumed primacy with the marginalist revolution. If anything, the new theory pushed the argument that politics are inimical to economics even further.

---

26. K. Marx, *Capital*, p. 196; K. Marx, *Das Kapital*, p. 190.

27. For a critique of Bastiat and this particular work, see K. Marx [1857], «Bastiat und Carey» in *Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, [Ergänzungsband], vol. 42, *Ökonomische Manuskripte 1857/1858*, Berlin/DDR 1983, p. 19-30.

28. The hapless Gossen put the first stanza of Schiller's *An die Freude* at the beginning of his 1854 book, while Walras in 1905 asked his friends to propose him for the Nobel Peace Prize (A. Sandmo, «Retrospectives: Léon Walras and the Nobel Peace Prize», *Journal of Economic Perspectives*, 21/4 (2007), p. 217 -228). He complained later to a friend that Ted Roosevelt "m'a soufflé le prix Nobel".

29. See Varoufakis et al., *Modern Political Economics*, section 6.6.

30. J. B. Clark, «Distribution, Ethics of», *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, London, vol. I, 1894, p. 596-9

31. R. Whately, *Introductory Lectures on Political Economy*, London 1831, p. 6, original emphasis.

Neoclassical economics

Neoclassical economics was the natural development of the marginalist revolution. In a short period of time it became the dominant theory in political economy that now changed its name to the more neutral “economics”. Alfred Marshall’s *magnum opus* that consolidated the new science bore proudly the title *Principles of Economics* (1890). The application of mathematical tools made the new theory look more scientific, while even the *par excellence* political concept of the “common good” was being formalized through the concept of Pareto optimality, an undisputable and supposedly neutral criterion for assessing the welfare implications of the allocation mechanism. There is no need for the state: a purely competitive equilibrium leads to a Pareto optimal allocation. Adam Smith’s invisible hand “theorem” was crystallised as the *First Fundamental Theorem of Welfare Economics*, which states that a perfectly competitive economic equilibrium is Pareto optimal. The theorem has been formalised and mathematical proofs were being produced.³² In a strange twist of the market/state relationship neoclassical economists tried to prove that a socialist state would serve the common good only if the planner would imitate a competitive market.³³ This of course, rendered any notion of socialism –or indeed of state intervention– unnecessary. In fact the efficiency of the market became even stronger through the concept of the *Second Fundamental Theorem of Welfare Economics* which stated that every Pareto optimal allocation could be achieved via a competitive equilibrium through an appropriate design of lump-sum transfers. Compensation criteria (Kaldor, Hicks, and Scitovsky) made the market effects even more opaque.

Concern with welfare aspects and the role of the state were examined within the Marshallian programme by Arthur C. Pigou in his *Economics of Welfare* (1920) where the notion of externality was discussed in a framework of partial equilibrium and appropriate levies and bounties would restore the operation of the market. This was an admission that the state may enter where the markets fail. Even this concession, however, was too much. Ronald Coase (1960) in a famous theorem suggested that the concept of externality could eventually be internalised and that was a matter of property rights.³⁴ This progressed into a research programme on *Law and Economics*, a sub-discipline in its own right

---

32. A.P. Lerner, «The concept of monopoly and the measurement of monopoly power», *Review of Economic Studies*, 1/3 (1934), p. 157-175; O. Lange, «The foundations of welfare economics», *Econometrica*, 10/3-4 (1942), p. 215-228; K. J. Arrow, «An extension of the basic theorems of classical welfare economics», in J. Neyman (ed.), *Proceedings of the second Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability: held at the Statistical Laboratory, Department of Mathematics, University of California, July 31-August 12, 1950*, Berkeley, CA 1951, p. 507-553.

33. E. Barone, «Il ministro della produzione nello stato collettivista», *Giornale degli Economisti*, 2, 1908, September, p. 267-293, October, p. 392-414; O. Lange, & F.M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, edited by B.E. Lippincott, Minneapolis 1938.

34. St.G. Medema, *The Hesitant Hand: Taming Self-Interest in the History of Economic Ideas*, Princeton 2009.

---

that examines legal issues from the point of view of economic efficiency.

The cult of efficiency through the market was also another aspect of the Coasian programme (1937), where even non-market allocations, such as those inside a firm were described through a market-hierarchy frontier that was determined by efficiency considerations in the presence of transaction costs and later on through other assumptions.³⁵ Thus, the market was the decisive factor that dictated how forms of allocation of resources that were different from it would be determined. The provision of public goods or of goods that failed the double test of rivalry and excludability constituted other aspects of the neoclassical research agenda.

The market approach of neoclassical economics had in its core the epistemological principle of methodological individualism. It was used functionally by Walras and Menger and coined as a term by Schumpeter (1905). Any meaningful theorem in social sciences must be reduced to the actions of the economic agents, even if the assumptions that have to be made in order to achieve tractability sacrificed relevance. But the examination of market failure at least provided a role for the state and state policies where markets have failed. A new concept in neoclassical economics started to emerge that used the concept of the rational economic man, subjectivist economics and methodological individualism as a modelling strategy to explain why the public action alternative was misguided as a remedy of market failure. Starting in George Mason University, scholars like James Buchanan argued for a “Political economy” that saw the political agent as an extension of the economic agent and the creation of institutions as a generalized version of the market process.³⁶ Even though at the beginning they stood as dissenters avoiding the formalism of mathematical economics, this current has been quickly incorporated into the fold and mathematical models of public choice were constantly being produced where simplistic models were attempting to explain everything from labour market phenomena to the behaviour of central banks. In labour economics the *par excellence* political “labour process” was modelled by agent-principal mechanisms, while more recently, the development of incentive-compatible mechanism design theory attempted to explain a myriad of phenomena and provide a methodologically individualist theory of politics.³⁷

---

35. O. E. Williamson, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York 1975; A. Alchian & H. Demsetz, “Production, Information Costs, and Economic Organization”, *American Economic Review*, 62/5 (1972), p. 777-795.

36. P. J. Boettke, «James Buchanan and the rebirth of political economy», in R.P.F. Holt & St. Pressman (eds), *Economics and its Discontents: Twentieth Century Dissenting Economists*, Cheltenham and Northampton 1998, p. 21-39; D. C. Mueller, *Public Choice III*, Cambridge 2002.

37. J.-J. Laffont (ed.), *The Principal Agent Model: The Economic Theory of Incentives*, Cheltenham 2003; E. P. Lazear & R. McNabb (eds), *Personnel Economics*, Cheltenham 2004.

Conclusions

The argument of this paper is that political economy from its inception in the mid-18th century had an inherent bias in treating the market as a default mechanism of analysis of the social phenomena, avoiding the placement of the market mechanism within a wider historical and societal framework in which the state had an instrumental role. In the development of political economy, there were dissenting voices that opposed the advent of the new theory. In Germany, the Historical School has attempted to nip the new theory in the bud, triggering the *Methodenstreit* (Menger 1883, 1884; Schmoller 1883). In the United States the Institutionalist School with Thorstein Veblen and John R. Commons have tried to present an alternative theory and produce a critique of neoclassical economics.³⁸ This was, however, the road not taken. In a few decades the German Historical School was practically intellectually dead, while in the United States the institutionalists prevailed a little longer, just after the Second World War to be eventually transformed into a branch of neoclassical economics. Today, economics use their own method to preach the efficiency of the markets and even when they deal with problems of politics, it is through the lens of market analysis that they attempt to do so.

References

- Alchian, A. & H. Demsetz, (1972), "Production, Information Costs, and Economic Organization", *American Economic Review*, 62/5, p. 777-795.
- Andréadès, A.M. (1930), «La première apparition de la science des finances (Un chapitre de l'Économique d'Aristote)», in *Economia Politica Contemporanea. Saggi di Economia e Finanza in onore del Prof. Camillo Supino, pubblicati a cura della Facoltà di Giurisprudenza*, vol. II, Padova, 1930, p. 289-297. As reprinted in K. Ch. Varvaressos, G.A. Petropoulos & J.D. Pintos (eds) (1938), *André M. Andréades œuvres; publiées sous les auspices de la Faculté de Droit de l'Université d'Athènes*, vol. I., *Histoire économique et financière de la Grèce*, Athens: Faculté de Droit de l'Université d'Athènes, p. 14-21.
- Arrow, K.J. (1951), «An extension of the basic theorems of classical welfare economics», in J. Neyman (ed.), *Proceedings of the second Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability: held at the Statistical Laboratory, Department of Mathematics, University of California, July 31-August 12, 1950*, Berkeley, CA: University of California Press, p. 507-553.
- Arrow, K.J. & G. Debreu (1954), «Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy», *Econometrica*, 22 (3), p. 265-90.
- Barone, E. (1908), «Il ministro della produzione nello stato collettivista», *Giornale degli Economisti*, 2, September, p. 267-293, October, pp. 392-414. Translated as «The ministry of production in the collectivist state», in F.A. von Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*, London: G. Routledge, p. 245-90.

---

38. For a critique of neoclassical economics by Veblen see Th. Veblen, Th. (1899, 1900), «The Preconceptions of Economic Science», *Quarterly Journal of Economics*, 13/2 (1899), p. 121-150, 13/4, p. 396-426, 14/2, 1900, p. 240-269. Commons' major work is the *Legal foundations of capitalism* (1924).

-
- Bastiat, F. (1862-1864), *Oeuvres complètes de Frédéric Bastiat, mises en ordre, revues et annotées d'après les manuscrits de l'auteur*, Paris: Guillaumin, 2nd edition, 7 vols. Available at <http://oll.libertyfund.org/title/1776>.
- Blaug, M. (ed.) (1991), *Aristotle 384-322 B.C.*, Aldershot: Elgar.
- Blaug, M. (ed.) (1991a), *St. Thomas Aquinas 1225-1274*, Aldershot: Elgar.
- Boettke, P.J. (1998), «James Buchanan and the rebirth of political economy», in R.P.F. Holt & St. Pressman (eds), *Economics and its Discontents: Twentieth Century Dissenting Economists*, Cheltenham and Northampton, MA: Edward Elgar, p. 21-39.
- Böhm-Bawerk, E. von (1884/1921), *Capital und Capitalzins. Erste Abtheilung: Geschichte und Kritik der Capitalzins-Theorien*, Innsbruck: Wagner. As reprinted in volume I of *Kapital und Kapitalzins*, Jena: G. Fischer, 3 vols., 4th edition.
- Boisguilbert, P. (1707) *Dissertation de la nature des richesses*, in J. Hecht (ed.) (1966), *Pierre de Boisguilbert ou la naissance de l'économie politique*. Paris: Institut national d'études démographiques.
- Clark, J.B. (1894), «Distribution, Ethics of», *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, London, vol. I, p. 596-9.
- Coase, R.H.(1937), «The Nature of the Firm», *Economica*, 4/16, p. 386-405
- Coase, R. H. (1960), «The Problem of Social Cost», *Journal of Law and Economics*, 3/1, p. 1-44.
- Commons, J.R. (1924), *Legal Foundations of Capitalism*, New York: Macmillan.
- Condillac, É.B. de, (1794-1795) [An III], *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*, Paris: Blanchon.
- Debreu, G. (1959), *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Faccarello, G. (1999), *The Foundations of Laissez-Faire: The Economics of Pierre de Boisguilbert*, London & New York: Routledge.
- Franklin, B. (1729), «A modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency», in J. Sparks (ed.) (1836), *The Works of Benjamin Franklin*, Boston, MA: Hilliard, Gray, & Co., vol. II, p. 253-277.
- [Galiani, F.] (1770), *Dialogues sur le commerce des bleds*, London: [s.n.][i.e., Paris: Joseph Mercier]. Available from <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8626898f>.
- Gossen, H.H. (1854), *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig: F. Bieweg.
- Grice-Hutchinson, M. (1952), *The School of Salamanca: Readings in Spanish Monetary Theory, 1544-1605*, Oxford: Clarendon.
- Grotius H. (1625), *Hugonis Grotii de iure belli ac pacislibristres in quibus ius naturae & gentium, item iuris publici praecipua explicantur*, Paris: Nicolaus Buon; [English edition: *The Rights of War and Peace*, edited and with an Introduction by Richard Tuck, from the edition by Jean Barbeyrac, Indianapolis, IN: Liberty Fund, 2004].
- Heckscher, E.F. (1994), *Mercantilism*, London: Routledge. [First English edition: London: George Allen and Unwin.Original Swedish edition 1931.]
- Hobbes, Th. (1651/1991), *Leviathan*, R. Tuck (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaye, J. (1998), *Economy and Nature in the Fourteenth Century, Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laffont, J.-J. (ed.) (2003), *The Principal Agent Model: The Economic Theory of Incentives*, Cheltenham: Elgar.
- Lange, O. (1942), «The foundations of welfare economics», *Econometrica*, 10/3-4, p. 215-228.
- Lange, O. & F.M. Taylor (1938), *On the Economic Theory of Socialism*, edited by B.E. Lippincott, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
-

-
- Lazear, E.P. & R. McNabb (eds) (2004), *Personnel Economics*, Cheltenham: Elgar.
- Lerner, A.P. (1934), «The concept of monopoly and the measurement of monopoly power», *Review of Economic Studies*, 1/3, p. 157-175.
- Locke, J. (1689/1988), *Two Treatises of Government*, P. Laslett (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, Student edition.
- Lowry, S. T. (1987), *The Archeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition*, Durham, NC: Duke University Press.
- Marshall, A. (1890), *Principles of Economics: An Introductory Volume*, London: Macmillan, (8th edition 1920).
- Marx, K. ([1857]/1983), «Bastiat und Carey» in *Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, [Ergänzungsband], vol. 42, *Ökonomische Manuskripte 1857/1858*, Berlin/DDR: Dietz Verlag, p. 19-30.
- Marx, K. (1859/1961), *Zur Kritik der Politischen Ökonomie in Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, Berlin/DDR: Dietz Verlag, 1961, Vol. 13, p. 3-160.
- Marx, K. (1867/1909), *Capital: A Critique of Political Economy. Volume I: The Process of Capitalist Production*, translated by S. Moore and E. Aveling, Chicago, IL: Charles H. Kerr and Co.
- Marx, K. (1867/1962), *Das Kapital. Band I: Kritik der politischen Ökonomie: Erster Band, Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals in Karl Marx/Friedrich Engels Werke*, Berlin/DDR: Dietz Verlag, Vol. 23, p. 11-802.
- Medema, St.G. (2009), *The Hesitant Hand: Taming Self-Interest in the History of Economic Ideas*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Meek, R.L. (1973) *Studies in the Labour Theory of Value*, London: Lawrence and Wishart, 2nd edition.
- Meikle, S. (1995), *Aristotle's Economic Thought*, Oxford: Clarendon.
- Menger, A. (1886), *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*, Stuttgart: J.G. Cotta.
- Menger, C. (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, Vienna: Braumüller.
- Menger, C. (1871/2004), *Principles of Economics*, translated by J. Dingwall and B. F. Hoselitz, Ludwig von Mises Institute electronic online edition, available: <http://mises.org/Books/Mengerprinciples.pdf>.
- Menger, C. (1883), *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere*, Leipzig: Duncker & Humblot.
- Menger, C. (1884), *Die Irrthümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*, Vienna: Hölder.
- Mirabeau, Victor Riquetti [marquis de] (1762), *L'ami des hommes: Tableau économique avec ses explications, septième partie*, Hamburg: Chrétien Hérold.
- Montchrestien, A. de (1615/1999), *Traicté de l'oeconomie politique*, éd. critique par F. Billacois, Genève: Droz.
- Mueller, D.C., (2002), *Public Choice III*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pareto, V. (1906), *Manuale di economia politica*, Milan: Società Editrice Libreria, [Manuel d'économie politique], Paris: Giard et Brière, 1909. *Manual of Political Economy*, London: Macmillan, 1972].
- Petty, W (1667) «[The Dialogue of Diamonds]» in C. Hull (ed.) (1899), *The Economic Writings of Sir William Petty*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 623-630.
- Pigou, A.C. (1920/1932), *Economics of Welfare*, London: Macmillan, 4th edition.
- Pufendorf, S. (1673), *Pufendorffii Samuelis De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo*, Lund: Adam Junghans. [English edition: *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, transl. by M. Silverthorne and ed. by J. Tully, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.]
-

-
- Quesnay, F. (1758/1972), *Quesnay's Tableau economique*. M.Kuczynski & R.L. Meek (eds), London: Macmillan and New York: A. M. Kelley for the Royal Economic Society and the American Economic Association.
- Ricardo, D. (1817-1821/1951) *On the Principles of Political Economy and Taxation* in P. Sraffa (ed.) with the collaboration of M. H. Dobb, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. 1.
- Samuelson, P.A. (1947), *Foundations of Economic Analysis*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sandmo, A. (2007), «Retrospectives: Léon Walras and the Nobel Peace Prize», *Journal of Economic Perspectives*, 21/4, p. 217 -228.
- Schmoller, G. (1884/1896), *The Mercantile System and its Historical Significance; A chapter from Studienüber die wirtschaftliche Politik Friedrichs des Grossen, published in German, 1884*, New York and London: Macmillan. Original German edition: «Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung: städtische, territoriale und staatliche Wirtschaftspolitik», *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 8, p. 15-61.
- Schmoller, G. (1883), «Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften», *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 7/3, p. 975-994.
- Schumpeter, J.A. (1908), *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*, Munich and Leipzig: Duncker & Humblot.
- Smith, A. (1776/1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, R.H. Campbell and A.S. Skinner (general editors), W.B. Todd (textual editor), *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Oxford: Clarendon.
- Steuart, J. (1767), *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy, being an Essay on the Science of Domestic Policy of Free Nations*, London: A. Millar and T. Cadell, vol. 1.
- Stirati, A. (1994) *The Theory of Wages in Classical Economics: A Study of Adam Smith, David Ricardo and their Contemporaries*, Aldershot: Elgar.
- Theocarakis, N.J. (2006), «Nicomachean Ethics in Political Economy: The Trajectory of the Problem of Value», *History of Economic Ideas*, 14/1, p. 9-53. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1676920>.
- Theocarakis, N.J. (2010), «Metamorphoses: The Concept of Labour in the History of Political Economy», *Economic and Labour Relations Review*, 20 (2), p. 7-38. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1676926>.
- Trout Rader, J. (1986), «Production as indirect exchange» in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: Macmillan, vol. 3, p. 1000-2.
- Tucker, J. ([1755]/1931), *The Elements of Commerce and Theory of Taxes* in R.L. Schuyler (ed.), *Josiah Tucker: A Selection from His Economic and Political Writings*, New York: Columbia University Press, p. 51–219.
- [Turgot, A.R.J.] (1769-1770), *Réflexions sur la formation & la distribution des richesses, par Mr. X., Ephémérides du citoyen*, vol. xi, p. 12-56; vol. xii, pp. 31-98 [1769]; vol. i [1770], pp. 1114-173.[English edition: *Reflections on the Formation and the Distribution of Riches*, trans. W.J. Ashley, New York: Macmillan, 1898)].
- Turgot, A.R.J. (1769/1919), «Valeurs et monnaies», in G. Schelle (ed.), *Œuvres de Turgot et documents le concernant*, vol. III, Turgot intendant de Limoges, 1768-1774, Paris: Félix Alcan.
- Turgot, A.R.J. (1776/1919), «Jurandes ; Édit de suppression » in G. Schelle (ed.), *Œuvres de Turgot et documents le concernant*, vol.V. *Turgot, ministre (fin). Turgot dans la retraite, 1776-1781*, Paris: Félix Alcan.
- Varoufakis, Y, J. Halevi and N.J. Theocarakis (2011), *Modern Political Economics: Making Sense of the Post-2008 World*, Abingdon, Oxon and New York: Routledge.
-

-
- [Vauban, Sebastien Le Prestre, marquis de] (1707), *Projet d'une dixme royale qui, supprimant la taille, les aydes, les doüanes d'une province à l'autre, ..., produiroit au Roy un revenu certain et suffisant, sans frais, et sans être à charge à l'un de ses sujets plus qu'à l'autre, qui s'augmenteroit considérablement par la meilleure culture des terres*, [s.l.] : [s.n.]. Available from <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8626168w>.
- Veblen, Th. (1899, 1900), «The Preconceptions of Economic Science», *Quarterly Journal of Economics*, 13/2, p. 121-150, 13/4, p. 396-426, 14/2, p. 240-269.
- Walras, L. (1874 and 1877), *Éléments d'économie politique pure: ou, Théorie de la richesse sociale*, 1st edition, two parts, Lausanne: L. Corbaz, Paris: Guillaumin, Basel: H. Georg. [«édition définitive»: Paris : R. Pichon& R. Durand-Auzias, 1926.]
- Whately, R. (1831), *Introductory Lectures on Political Economy*, London: B. Fellowes.
- Williamson, O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York: Free press.
-

Giorgos Argitis - Athanassios Koratzanis

The new consensus macroeconomic model: Unrealistic theory, non-credible policy

1. Introduction

The world economy is still in the middle of a deep crisis that began in the US with the subprime market collapse, deepened by the resulting global credit crunch and gained momentum with the Euro debt crisis. The dramatic succession of events has instigated a profound rethinking of the economic and political institutions of modern capitalism. A core issue that frames the current debate refers to whether and what extent the 'new consensus' macroeconomic model (NCM), that represents the theoretical stronghold of economic policy-making since two decades, has been successful. Has it contributed to improved macroeconomic stability and orderly financial conditions, or the present turmoil has its origins in policy-induced distortions and incentives? Are today policy-makers endowed with the necessary instruments to provide liquidity to the financial system and halt a further meltdown? If not, are there constraints that impede a radical reorientation of economic policies that could put the global economy on a sustainable growth trajectory?

Given the complexity and nature of modern capitalist economies, these policy issues cannot be addressed without placing the NCM model against the background of the structural breaks and transformations of the global financial system and the related shift in the political forms of power and distribution occurred since the 1970s. Hence, the study adopts a political economy framework and assesses the success of the NCM to deliver macroeconomic stability and

---

---

growth under the prism of the realism of its central theoretical tenets, and the institutional adequacy and responsiveness of its major policy prescriptions to the requirements and challenges imposed by the present unregulated and highly speculative global financial system. Our proposition is that a low degree of realism is likely to produce an overly ineffective macroeconomic policy inconsistent with the imperatives and constraints of modern financialised capitalism, thus jeopardising the stability of national economies, and of the global financial system alike.

The paper is organised as follows. Section 2 outlines the evolution of the post-war global financial system and relates its institutional reorganisation to the paradigm shift from Keynesianism to monetarism. Our aim is to build an analytical framework to indicate the link between economic theory and policy-making with patterns of socio-economic power and regulation inherent to this restructuring. Section 3 presents the key assumptions and policy implications of the NCM and sheds light on its function to consolidate through concrete institutional formations the asymmetrical power relations underlying the political economy of financial globalisation. Section 4 critically appraises the NCM and highlights its failure to promote economic stability under conditions of global financial integration. Section 4 presents the study's main conclusions.

2. The rise and fall of Bretton Woods: from Keynesianism to disciplinary neoliberalism

In the early post-war period, global capitalism underwent a profound transformation. As a result of the Great Depression, the need for rapid post-war reconstruction and the Keynesian revolution in economic thinking, the institutions of *laissez faire* capitalism- dominant during the interwar era and supported by powerful financial elites, fell into discredit, and a new approach to economic policy as a basis of a more efficient, stable and inclusive reorganisation of global capitalism emerged. Central pillars of this new political programme were the implementation of expansionary, egalitarian policies and the establishment and protection of the strong interventionist role of the state.¹

The content and implementation of this new macroeconomic reform plan were consolidated institutionally by the Bretton Woods regulatory regime. Main provisions of the system were the establishment of a quasi-fixed exchange rate regime among the major currencies and the application of tight controls on international capital flows. Such institutional arrangements reflected the widely shared elite consensus at the time that a liberal financial order was incompatible with the new, interventionist welfare state and pursuit of the full employment goal. Open capital markets were perceived as a major reason behind reckless speculation, exchange rate disturbances and financial panic in the interwar

---

1. J. Crotty and G. Epstein, «In Defence of Capital Controls», *Socialist Register*, 32 (1996), p. 118-149.

---

period. Tight restrictions on international capital mobility were thus needed to effectively insulate countries from speculative flows of hot money and enable governments to run expansionary policies as part of their progressive political agenda.²

The 'neoclassical-Keynesian synthesis' was the macroeconomic paradigm that put the spotlight on the task of public authorities to stabilise national economies at full employment. This was reflected by the active role assigned to fiscal policy. The use of proactive fiscal policy was based on the view that productive investment was critical for perpetuating economic and social progress. Thus, it was risky to be left entirely to the intrinsically unstable dynamics of free markets. The rejection of the self-adjusting properties of market economies was accompanied by the Keynesian idea that money is not neutral. Hence, the model recognised the role of monetary forces in determining real variables, particularly in the short-run.³ Supported by a favourable institutional environment, such ideas became predominant and strongly influenced policy-making across the western world during the Golden Age of Capitalism.

The dominance of the 'old consensus' ended in the 1970s in the wake of the erosion of the Fordist accumulation regime, the breakup of the Bretton Woods system, the oil crises and the stagflationary shock that ensued. These events destabilised the institutions of state-regulated capitalism and demonstrated, according to the orthodox scholarship, the inadequacy of traditional Keynesianism to explain and provide viable solutions to the socio-economic problems of the period.⁴

Meanwhile, the collapse of Bretton Woods and the resulting trend of financial liberalisation and integration implied a radical reconfiguration of the institutional relationship between states and financial markets articulated by the prior embedded liberal regime. Argitis and Pitelis assert that financial globalisation has stimulated the formation of a global financial structure of power through which finance coercively constraints policy-makers' preferences and broad societal claims for the character and direction of economic policies.⁵ This power stems from the capacity of wealth owners to control a large part of global credit supply and direct it massively to economies that provide a more hospitable climate for financial investment. Under the threat of capital flight and its detrimental effects on the stability and growth potential of each national economy, public authorities abstain from applying policies that deviate from the norms and material interests of powerful investors. Policy energy

---

2. Eric Helleiner, *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*, Cornell University Press, New York, 1994.

3. Brian Snowdon and Howard R. Vane, *Modern Macroeconomics*, Edward Elgar, Cheltenham, 2005.

4. J. Crotty, «Trading State-Led Prosperity for Market Led Stagnation: From the Golden Age to Global Neoliberalism», *PERI*, Published Study, 2000.

5. G. Argitis and C. Pitelis, «Global Finance, Income Distribution and Capital Distribution», *Contributions to Political Economy*, 25/1 (2006), p. 63-81.

---

is rather used up to gain the favour of capital markets through an incessant search for policy credibility.⁶

The credibility of economic policy is evaluated by a small financial elite that controls a vast amount of wealth and makes profitable business in worldwide financial markets. The degree of credibility depends on investors profit making expectations and the state of uncertainty and risk of holding national financial assets. In this regard, as credible policies are judged those that give total priority to stable and low inflation and balanced national budgets. Credibility is also acquired through economic policies that assure a small role of the state, e.g. deregulations and privatisations, and policies that promote financial deregulation and free trade.⁷ The policy credibility criterion consequently appears to contribute to the coercive extension and deepening of market liberalisation and discipline, in effect underpinning a complex political process coined as 'disciplinary neoliberalism'.⁸ Governments that fail to conform to this neoliberal agenda may sign a loss of credibility and be punished by an abrupt capital exit.

Monetarism can be seen as the first macroeconomic policy paradigm that laid down theoretical principles and practical guidelines consistent with this disciplinary policy framework. This was made possible through Friedman's pioneering analysis on the 'natural rate of unemployment' and idea on the monetary root cause of inflation.⁹ Both concepts succeeded in shaping a counter-inflationary policy culture expressed by central banks competence to neutralise money and set price stability as the top policy objective. Operationally, monetarism contributed to the design and implementation of credible policies through its prescription for the adoption of an appropriate nominal anchor by which central banks and markets could scrutinise monetary expansions and assess inflationary risks. This anchor was the monetarist money growth rule that instructed authorities to attain a specified rate of money stock growth consistent with the natural rate of GDP growth.

While monetarism provided theoretical legitimisation to the policy practises of disciplinary neoliberalism, the post-Bretton Woods process of financial liberalisation weakened the link between monetary quantitative targets and inflation, culminating in the abandonment of the monetarist strategy.¹⁰ This has not yet signified the end of its political content and scope. The sound money

---

6. T. Palley, «Escaping the Policy Credibility Trap: Reshaping the Debate over the International Financial Architecture», *Problemas del Desarrollo: Revista Latinoamericana de Economía*, 32/132 (2001), p. 111-124.

7. S. Mohamed, «Economic Policy, Globalization and the Labour Movement: Changes in the Global Economy from the Golden Age to the Neoliberal Era», *Global Labour University*, Paper No. 1, 2008.

8. S. Gill, «The Constitution of Global Capitalism», Paper presented to International Studies Association Annual Convention, Los Angeles, 2000, p. 4-6.

9. M. Friedman, «The Role of Monetary Policy», *American Economic Review*, 58/1 (1968), p. 1-17.

10. E. Croce and M. S. Kahn, «Monetary Regimes and Inflation Targeting», *Finance and Development*, 37/3 (2000), p. 48-51.

---

and policy credibility doctrines remain, and in effect become institutionally consolidated, as guiding principles of economic policy in the context of its theoretical descendant, i.e. the NCM.

3. The new consensus paradigm: Constitutionalising credibility & neoliberalism

Today, orthodox macroeconomics is dominated by the NCM. The key assumptions and assertions of the model can be encapsulated in the following points:¹¹

1. Macroeconomic analysis is based on sound microeconomic foundations derived from rational agents' intertemporal maximisation behaviour.
2. Each market economy tends to a supply-side determined equilibrium, the 'non-accelerating inflation rate of unemployment' (the NAIRU). Deviations from the NAIRU are temporary and result from labour and product market rigidities.
3. Inflation is a monetary phenomenon caused by demand factors.
4. Politicians tend to use macroeconomic policy for short-sighted electoral gains without regarding long-run economic costs.

These ideas offer the theoretical basis of a redefinition of non-accommodating policies against inflation and the enforcement of this commitment via the mobilisation of concrete policy-making institutions. The aim is to expel social interference from policy formulation and execution, thereby enhancing the credibility and predictability of the implemented neoliberal policies to the emerging global financial structure of power. In this respect, the NCM can be conceptualised as a step forward in the post-Bretton Woods' finance-led neoliberal paradigm shift, essentially becoming the theoretical counterpart of the 'new constitutionalism' governance project defined as the 'politico-legal dimension of disciplinary neoliberalism'.¹²

3.1. Inflation targeting

Since the early 1990s, inflation targeting has become the preferred monetary approach for numerous countries to curtail inflation. Its main elements are *inter alia*: a) the specification and public announcement by the central bank and/or the government of an official target for the inflation rate; and b) the explicit commitment that achieving and maintaining that rate represents the overriding goal of monetary authorities over the medium- to long-term.¹³ Typically, the

---

11. P. Arestis and M. Sawyer, «Inflation Targeting: A Critical Appraisal», *The Levy Economics Institute of Bard College*, Working Paper No. 388, 2003.

12. Stephen Gill, «Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-liberalism», in Andreas Bieler and Adam D. Morton (eds.), *Social Forces in the Making of New Europe*, Palgrave, Basingstoke, 2001, p. 47.

13. B.S. Bernanke and F.S. Mishkin, «Inflation Targeting: A New Framework for Monetary Policy?», *Journal of Economic Perspectives*, 11/2 (1997), p. 97-16.

---

numerical target specified is around 2-3% reached over 1-4 years. For most central banks, a stable inflation around this rate and sustained over this time horizon corresponds to long-run price stability.

As it is clear from its core operational facet, inflation targeting pays maximum attention to price stability and imposes a solid institutional commitment to that goal. So, it can be seen as a standard neoliberal monetary strategy embedded in the political economy of 'new constitutionalism'. In fact, its advocates consider inflation targeting as the best policy practice for central banks to establish a track record of credibility in conducting stability-oriented strategies. This is because by clarifying central banks' duty, spelling it out in a quantitative and verifiable manner and requiring pre-emptive monetary responses, it eliminates more effectively the inflation bias arising from the intrusion of politics into monetary policy decisions.¹⁴ Moreover, specified targets for inflation provide an *ex-post* measurement of central bank's policy effectiveness and credibility. In so doing, they serve as an explicit benchmark against which agents assess policy decisions and performance. This operates as a commitment mechanism that stiffens policy discipline and prevents inflationary monetary expansions.¹⁵

Despite the diverse characteristics of the existing inflation targeting regimes, the stability and forward-looking orientation of the strategy is theoretically founded on the monetarist money neutrality axiom and the new classical rational expectations hypothesis. Under the nominal justification of the money neutrality notion, there is no an exploitable long-run trade-off between inflation and employment; hence, sustained expansion of economic activity through monetary means is not a feasible choice. The rational expectations thesis validates further the logic of this view and sets additional restrictions on proactive policy-making. Policy discretion is futile, if not intrinsically counter-productive, since agents' expectations are endogenous and highly responsive to policy signals and the anticipated future policy path. Consequently, policy should be exclusively entrusted to central bankers and turn into a technical and neutral matter with institutional and operational clarity. This would shape a reliable macroeconomic environment and enable the stabilisation of the economy at its 'natural', low inflation equilibrium.

NCM models share common features concerning the inflationary process and the specific way to steer inflation to its target. Although there is no explicit reference to a direct link between money stock and the price level, money still exerts a causative influence on inflation, via credit expansion within the banking sector. The argument is that if the central bank sets its policy rate

---

14. G. Debelle, P. Masson, M. Savastano and S. Sharma, «Inflation Targeting as a Framework for Monetary Policy», *IMF, Economic Issues* No. 15, 1998.

15. L.E.O Svensson, «Inflation Forecast Targeting: Implementing and Monitoring Inflation Targets», *European Economic Review*, 41/6 (1997), p. 1111-1146.

---

below the 'natural' interest rate,¹⁶ it will become more profitable for producers and households to borrow from banks. The ensuing increase in investment and consumption spending will raise the actual output and narrow the output gap, the discrepancy between the actual and potential output. Consequently, the central bank's base rate becomes the main instrument for delivering the desired policy outcome through its impact on demand and thereby on inflation. Different from monetarism, monetary aggregates do not play any role in the inflation targeting model as money supply is an endogenous variable that adjusts in response to the economy's liquidity requirements.¹⁷

It is worth emphasising that given nominal and real rigidities in the economy, inflation targeting operates in a constrained discretion framework,¹⁸ thus permitting a certain degree of short-term real stabilisation. Hence, when actual output falls below the NAIRU and deflationary risks arise, the central bank can reduce its policy rate to stimulate the economy and prevent deflation. In the opposite case, when actual output exceeds the NAIRU and inflation accelerates, the bank can increase its policy rate to depress demand and bring inflation down. If the central bank manages to equalise the real interest rate to the 'natural' interest rate, output gap will vanish and no scope for further short-term stabilisation will be necessary. The 'natural' interest rate is thus the rate at which inflation is at its targeted rate and monetary policy is neutral. Guideline for interest rate manipulation under inflation targeting is usually provided by what is known as the 'Taylor rule'.¹⁹

This focus on the anti-cyclical stabilisation property of monetary policy does not yet imply that price stability is dropped out as the dominant policy objective. Any preoccupation on GDP path is principally related to its use as an indicator of future inflation.²⁰ Additionally, a clear mandate for price stability helps central bank manage and condition forward looking inflation expectations, thus containing the duration and extent of destabilising market fluctuations. Related to this argument, preserving price stability is paramount for delivering improved credibility and performance to the strategy. Policy credibility helps expectations remain solidly anchored to the desired inflation rate and enables central banks to achieve their goal. Credibility also brings sizeable welfare gains. It tames uncertainty about future inflation, and thus lowers the risk premia

---

16. The 'natural' interest rate corresponds to the Wicksellian natural rate, i.e. the rate at which the real market is at equilibrium.

17. L.-P. Rochon and S. Rossi, «Inflation Targeting, Economic Performance, and Income Distribution: a Monetary Macroeconomic Analysis», *Journal of Post Keynesian Economics*, 28/2 (2006), p. 615-638.

18. B.S. Bernanke, «'Constrained Discretion' and Monetary Policy», Remarks before the *Money Marketeers of New York University*, New York, February 3, 2003.

19. J.B. Taylor, «Discretion versus Policy Rules in Practice», *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, December, 1993, p. 195-214.

20. P. Kriesler and M. Lavoie, «The New View on Monetary Policy: The New Consensus and its Post-Keynesian Critique», *ROBINSON*, Working Paper No. 05-01, 2005.

---

embedded in debt contracts. Furthermore, it reduces the costs associated with the disinflationary process and keeping inflation low.²¹

3.2 Credibility and 'independent' monetary policy-making

In the NCM, maintaining price stability does not only require the adoption of inflation targets, but also a proper institutional setting framing inflation targeting operation. Resembling the broad political nature of 'new constitutionalism', its purpose is to set additional lock-in mechanisms on monetary authorities with a view to strengthening the credibility of their pre-announced strategy.

Inflation targeting adherents base the scope for the introduction of credibility-promoting institutions on political economy arguments emanating from the precepts of new classical macroeconomics and specifically from the time-inconsistent thesis.²² The time-inconsistent argument declares that politically accountable policy makers have the electoral incentive to expand the economy by making use of the short-run inflation-unemployment trade-off of the Phillips curve. Rational agents, being able to know how the economy actually works, will fully anticipate government proclivity to active monetary policy and thereby incorporate its inflationary impact into nominal contracts. Consequently, a politically-induced inflation bias occurs in the system with the economy suffering from a higher-than optimal inflation and no gains in terms of lower unemployment.

One common mechanism proposed by the NCM theorists to protect monetary policy against inflationary electoral politics is the adoption of a policy operating rule. Adherence to a monetary rule ensures that policy is conducted mechanically with no discretionary judgements and free from public interference. Furthermore, it provides a contingent plan for the future path of policy rates and so facilitates the central bank to communicate and explain more effectively its monetary strategy.²³ Several orthodox scholars also highlight the importance of the anti-inflationary reputation of monetary authorities for applying monetary policy optimally and credibly. Building a solid anti-inflationary reputation requires central bank reactions to be consistent over time with the preannounced inflation target and forceful enough and timely accurate whenever expectations deviate from the price stability definition.²⁴

However, the most efficient way of insulating monetary policy from political intrusion refers to the institutional independence of the central bank. A central bank immune from direct political influence and mandated to preserve low

---

21. F.S. Mishkin, «Monetary Policy Strategy: Lessons from the Crisis», Paper commissioned by the ECB for its 6th ECB Central Banking Conference, Frankfurt, November 18-19, 2010.

22. F.E. Kydland and E.C. Prescott, «Rules rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans», *Journal of Political Economy*, 85/3 (1977), p. 473-492.

23. A. Orphanides, «Taylor Rules», Finance and Discussion Series 2007-18, Board of Governors of the Federal Reserve System, Washington DC, 2007.

24. Otmar Issing, *The Birth of the Euro*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

---

inflation is held to enhance policy credibility as it provides an irreversible solution to the problem of time-inconsistency. Besides, it signals a stronger commitment to price stability, since a central bank run by independent, inflation-averse, specialists with strong linkages to the financial community is the best place to make the technical decisions to reach that target.²⁵ Mainstream scholars often draw a distinction between instrument and goal independence.²⁶ The former is typically considered as a more preferable institutional arrangement, because it allows the ultimate policy goal to be resolved by democratic processes.²⁷ Yet, this distinction is virtually misleading given that the hallmark of the inflation targeting is the determination of the goal.²⁸ In this connection, Le Heron and Carre regard central bank independence as an anti-democratic and inefficient arrangement that lacks social legitimacy and public support.²⁹

For resolving the issue of democratic legitimacy of independent central banks, orthodox economists propose the accountability of monetary policy via transparent communication channels with democratically elected political bodies and the general public.³⁰ Even so, policy transparency and communication take centre-stage in policy-making process as they are major determinants of central bank credibility. Indeed, an explicit policy goal, alongside an open process for formulating and reporting policy decisions, impose intense market scrutiny and self-discipline on policy-makers. This mitigates private sector uncertainty over the central bank's goals and how it performs its task, thus anchoring expectations at levels consistent with price stability. Besides, communication and greater transparency help markets understand the central bank's reaction function and anticipate policy interventions.³¹ This shortens transmission lags and permits monetary policy to deliver macroeconomic stability to a satisfactory degree.³²

---

25. A. Saad Fihlo, «Pro-poor Monetary and Anti-Inflation Policies: Developing Alternatives to the New Monetary Consensus», SOAS, CDPR Discussion Paper No. 2405, 2005.

26. Stanley Fischer, «Modern Central Banking», in Forrest Capie, Charles Goodhart, Stanley Fischer and Norbert Schnadt (eds.), *The Future of Central Banking: The Tercentenary Symposium of the Bank of England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

27. B.S. Bernanke and F.S. Mishkin, «Inflation Targeting».

28. G. Epstein, «Financialization, Rentier Interests, and Central Bank Policy», Paper presented at PERI Conference on 'Financialization and World Economy', 7-8 December, 2001, version: 2002.

29. Edwin Le Heron and Emmanuel Carre, «Credibility versus Confidence in Monetary Policy», in Randall R. Wray and Mathew Forstater (eds.), *Money, Financial Instability and Stabilization Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, 2006.

30. F.S. Mishkin, «International Experience with Different Monetary Policy Regimes», *Journal of Monetary Economics*, 43/3 (1999), p. 579-605.

31. P.M. Geraats, «Transparency of Monetary Policy: Theory and Practice», *University of Cambridge, Working Papers in Economics No. 0549*, 2005.

32. Iain Begg, 'Economic Policy and Institutional Transparency: the ECB', in Lars Oxelheim (ed.), *Corporate and Institutional Transparency for Economic Growth in Europe*, Elsevier, Oxford, 2006.

3.3 Fiscal policy in the NCM

In contrast to the old 'neoclassical-Keynesian synthesis', in the NCM fiscal policy has no active macro-stabilisation function, and is practically restricted to support central bank's mandate. Consistent with the neoliberal conception of 'new constitutionalism', a tight, rule-based fiscal framework is the best approach to accomplish this task and build policy credibility.

Arestis and Sawyer cite three distinct NCM arguments that rationalise the case against the anti-cyclical use of fiscal policy in inflation targeting.³³ The first is the 'crowding-out' effect that refers to the absorption of savings and interest rates rise that supposedly follow higher public sector's borrowing requirements. The second is the 'Ricardian equivalence theorem', that states that bond-financed deficits will leave demand unaffected, since rational agents anticipating a higher future tax burden, will modify their present spending behaviour accordingly. A final argument against fiscal discretion relates to the 'institutional aspects' of fiscal policy, particularly its tendency to behave pro-cyclically due to cumbersome and lengthy decision-making process.

Yet, the most prominent argument against the macroeconomic role of fiscal policy is related to the constraints that it imposes on monetary authorities to perform inflation targeting in a credible and efficient manner. In particular, fiscal discretion is viewed to expand aggregate demand and fuel inflationary pressures, thereby impeding optimal interest setting. Fiscal profligacy also increases budget deficits and the stock of public debt that can force governments to resort to an inflationary monetisation of public spending through the printing press. Finally, fiscal irresponsibility may cause a loss of market confidence in the sustainability of public finances and thus provoke a financial crisis that may lead to the collapse of the monetary strategy.³⁴ Binding fiscal constraints become, in this context, the necessary institutional prescription to protect and supplement the independence and operational credibility of central banks.

Concluding, it should be underlined that, given the uncertainty associated with the magnitude and time lags of the monetary transmission mechanism, fiscal policy retains a certain stabilisation role via the operation of automatic stabilisers.³⁵ Yet, the fiscal budget must fluctuate around a balanced position on average over the cycle for credibility related reasons. Further, restricting fiscal discretion improves the operation of automatic stabilisers, since it limits fiscal pro-cyclicality.³⁶

---

33. Philip Arestis and Malcolm Sawyer, *Re-examining Monetary and Fiscal Policy for the 21st Century*, Edward Elgar, Cheltenham, 2004.

34. Paul Hilbers, «Interaction of Monetary and Fiscal Policies: Why Central Bankers Worry about Government Budgets», in IMF (ed.), *Current Developments in Monetary and Financial Law*, Vol. 4, International Monetary Fund, Washington D.C, 2005.

35. C. Allsopp and M.J. Artis, «The Assessment: EMU, Four Years on», *Oxford Review of Economic Policy*, 19/1 (2003), p. 1-29.

36. A. Fatás and I. Mihov, «On Constraining Fiscal Policy Discretion in EMU», *Oxford Review of Economic Policy*, 19/1 (2003), p. 112-131.

---

4. A critical appraisal of the NCM model

So far, we have maintained that the liberalisation and internationalisation of financial capital following the fall of the Bretton Woods regime has been the institutional basis of the formation of a global financial structure of power that has forced nation states to discard social inclusive policies and give total priority to credible, stability-oriented macroeconomic policies. We have also underlined the function of the NCM paradigm to theoretically legitimise the institutionalisation of this disciplinary shift to credible policies. Against this background, it seems reasonable to assess the effectiveness and credibility of the NCM policy assignment based on the realism of its core tenets and policy proposals.

An important NCM assumption that permits central banks to perform inflation targeting is that monetary policy is best instrument to manipulate aggregate demand and keep inflation and expectations under control. However, this assumption has been criticised on several grounds. For example, it is stressed that even if the exchange rate is subordinated to the inflation goal, there may be constraints owing to the pervasive impact of monetary policy on the currency rate that may hamper the necessary interest rate modification. Furthermore, in an uncertain monetary production economy central banks may face difficulties in manipulating long-term market rates successfully, and be confronted with asymmetries in the influence of their policy interventions on aggregate demand.³⁷ Partly for this reason, monetary policy is also viewed as a 'blunt instrument with long and variable lags' that requires drastic and persistent interest rate changes to be effective.³⁸ Such considerations cast reasonable doubts over the central bank's ability to deliberately adjust actual unemployment to the NAIRU, and hence to effectively manage inflation developments in the long-run.

Related to the above critique is the critique that inflation targeting disregards the case of cost-push and other non-demand pull types of inflation. In fact, in modern capitalist economies inflation is principally generated by cost-push factors, especially wages and the targeted profit rate.³⁹ This practically breaks down the hypothetical casual relation between interest rate-effective demand-inflation. Therefore, seeking to reduce inflation through persistent base rate hikes is more likely to bring about a first round of inflation by raising borrowing costs. Under such circumstances, distribution conflict may also occur and be intensified, eventually increasing the NAIRU and price expectations; and hence undermining central bank's effectiveness to hit its nominal inflation target. In the long-run, higher interest rates may, indeed, contain inflationary pressures

---

37. E. Hein and A. Truger, «Fiscal Policy in the Macroeconomic Mix: A Critique to the New Consensus Model and a Comparison of Macroeconomic policies in France, Germany, the UK and Sweden from a Post-Keynesian Perspective», *IMK, Working Paper No. 03/2008*, 2008.

38. P. Kriesler and M. Lavoie, «The New View on Monetary Policy...», p. 6.

39. L.-P. Rochon and S. Rossi, «Inflation Targeting, Economic Performance...».

---

but through income redistribution toward rentiers and the plunge of demand and economic activity. Thus, monetary authorities may establish price stability, and arguably restore their lost credibility vis-a-vis markets, but with corrosive socio-economic cost.⁴⁰

Moreover, despite the non-linear effects of interest rates on aggregate demand, investment expenditure is the aggregate demand component that appears more interest elastic.⁴¹ This reasonably raises the issue of the impact of monetary policy on the time path of the capital stock and thus on the economy's future productive capacity. Hence, if a NAIRU exists in each economy, it is a variable indicator determined by aggregate demand and subject to path-dependency.⁴² The endogeneity of the NAIRU plausibly questions central banks' capacity to establish robust estimates of the NAIRU and use the equilibrium interest rate as an anchor for applying successfully the Taylor rule. Additionally, it openly challenges the notion that a higher level of current economic activity necessarily leads to higher future inflation.⁴³ It may rather be that a depressed level of economic activity leads to lower future economic activity and a worsening inflation position. Higher interest rates would therefore be necessary to curb inflation, negatively affecting investment, the productive potential and the inflation barrier of the economy. Hence, applying monetary policy with blind faith in money neutrality, authorities may put the economy on a thorny path of deteriorated inflation performance, anaemic growth, financial instability, and eventually low credibility.

The path dependence of the NAIRU also deconstructs the consensus view for central bank independence, because it questions the alleged vertical long-run Phillips curve.⁴⁴ Blinder also disputes the time inconsistent problem, since as a central banker has never had the temptation to cheat by creating surprise inflation. For Blinder, time inconsistency is a pure theoretical problem of new classical economics, rather than an issue in real world monetary policy.⁴⁵ Scholars have also stressed the lack of realism of the rational expectations thesis underlying the case for the anti-inflation credibility of independent monetary.⁴⁶ Additionally, empirical studies find no clear correlation between central bank independence and low inflation.⁴⁷ In contrast, the performance

40. See also P. Davidson, «Can, or Should, a Central Bank Inflation Target?», *Journal of Post Keynesian Economics*, 28/4 (2006), p. 689-703.

41. P. Arestis and M. Sawyer, «A Critical Reconsideration of the Foundations of Monetary Policy in the New Consensus Macroeconomic Framework», *Cambridge Journal of Economics*, 32/5 (2008), p. 761-779.

42. M.A. León-Ledesma and A.P. Thirlwall, «The Endogeneity of the Natural Rate of Growth», *Cambridge Journal of Economics*, 26/4 (2002), p. 441-459.

43. Marc Lavoie, *Introduction to Post-Keynesian Economics*, Palgrave Mcmillan, Basingstoke, 2006.

44. E. Le Heron and E. Carre, «Credibility versus Confidence...».

45. Alan S. Blinder, *Central Banking in Theory and Practice*, MIT Press, Cambridge, MA, 1998.

46. Sheila Dow, *The Methodology of Macroeconomic Thought*, Edward Elgar, Cheltenham, 1996.

47. G. Epstein, «Financialization...».

of inflation targeting in terms of containing inflation appears poor.⁴⁸ The regime shift to inflation targeting does not seem therefore to have successfully enhanced policy credibility and effectiveness.

Furthermore, critique has been provided about the centrality and usefulness of inflation forecasts in the implementation of the inflation targeting strategy. It is said that there may be large forecasting errors for the underlying inflation which can harm the anti-inflationary credibility and reputation of central banks.⁴⁹ This is mainly the case when the selected inflation index does not fully reflect price movements, or there are difficulties in measuring inflation. Moreover, the inflation targeting approach does not integrate a proper analysis of the credit and financial markets and risk.⁵⁰ Similarly, the strategy may be applicable under low and stable inflation conditions, but it is irrelevant in a context of unstable inflation, financial turbulence and economic crisis, as the one today.⁵¹ Even worse, sustained interest rate manipulation can be a source of financial instability and speculation.⁵² Although economists are currently working to remedy this drawback of the model by placing some emphasis on financial matters, they leave aside the fundamentals of the NCM, with inflation remaining the ultimate policy target.

The NCM policy approach is also criticised regarding its assumption about the inflationary repercussions of proactive fiscal policy, as this proposition presupposes the intertemporal equilibrium between aggregate demand and supply. Consequently, it practically dismisses the 'functional finance' approach to fiscal policy, i.e. the use of deficit spending to stabilise intrinsically volatile private sector expectations and correct deficient private demand.⁵³ Empirical studies also indicate the effectiveness of fiscal policy, on the one hand; and insufficient support of the NCM argument for downgrading the discretionary cyclical role of fiscal policy, on the other.⁵⁴ Hence, it becomes clear that the strong preoccupation of the NCM on fiscal rules and discipline does not only lack theoretical rationale and empirical validation, but it may generate long-run deflationary tendencies in the economy. This can undermine the proclaimed

---

48. L. Ball and N. Sheridan, «Does Inflation Targeting Matter?», *NBER, Working Paper No. 9577*, 2003.

49. P. Arestis and M. Sawyer, *Re-examining Monetary and Fiscal Policy*.

50. C. Goodhart, «Whatever Became of the Monetary Aggregates?», The Peston Lecture delivered to Queen Mary College, London, February 28, 2007.

51. G. Fontana, «Whither New Macroeconomics? The Role of Government and Fiscal Policy in Modern Macroeconomics», *The Levy Economics Institute of Bard College, Working Paper No. 563*, 2009.

52. E. Tymoigne, «Asset Prices, Financial Fragility, and Central Banking», *The Levy Economics Institute of Bard College, Working Paper No. 456*, 2006.

53. Malcolm Sawyer, «The Continuing Relevance of Fiscal Policy», in Jérôme Creel and Malcolm Sawyer (eds.), *Current Thinking on Fiscal Policy*, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2009.

54. A. Angeriz and P. Arestis, «The Consensus View on Interest Rates and Fiscal Policy: Reality or Innocent Fraud?», *Journal of Post Keynesian Economics*, 31/4 (2009), p. 567-586.

---

goal of fiscal consolidation,⁵⁵ thus damaging central bank's effectiveness to retain sound monetary conditions.

Finally, the selective fixation of the NCM on the issue of long-run fiscal discipline is sensible only when national governments have irrevocably granted the right of printing money to an independent central bank. Yet, such institutional rigidity can become a major contributing factor behind heightened uncertainty and speculation in financial markets, since it is often exploited by market participants to raise credit-worthiness issues and raise borrowing costs. Hence, the conduct and institutional role of fiscal policy ends up practically hostage to the very philosophy of the NCM and the orthodox ideas about the nature of money in capitalist economies. Financial crisis and speculation becomes a systemic result of the theory itself rather than of fiscally irresponsible governments. The Euro debt crisis and the ECB's reluctance to intervene massively to solve it, is a case in point.⁵⁶

5. Conclusions

Over the last two decades, the NCM model has influenced modern economic thinking, modelling and policy-making. A central argument put forward by its adherents is that it provides a credible macroeconomic policy framework, required to placate market sentiment, attract capital flows and thus promote sustainable and non-inflationary growth. The paper has examined whether and to which extent the NCM has managed to fulfil the aspirations and beliefs of its supporters and practitioners.

The identification of the NCM with the interests and prerogatives of financial capital draws its theoretical origin from the Walrasian general economic equilibrium concept and the new classical rational expectations hypothesis that offer the necessary pretext for implementing a rule-based anti-inflationary policy and complementing this regime with certain institutional arrangements to remove the putative inflationary bias of politically accountable policy makers. The realism and practical efficiency of the NCM disciplinary policy institutions has yet been subject to harsh criticism. Inflation targeting appears to harm central banks anti-inflationary credibility, while the single-minded task of fiscal policy to support disinflation generates financial instability and undermines public finances sustainability.

The failure of the NCM model to propose a sound stabilisation strategy has forced authorities to apply higher interest rates, initiate labour repressive measures and promote the deconstruction of basic welfare state institutions to combat inflation and reap credibility gains in the future. Consequently, far

---

55. J. Bibow, «Fiscal Consolidation. Contrasting Strategies & Lessons from International Experiences», *The Levy Economics Institute of Bard College*, Working Paper No. 400, 2004.

56. Giorgos Argitis and Athanasios Koratzanis, *Stability Oriented Economic Policy and Instability in EMU*, Papazisis Publishers, Athens, 2011, (in Greek).

---

from encouraging economic stability and welfare maximisation, the NCM policy agenda engulfs economies into a disappointing state of protracted unemployment, stagnation and redistribution at the expense of labour and domestic-market oriented industry. Besides, the combination of low inflation, high interest rates and social polarisation accelerates the financialisation process, thus rising private debt and financial fragility, with disastrous consequences for the stability of the banking and financial system.⁵⁷

Against this background, the crucial political issue inevitably arising relates to the prospects and capacity available to economies to break out of the vicious cycle of monetary instability, anaemic economic growth and high unemployment. In our view, a new macroeconomic policy agenda that would prioritise job creation -besides price stability-, premise an energetic role of fiscal policy and propose efficient financial stability mechanisms is necessary as never before to help countries build capacity for faster, more socially equitable and sustainable growth. The optimistic element is that such an alternative policy assignment does exist. The pessimistic is that its theoretical ascendancy, social dissemination and practical implementation presuppose a balance of social power different from the one prevalent in the present context of the neoliberal ideological hegemony and transnational financial structure of power.

---

57. For an extended analysis on financialisation, see Gerald Epstein, *Financialization and the World Economy*, Edward Elgar, Cheltenham, 2005.

Πολύκαρπος Καραμούζης

Θρησκευτική ηθική και οικονομική συμπεριφορά. Οι ιδεολογικές χρήσεις της φιλανθρωπίας στον επίσημο λόγο της Ελληνικής Εκκλησίας

A. Θρησκεία, κοινωνικοί ρόλοι και ηθική συμπεριφορά

Η θρησκεία αποτελεί μια σημαντική παράμετρο στη διαμόρφωση ή τον προσδιορισμό του περιεχομένου των κοινωνικών αντιλήψεων, σχέσεων, στάσεων και συμπεριφορών μέσα από την οικοδόμηση ή χρήση κοινωνικών δικτύων που επιδρούν ρυθμιστικά στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Με την έννοια αυτή η θρησκευτική συμπεριφορά σ' έναν ορισμένο βαθμό δεν είναι ανεξάρτητη από το σύνολο των στοιχείων που διέπουν την κοινωνική, πολιτική και κατ' επέκταση οικονομική αντίληψη των δρώντων υποκειμένων. Ιδιαίτερα η σχέση της θρησκείας με την πολιτική οικονομία προσεγγίζεται από τους ερευνητές αμφίδρομα. Από τη μια πλευρά η τοποθέτηση της θρησκείας ως εξαρτημένης μεταβλητής γίνεται κατανοητή στα πλαίσια επίδρασης της οικονομικής ανάπτυξης και των πολιτικών θεσμών στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στη θρησκευτική συμμετοχή και στη θρησκευτική συμπεριφορά, ενώ από την άλλη πλευρά η παρουσία της θρησκείας ως ανεξάρτητης μεταβλητής διερευνάται ως επίδραση της θρησκευτικότητας σε μια σειρά χαρακτηριστικών όπως η ηθική της εργασίας, η ειλικρίνεια και η φειδώ, στοιχεία που ενδεχομένως μπορεί να επηρεάζουν αντίστοιχες οικονομικές επιδόσεις.¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι μπορεί να εξαχθούν οριστικές και γενικευμένες συσχετίσεις μεταξύ της θρησκευτικής παράδοσης, των θρησκευτικών αντιλήψεων ή της

---

1. R. McCleary and R. Barro, «Religion and Economy», *The Journal of Economic Perspectives*, 20 (2006), σ. 49.

θρησκευτικότητας και της οικονομικής συμπεριφοράς. Αντίθετα η έρευνα οφείλει να λάβει υπόψη της παραμέτρους που συνθέτουν το κοινωνικό περίγραμμα των ανθρωπίνων σχέσεων σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή και σε μια συγκεκριμένη κοινωνία.

Στην ελληνική περίπτωση η θρησκεία ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος, αποκτώντας επίσημο θεσμικό και δημόσιο ρόλο, με αρμοδιότητες οι οποίες σχετίζονταν άμεσα με τη «θρησκευτική διδασκαλία του λαού», αλλά και τη διατήρηση του «κυρίαρχου δόγματος» από κάθε προσπάθεια ετερόθρησκου προσηλυτισμού,² παρόλο που η ανεξιθρησκία ως αίτημα των διαφωτιστικών ιδεών απέκτησε συνταγματική νομιμότητα στο νεοσύστατο κράτος. Η παρουσία της θρησκείας ως εξαρτημένης αρχικά από το κράτος μεταβλητής σε κατάσταση μονοπωλίου έτεινε να καθιερώσει το περιεχόμενο της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς των θρησκευόμενων πιστών στα πλαίσια αναπαραγωγής μιας κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας, η οποία ενσωματώθηκε στον επίσημο θρησκευτικό λόγο ως εθνική ιδεολογία.³ Η υπακοή στα «καθεστώτα»⁴ αλλά και η ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων στα πλαίσια μιας ηθικής θεωρίας του καθήκοντος αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία της πολιτικής, οικονομικής και εν γένει κοινωνικής συμπεριφοράς των θρησκευόμενων πιστών. Η θρησκεία λοιπόν από την αρχή εξυπηρετούσε κρατικές λειτουργίες και σκοπούς, ενώ η κοινωνική και πολιτική παρουσία της δικαιολογείτο ως εθνική υπόθεση. Έτσι σύμφωνα με την επίσημη εκκλησιαστική αρχή, η ευπείθεια στην κρατική εξουσία και στους νόμους της πολιτείας συνιστά θρησκευτική υποχρέωση, επειδή ακριβώς οι πολιτικοί και θρησκευτικοί νόμοι κατατείνουν στον ίδιο σκοπό, την προάσπιση δηλαδή του δημοσίου συμφέροντος:

«της υπακοής και ευπειθείας προς τας καθισταμένας αρχάς, και του θρησκευτικού σεβασμού εις τους νόμους της πολιτείας, υπό την προστασίαν των οποίων παν δίκαιον αποδίδεται, και υπό των οποίων πάσα κακία τιμωρείται... προσέτι ... δυστυχήματα γεννώνσιν εις την κοινωνίαν, η αρπαγή, η κλοπή, το ψεύδος, η απάτη, η ψευδορκία, η επιορκία, η παραβίασις της τιμής και της ιδιοκτησίας του πλησίον, και αι άλλαι κακίαι, καταδεικνύοντες συνάμα και τας εις τους εργάτας τούτων επακολουθούσας ολεθρίας συνεπείας... ότι η ασφάλεια και η ηθική και η υλική πρόοδος και ευτυχία πάντων εξαρτάται από της ακριβούς τηρήσεως των νόμων και των χριστιανικών αρετών».⁵

Προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μια σειρά εγκυκλίων της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής απευθυνόμενες στο θρησκευόμενο λαό, ο οποίος ταυτίζεται με τους έλληνες πολίτες, επιχειρεί να στη-

2. «Διακήρυξις περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας», άρθρο 11, Ναύπλιο 23 Ιουλίου 1833.

3. Π. Καραμούζης, «Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία», *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Κοινωνικής Θεωρίας*, 21 (2009).

4. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί ανατροπής των καθεστώτων», 26 Μαΐου 1852, στο Σ. Γιαννόπουλος (επιμ.), *Συλλογή των Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1901, σ. 374.

5. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί αγάπης και ομονοίας», 4 Νοεμβρίου 1863, στο Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, σ. 389.

λιτεύσει παρεκκλίνουσες κοινωνικές συμπεριφορές, όπως την κλοπή, τον εμπρησμό των δασών, τη διαρπαγή όπλων του δημοσίου, την καταδίωξη της ληστείας, την καταστροφή των δένδρων και των ζώων, την καταστροφή των καλωδίων του τηλεγράφου, την ψευδορκία κ.α. Αυτό που διαφαίνεται ως αδυναμία της επίσημης κρατικής αρχής να εφαρμόσει στην πράξη κανόνες πολιτικής και οικονομικής δεοντολογίας στα πλαίσια λειτουργίας ενός ευνομούμενου αστικού κράτους, επιχειρεί να το πραγματοποιήσει η θρησκευτική αρχή, χρησιμοποιώντας θρησκευτικές απειλές προς όλους εκείνους που σχετίζονται είτε άμεσα είτε έμμεσα με συμπεριφορές που βλάπτουν το δημόσιο συμφέρον:

«Εάν δε οὔτοι μήτε τον Θεόν φοβηθέντες, μήδε την αἰώνιον κόλασιν εις νούν θέμενοι, δεν επιστρέψωσιν αὐτά εις το Δημόσιον, ἀλλ' ἐμμένοντες ἐπὶ τῆ φιλαδικῷ αὐτῶν γνῶμῃ ἀμεταμέλῃτοι, ἀφήσωσιν αὐτό μέχρι τέλους ἐζημιωμένον, κατακρατοῦντες τὰ διαρπασθέντα· προσέτι δε και ὅσοι γνωρίζουσι τινα των πολιτῶν ἢ ως διαρπάσαντα, ἢ ως ἀγοράσαντα, ἢ ως πωλήσαντά τι των εν λογῶ δημοσίων πραγμάτων, ἢ εἶδον, ἢ ἴκουσαν, ἢ ἔμαθαν παρά τίνος περὶ αὐτοῦ, δεν μαρτυρήσωσιν αὐτόν, ἢ δεν φανερώσωσιν ὅπου ἀνήκει εν φόβῳ Θεοῦ την ἀλήθειαν, εἴτε δια φιλίαν, εἴτε δια κέρδος, εἴτε δι' οἰανδήποτε ἄλλην αἰτίαν, οἱ τοιοῦτοι, ὁποῖοι και αν ὦσιν, ως ἄρπαγες ἄδικοι και ως σφετερισταί και καταστροφεῖς του δημοσίου πλοῦτου, ὑπάρχουσιν ἡμοῦ αὐτοί τε και οἱ μη μαρτυροῦντες αὐτοῦς ἀφωρισμένοι, κατηραμένοι, ἀσυχώρητοι και εν τῷ νυν αἰῶνι και εν τῷ μέλλοντι και μετά θάνατον ἄλῃτοι· αἱ πέτραι και ο σίδηρος λυθήσονται, αὐτοί δε μηδαμῶς».⁶

Οι αντιλήψεις αυτές έχοντας καλλιεργηθεί ολόκληρη την προεπαναστατική περίοδο ως περιεχόμενο ενός θρησκευτικού λόγου που διαχειρίζονταν τη μεταθανάτια επιβράβευση ή τιμωρία, οικοδομώντας παράλληλα σχέσεις υποταγής στην εξουσία,⁷ χρησιμοποιούνται και μετεπαναστατικά ως πολιτική συμμόρφωσης σε κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς. Η θεολογία του «αγαθού της μετά θάνατον ζωής» χρησιμεύει ως κίνητρο κοινωνικής και πολιτικής δράσης, παρόλο που πρόκειται για αγαθό επένδυσης σε μια «μελλοντική ζωή» και λιγότερο για ένα αγαθό κατανάλωσης της παρούσης. Για το λόγο αυτό επιστρατεύεται η θρησκευτική ποινή του «αφορισμού», η οποία διαμεσολαβεί νοηματικά, καλλιεργώντας το θρησκευτικό εκφοβισμό σε μια κοινωνία, η οποία για αρκετούς αιώνες κατανοούσε τη θρησκεία στα πλαίσια εντολών και απαγορεύσεων. Το κοινωνικό περίγραμμα των σχέσεων στις οποίες αναπτύσσονται αυτές οι αντιλήψεις παραπέμπει σε μια ομογενοποιημένη κοινωνία που ταυτίζει το δημόσιο με το θεϊκό συμφέρον, ενώ το ατομικό συμφέρον οφείλει να υποτάσσεται στο κυρίαρχο. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η κανονικοποίηση τόσο της κοινωνικής, όσο και της πολιτικής δράσης από την πλευρά της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας.

Η συμμόρφωση στις εντολές του Θεού και η επαπειλούμενη θρησκευτική τιμωρία στα πλαίσια μιας μονοπωλιακής θρησκευτικής αγοράς σαφέστατα συνδέονται με την επιθυμία για μεγιστοποίηση του αναμενόμενου θρησκευτικού και κατ'

6. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί διαρπαγής διαφόρων όπλων κτλ. του δημοσίου», Αριθμ. Πρωτ. 502/Φεβρουάριος 1863, στο Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, σ. 385-386.

7. Ι. Πέτρου, *Εκκλησία και Πολιτική*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 161.

επέκταση πολιτικού οφέλους, τουλάχιστον από την πλευρά των κυβερνώντων, διαμορφώνοντας το περιεχόμενο του κοινωνικού κεφαλαίου, ο χαρακτήρας του οποίου επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις που έχουν παραγωγικά οφέλη. Έχει αποδειχθεί ότι «αντισταθμιστές», όπως η «σωτηρία» ή η «καταδίκη» μπορούν να αποτελέσουν κίνητρα συμπεριφοράς, αυξάνοντας την παραγωγικότητα, προωθώντας επιμέρους χαρακτηριστικά όπως η «εντιμότητα», η «ηθική της εργασίας» ή η «λιτότητα».⁸ Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να παραπέμπουν στην ίδια την εθνική ενότητα,⁹ η οποία αποτέλεσε ένα ζητούμενο για το ελληνικό κράτος που προέκυψε μετά την επανάσταση. Προξενεί δε ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά αυτά καλλιεργούνται παράλληλα με την επιθυμία του κράτους για εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, όπως ο οικονομικός φιλελευθερισμός, η κατάργηση των προνομίων, ο εκδημοκρατισμός, η τόνωση της παραγωγής και η δημιουργία μιας σύγχρονης θεσμικής υποδομής. Το πλούσιο νομοθετικό έργο, η δημιουργία εκπαιδευτικών θεσμών, η εισαγωγή τεχνικών καινοτομιών στη γεωργία, η στήριξη της βιοτεχνίας-βιομηχανίας, η δημιουργία των νέων αστικών κέντρων αποτελούν μόνο μερικές από τις δράσεις που τοποθετούσαν το κράτος στην τροχιά του εκσυγχρονισμού. Ωστόσο, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Χριστίνα Αγριαντώνη αποτελεί επίσης γεγονός η απόσταση που χαρακτηρίζει τις επιθυμίες από την πραγματικότητα, την ταχύτητα των ιδεών από τις βραδυπορίες της πράξης, τον δυναμισμό των πρωτοποριών από τις αδράνειες των μεγάλων αριθμών.¹⁰

Οι παραδοσιακές και προσωποπαγούς χαρακτήρα πολιτικές ομάδες με τις πατριαρχικές σχέσεις υποταγής και προστασίας που ίσχυαν στους κόλπους τους και απονεύρωναν την ανάδειξη των οικονομικών και πολιτικών αιτημάτων των ευρύτερων και ασθενέστερων κοινωνικών κατηγοριών,¹¹ αλλά και η κοινωνική ενσωμάτωση αφενός των πολυπληθέστερων αγροτικών ομάδων στο εθνικό πρότυπο,¹² και αφετέρου των φτωχότερων αστικών στρωμάτων που συνέρρεαν στις μεγάλες αστικές πόλεις,¹³ αποφεύγοντας τις κοινωνικές εντάσεις και διαμαρτυρίες, οδηγούσαν αναπόδραστα στη θεμελίωση ηθικών κανόνων που θα ρύθμιζαν το

8. McCleary & Barro, «Religion and Economy», σ. 51.

9. Σύμφωνα με τον Π. Κιτρομπλίδη η εθνική ενότητα έγινε κατανοητή πρώτα ως απαίτηση για ενότητα της ελληνικής εκκλησίας και αποκατάσταση των σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, έπειτα ως πολιτική ενοποίηση του έθνους στα όρια του ελεύθερου κράτους και τέλος ως ενότητα στο χρόνο και στην ιστορία με την αποκατάσταση του βυζαντίου ως ενδιάμεσου κρίκου μεταξύ αρχαίου και νεώτερου ελληνισμού. Π. Κιτρομπλίδης, «Ιδεολογικά Ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα», στο Δ. Τσαουσής (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1998, σ. 33-34.

10. Χ. Αγριαντώνη, «Η Ελληνική Οικονομία στον πρώτο βιομηχανικό αιώνα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 63.

11. Α. Παπαρίζος, «Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 88.

12. Π. Πιζάνιας, «Ο Αγροτικός Κόσμος», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 86.

13. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και ταυτόχρονα θα μπορούσαν να πείσουν για τη νομιμότητα της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Η θέσπιση κανόνων κοινωνικής συνύπαρξης στη βάση νέων και επείσαστων πολλές φορές ιδεών δεν ακύρωσε την παράλληλη παρουσία των παραδοσιακών αντιλήψεων και αρχών, οι οποίες μπορούσαν να προσδιορίζουν, σε πολλές περιπτώσεις σιωπηλά, αλλά αυτονόητα, τις κύριες μορφές καθημερινής σκέψης και δράσης.¹⁴ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ολόκληρο το σύστημα δόμησης της κοινωνίας βασιζόταν στην παραδοσιακή ελληνική οικογένεια, η οποία έγινε κατανοητή επίσης ως μια οικονομική μονάδα, ενταγμένη στις παραγωγικές διαδικασίες της αυτοαπασχόλησης και της μικροϊδιοκτησίας.¹⁵ Ο τυπικός χαρακτήρας της ύπαρξής της από τη μια πλευρά και η κοινωνικοπολιτική της παρουσία, αποτέλεσαν στοιχεία τα οποία διαχειρίστηκε με μια σειρά κανονιστικών πράξεων η ηγεσία της Εκκλησίας με τη σύμφωνη γνώμη της πολιτικής αρχής. Η εκκλησιαστική ρύθμιση ζητημάτων που σχετιζόνταν με το γάμο και την οικογένεια, όπως η «διγαμία», η «αδελφοποιία», η «συγκατάθεση των κηδεμόνων», το «διαζύγιο», τα «προικοσύμφωνα», η «παράνομη συνοίκηση»,¹⁶ αποτέλεσαν στοιχεία που διαμόρφωναν ένα τυπικό πλαίσιο κανόνων χρήσιμο και στον αυξανόμενο, έστω και με αργούς ρυθμούς, αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικογένειας. Κατά τη γνώμη μας, ο αργός μετασχηματισμός των μορφών της οικογενειακής οργάνωσης, ο οποίος ακολούθησε τους ρυθμούς της δημογραφικής αύξησης και της επέκτασης της εμπορευματικής οικονομίας¹⁷ οφείλεται επίσης και στο σύνολο των κανόνων που ήδη είχε διαμορφώσει σε τοπικό επίπεδο ο παραδοσιακός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε, όπως γίνεται αντιληπτό οι πληθυσμοί των πόλεων και των κωμοπόλεων που σχηματίζονταν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν φαίνεται να έχουν ριζικά διαφορετικά συστήματα οικογενειακής οργάνωσης και διαγενεακής μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων και του συμβολικού κεφαλαίου (όνομα, κοινωνικό γόπτρο κ.τ.λ.), σε σχέση με τους αγροτικούς πληθυσμούς.¹⁸ Παράλληλα η διαχρονική διαχείριση σημαντικών στοιχείων της ζωής από την πλευρά της θρησκείας, όπως γέννηση, αναπαραγωγή, θάνατος, ενίσχυαν το θεσμικό ρόλο της οικογένειας στην ελληνική

14. Παπαρίζος, «Διαφωτισμός», σ. 80.

15. Ο Γ. Δερτιλής θεωρεί την ελληνική οικογένεια «ως μονάδα παραγωγής και μάλιστα ως μονάδα υψηλής παραγωγικότητας και ως το κατεξοχήν παραγωγικό κύτταρο της ελληνικής οικονομίας εδώ και αιώνες. Πρόκειται για οικογένεια μεσογειακού τύπου: πολυμήχανη, προσαρμοστική, πολύεργη...». Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, σ. 20. Επίσης κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας αποτέλεσε η μικροϊδιοκτησία, τόσο στη γεωργία με την αναδιανομή της γης σε ακτήμονες οικογένειες, όσο και στη βιομηχανία στην οποία τη συντριπτική πλειοψηφία αποτελούσαν μικρά οικογενειακά εργαστήρια. Βλ. Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, Νέα Σύνορα Λιβάνης, Αθήνα 1993, σσ. 158-159 και Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, σ. 23. Για την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, βλ. Χ. Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές της Εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1986.

16. Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, σ. 454-529.

17. Σ. Πετμεζάς, «Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19^ο αιώνα», στο Αντώνης Μωυσιδής, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010, σ. 62-67.

18. Στο ίδιο, σ. 62-63.

κοινωνία, διαμορφώνοντας δίκτυα κοινωνικοπολιτικής ένταξης. Ιδιαίτερα για τα μεσαία αστικά στρώματα αυτό αποτέλεσε κυρίαρχο μέλημα. Ο θεσμικός ρόλος της οικογένειας προσδιόριζε τους φυλετικούς διαχωρισμούς, τους κοινωνικούς ρόλους και τα καθήκοντα στο εσωτερικό της, ενώ η διατήρηση και μεταβίβαση των ηθικών και πνευματικών χαρακτηριστικών της σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και κατ' επέκταση σ' ολόκληρη την κοινωνία, αποτέλεσε στοιχείο που έλαβε το χαρακτήρα ενός καθολικού κοινωνικού προτύπου.¹⁹ Η οικογένεια αποτέλεσε με τον τρόπο αυτό ένα αυτοαναφορικό και ανατροφοδοτούμενο σύστημα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, το οποίο και μέσα στις πόλεις αναπαράγει την τεχνογνωσία της επιβίωσης των μελών της παράλληλα με τις παραδοσιακές αξίες και συμπεριφορές.²⁰

B. Η τυποποίηση των θρησκευτικών κανόνων και η ανταποδοτικότητα του χαρακτήρα τους

Η παρουσία της θρησκείας στο δημόσιο χώρο και ιδιαίτερα στη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας αποτέλεσε, σε συνεργασία με τον κρατικό φορέα εξουσίας, ένα σημασιολογικό πλαίσιο αναφοράς, που λειτούργησε περισσότερο ως κοινωνικός και πολιτικός κώδικας και λιγότερο ως μια κλειστή κοινότητα πιστών. Αυτό που επιχειρείτο περισσότερο ήταν η ανάδειξη μιας ευδιάκριτης ταυτότητας, η οποία μάλλον ήταν χρήσιμη για την κοινωνικοπολιτική ένταξη μέσα από την τυπική θρησκευτικότητα που ανταποκρίνονταν σε κανόνες και θρησκευτικές υποχρεώσεις που επιβάλλονταν και λιγότερο σε μια οικειοθελή και ενσυνείδητη εσωτερίκευση των κανόνων αυτών. Έτσι μια σειρά εγκυκλίων της ηγεσίας της Εκκλησίας και του κράτους για την απαγόρευση των εμπορικών δραστηριοτήτων κατά την περίοδο των επισήμων θρησκευτικών εορτών και των Κυριακών του έτους επιχειρούσε να κανονικοποιήσει την οικονομική συναλλαγή. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι η ανώτατη εκκλησιαστική αρχή διαμαρτυρόμενη για τη λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων κατά τη διάρκεια των Κυριακών και των επίσημων θρησκευ-

19. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 71-72.

20. «Η ίδια η οικογένεια είναι ταυτόχρονα μέσο και σκοπός. Συνεπώς, κάθε διαδικασία προβολής και ταύτισης –που είναι αναγκαστικά ατομική– πραγματοποιείται σε έναν ορίζοντα εξαιρετικά κλειστό. Παρά την ατέρμονη κινητικότητα, η ευχαρίστηση, η χαρά, η επιθυμία, η διασκέδαση, η ελπίδα διαφυγής, η διάψευση, η πρόσληψη των εισοδημάτων και η εργασία, η ασφάλεια απέναντι στο τυχαίο και η αλληλεγγύη, η πολιτιστική διαμόρφωση κ.λ.π., όλα έχουν ως πρωταρχική αφετηρία και τελική αναφορά την οικογένεια: όλα είναι απλώς διαφορετικές στιγμές ενός και μόνο επιπέδου λειτουργίας χωρίς άλλη διαμεσολάβηση... Σχέσεις λοιπόν κλειστές, κυρίως όμως αδιαφοροποίητες, συμβολικά φορτισμένες με μύριες δοξασίες για την κοινωνία. Το κλειστό κοινωνικό περιβάλλον και ο στενός διανοητικός ορίζοντας που συνεπάγεται πριμοδοτούν την αναβίωση, αν ποτέ είχαν καθεί, μιας δέσμης διανοητικών εργαλείων με τα οποία η κατανόηση του εαυτού στην κοινωνία γίνεται αντιληπτή με όρους βαθύτατα θρησκευτικούς: εμπιστία απέναντι στους κοινωνικά ισχυρούς και ακρισία για τον κοινωνικά αδύνατο εαυτό. Η αντίληψη αυτή αναχαιτίζει κάθε διαδικασία κοινωνικής αυτογνωσίας και συγχρόνως συρρικνώνει δραστικά τις ιστορικές πιθανότητες υπέρβασης των παραδοσιακών δεσμών οικογενειακής αλληλεγγύης». Πιζανιάς, *Οι φτωχοί των πόλεων*, σ. 147.

τικών εορτών του έτους, προκαλεί το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών να εκδώσει οδηγίες προς τους νομάρχες της χώρας, υπενθυμίζοντας σχετικό Β.Δ. της 24-10-1835, ώστε ν' απαγορευτεί κατά τις Κυριακές και επίσημες εορτές «ν' ανοίγονται τα εργαστήρια εν γένει και τα οιοπωλεία προ του τέλους της θείας λειτουργίας... και το να γίνονται κατ' αυτές δημόσιαι αγοραί... προς το μέγα αληθώς και σπουδαίον συμφέρον της ενισχύσεως του οφειλομένου προς τας παραδόσεις της θρησκείας σεβασμού». ²¹ Ο σεβασμός λοιπόν στη θρησκευτική παράδοση διαμορφώνει μια ανάλογη κοινωνική δέσμευση. Η συμμόρφωση των εμπόρων προς την επιταγή αυτή φαίνεται να ικανοποιεί την επίσημη Εκκλησία, η οποία επαινεί και «προτρέπει τους κ. εμπόρους και βιομηχάνους και απαξάπαντας τους επιτηδευματίας, όπως έχονται στερρώς του ευσεβούς και θεαρέστου τούτου έργου...». ²²

Ο έμπορος λοιπόν που δραστηριοποιείται στον ελληνικό χώρο οφείλει να σέβεται την θρησκευτική παράδοση του τόπου, επειδή αποτελεί ένα ουσιαστικό πλαίσιο αναφοράς ακόμα και γι' αυτή την οικονομική δράση. Η προσαρμοστικότητα βέβαια στη θρησκευτική παράδοση εκ μέρους των εμπόρων και ιδιαίτερα των εύπορων κοινωνικών τάξεων δεν ήταν καινοφανές στοιχείο. Ελληνορθόδοξοι έμποροι και πλοιοκτήτες ήδη από τον 18ο αιώνα είχαν αναπτύξει ισχυρά κοινωνικοοικονομικά δίκτυα όχι μόνο στην οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. ²³ Ο «ενάρετος αυτός κύκλος» με κριτήριο τη θρησκεία και τη γλώσσα κατάφερε να ενισχύσει τη θέση του έναντι άλλων αλλοεθνών και αλλόθρησκων ανταγωνιστικών δικτύων. ²⁴ Για το λόγο αυτό ισχυρές νεοφαναριώτικες και αστικές οικογένειες ασκούσαν σημαντικότερη επιρροή στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο έλεγχος του οποίου αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της οικονομικής και κοινωνικής τους ισχύος. ²⁵ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το γεγονός ότι στην ελληνική περίπτωση οι εμπορικοί και βιομηχανικοί σύλλογοι συνδέονται με την παρουσία «ορθόδοξων αγίων», τους οποίους τοποθετούν ως προστάτες τους. Σαφέστατα αυτό που προκρίνει τη διασύνδεση της θρησκείας με την οικονομική δραστηριότητα είναι ο διπλός διαμεσολαβητικός της ρόλος μεταξύ Θεού και

21. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί λατρείας και προσευχής κατά τας Κυριακάς και λοιπές εορτάς», 19 Δεκεμβρίου 1863, Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, σ. 390-391.

22. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί προσευχής και λατρείας κατά τας Κυριακάς και λοιπές εορτάς», 5 Μαρτίου 1880, Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, σ. 395.

23. «Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις της μετακίνησης των λογίων κατά τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, η συνηθέστερη ενασχόληση των παροίκων ήταν το εμπόριο. Μετακινούμενοι έμποροι στην αρχή, άφηναν τους τόπους καταγωγής τους για να μεταφέρουν τα εμπορεύματά τους στην Ευρώπη, να μετέσχουν στα κατά τόπους πανηγύρια και τις αγορές και βαθμιαία εγκαθίσταντο στις νέες πόλεις φιλοξενίας τους. Από τα πρώτα μελήματα των Ελλήνων μετά τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε μια πόλη ήταν η συγκρότηση τους σε κοινότητα και η ίδρυση ναού. Η θρησκευτικότητα, κατά την εποχή που εξετάζουμε, ήταν απαραίτητο στοιχείο της ανθρώπινης ζωής και η ίδρυση ναού κάλυπτε όχι μόνο την επιθυμία των παροίκων να ασκούν τα λατρευτικά τους καθήκοντα, αλλά εξηγείται και από την ανάγκη τους για κοινωνική συσπείρωση». Greek Migration to Europe (15th-19th c.), <http://www.fhw.gr/projects/migration/15-19/gr/v2/index.html>.

24. Γ. Δερτιλής, *Ιστορία*, τ. β', σ. 775.

25. Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 26.

πιστών και ταυτόχρονα η μετατροπή της διαμεσολάβησης αυτής σε πολιτική, στο βαθμό που προσδίδει στις θρησκευτικές σχέσεις πρακτικό περιεχόμενο και άρα συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικό νόημα.

Είναι χαρακτηριστικό των πλουσίων Ελλήνων να δωρίζουν σημαντικό μέρος της περιουσίας τους στην Εκκλησία, χωρίς πολλές φορές να υπάρχει στη σκέψη τους αντίφαση ανάμεσα στο είδος αυτό της φιλανθρωπίας και στον τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκε ο πλούτος (π.χ. πειρατεία ή ληστεία). Σύμφωνα με το Νίκο Μουζέλη, αυτό οφείλεται στον υπερβολικό φορμαλισμό της ελληνικής ορθοδοξίας. Η πίστη δηλαδή για τον ορθόδοξο πιστό έχει πολύ μικρή σχέση με τις «εσωτερικευμένες» ηθικές αρχές. Για τον έλληνα ορθόδοξο, το να είναι καλός χριστιανός, σημαίνει πριν από όλα να ακολουθεί συμβατικούς θρησκευτικούς κανόνες, οι οποίοι λειτουργούν ταυτόχρονα και ως ταυτότητες κοινωνικοπολιτικής ένταξης. Η οικονομική λοιπόν «ηθική» του ορθόδοξου, δεν εμποδίζονταν, αλλά και ούτε προσδιορίζονταν από μια βαθιά θρησκευτικότητα, όπως στον προτεσταντισμό, με αποτέλεσμα η οικονομική δράση αυτή καθ' αυτή να λειτουργεί με δικούς της ανεξάρτητους κανόνες, ενώ παράλληλα το επικάλυμμα θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν θρησκευτικό.²⁶

Αυτός ο φορμαλισμός δεν αποτέλεσε απλά ένα τυπικό γνώρισμα των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία είχαν ενσωματώσει αντίστοιχους θρησκευτικούς κανόνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κοινωνική ομάδα των ληστών:

«Οι περισσότεροι από τους ληστές υπήρξαν άγαμοι, αλλά σίγουρα γενναϊόδωροι σε χήρες, ορφανά, ανύπαντρες κοπέλες και γενικότερα φτωχούς και αδικημένους... Αρκετά σχολεία και εκκλησίες έγιναν ή επισκευάστηκαν με χρήματα που έδωσαν απλόχερα πολλοί από αυτούς εν ονόματι της ψυχούλας τους. Εκτός των άλλων, ο λήσταρχος Φώτης Γιαγκούλας κατηγορήθηκε ότι σκότωσε τον παπά και τον Πρόεδρο του χωριού του, γιατί έφαγαν τα λεφτά που τους έδωσε για να χτίσουν εκκλησία και να επισκευάσουν το σχολείο της κοινότητας. Από τα καλύτερα κρησφύγετα των ληστών υπήρξαν τα μοναστήρια. Σε μοναστήρι του Ολύμπου ξεκουράζονταν ο Γιαγκούλας και μοναχοί υπέθαλπαν τον Μπαμπάνη και τον Μπλαντέμ. Αυτό όμως δεν τους εμπόδιζαν να τα ληστεύουν κάπου κάπου»!²⁷

Ο θεσμικός ρόλος της Εκκλησίας να κανονικοποιεί τις κοινωνικές σχέσεις και να προσδιορίζει το περιεχόμενό τους αποτέλεσε μια σημαντική συνιστώσα που της επέτρεπε να συντηρεί και να αναπαράγει την τυπική μορφή των κανόνων διαχρονικά, ενώ παράλληλα φρόντιζε να επενθυμίζει το περιεχόμενο των θρησκευτικών υποχρεώσεων απέναντι στο κράτος, στην εκκλησία και στους υπόλοιπους κοινωνικούς φορείς, λαμβάνοντας πολλές φορές το χαρακτήρα της οικονομικής ανταλλαγής. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στη λαϊκή θρησκευτικότητα ο

26. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 63. Έτσι ο Ανδρέας Συγγρός μπορούσε να εξαργυρώνει ηθικά την ανάμειξή του στα γεγονότα του Λαυρίου και στην απώλεια των μετοχών των ανυποψίαστων Ελλήνων, πολλοί εκ των οποίων οδηγήθηκαν στη χρεοκοπία, με τη δημιουργία φιλανθρωπικών έργων σε όλη την Ελλάδα.

27. Β. Τζανακάρης, *Τα παλληκάρια τα καλά σύτρωφοι τα σκοτώνουν*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2002³ σ. 60.

χριστιανός ακολουθεί πιστά την αρχή του *do ut des* στις σχέσεις του με το θείο. Προσφέρει στο Θεό και αναμένει ανταπόδοση: «η σχέση αυτή της προσφοράς και της αντίδοσης δείχνει καθαρά τη ρεαλιστική συναλλαγή που γίνεται με το θείο, το οποίο, ως χορηγός των αγαθών, πρέπει να τύχει ανάλογης αμοιβής. Η σχέση αυτή είναι λοιπόν, και σ' αυτή την προέκτασή της, οικονομική, και το είδος της συμφωνίας που γίνεται δείχνει τον νομικό της χαρακτήρα».²⁸

Ο ανταποδοτικός χαρακτήρας της θρησκευτικής πράξης αποτελούσε πάντοτε ένα στοιχείο το οποίο συνδέονταν με τη διαχείριση των σχέσεων εξουσίας μεταξύ του Θεού, των εκπροσώπων του και των πιστών, ενώ τη σχέση αυτή ρύθμιζε η ύπαρξη των κανόνων και φυσικά το σύνολο των θρησκευτικών υποχρεώσεων. Προς την κατεύθυνση αυτή θα γίνει κατανοητή η συγκέντρωση και αναδιανομή του πλούτου. Η σωστή διαχείριση του πλούτου που σχετιζόταν με τη φιλανθρωπική δράση αποτελούσε μια σημαντική παράμετρο του θρησκευτικού λόγου: «Ο τηρητής του νόμου του Θεού κάνει καλές πράξεις ελεώντας τους δυστυχείς φτωχούς συνανθρώπους του. Αυτές είναι που τον σώζουν. Αλλά και ο παραβάτης του νόμου του Θεού καθαιρείται με τις φιλανθρωπικές πράξεις του από τις αμαρτίες».²⁹ Και στις δύο περιπτώσεις η τυπική διάσταση της θρησκευτικής πράξης διασώζει τον πιστό. Όπως η απειλή του τιμωρού Θεού δεν ακυρώνει την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά ελέγχει τις συνέπειές της, έτσι και η ανταποδοτική ρύθμιση της φιλανθρωπίας εκπληρώνει τη θρησκευτική και κοινωνική υποχρέωση. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι στο δημοτικό βρεφοκομείο Αθηνών, η βρεφοδόχος που προσαρτήθηκε κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα προκειμένου να εναποθέτονται τα απορριπτόμενα ή εγκαταλειπόμενα νεογνά ή βρέφη, έφερε επιγραφή που απευθύνονταν προς τους γονείς, στους οποίους και απέδιδε την ευθύνη της πράξης: «Ο Πατήρ και η Μητήρ εγκατέλειψάν με, ο Κύριος προσελάβετό με».³⁰ Αυτό που προξενεί όμως εντύπωση είναι ότι παρόλο που την ευθύνη της ανατροφής μετά την εγκατάλειψη την αναλαμβάνει η πολιτεία, η πράξη της περίθαλψης δεν είναι ανεξάρτητη από το θρησκευτικό χαρακτήρα της φιλανθρωπίας. Στην ουσία η τυπική διάσταση της θρησκείας μπορεί να διαμορφώνει ταυτόχρονα δίκτυα κοινωνικού ελέγχου και νομιμοποιητικούς μηχανισμούς της παρεκκλίνουσας πράξης και συμπεριφοράς.

Ο ανταποδοτικός χαρακτήρας των θρησκευτικών κανόνων δεν αποδίδει μόνο «πνευματικά» οφέλη στο χριστιανό, αλλά και οικονομικά οφέλη, στον ίδιο και στο κράτος, αρκεί να υπάρχει ως προϋπόθεση η «ηθική» διαχείριση του οικονομικού κέρδους. Έτσι σε περιόδους κρίσεων, όπου ο κρατικός παρεμβατισμός είναι προφανής, ο κρατικός φορέας εξουσίας επιχειρεί επίσης να νομιμοποιήσει θρησκευτικούς κανόνες κοινωνικο-πολιτικής και οικονομικής συμπεριφοράς,³¹ χριστι-

28. Μ. Αλεξιάδης, «Do ut Des», Δωδώνη, *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 1 (1987), σ. 258-259.

29. Πέτρου, *Εκκλησία και Πολιτική*, σ. 163.

30. Μ. Αθανασοπούλου, Μ. Δρακοπούλου, «Ιστορική αναδρομή για τα έκθετα βρέφη στην Ελλάδα», *Το Βήμα Του Ασκληπιού*, 9 (2010), σ. 55.

31. Σύμφωνα με τον Γ. Μπλιό η σταφιδική κρίση στο τέλος του 19^{ου} αιώνα εγκαίνιασε την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία: συγκέντρωση παραγωγής και πολιτική στήριξης τιμών, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης. Γ. Μπλιός, «Η Ελληνική Οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Μωυσίδης-Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα*, σ. 266.

μποιώντας ακόμη και την «ηθική» διαχείριση του οικονομικού κέρδους, παραπέμποντας στην ίδια τη θρησκεία. Προς την κατεύθυνση αυτή θα γίνει κατανοητή η αναπαραγωγή από την πλευρά του επίσημου θρησκευτικού λόγου της προτροπής του Υπουργείου Οικονομικών, περί της «φειδούς και αποταμιεύσεως». Προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι ο Υπουργός των Οικονομικών ζητά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από την Εκκλησία να υιοθετήσει στη θρησκευτική της διδασκαλία τους ηθικούς και πολιτικούς λόγους που καθιστούν αναγκαία την αποταμίευση των χρημάτων εκ μέρους των πιστών, στηρίζοντας ουσιαστικά το αποδυναμωμένο τραπεζικό σύστημα:

«Τα παροδικά και εφήμερα, λόγω της καταστάσεως κέρδη των πολλών, δημιουργούν επικινδύνους ψευδαισθήσεις και αστηρικούς απαισιοδοξίας, των οποίων η πιθανή, θάττον ή βράδιον, διάψευσις, ουδέν αγαθόν προοιωνίζεται δια την κοινωνικόν τάξιν, αρμονίαν και ηθικήν της αύριον. Και τούτο, διότι ελλείπει έτι παρ' ημίν, εξ ελλείψεως συστηματικής διαπαιδαγωγήσεως του λαού, το πνεύμα της φειδούς και της αποταμιεύσεως και η γνώσις περί την προσφορωτέραν και ασφαλεστέραν τοποθέτησιν των μικρών ιδία κεφαλαίων, εν ω επικρατεί αντιθέ-τως η τάσις προς την κυβείαν, τας επισφαλείς και ρισκοκινδύνους επιχειρήσεις, και η αλόγιστος σπατάλη, η δημιουργούσα την ακολασίαν και την ανηθικότητα. Και το πνεύμα τούτο ακριβώς της φειδούς και αποταμιεύσεως επιθυμούμεν, εν τη συναισθήσει των καθηκοντων του Κράτους απέναντι των πολιτών, να τονώ-σωμεν εν τη Ελληνική Κοινωνία. Προκειμένου δε περί ζητήματος ψυχικής κατη-χήσεως κυρίως, αντιλαμβανόμεθα, ότι οφείλομεν να προσφύγωμεν προς πάσας τας ηθικάς εξουσίας του Κράτους και πρωτίτως πάντων προς την Εκκλησίαν. Το θείον Κήρυγμα εν προκειμένω, εν τη ευρύτερα αυτού εκδοχή και εφαρμογή, αποτελεί την υψίστην ηθοποιόν και παιδαγωγικήν δύναμιν».³²

Η θρησκευτική ηθική θεωρία που συνδέεται με τη «λογική» χρήση του πλούτου επιστρατεύεται για να ενισχύσει την ελληνική οικονομία και τους μηχανισμούς λειτουργίας της, όπως για παράδειγμα τη στήριξη του αποταμιευτικού τραπεζικού συστήματος, το οποίο παρουσιάζεται ως ασφαλής επενδυτική και ταυτόχρονα «ηθική» δραστηριότητα, χρήσιμη για το κράτος και τους πολίτες του, ιδιαίτερα σε μια περίοδο μετά τους βαλκανικούς πολέμους, κατά την οποία οι πληθωριστικές πιέσεις και η ταχύτατη ανάλωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων δημιουργούσε οξύτατο πρόβλημα στην ελληνική οικονομία.³³ Ωστόσο αυτό δεν αποτελεί τη μοναδική στήριξη της Εκκλησίας της Ελλάδος στο τραπεζικό σύστημα της χώρας. Η ίδια διέθετε διαχρονικά μετοχές στην Εθνική Τράπεζα μέσω των κληροδοτημάτων της, αποτελώντας με τον τρόπο αυτό έναν από τους βασικούς μετόχους της,³⁴ με την αιτιολογία της ανάπτυξης φιλανθρωπικής δράσης.

32. Ο Υπουργός των Οικονομικών Μιλτιάδης Νεγροπόντης. Βλέπε σχετικά: Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, «Περί Διδασκαλίας, απ' άμβωνος, των αρχών της φειδούς και αποταμιεύσεως (1.10.1918)», στο *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τ. Α', Αθήναι, Εκ της Αποστολικής διακονίας, 1955, σ. 324.

33. Χ. Χατζιωσόφ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 240.

34. «Κάποτε, η Εκκλησία της Ελλάδας, ήταν ένας από τους βασικούς μετόχους της Εθνικής Τράπεζας. Το ποσοστό των μετοχών της, που ήλεγχε, έφτανε και ξεπερνούσε το 5%, κυρίως μέσω κληροδοτημάτων, που χάνονταν στα βάθη των δεκαετιών, αρχής γενομένης από τον ίδιο τον ιδρυτή της, αείμνηστο Γ. Σταύρου». «Η Εκκλησία και οι Μετοχές της στην Εθνική Τράπεζα», 5.10.2010, <http://www.voria.gr/index.php?module=news&func=display&sid=29169>.

Η θεωρία περί της «φειδούς και αποταμιεύσεως» των χρημάτων που αφορά επενδυτικές δραστηριότητες των χριστιανών σχετίζεται σαφέστατα με αυτό που ο M. Weber επισημαίνει ως περιορισμό των ηθικά επιτρεπόμενων δαπανών,³⁵ με απώτερο στόχο την ενίσχυση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Έτσι η «κυβεία», οι «επισφαλείς και ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις», και η «αλόγιστη σπατάλη», οδηγούν στην «ακολασία και την ανηθικότητα». Ο ανταποδοτικός χαρακτήρας της «μη ηθικής» οικονομικής πράξης μπορεί να γίνει καταστροφικός για τον επενδυτή χριστιανό σε σχέση με τον ανταποδοτικό χαρακτήρα της «ηθικής» οικονομικής πράξης, παρέχοντας οφέλη όχι μόνο στον ίδιο, αλλά και σε ολόκληρη την κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση αυτό δεν συνιστά έναν αγώνα ενάντια στην ορθολογική απόκτηση και κατ' επέκταση διαχείριση του πλούτου, αλλά ενάντια στην «άλογη» χρήση του. Μόνο που οι «ηθικά» επιτρεπόμενες δαπάνες και κατ' επέκταση οι επενδυτικές δραστηριότητες στην ελληνική περίπτωση δεν προκύπτουν από μια ενσυνείδητη θρησκευτική ηθική, προτεσταντικού τύπου, αλλά από τις τυπικές μορφές της που δεν είναι άλλες από την «κοινωνικήν τάξιν, αρμονίαν και ηθικήν της αύριον». Στην ουσία πρόκειται για τις αρχές εκείνες που συνιστούν την ύπαρξη και συνέχεια του ελληνικού κράτους και των θεσμικών του δομών, όπως είναι η Εκκλησία, η Παιδεία, ο Στρατός, το Χρηματοπιστωτικό σύστημα κ.ά. Η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης οικονομικής συμπεριφοράς και του αναμενόμενου κέρδους εκ μέρους της Εκκλησίας αποδεικνύει την προσαρμοστικότητα της στις επιλογές του κρατικού φορέα εξουσίας, από τον οποίο και εξαρτά άμεσα την ύπαρξή της και όχι το αντίθετο. Έτσι η θρησκευτική θεώρηση του πλούτου μπορεί να αποκτήσει εργαλειακό χαρακτήρα για το κράτος και τις επιλογές του.

Γ. Κοινωνική ανισότητα και φιλανθρωπία. Η ένδεια στην Πόλη

Η τυπική διάσταση των κανόνων της θρησκευτικής πράξης και ιδιαίτερα της φιλανθρωπίας με τα ανταποδοτικά της οφέλη φαίνεται να συνέβαλε στη διαμόρφωση και λειτουργία ενός συστήματος κοινωνικής δικτύωσης και πρόσδεσης των οικονομικά ασθενέστερων στις αξίες και στους κανόνες ζωής των κυρίαρχων αστικών στρωμάτων.³⁶ Η προσπάθεια, μέσω κατασταλατικών και προνοιακών πρακτικών από το ελληνικό κράτος, αντιμετώπισης της επαιτείας που προέκυψε μετά την επανάσταση ως προϊόν των κοινωνικών μεταβολών, δεν οδήγησε σε οριστική λύση του κοινωνικού προβλήματος.³⁷ Η εμφάνιση των μεγάλων αστικών κέντρων και η παρουσία των περιθωριακών ομάδων μέσα σ' αυτές έθεσε μεταξύ των άλλων ως προτεραιότητα την κοινωνικοποίηση και την παραγωγική ένταξη των ομάδων αυτών. Οι φιλανθρωπικές εταιρείες που δημιουργήθηκαν προσπάθησαν να συμβάλουν από τη μια πλευρά στην εξασφάλιση της επιβίωσης των

35. M. Weber, *Η Προτεσταντική Ηθική και το πνεύμα του Καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1993, σ. 149.

36. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, σ. 224.

37. M. Κορασίδου, «Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της Ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19^ο αιώνα», στο Μωυσίδης-Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα*, σ. 25.

ενδεών και από την άλλη στην εκπαίδευσή τους προκειμένου να στρατολογηθούν για τις ανάγκες της βιομηχανίας, διαδικασία η οποία έγινε κατανοητή ως φιλανθρωπία.³⁸ Η ανάπτυξη της θρησκευτικότητας των ομάδων αυτών αποτέλεσε επίσης έναν κοινωνικό στόχο. Σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζιωσήφ τα χαρακτηριστικά της θρησκευτικότητας που αναπτύσσονταν διέφεραν από την πατροπαράδοτη θρησκευτική ευλάβεια της αγροτικής Ελλάδας, η οποία απορρίπτονταν ως τυπολατρική.³⁹ Ο νέος πολυπλοκότερος καταμερισμός της εργασίας στις πόλεις απαιτούσε αποτελεσματικότερη κοινωνικοποίηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ο οποίος υφίστατο μεγαλύτερες κοινωνικές ανισότητες. Για το λόγο αυτό δεν αρκούσε η στιγμιαία συμμόρφωση του ατόμου σε κανόνες θρησκευτικής ηθικής, αλλά η διαρκής τήρησή τους. Η ηθική τάξη δεν διασφαλιζόταν πλέον με τις προσωπικές σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, αλλά πραγματοποιούνταν στις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους: «Η εκπλήρωση των κοινωνικών υποχρεώσεων του ατόμου απέκτησε για τη νέα αστική κοινωνία προτεραιότητα πάνω στην τήρηση των κανόνων της θρησκείας, παρόλο που οι κοινωνικές υποχρεώσεις παρουσιάζονταν σαν να απέρρεαν από μια θρησκευτική επιταγή».⁴⁰ Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι το αντίστοιχο που συνέβη στη μεσαιωνική Ευρώπη, με τη δημιουργία των φιλανθρωπικών καταστημάτων στις πόλεις από τα νέα αστικά στρώματα και τη διεκδίκηση της διαχείρισης των ήδη υπάρχοντων εκκλησιαστικών, προέκυψε στα πλαίσια των σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των αστών και της Εκκλησίας για τη διαχείριση των δομών εξουσίας στην πόλη, άρα και για τον έλεγχο της φιλανθρωπίας σε αυτήν.⁴¹ Αντίθετα στην ελληνική περίπτωση δεν υπήρξαν συγκρούσεις αυτού του τύπου, αφενός επειδή η επίσημη Εκκλησία επιδείκνυε μια προσαρμοστικότητα στις δομές εξουσίας του κράτους, αφετέρου επειδή η ίδια δεν είχε αναπτύξει ένα εκτεταμένο και ορθολογικά επεξεργασμένο δίκτυο κοινωνικής οργάνωσης και ένταξης των οικονομικά ασθενέστερων στις πόλεις, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά τις περισσότερες φορές λειτουργούσε συμπληρωματικά στις αντίστοιχες προσπάθειες που γίνονταν (παροχή χώρων περίθαλψης ή δημιουργίας φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, π.χ. η δημιουργία του πτωχοκομείου Αθηνών από την Ελεήμονα Εταιρεία). Η προσαρμοστικότητα της τυπικής θρησκευτικότητας στις ανάγκες ενός πρακτικού χριστιανισμού υλοποιείται κυρίως από τους φιλάνθρωπους αστούς, οι οποίοι είχαν κάθε λόγο να διαχειριστούν προς όφελός τους την ηθική αναβάθμιση των φτωχών και περιθω-

38. «Η σύνδεση της φιλανθρωπίας με την παραγωγή έγινε στενότερη όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες βιομηχανίες που στρατολόγησαν τους εργάτες τους ανάμεσα στους πλάνητες και στους ενδεείς. Τα παιδιά και οι γυναίκες πρόσφεραν για πολλά χρόνια το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας που αναλιόκοταν παραγωγικά στην ελληνική βιομηχανία, πριν οι απαρχές του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, μετά το 1909, βάλουν φραγμούς στην εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας». Χατζιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη*, σ. 40.

39. «Οι νηστείες, οι θρησκευτικές αργίες, η μετάνοια ως μια εφάπαξ αποκατάσταση της ηθικής τάξης στο πλαίσιο μιας αποκλειστικής σχέσης του Θεού και πιστού, ήταν τα κύρια στοιχεία της παλιάς ευλάβειας που απορρίπτονται». Χατζιωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη*, σ. 39.

40. Στο ίδιο, σ. 40.

41. Ν. Γιαντοί, *Ο φτωχός ανάμεσα στην Εκκλησία και την Πόλη. Η αστική φιλανθρωπία στη Δυτική Ευρώπη και τον Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011, σ. 113.

ριακών ομάδων των πόλεων από τους οποίους και απειλούνταν η ύπαρξή τους. Στη σκέψη των ελλήνων φιλανθρώπων αστών, όπως και των διανοουμένων της εποχής του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα, η φτώχεια και η κοινωνική ανισότητα αποδίδονται στη θεία πρόνοια,⁴² ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό την εξάρτηση κάποιων, «που δεν έχουν», από τη δυνατότητα κάποιων άλλων «που έχουν».⁴³ Οι νέες σχέσεις υποτέλειας που δημιουργούνταν στην πόλη διαιώνιζαν την κοινωνική ανισότητα, μετατρέποντας το ζήτημα της ένδειας από ηθικό -θρησκευτικό σε κοινωνικό, χωρίς ωστόσο να ακυρώνεται το χριστιανικό περίγραμμα, το οποίο όμως τώρα αποκτά πρακτικό χαρακτήρα.

Η εισαγωγή των σοσιαλιστικών ιδεών στα τέλη του 19ου αιώνα και η ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων επανέφεραν στο προσκήνιο τις συζητήσεις που αφορούσαν τη σχέση μεταξύ της φτώχειας και του πλούτου. Ο Σταύρος Καλλέργης θα διακρίνει την παρουσία δύο «εθνών», εκείνου των πτωχών και εκείνου των πλουσίων, με τους πρώτους να αποτελούν τις κατ' εξοχήν παραγωγικές δυνάμεις του τόπου, ενώ οι δεύτεροι λειτουργούν μόνο ως καταναλωτές.⁴⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Πλάτων Δρακούλης θα θεωρήσει ότι παραγωγικές δυνάμεις του τόπου είναι μόνο οι εργατικές τάξεις, ενώ θα σημειώσει ότι ο σοσιαλισμός προσπαθεί να εφαρμόσει «τα διδάγματα του Χριστού, καθ' ἃ διατυπώνονται εις το Ευαγγέλιον ως θεμέλια του Χριστιανισμού. Ο Σοσιαλισμός ζητεί να μεταμορφωθῆ ἡ κοινωνία, ἥτοι να βασιλεύσῃ ἡ ἀγάπη, ἐξοντωθῆ ὁ Μαμμωνάς, καὶ επικρατήσῃ ἁρμονία, δικαιοσύνη καὶ ευπορία ὅλων».⁴⁵ Παράλληλα ασκούσαν κριτική στις άρχουσες τάξεις της κοινωνίας, μεταξύ των οποίων και στην ηγεσία της Εκκλησίας, για την οποία υπήρχε η αντίληψη ότι, έχοντας συμμαχήσει με τους κεφαλαιοκράτες, συναινεί στην ύπαρξη της φτώχειας, προκειμένου οι κατώτερες τάξεις, όντας εξαρτημένες να μη μπορούν να ξεγεγηθούν,⁴⁶ ενώ τα θρησκευτικά προϊόντα που διαχειρίζονταν οι εκπρόσωποί της χαρακτηρίζονταν κακής ποιότητας, τα οποία μάλλον έβλαπταν παρά ωφελοούσαν την κοινωνία:

«Η Εκκλησία μετεβλήθη εις οίκον ανομίας, εις δημοπρατήριον εντός του οποίου οι ρασσοφορεμένοι κήρυκες πωλοῦσιν την διδασκαλίαν του Ευαγγελίου αντί χαρτονομισμάτων και δεκαρών σκοτίζοντες την κεφαλήν των απλοϊκών δια παραγεμίματος από δεισιδαιμονίας και προλήψεις».⁴⁷

Βέβαια δεν ήταν μόνο οι σοσιαλιστές που ασκούσαν κριτική στο θεσμικό ρόλο της Εκκλησίας, αλλά και μέσα στους κόλπους της ορισμένοι μορφωμένοι κληρικοί διέβλεπαν τη μετατροπή της σ' ένα γραφειοκρατικό και τυπολατρικό θρησκευτικό οργανισμό, που αδιαφορούσε για τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας και

42. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, σ. 83-84.

43. Πέτρου, *Εκκλησία και Πολιτική*, σ. 164.

44. Σ. Καλλέργης, (1892) «Έθνος πτωχών και Έθνος πλουσίων», *Εγκόλπιον του Εργάτου και άλλα κείμενα*, Κούριερ Εκδοτική 2000, σ. 63.

45. Π. Δρακούλης, (1911), «Ελληνικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα», *Το Εγχειρίδιον του Εργάτου ήτοι αι Βάσεις του Σοσιαλισμού*, Κούριερ Εκδοτική 2000, σ. 18.

46. Στο ίδιο, σ. 52.

47. Μ. Αντύπας, (1906), «Άλτ Προδόται και Λαοπλάνοι», *Προς τον Λαόν και άλλα κείμενα*, Κούριερ Εκδοτική, σ. 40.

ιδιαίτερα των πενόμενων εργατικών τάξεων,⁴⁸ οι οποίες αποτέλεσαν αντικείμενο χειραγώγησης τόσο από την πλευρά της Αριστεράς, όσο και των κομμάτων εξουσίας. Η ηγεσία της Εκκλησίας, πέρα από την καθιέρωση της «χριστιανικής εορτής του εργάτου», ανέλαβε ενεργό ρόλο στη διατύπωση ενός θρησκευτικού λόγου, ο οποίος τεκμηριώνει την ταξική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας στα πλαίσια ενίσχυσης της καπιταλιστικής οικονομίας:

«Η Ορθόδοξος Εκκλησία... φιλεργατική και φιλόπρωτη... στασίς... και μετά συμπαθείας παρακολουθούσα τας προς βελτίωσιν της θέσεως των εργατών νομίμους ενεργείας, εις την πάλην μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου προβάλλει ως διαιτητήν αυτόν τον Ιησούν Χριστόν... Θερμώς δε συνιστά εις τους εργάτας, όπως ενωθούν υπό την σημαίαν του Χριστού. Σύνθημά των ας είναι όχι απλώς να υψωθούν ως τάξεις, αλλ' η αθλιότης του προλεταρίου να λείψη δια παντός... Η κίνησις των εργατών δεν πρέπει να ορμάται από ξένα προς την Ελληνικήν οικοκυρωσύνην παραδείγματα. Πρέπει να είναι φιλάδελφος και όχι θηριώδης, δημιουργός και ουχί ανατρεπτική, να σεβασθή την ιδιοκτησίαν ως ιεράν και να μη πιστεύη εις ουτοπίας περί κοινοκτημοσύνης, να θεωρή ως πηγήν ευτυχίας όχι την αρπαγήν, αλλά την έντιμον εργασίαν... Το κεφάλαιον δεν πρέπει να εκμεταλλεύεται τον εργάτην, αλλά και ο εργάτης δεν πρέπει να παραγνωρίζη την σημασίαν του κεφαλαίου, ως πηγής της εργασίας και της αναπτύξεως της παραγωγής».⁴⁹

Η κεφαλαιοκρατική αντίληψη της Εκκλησίας και η παρεχόμενη στήριξή της σε μια «δίκαιη» ταξική διαστρωμάτωση θα αποτελέσει βασικό επιχείρημα για τη διατήρηση της κοινωνικής ανισότητας. Βέβαια σε σχετικές εκκλησιαστικές ομιλίες που ήδη κυκλοφορούσαν στα τέλη του 19ου αιώνα παροτρύνεται ο λαός να μη διαμαρτύρεται για το επάγγελμά του ή την κοινωνική του τάξη, επειδή η κοινωνική διαβάθμιση του πλούτου είναι καθορισμένη από το Θεό και άρα δεν έχει νόημα η εναντίωση στους πλουσίους.⁵⁰ Επίσης υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικές αντιφάσεις της παρούσας ζωής λύνονται στην επόμενη και με τον τρόπο αυτό η κάθε αδικία αποκαθίσταται,⁵¹ δημιουργώντας ένα μεταθανάτιο ανταποδοτικό όφελος. Η ταξική διαστρωμάτωση της κοινωνίας αποτελεί μια κανονική της λειτουργία: «οι εύποροι συμβιών με τους απόρους, εν και μόνον έχοντες καθήκον όχι να μοιραστούν την περιουσίαν των με τους απόρους, αλλά να τους συντρέχουν εις τας ανάγκας τας υλικάς».⁵² Με τον τρόπο αυτό το δικαίωμα της ιδιοκτησίας δεν καταργείται, αλλά παραμένει θεμελιώδης στην οικονομική δράση, ενώ η «κοινοκτημοσύνη» που προβάλλονταν ως κοινωνικό ιδεώδες από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές, απηχώντας εν μέρει και θρησκευτικές αντιλήψεις της πρώιμης Εκκλησίας, αντικαθίσταται με την «ελεημοσύνη».⁵³ Ιδιαίτερα τονίζεται στο θρησκευ-

48. Π. Πολάκης, *Κριτική της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας εν Ελλάδι*, Αλεξάνδρεια, 1920, σ. 23.

49. «Παραίνεσις προς τους Έλληνας εργάτας κατά των ανατρεπτικών ιδεών», *Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου*, 10-4-1925, στο *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι*, τ. Α. ό.π., σ. 435.

50. Δ. Μαυροκορδάτος, *Θρησκευτικά Μελέται*, τ. Α, Αθήνα 1896, σ. 433.

51. Στο ίδιο, σ. 391.

52. Κ. Καλλίνικος, «Κοινοκτημοσύνη», *52 Ομιλίες*, Αθήνα, 1927, σ.96.

53. Στο ίδιο, σ. 98.

τικό λόγο της περιόδου του μεσοπολέμου η υποχρέωση των εκόντων να παρέχουν ευεργεσίες προς την πατρίδα και την εκκλησία, ενώ παράλληλα ο πλούσιος ως οικονόμος του Θεού οφείλει να διαχειριστεί με σύνεση τον πλούτο που του εμπιστεύθηκε ο Θεός.⁵⁴ Το καθήκον απέναντι στο Θεό είναι διαταξικό. Αυτό όμως δεν αναιρεί την ταξική θέση του καθενός. Ο εργάτης-φτωχός έχει καθήκοντα και ο πλούσιος επίσης.⁵⁵

Σαφέστατα η φιλανθρωπία δεν επιλύει, αλλά διαχειρίζεται την κοινωνική ανισότητα, αφού δεν αποτελεί παρά πρόσκαιρη επίλυση βιοποριστικών αναγκών και όχι βελτίωση του τρόπου ζωής συνολικά. Άλλωστε το όφελος που διατίθεται για την φιλανθρωπία δεν είναι πάντοτε εγγυημένο και διαθέσιμο. Επίσης συνδέεται με τα συναισθήματα οίκτου που ενδεχομένως επιδεικνύει αυτός που παρέχει την φιλανθρωπία σ' εκείνον που την αποδέχεται και για το λόγο αυτό ο δεύτερος νιώθει περισσότερο ταπεινωμένος και εξαρτημένος. Έτσι σύμφωνα με τον Daza κατά μια έννοια η φιλανθρωπία μπορεί να αλλοιώσει και τον δωρητή και τον δέκτη: ο πρώτος ανακηρύσσεται αυτόματα «άγιος», ενώ ο δεύτερος παραμένει «ταπεινωμένος» και «αποδυναμωμένος».⁵⁶ Βέβαια υπάρχουν και οι αντίθετες απόψεις που θεωρούν ότι οι δέκτες της φιλανθρωπίας αναπτύσσουν αισθήματα ευγνωμοσύνης προς τους δωρητές, οι οποίοι ορισμένες φορές κρατούν την ανωνυμία τους για λόγους αλτρουισμού.⁵⁷ Σε κάθε περίπτωση όμως η φιλανθρωπία εμπλέκεται με τις μορφές εξουσίας που καθιερώνονται ανάμεσα στο δωρεοδότη και στο δωρεοδόχο, αναπαράγοντας την κοινωνική υποτέλεια του δεύτερου στον πρώτο. Οι ιδεολογικές χρήσεις της όμως από την πλευρά της Εκκλησίας ουσιαστικά συνέτειναν στην διατήρηση του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος, προσπαθώντας να «θεραπεύσουν» τις όποιες απορρυθμίσεις του ή να αποτρέψουν την ενδεχόμενη ανατροπή του. Αυτό θα το δούμε κυρίως στην προσπάθεια που καταβάλλεται ώστε τα μικρομεσαία αστικά στρώματα να μην υιοθετήσουν «αριστερές» ιδέες, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό την εξάρτησή τους από το κεφάλαιο:

«Ο κομμουνιστικός των εργατών αγών είχε άδικος και ανήθικος και αντιφατικός. Διότι ενώ διακηρύσσουν ότι εχθρός αυτών είναι το εκμεταλλεζόμενον αυτούς κεφάλαιον, δια των μέτρων των απεργιών ... αντί να εκδικηθώσι τους κεφαλαιοκράτας, πλήττουν ακριβώς τας εκ των κοινωνικών τάξεων και αυτών των εργατών περισσότερον υποφερούσας εν τω βιωτικώ αγώνι. Κατά τας απεργίας οι υποφέροντες δεν είναι βέβαια οι πλούσιοι και οι κεφαλαιοχούοι, διότι έχουν εις την διάθεσίν των και αυτοκίνητα και υπηρετών πληθύν και χρήματα και πάσαν ευκολίαν, αλλά στερούνται του άρτου και υποφέρουσι τας συναφείς στερήσεις και κακουχίας

54. Κ. Καλλίνικος, «Αι υποχρεώσεις του χρήματος», ό.π., σ. 189.

55. «Μέχρι περίπου τον 10^ο αιώνα διαμορφώνεται μια αντίληψη για τη φιλανθρωπία βασισμένη στη λεγόμενη 'κλασική' θεώρηση της φτώχειας. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, ο φτωχός είναι εξίσου απαραίτητος για την κοινωνία με τον πλούσιο. Αν και είναι δυστυχής, αποτελεί μέρος ενός κοινωνικού και ηθικού διπόλου, που βασίζεται στην εκπλήρωση της θείας οικονομίας, αποτελεί μέλος μιας κοινωνικής σύμβασης. Ο πλούσιος από την άλλη μεριά, οφείλει να τιμά και να αγαπά τον Θεό τιμώντας και αγαπώντας τον πλησίον του». Γιαντσά, *Ο φτωχός*, σ. 61-62.

56. J.R.P. Daza, «Economy of Non-Profit Organizations, Charities and Donations. *International Research Journal of Finance and Economics*, τ. 52 (2010), σ. 93.

57. Στο ίδιο.

ολόκληρος ο λοιπός μη πλούσιος κόσμος, ο κόσμος των μικροεπαγγελματιών, των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων, των μικροβιοτεχνών, των εργατών του πνεύματος, η μεγίστη δηλαδή πλειονότης της κοινωνίας...διότι η Ελληνική κοινωνία ολόκληρος αποτελείται εκ μικροαστών». ⁵⁸

Οι αντιλήψεις αυτές της Εκκλησίας για τη διαμόρφωση μιας ηθικής θεωρίας των «φρονίμων» χριστιανών, η πλειονότητα των οποίων αποτελούνταν από τα μικρομεσαία αστικά στρώματα επιχειρούσαν να οδηγήσουν τα στρώματα αυτά στο πλευρό των συντηρητικών ιδεολογικοπολιτικών αντιλήψεων μέσα από την προσφορά της εργασίας, η οποία γίνονταν κατανοητή ως ένα είδος ελεημοσύνης προς εκείνους που δεν είχαν διαφορετική επιλογή εάν ήθελαν να επιβιώσουν.

Δ. Η Εκκλησία ως φιλανθρωπικός οργανισμός

Η Εκκλησία ως κρατικοδίαιτος οργανισμός σε καθεστώς μονοπωλίου θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι συνέβαλε στον αστικό και κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, σπηρίζοντας παραδοσιακά αξίες όπως ο θεσμός του γάμου και της οικογένειας, της πατρίδας, της ιδιοκτησίας, της εργασίας, της φιλανθρωπίας και της ηθικής συμπεριφοράς που σήμερα πλέον γίνονται κατανοητές στα πλαίσια μιας περισσότερο εκκοσμικευμένης λογικής. Αντίθετα η θρησκευτική κατανόηση των αντίστοιχων κοινωνικών ρόλων απουσιάζει παρόλο που μπορεί κάποιος να διακρίνει μια τυπική θρησκευτική συμπεριφορά και μια φορμαλιστική αποτύπωση ενός θρησκευτικού πλαισίου ενσωματωμένου στις δομές λειτουργίας του κράτους και των πολιτών του. Απουσιάζουν επί παραδείγματι στον επίσημο θρησκευτικό λόγο οι αντιλήψεις των Πατέρων της Εκκλησίας των Μέσων Χρόνων για τη διαστροφή της ελεημοσύνης σε κοινωνική αδικία. Πολλοί Πατέρες, όπως Γρηγόριος Νύσσης, Συμεών ο Νέος Θεολόγος, Χρυσόστομος κ.ά. υπογραμμίζουν «ότι ο πλούσιος που προσφέρει ελεημοσύνη, όχι μόνο δεν δικαιούται ανταμοιβή από το Θεό, αλλά, αντιθέτως, είναι ένοχος για τις αδικίες που διαπράττει για να συσσωρεύσει τον πλούτο του». ⁵⁹ Πολλοί Πατέρες συσχετίζουν επίσης την ιδιοκτησία των πλουσίων με την αυθαιρεσία της κατοχής στη λογική ότι η γη δόθηκε από τον Θεό σε όλους τους ανθρώπους, ενώ το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αποτελεί μια αυθαιρεσία. ⁶⁰ Ωστόσο η προβολή των στοιχείων εκείνων που σχετίζονται με την αποδοχή της ιδιοκτησίας ως ιερής, καθώς και την προσπάθεια «εργασιακή ειρήνη», αποτέλεσε το πλαίσιο για μια αυτόνομη και ανεξάρτητη διαχείριση της θρησκευτικότητας από τα ευρύτερα αστικά στρώματα, τα οποία προσαρμόσαν τη θρησκεία στις δικές τους ανάγκες.

Σήμερα οι σχετικές έρευνες αποδεικνύουν ότι οι Νεοέλληνες «πιστεύουν»,

58. Π.Γ., «Κομμουνισμός», *Εκκλησία*, αρ. 17 (1923), σ. 134.

59. Θ. Παπαθανασίου, «Προοπτικές της Πατερικής Σκέψης για μια Θεολογία της Απελευθέρωσης», στο Π. Καλαϊτζίδης Π. (επιμέλεια), *Βιβλική Θεολογία της Απελευθέρωσης, Πατερική Θεολογία και Αμφισημίες της Νεωτερικότητας σε Ορθόδοξη και Οικουμενική Προοπτική*, Ίνδικτος, Αθήνα 2012, σ. 160.

60. Ο Μ. Βασίλειος λέγει χαρακτηριστικά ότι ο «πλούσιος μοιάζει μ' εκείνον που μπαίνει πρώτος στο θέατρο, καταλαμβάνει όσα περισσότερα άδεια καθίσματα μπορεί και, κατόπι, δεν αφήνει να καθίσουν εκεί όσοι μπαίνουν μετά». Στο ίδιο, σ. 158.

αλλά δεν «ανήκουν»,⁶¹ διατηρούν μια χαμηλή επισκεψιμότητα στις εκκλησίες και προτιμούν να προσεύχονται ιδιωτικά. Σύμφωνα με ορισμένους αναλυτές αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι πιστοί δεν έχουν πλέον κάποιο διαφυγόν κέρδος ή κάποια τιμωρία ως ανταποδοτικό κίνητρο για να παρευρεθούν στην Εκκλησία, πολύ δε περισσότερο όταν δεν πληρώνουν οι ίδιοι για τη συντήρηση τόσο του ιερέα, όσο και της ενορίας τους άμεσα, ενώ από την άλλη πλευρά οι παρεχόμενες υπηρεσίες από την πλευρά της Εκκλησίας κρίνονται ως χαμηλής αποτελεσματικότητας, π.χ. σε θέματα ηθικά, οικογενειακά και κοινωνικο-οικονομικά.⁶² Επίσης η διαχείριση της φιλανθρωπίας δεν αποτελεί προνόμιο μόνο της Εκκλησίας, στο βαθμό που πολλές μη κυβερνητικές οργανώσεις διαχειρίζονται επίσης ανάλογες δράσεις ανεξάρτητα από θρησκευτικούς επικαθορισμούς. Συνεπώς η διαχρονική παρουσία μιας τυπικής θρησκευτικής συμπεριφοράς, εξαιτίας της φορμαλιστικής αναπαραγωγής κανόνων που διατηρούν και αναπαράγουν σχέσεις εξουσίας, κρίνεται αναποτελεσματική. Από την άλλη πλευρά η διαμεσολαβητική παρέμβαση της θρησκείας ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία και η καλλιέργεια της άποψης για αγαθοεργίες των εκόντων προς τους απόρους, η οποία έλκει την καταγωγή της ήδη από την μακραίωνη βυζαντινή παράδοση,⁶³ σε συνδυασμό με την υπεράσπιση του δικαιώματος της Εκκλησίας να έχει και εκείνη ιδιοκτησία, ενίσχυσε την άποψη ότι ο κοινωνικός της ρόλος οφείλει να είναι φιλανθρωπικός. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Εκκλησία υποστήριζε πάντοτε το δικαίωμά της να διαχειρίζεται έσοδα, ακόμα και μέσω κρατικών επιδοτήσεων και προνομίων ή να έχει περιουσία προκειμένου να είναι αποτελεσματική η φιλανθρωπική της δράση, επειδή έχει αποδειχθεί ότι οι θρησκευόμενοι άνθρωποι δίνουν περισσότερα χρήματα και χρόνο για φιλανθρωπίες από τους μη θρησκευόμενους.⁶⁴ Σαφέστατα τα έσοδα της Εκκλησίας αναπαράγουν περισσότερο το θεσμικό της ρόλο, ενώ τμήμα τους διοχετεύονται σε φιλανθρωπίες. Άλλωστε μια φιλανθρωπική οργάνωση θα έχει νόημα και θα είναι βιώσιμη όταν έχει εισφορές –κυρίως δωρεές και εθελοντική εργασία. Σε διαφορετική περίπτωση ένας οργανισμός που δεν χρεώνει για την υπηρεσία που παρέχει και πρέπει να πληρώνει για να καλύπτει τα έξοδά του είναι πολύ πιθανό να οδηγηθεί σε πτώχευση ή να παρέχει χαμηλής ποιότητας προϊόντα.⁶⁵ Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος που την καθιστά Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και μια σειρά κανονιστικών διατάξεων που αποτυπώνουν το νομικό της περίγραμμα ρυθμίζοντας περισσότερο δικαιοπρακτικές σχέσεις, όπως π.χ. σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της, αλλά και θέματα που αφορούν την οικονομική διαχείριση και διάθεση των οικονομικών της πόρων,

61. Π. Καραμούζης, Η. Αθανασιάδης, *Θρησκεία, Εκπαίδευση, Μετανεωτερικότητα. Η θρησκευτική αγωγή στο σύγχρονο σχολείο*, Κριτική, Αθήνα 2011.

62. Θ. Πελαγίδης, «Οικονομική ανάλυση της θρησκείας. Η ελληνική περίπτωση και η σύγκρισή της με την Ευρώπη», *Σπουδαί*, 58 (2008), σ. 237-239.

63. Δ. Κωνσταντέλος, *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο Μεσαιωνικό Ελληνικό Κόσμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.

64. R. Cooter, B. Broughman, "Charity, Publicity, and the Donation Registry, *The Economists' Voice*, v. 2. Berkeley Electronic Press, 2005, σ. 5.

65. Daza, «Economy of Non-Profit Organizations», σ. 92.

συμβάλλουν μεταξύ των άλλων στην κατανόσή της ως δημόσιου θρησκευτικού οργανισμού που συγκεντρώνει και αναδιανέμει έσοδα. Πόσο όμως αποτελεσματικό μπορεί να είναι το θρησκευτικό προϊόν που παρέχεται από την πλευρά της επίσημης Εκκλησίας, την ίδια στιγμή που οι περισσότερες έρευνες αποδεικνύουν ότι οι Νεοέλληνες διατηρούν χαμηλό βαθμό θρησκευτικής συμμετοχής, επιβεβαιώνοντας αντίστοιχες μελέτες που θέλουν τα θρησκευτικά μονοπώλια να λειτουργούν ανεπαρκώς ακόμα και όταν τυγχάνουν κρατικής στήριξης;⁶⁶

---

66. F. Roger, L. Iannaccone, «Supply-Side Explanations for Religious Change», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 1993, p. 27-39, και L. Iannaccone, R. Stark, «A Supply-Side Reinterpretation of the 'Secularization' of Europe», *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1994, σ. 76-88.

Χρήστος Δεσύλλας

Ιδιότυποι Θεσμοί μικροχρηματοδότησης και δικαιοκρές ρυθμίσεις στην κερκυραϊκή αγορά του 18^{ου}-19^{ου} αι.

Η θεώρηση ότι τα οικονομικά φαινόμενα διαθέτουν κοινωνικο-πολιτισμική βάση, και ότι η οικονομία αποτελεί τμήμα ενός ενοποιημένου και δυναμικά εξελισσόμενου οικονομικού, πολιτικού, κοινωνικού, πολιτισμικού και φυσικού συστήματος, οδηγεί σχεδόν αυθόρμητα στο ότι οι αγορές σε θεωρητικό και λειτουργικό επίπεδο ποτέ δεν υπήρξαν πλήρως αποδεσμευμένες και αυτονομημένες από τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες, τη διαμόρφωση των κοινωνικών διαδικασιών και το πολιτισμικό γίνεσθαι στο οποίο εδράζονταν και λειτουργούσαν. Η αλληλεξάρτηση αυτή παρατηρείται και εγγράφεται τόσο στη μακρά, όσο και στη βραχεία ιστορική διάρκεια και παρέχει τη δυνατότητα προσέγγισης σε επάλληλα επίπεδα που σχετίζονται με την ανάπτυξη και τη λειτουργία ιδιότυπων θεσμών.

Στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, κυρίως εξαιτίας του δυσδιάκριτου ιστορικού του βήθους, το φαινόμενο της αγοράς συνεχίζει να είναι πολυεπίπεδο και να παρουσιάζει εννοιολογικά προβλήματα. Ακόμη όμως και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η αγορά –με το όποιο εννοιολογικό και όχι μόνο περιεχόμενο και βάρος– δεν δημιουργείται ως απλό εργαλείο οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά οικοδομείται σε μια βαθύτερη κοινωνιολογική και πολιτική διάσταση καθώς στηρίζει ποικιλία κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων με δεδομένο πάντοτε το οικονομικό της περιεχόμενο, το οποίο έτεινε στη σύνδεση της παραγωγής με την κατανάλωση και απαιτούσε τη θέσμιση κανόνων, πρακτικών και θεσμών.¹ Η Κέρκυρα ήταν μια πόλη-λιμάνι και κατά συνέπεια

---

1. Ε. Πρόντζας, *Από την Ενορία στο Χρηματιστήριο. Η Ελληνική Κοινότητα της Μασσαλίας (1820-1910)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, σ. 67-79.

και η αγορά της είχε αναπτύξει και διέθετε ιδιότυπα εμπορικά δίκτυα, κουλτούρα και θεσμούς. Δεν ήταν μια κλειστή, αυτοκαταναλωτική οικονομία, αλλά μια τυπική μεσογειακή εκρηματισμένη οικονομία ενταγμένη στα εμπορικά δίκτυα της Μεσογείου με παλαιές εμπορευματικές καλλιέργειες –το Μεσογειακό τρίπτυχο, σιτάρι, λάδι και κρασί– και αναπτυγμένες θαλάσσιες επικοινωνίες. Ήταν μια αγορά που παρά τις ιδιαιτερότητές της λειτουργούσε σχεδόν αναγκαστικά με όρους καπιταλιστικούς καθώς οι ανταλλαγές ήταν χρηματικές σε όλα τα εμπορευματικά επίπεδα, αλλά και ταυτόχρονα, η αγορά ήταν εξαρτημένη από το γενικό πλαίσιο και το βασικό χαρακτήρα της διεξαγωγής του εμπορίου.²

Κυρίαρχο στοιχείο και απαραίτητη προϋπόθεση λειτουργίας κάθε μορφής αγοράς είναι η πίστη και η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των συναλλασσομένων. Αυτή την αμοιβαία εμπιστοσύνη κατά την ενάσκηση της πίστωσης καλλιέργησε στην τοπική αγορά της Κέρκυρας το Monte di Pietà (MdP). Η ίδρυσή του το 1630, σε περίοδο εμφανούς κρίσεως, υπήρξε ουσιαστική προσπάθεια διαρθρωτικού ελέγχου της οικονομικής δραστηριότητας και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων της Κέρκυρας.³ Έμμεσα όμως, και μέσω της διαχείρισης της πίστης, στόχευε στην πάταξη της παραοικονομίας, των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων και τον έλεγχο του διακινούμενου χρήματος, παρέχοντας σε συνθήκες σπανιότητας οικονομικών πόρων, τη δυνατότητα άμεσης μετατροπής των κινητών αξιών σε χρήμα και αντίστροφα. Αποτέλεσε οικονομικό θεσμό με πιστωτικό προσανατολισμό, ο οποίος υιοθετήθηκε και μεταφυτεύτηκε προκειμένου με την τριπλή λειτουργία του, προσέλκυση αποταμιεύσεων, δανειοδοτήσεις (χορηγήσεις) και παροχή διαμεσολαβητικών υπηρεσιών, να ξεπεραστεί το βασικό ζήτημα της σπανιότητας των κεφαλαίων και να αντιμετωπισθεί η ακρίβεια του χρήματος, μία από τις αιτίες για την εμφάνιση κοινωνικών εντάσεων και τριβών.⁴

Η επικέντρωση στην ενεχυροδανειστική λειτουργία προσέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην τυπολογία των ενεχύρων. Τα είδη των ενεχύρων που γίνονταν αποδεκτά καθορίζονταν επακριβώς από τις καταστατικές διατάξεις, βασικά ήταν κινητές αξίες και διακρίνονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στα τιμαλφή και στα μη τιμαλφή και υποβάλλονταν, πριν από την ενεχυρίαση, στη διαδικασία της εκτίμησης. Στην περίπτωση των πολύτιμων ειδών η εκτίμηση γινόταν με βάση την τρέχουσα αξία πώλησής τους και δεν λαμβανόταν υπόψη κανένα άλλο κριτήριο πέρα από την ποσότητα και το βάρος του πολύτιμου μετάλλου ή των πολύτιμων λίθων που αποτελούσαν την ύλη των ειδών αυτών, δηλαδή χωρίς να υπολογίζεται καθόλου η αξία της τέχνης, η αρχαιολογική ή κάθε άλλου είδους πιθανή αξία.⁵ Στην Κέρκυρα δεν καταγράφεται το φαινόμενο της παράλληλης λειτουργίας με το MdP και άλλων επίσημων πιστωτικών ιδρυμάτων, τα οποία εξασκούσαν

---

2. Sakis Gekas, *The Commercial Bourgeoisie of the Ionian Islands under British rule, 1815-1864. Class formation in a semi-colonial society*, PhD Thesis, University of Essex, 2004.

3. Χρ. Δεσύλλας, *Η Τράπεζα των Φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864)*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2006.

4. Giovanni Vasco, *L' usura libera*, L. Veladini, Milano 1972, σ. 770.

5. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Α(ρχεία) Ν(ομού) Κ(ερκύρας), Έπαρχος, Φ. 43, έγγρ. 16/7/1855, φ. 1r.

τη λειτουργία του δανεισμού με εγγύηση κινητές αξίες.⁶ Αυτό συνέβη, επειδή την ανάγκη κάλυψης τέτοιου είδους πιστώσεων θεράπευαν ιδιώτες τοκιστές, Χριστιανοί και Εβραίοι, με τόκο σαφώς υψηλότερο από αυτόν με τον οποίο δάνειζε το MdP. Ενδεικτικά αναφέρεται πως για την περίοδο 1818-1825 το ύψος του τόκου επίσημα έφθανε στο 10%, όταν για την ίδια χρονική περίοδο το MdP δάνειζε με τόκο 8%.⁷ Οι ιδιώτες τοκιστές αποδέχονταν ως ενέχυρα μια μεγάλη ποικιλία αντικειμένων εκ των οποίων κάποια δεν γίνονταν αποδεκτά από το MdP (όπως ογκώδη αντικείμενα, μικρά έπιπλα, μάλλινα είδη, όπλα, εργαλεία κ.ά.). Με τον τρόπο αυτό λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς το MdP ενσωματώνοντας στην πελατεία τους όσους εκείνο δεν μπορούσε να ικανοποιήσει, εξαιτίας του είδους των αντικειμένων που διέθεταν προς ενεχυρίαση.

Στους καταλόγους του ειρηνοδικείου Κέρκυρας για τα έτη 1837-1841 έχουν επίσημα καταχωριστεί μόνο 668 πράξεις δανεισμού επ' ενεχύρω μεταξύ ιδιωτών. Κατά τη διενέργεια των συμβάσεων αυτών οι πιστωτές ήταν σε ποσοστό 16,1% Εβραίοι, ενώ ποσοστό 4,4% των ενεχυριαστών ήταν γυναίκες. Παράλληλα, για το ίδιο ακριβώς χρονικό διάστημα στο MdP καταγράφονται 70.018 πράξεις ενεχυρίασεως, ένα ποσοστό εξαιρετικά μεγαλύτερο από εκείνο που συνάπτεται μεταξύ ιδιωτών και που αντιστοιχεί, τουλάχιστον με βάση τις καταγραφές, σε ποσοστό 0,95% των ενεχυρίασεων του MdP.⁸ Το ίδρυμα επιχειρούσε να αντιμετωπίσει το μείγμα ένδειας και χρηματοδείας που επικρατούσε στην κοινωνία της Κέρκυρας. Η ένδειξη είναι σημαντική, καθώς ένας αναλογικά αρκετά μεγάλος αριθμός των κατοίκων που ανέρχεται σε 13,9% του συνολικού πληθυσμού του νησιού προέβαιναν στη σύναψη πιστωτικών συμβάσεων, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό από αυτούς, που αγγίζει το 21,1%, δεν κατόρθωνε ποτέ να αποπληρώσει το δάνειο που είχε λάβει. Τις αυξημένες ανάγκες των πελατών του σε χρήμα καταγράφει και η τυπολογία των ενεχύρων, από την οποία προκύπτει πως το 29,8% αντιστοιχούσε σε τιμαλφή είδη και το 14,8% σε μη τιμαλφή.

Για την οικονομική λειτουργία του ιδρύματος είχε μεγάλη σημασία το χρονικό διάστημα που τα διάφορα αντικείμενα παρέμεναν ενεχυριασμένα. Όσο το διάστημα μεγάλωνε, τόσο περισσότερο αυξάνονταν οι οικονομικές ζημίες που προξενούνταν στο ίδρυμα. Παρά το ότι από το 1809 είχε θεσπιστεί από την κυβέρνηση πως το ανώτατο χρονικό όριο για το οποίο τα αντικείμενα θα παρέμεναν στο ίδρυμα θα ήταν το ένα έτος, το 1840 ο χρόνος παραμονής τους είχε αυξηθεί τόσο πολύ, ώστε κυμαίνονταν μεταξύ 27 και 40 μηνών.⁹ Το γεγονός αυτό προκάλεσε σοβαρό οικονομικό πρόβλημα στη ρευστότητα του ιδρύματος με αποτέλεσμα το MdP να αναγκαστεί να προσφύγει στον άμεσο δανεισμό 2.300 ταλήρων για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις τρέχουσες υποχρεώσεις του.¹⁰ Οι

---

6. Bibl. Nazionale Marchiana di Venezia, *Consiglio di Amministrazione del Monte di Pietà*, Φ. 57, φ. 137r.

7. ANK, *Ειρηνοδικείο*, Φ. 1437, reg. 4, φφ. 1r-7v.

8. ANK, *idem*, Φ. 5595, reg. 1, 4.

9. ANK, *Αυτοκρατορικοί Γάλλοι*, Φ. 38, υποφ. Santo Monte di Pietà, φ. 191r.

10. ANK, *Ιόνιον Κράτος*, Φ. 419, φ. 47r.

ενεχυριάσεις που πραγματοποιούνταν βρίσκονται σε άμεση και στενή σχέση με τη γενικότερη οικονομική πραγματικότητα και εξαρτιόνταν από πολλές παραμέτρους, κυρίως όμως από τις αποδόσεις του πρωτογενούς τομέα της τοπικής οικονομίας. Η αδυναμία ελέγχου και η έλλειψη προγραμματισμού αύξησε δραματικά τον αριθμό ενεχυριάσεων και ταυτόχρονα δημιουργούσε πρόβλημα στη διάθεσή τους εντός των προβλεπόμενων από το καταστατικό λειτουργίας χρονικών ορίων, με αποτέλεσμα να ανακύπτουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα που εστιάζονταν στην έλλειψη ρευστότητας. Είναι ενδιαφέρουσα η σχέση που υφίσταται μεταξύ των συνολικών κεφαλαίων του ιδρύματος και των ποσών που σχετίζονται με τις ενεχυριάσεις, καθώς αυτές ξεπερνούν σχεδόν σε κάθε οικονομική χρήση, και μάλιστα σημαντικά, το ετήσιο σύνολο των εσόδων, εξόδων και των κερδών του ιδρύματος. Εκτός αυτών όμως η παράμετρος του χρόνου ενεχυριάσεως αποτέλεσε σημαντικό κριτήριο διαμόρφωσης της στρατηγικής των τιμών και του κόστους των συναλλαγών, αφού πιο σύντομες χρονικές προθεσμίες στα δάνεια συνεπάγονταν και μεγαλύτερες διαχειριστικές δαπάνες, το κόστος των οποίων θα επιβαρύνονταν οι δανειζόμενοι.¹¹

Η αποτελεσματική λειτουργία της τοπικής αγοράς παρουσίαζε εξάρτηση σε μεγάλο βαθμό από την καλή διαμεσολαβητική λειτουργία. Η λειτουργία της διαμεσολάβησης παρέιχε σε όλους τους συναλλασσόμενους και κυρίως στο ίδρυμα τη δυνατότητα να αποφεύγονται οι μεγάλες αποκλίσεις στις τιμές των κινητών και ακινήτων αξιών, καθώς με προγραμματισμένους ενεχυριασμούς, δημοπρασίες και περιόδους διακράτησης υπήρχε στοιχειώδης προγραμματισμός εισροών και εκροών των αντίστοιχων τυχαίων ροών αγαθών και χρήματος.¹² Βασικός ανταγωνιστής στη διαμεσολαβητική λειτουργία του ιδρύματος και την προσπάθειά του για ομαλοποίηση της ρευστότητας αναδείχθηκαν πολλά εύπορα μέλη της Εβραϊκής κοινότητας, τα οποία προέβαιναν σε βραχυχρόνιες ή μακροχρόνιες τοποθετήσεις και αγορές, εκμεταλλεζόμενα με τον τρόπο αυτό τις μεταβολές μεταξύ προσφοράς και ζήτησης.¹³ Η περίπτωση των βραχυχρόνιων τοποθετήσεων προσέφερε ρευστότητα, την οποία η τοπική αγορά είχε ανάγκη, αποτελούσε βασικό συστατικό της αποτελεσματικής διαχείρισης και ταυτόχρονα την έκανε ελκυστικότερη για τους συναλλασσόμενους.

Ιδιαίτερη σημασία για τη συμμετοχή στην τοπική αγορά χρήματος είχαν οι συνθήκες του νομικού και πολιτικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου διαδραματίζονταν οι αγοραίες σχέσεις. Η ισχύς του εκάστοτε νομοθετικού πλαισίου βοήθησε στη διαμόρφωση συνθηκών βεβαιότητας μεταξύ των συμμετεχόντων στην αγορά, κυρίως αμβλύνοντας ή επιλύοντας τις αντιθέσεις που προέκυπταν μεταξύ του ιδρύματος και των συναλλασσομένων. Η κύρια αιτία δημιουργίας κανονιστικών πλαισίων εστιάζεται στο γεγονός της πολυσύνθετης λειτουργίας του ιδρύματος, που όφειλε να προνοεί με κάθε λεπτομέρεια και αξιοπιστία για την εξεύρεση κεφαλαίων, την αξιοποίηση και τη διασφάλισή τους, τις δανειοδοτήσεις, τις ενεχυ-

11. ANK, Έπαρχ., Φ. 43, έγγρ. 23/1/1855, φ. 1r,v, έγγρ. 20/1/1859, φ. 1r,vέγγρ. 10/1/1862, φ.1r,v.

12. ANK, Αρχείο Εγχωρίου Διαχειρίσεως (ΑΕΔ), Φ. 320, fs. 5, έγγρ. 30/4/1816, φ. 1v.

13. ANK, Ειρην. Φ. 5595, reg. 1, 4 (80v, 149r).

ριάσεις, το ύψος των τόκων, την τυπολογία των ενεκύρων, τις εγγυήσεις, τους οφειλέτες, το προσωπικό, καθώς και για πλήθος ακόμη συναφών παραγόντων.¹⁴

Η καθιέρωση διαδικασιών διαφάνειας και αυστηρών κριτηρίων λειτουργίας από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ιδρύματος οδήγησε σε ενδυνάμωση της εμπιστοσύνης των συναλλασσομένων. Η υψηλή εμπιστοσύνη διασφάλιζε την αποτελεσματικότητα των λειτουργιών της αγοράς, συμβάλλοντας στην εξυπηρέτηση των αναγκών των συναλλασσομένων και της αξιοπιστίας της τοπικής οικονομίας. Παράλληλα, οι εποπτικές ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν είχαν ως στόχο τη θέσπιση κανόνων συγκεκριμένων οικονομικών συμπεριφορών κατά την ενάσκηση των δραστηριοτήτων, ώστε να διαφυλάσσεται η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς, να υποστηρίζεται η ανάπτυξή της, και να διασφαλίζεται η διενέργεια της εν γένει διαχείρισης αποκλειστικά προς το συμφέρον του ιδρύματος και της τοπικής κοινωνίας.¹⁵

Η βασική διαφορά του MdP από τα αμιγώς τραπεζικά ιδρύματα συνίσταται στο ότι αξιοποιούσε την πιστωτική του λειτουργία, όχι στις παραγωγικές τοποθετήσεις των συγκεντρωμένων κεφαλαίων, αλλά στις δανειοδοτήσεις φυσικών προσώπων με στόχο την κάλυψη βιοτικών και καταναλωτικών αναγκών, υποστηρίζοντας με τον τρόπο αυτό την καταναλωτική δύναμη του πληθυσμιακού συνόλου.¹⁶ Το γεγονός αυτό όμως δεν εμπόδισε το ίδρυμα να επεκτείνει τις τραπεζικού χαρακτήρα λειτουργίες του σε μεγάλο αριθμό δημόσιων και ιδιωτικών πράξεων.

Από τα πλέον διακριτικά χαρακτηριστικά των τραπεζικών δραστηριοτήτων του ιδρύματος ήταν τα επιτόκια, με τα οποία ασκούσε τη δανειοδοτική του πολιτική. Με την άνοδο ή την κάθοδο των επιτοκίων το ίδρυμα παρενέβαινε στην τοπική οικονομία συρρικνώνοντας ή ωθώντας την οικονομική δραστηριότητα, καθιστώντας ακριβότερο ή φθηνότερο το κόστος του χρήματος. Τα επιτόκια καταθέσεων και χορηγήσεων επηρέαζαν την κερδοφορία του ιδρύματος, καθώς η διαφορά μεταξύ τους αποτελούσε το κέρδος του. Εξάλλου, στις συνθήκες του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα, η διαχείριση των επιτοκίων χορηγήσεων διαμόρφωνε ένα πνεύμα αποταμιεύσεως, της οποίας κίνητρο και ανταμοιβή αποτελούσαν τα έσοδα από την τοκοφορία των κατατιθέμενων κεφαλαίων. Τα επιτόκια διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες: τα *επιτόκια καταθέσεων* που αφορούσαν τις έντοκες καταθέσεις (στόχευαν στην προσέλκυση καταθετών και την αύξηση της αποταμίευσης), τα *επιτόκια χορηγήσεων* για κάθε χορηγούμενο δάνειο σε ιδιώτη (στόχος ήταν η προσέλκυση δανειζομένων) και τα *επιτόκια δανεισμού*, με τα οποία το ίδρυμα επιβαρυνόταν όταν λάμβανε δάνειο από άλλα τραπεζικά ιδρύματα, το δημόσιο ή ιδιώτες. Η τελευταία αυτή περίπτωση είναι και η παλαιότερη μέθοδος ελέγχου της προσφοράς χρήματος, καθώς όταν το επιτόκιο αυτό είναι χαμηλό, τα διαθέσιμα του ιδρύματος αυξάνονταν και ταυτόχρονα αυξάνονταν οι δανειοδοτήσεις, αλλά και η προσφορά χρήματος. Όταν όμως, αντίθετα, το επιτόκιο αυτού του είδους αυξάνονταν, το ίδρυμα αναγκάζονταν να δανειστεί λιγότερα διαθέσιμα, με συνέπεια

14. ANK, Aut. Γάλ., Φ. 82, f. 115, fs. 1.

15. ANK, Ενετοκρατία, Φ. 64, f. 23, φ. 2r.

16. Vasco, *L' usura libera*, σ. 770-772.

να μειώνονται τα δάνεια και η προσφορά χρήματος. Το ύψος των καταθετικών επιτοκίων, όπως και τα άλλα επιτόκια, επίσημα καθορίζονταν από την εποπτεύουσα κάθε φορά πολιτική και διοικητική αρχή του ιδρύματος, η οποία λάμβανε υπόψη της τόσο τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κέρκυρα όσο και τη γενικότερη οικονομική κατάσταση του ιδρύματος.¹⁷

Οι μορφές καταθέσεων που πραγματοποιούνταν στο MdP της Κέρκυρας, προσωπικές ή υπέρ τρίτων, ήταν έντοκες και άτοκες.¹⁸ Οι έντοκες καταθέσεις διακρίνονταν: α) σε εκείνες που απέφεραν προσόδους ή τόκους αντί του κεφαλαίου και β) σε εκείνες που ο καταθέτης ή οι (συν)δικαιούχοι είχαν δικαίωμα αναλήψεως και του κεφαλαίου και των τόκων, χωρίς να διαφέρουν καθόλου από τις σημερινές έντοκες καταθέσεις. Πολλές από τις τηρούμενες καταθέσεις και παρακαταθήκες παρουσίαζαν χαρακτηριστικά απόδοσης μορφών σταθερού εισοδήματος. Το εύρος ήταν αρκετά μεγάλο και περιλάμβανε πολλά και διαφορετικά είδη καταθέσεων. Πρακτικά, οι καταθετικές αυτές μορφές διαβεβαίωναν τους κατόχους ή τους δικαιούχους ότι θα είχαν συγκεκριμένες χρηματικές εισροές σε συγκεκριμένες μελλοντικές στιγμές. Κάποιες προσέφεραν μια συνολική χρηματική εισροή στη λήξη της κατάθεσης ενώ άλλες απέφεραν διάφορα έσοδα ίσου μεγέθους ανά τακτά χρονικά διαστήματα.¹⁹ Σε αντίστοιχες περιπτώσεις διαπιστώνεται ότι οι δικαιούχοι ή οι κληρονόμοι τους εισέπρατταν στη λήξη, πέρα από το καθορισμένο τοκομερίδιο, και ένα μεγάλο ποσό που αποτελεί την ονομαστική αξία της κατάθεσης.²⁰ Αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αυτού του είδους οι καταθέσεις δεν είχαν ρίσκο, κάτι τέτοιο είναι εσφαλμένο διότι υπήρχε πάντα ο κίνδυνος της πιστοληπτικής ικανότητας του ιδρύματος, ο κίνδυνος της ρευστότητας της αγοράς, οι πληθωριστικές διακυμάνσεις και ο επιτοκιακός κίνδυνος.

Σύμφωνα με απόφαση της Βουλής (1818) το ίδρυμα διατηρούσε τη διαχείριση μεγάλου αριθμού παρακαταθηκών τόσο από χρηματικά δικαιώματα, ενοίκια, σολιάτικα, μισθούς, διάφορα οικονομικά δικαιώματα, όσο και από κάθε άλλη πραγματοποιούμενη πληρωμή προς τη Βουλή ή το δημόσιο.²¹ Μορφή παρακαταθήκης αποτελούσαν ειδικές καταθέσεις του δημοσίου, κληρονόμων και διαχειριστών διαιτηκών, φυσικών προσώπων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.²²

Το MdP δεν είχε στόχο μόνο την κάλυψη των άμεσων πιστωτικών αναγκών των φτωχών και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων του νησιού, αλλά απευθυνόταν και στις εύπορες οικονομικά τάξεις που επιθυμούσαν με την πραγματοποίηση τοκοφόρων αποταμιεύσεων τη διασφάλιση και αύξηση των κεφαλαίων τους.²³ Εξάλλου, στους συναλλασσόμενους με το ίδρυμα συναντώνται ορθόδοξοι²⁴ και ρωμαιοκαθολικοί, ιεροί ναοί και μονές, των οποίων οι διαχειριστές κατέ-

17. ANK, Α.Ε.Δ., Φ. 319, fs. 11, φ. 10v.

18. ANK, *Αυτ. Γάλ.*, Φ. 38, υποφ. Santo Monte di Pietà, φ. 192r.

19. ANK, *Έπαρχ.*, Φ. 43, έγγρ. 12/4/1851, φ. 1r.

20. ANK, *Ιόν. Κράτ.*, Φ. 53, φ. 63v.

21. AEK, *Μονόφυλλ.*, L931G., c. 1r.

22. ANK, *Ιόν. Κράτ.*, Φ. 419, φ. 135r, Φ. 53, φ. 66r, Φ. 131, f. 1, φ. 70r.

23. ANK, Α.Ε.Δ., Φ. 319, fs. 5, έγγρ. 13/10/1828v.

24. ANK, *Αρχείον Θρησκείας 2*, Φ. 6, έγγρ. 19/7/1852, φ. 1r.

θεταν τα χρήματα που υπήρχαν στα ταμεία τους, αλλά και κρατικές υπηρεσίες και αρχές, όπως ο Έπαρχος, ο Συνήγορος των Πτωχών, ο Δημόσιος Θησαυροφύλακας και ο Επιχώριος Εισπράκτορας.²⁵

Το MdP ως επιχειρηματική μονάδα διέθετε ένα σύνολο υλικών μέσων, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την υλοποίηση και επίτευξη των σκοπών της λειτουργίας του και ανάλογα με την ιδιαίτερη φύση τους διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες. Οι κινητές αξίες του ιδρύματος είναι η πρώτη κατηγορία, η οποία περιλάμβανε τα είδη επιπλώσεως και εξοπλισμού μαζί με το σύνολο των εργαλείων. Τα είδη αυτά εξυπηρετούσαν τις βασικές ανάγκες λειτουργίας του και σε καμία απολύτως περίπτωση δεν ήταν πολυτελείας.

Τα ακίνητα αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία υλικών μέσων του ιδρύματος. Ανάλογα με την περιοχή στην οποία βρίσκονταν, χαρακτηρίζονταν ως αστικά ή αγροτικά. Τα αστικά, κυρίως σπίτια στην πόλη, αλλά και τα αγροτικά ανήκαν σε (άμεσους) οφειλέτες του MdP ή τους εγγυητές τους και περιέρχονταν στην ιδιοκτησία του μετά από κατασχέσεις εξαιτίας της αδυναμίας αυτών να ανταποκριθούν στα χρέη τους. Το ίδρυμα αξιοποιούσε τα ακίνητα αυτά είτε με το να τα ενοικιάζει και να έχει εισοδήματα από την είσπραξη ενοικίων, είτε με την πώλησή τους. Επιπλέον, πραγματοποιούσε εισπράξεις και έσοδα από εμφυτευτικά, αναγνωριστικά ή άλλα δικαιώματα που ήταν σχετικά με την εκμίσθωση ή την εκμετάλλευση αγροτικών ακινήτων. Η πρακτική του ιδρύματος ήταν αμέσως μετά την κατάσχεση να προβαίνει σε ενοικίαση των ακινήτων, ώστε να εξασφαλίζει κάποια έσοδα, χωρίς άμεσα να προχωρά στην εκποίηση τους.²⁶

Η εισαγωγή του Συνηγόρου των Φτωχών εντάσσεται στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης θεσμικών ρυθμίσεων και έμμεσων οικονομικών συντελεστών με απώτερο στόχο την οικονομική επίδοση και τη συνοχή του κοινωνικού συστήματος του νησιού.²⁷

Οι θεσμοί ορίζονται ως διαρκή συστήματα παγιωμένων και κυρίαρχων κοινωνικών αρχών, τα οποία δομούν τις κοινωνικές διαδράσεις. Αποτελούν αποκεντρωμένες ή πολυκεντρες οικονομικές, νομικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές εξουσίας. Παρόλα αυτά δεν είναι απολύτως ταυτόσημοι με τις κοινωνικές δομές, αλλά αποτελούν υποσύνολό τους και περιλαμβάνουν κωδικοποιήσιμες και κανονιστικές αρχές ερμηνείας και συμπεριφοράς. Οι θεσμοί, αν και μη οικονομικοί παράγοντες, εμπεριέχουν ιστορία με την ιδιότητά τους να διαμορφώνουν περιοριστικά την ανθρώπινη αλληλεπίδραση και να αποκρυσταλλώνουν κοινωνικές δομές, αξίες, συμπεριφορές, ηθική και να συντελούν στη μείωση της αβεβαιότητας που περιλαμβάνεται και προκύπτει από την ανθρώπινη αλληλεπίδραση.²⁸ Αυτή η αβεβαιότητα επέρχεται ως συνέπεια τόσο της πολυπλοκότητας των προς επίλυση

25. ANK, Έπαρχ., Φ. 43, έγγρ. 4/3/1854, φ. 1r, Συνήγορος των Πτωχών, Φ. 4, f. 1, φφ. 120r, 125r, Ιόν. Κράτ., Φ. 7, έγγρ. 17/5/1819.

26. ANK, Αυτ. Γάλ., Φ. 38, υποφ. 4, φ 220-5r-v, Φ. 41, υποφ. 11, c. A1r.

27. Geoffrey Hodgson, «The approach of Institutional Economics», *Journal of Economic Literature*, 36/1(1998), σ. 166-192.

28. Irene Van Staveren, *The values of economics. An Aristotelian Perspective*, Routledge, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 2001, κεφ. 2,3,6.

προβλημάτων, όσο και του λογισμικού επίλυσης των προβλημάτων που διαθέτουν τα άτομα.²⁹ Από την άλλη η ύπαρξη αναποτελεσματικών θεσμών εντοπίζεται κυρίως στους εξής δυο παράγοντες: πρώτον, στο ότι στην πολιτική σφαίρα –σε αντίθεση με την οικονομική– δεν κυριαρχεί η αντίληψη της αποτελεσματικότητας, αλλά της μεγιστοποίησης του ιδίου οφέλους των πολιτικών ελίτ και των υποστηρικτών τους. δεύτερον, στο ρόλο που παίζουν οι ιδέες, τα ήθη, οι συμπεριφορές σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, καθορίζοντας το πώς οι αντιλήψεις των ατόμων μετουσιώνονται σε οικονομικές δραστηριότητες.

Η εισαγωγή του Συνηγόρου των Φτωχών στις 10 Μαΐου του 1827 στην Κέρκυρα ήταν προϊόν συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής που προέκυψε από τις επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής.³⁰ Η θεσμική αυτή μεταβολή υπήρξε προσαρμοσμένη στα κελεύσματα της κυρίαρχης κοινωνικής πραγματικότητας, των αξιών και πρακτικών της πολιτικής κυριαρχίας της αγγλικής διοίκησης. Οι πολιτικές επιλογές που έγιναν προς την κατεύθυνση εγκαθίδρυσης «αποτελεσματικών» θεσμών, δεν έτειναν πάντοτε προς τη μείωση του κόστους, αλλά και προς την ενδυνάμωση συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων (ελίτ) έναντι άλλων κοινωνικών ομάδων αφ' ενός και του εξωτερικού ανταγωνισμού αφ' ετέρου. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα επειδή η οικονομική συμπεριφορά δεν είναι συνάρτηση μόνο της κοινωνικής οργάνωσης, των εθίμων και των συνθηκών που κυριαρχούν σε κάθε κοινωνικό σύνολο. Τα άτομα με τη σειρά τους ενσωματώνονται στους κοινωνικούς θεσμούς, επηρεάζονται από αυτούς και τους επηρεάζουν σε μικρότερο βαθμό. Παραμένει λοιπόν πάντα το θεμελιώδες ερώτημα που αφορά στο βαθμό επίδρασης των κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική συμπεριφορά και την έκταση ενσωμάτωσής της σε αυτές.

Το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον στο οποίο η αγγλική διοίκηση επιτελούσε το ρόλο της προδιαγραφόταν από το συνταγματικό πλαίσιο του Συντάγματος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων (13-29/12/1817) και αργότερα του Πολιτικού Κώδικα των Ιονίων Νήσων (1841).³¹ Η νομιμοποίηση που συγκέντρωνε δεν εξαντλούνταν σε διαδικαστικές μόνο διαστάσεις όπως η τήρηση της νομιμότητας, αλλά παρουσίαζε εξαρτήσεις από την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, την αποτελεσματικότητα της δράσης και την ορθολογική οργάνωση και λειτουργία των διοικητικών και κατ' επέκταση κοινωνικών δομών.³² Η νομιμοποίηση αφορούσε την ίδια τη διοικητική δράση, δηλαδή τις εκροές του διοικητικού συστήματος. Τα επίπεδα νομιμοποίησης που συγκέντρωνε η διοίκηση καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό, τη συνολική λειτουργία του πολιτειακού συστήματος, λόγω της κομβικής θέσης που κατείχε η διοικητική δομή στην κρατική εξουσία και του ρόλου της ως

29. Douglass North, *Θεσμοί, θεσμική αλλαγή και οικονομική επίδοση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 59.

30. Witold Kulla, *Problemi e Metodi di Storia Economica*, Milano 1942, σ. 23 και Tommaso Fanfani, «I Nuovi Economisti», *Studi Economici e Sociali*, έτος 14, τ. 2, σ. 170-171, Avner Greif, «Historical and Comparative Institutional Analysis», *American Economic Review*, 2 (1998), σ. 80-84.

31. Γ. Δασκαλάκης, *Το συνταγματικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 1964.

32. Π. Πετρίδης (παρά), *Πολίτευμα των Ενωμένων Επαρχιών των Ιωνικών Νήσων*, Κέρκυρα 1818, *passim*.

αρμού σύνδεσης της τελευταίας με την κοινωνία της εποχής.³³ Η αντιμετώπιση της διοίκησης από τους πολίτες αποτελούσε κρίσιμο παράγοντα για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας και η αδυναμία της να παράξει τα αναμενόμενα από το κοινωνικό σύστημα αποτελέσματα αντανakλούσε άμεσα και αυτόματα το επίπεδο της νομιμοποίησης της εξουσίας. Κατά τον τρόπο αυτό οι οργανωτικές θεσμικές και λειτουργικές ελλείψεις δεν υπέσκαπταν απλώς τις ιδεολογικές, θεσμικές και πολιτειακές βάσεις στις οποίες στηριζόταν και αναπαραγόταν το εσωτερικό της διοικητικής δομής, αλλά, κυρίως υποβάθμιζαν δραστικά το επίπεδο νομιμοποίησης του συστήματος δοκιμάζοντας τα όρια της αντοχής του, χωρίς να του στερούν τη δυνατότητα ανακλαστικών αντιδράσεων για ό,τι τυχόν έθετε σε κίνδυνο την υπόστασή του.

Ο θεσμός του Συνηγόρου των Φτωχών, αν και προϊόν μετακένωσης, προέκυψε ως συνέπεια εξελικτικών διαδικασιών, με σχετική ανεξαρτησία από συστημικές ή δομικές επιταγές.³⁴ Καταγράφονται λοιπόν τρεις λόγοι, οι οποίοι σε σχέση με την θέσμιση του Συνηγόρου των Φτωχών εμπεριέχουν ιστορία. Ο πρώτος έχει να κάνει με το γεγονός ότι αποκρυσταλλώνει τις κοινωνικές δομές και τις αξίες της εποχής του, που έτειναν στην εγγύηση της κοινωνικής σταθερότητας και την όποια αποτελεσματικότητα της οικονομικής ζωής και οργάνωσης.³⁵ Η αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του υπήρξε συνάρτηση της συμβολής του στο (μειωμένο) συναλλακτικό κόστος που εντοπίζεται εξόχως στη νομική αντιμετώπιση και εκδίκαση αγροληπτικών διεκδικήσεων.³⁶ Η σύνδεση των θεσμών με τις συνθήκες οικονομικής επίδοσης, ή, όπως αναφέρεται, η ένδικος οικονομική κατάσταση της ιδιοκτησίας στην Κέρκυρα, παρουσιάζεται εναργέστατα στο συλλογικό έργο: «Αιτιολογική Έκθεση επί του Νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα», το οποίο επεχείρησε να συλλάβει τις μακρόχρονες συνθήκες του πολύπλοκου ζητήματος της νομής και κατοχής της κερκυραϊκής γης.³⁷ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι για χρονικό διάστημα 38 μηνών, οπότε και υπάρχουν διαθέσιμα αρχειακά στοιχεία, εξετάστηκαν 1.816 υποθέσεις που αναπτύχθηκαν σε ένα μηνιαίο μέσο όρο, ο οποίος ανέρχεται στις περίπου 48 υποθέσεις.³⁸ Αριθμός αρκετά σημαντικός σε σχέση με την αστική, δημογραφική, γεωγραφική και κοινωνιοοικονομική πραγματικότητα της Κέρκυρας. Οι συνθήκες που επικρατούσαν στην αγροτική παραγωγή του νησιού και η επίδραση των κύκλων του καλού και του κακού καιρού (αι ατμοσφαιρικά επιρροαί) ή άλλως η αίσθηση

33. Ν. Ι. Παναζόπουλος, *Παρεμβάσεις στην ιστορία των συμβόλων και των θεσμών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, *passim*.

34. Μ. Ζουμπουλάκης, «Η επίδραση της Ιστορίας στην Οικονομική Θεωρία», *Επετηρίδα της Σχολής των Επιστημών του Ανθρώπου*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 1999, σ. 31-39.

35. Charles Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution*, Mcmillan, N.Y. 1913, σ. 34 κ.έ.

36. ANK, *Avvocato dei Poveri*, Φ. 3, 5, 7.

37. Δ. Ανωγιάτης-Πελε, Ε. Πρόντζας, *Η Κέρκυρα 1830-1832, μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, University Press, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 119.

38. ANK, *Avvocato dei Poveri*, Φ. 1.

του οικονομικού κύκλου,³⁹ είχαν άμεση επίδραση στον παραγωγικό μηχανισμό του νησιού με κυρίαρχη την μονοκαλλιέργεια της ελιάς, που ωθούσε στην ανάπτυξη τοκογλυφικών συμβάσεων.⁴⁰

Η τοπική οικονομία χαρακτηριζόταν από σοβαρές διαρθρωτικές αδυναμίες και απουσίαζαν οι απαραίτητες οργανικές προϋποθέσεις οικονομικής ισορροπίας που θα εξασφάλιζαν επαρκείς ρυθμούς αυτοδύναμης ανάπτυξης και προόδου.⁴¹ Η δομή της τοπικής οικονομίας έπασχε από έλλειψη σύμμετρης ανάπτυξης των παραγωγικών τομέων -ουσιαστικά του πρωτογενούς- με αποτέλεσμα το χαμηλό βαθμό της παραγωγικότητας. Η κύρια πηγή του εισοδήματος εξακολουθούσε από τον καιρό της Ενετοκρατίας να είναι ο αγροτικός τομέας, που επηρεαζόταν αποφασιστικά από τις καιρικές συνθήκες, οι οποίες ρύθμιζαν τον όγκο και την ποιότητα της παραγωγής. Η περιορισμένη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα έπαιζε μικρό ρόλο στη διαμόρφωση του εισοδήματος, ενώ η ίδια σε μεγάλο βαθμό ήταν σε στενή εξάρτηση από τη ζήτηση που προερχόταν από τα γεωργικά εισοδήματα.⁴² Ο βαθμός ρευστότητας της οικονομίας ρυθμιζόταν από το χαρακτήρα της και δυστυχώς η αγροτική οικονομία της Κέρκυρας είχε μεγαλύτερες δυσκολίες προσαρμογής τόσο στην παραγωγή, όσο και στις μεταβολές του επιπέδου διαβίωσης. Εξάλλου, η σύνθεση της οικονομίας ως προς τον τρόπο προέλευσης του εισοδήματος επηρέαζε τα όρια της φορολογίας, καθώς το εισόδημα από το κεφάλαιο επέτρεπε μεγαλύτερη επιβάρυνση από εκείνο της εργασίας.⁴³

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την έννοια της εξάρτησης από το παρελθόν καθώς με τη σύσταση και λειτουργία του υπήρξε δέσμευση σε βάρος κάθε άλλης ενδεχόμενης επιλογής. Αναδείχθηκε ως ορθολογική επιλογή που δεσμευόταν από το ευρύτερο πλαίσιο αξιών τις οποίες συμμαριζόταν οι δρώντες αλλά και οι αποδέκτες της δράσης. Με τη μορφή κοινωνικής κωδικοποίησης οδήγησε στην εξελικτική αναπαραγωγή συγκεκριμένων τύπων δράσης. Δημιουργήθηκε έτσι ένα ιστορικό προηγούμενο με βάση το οποίο καθορίστηκαν οι εξελίξεις σε σχέση με την προσφυγή των φτωχών στη δικαιοσύνη και παρά την υφιστάμενη εννοιολογική ρευστότητα στις διάφορες κατηγορίες εισοδημάτων που παρήγαγαν οι θεσμοί, ρυθμιζόνταν τα μεταβαλλόμενα στο χώρο και το χρόνο ιδιοκτησιακά δικαιώματα.⁴⁴

Ο τρίτος λόγος που θεμελιώνει ιστορικότητα αφορά στη διαδικασία μεταβολής του, όπως αυτή αποτυπώνεται στην ιστορική εξέλιξη και τη λειτουργία του με την εξέταση της οποίας διαφαίνεται, ότι η οικονομική κατανομή της εξουσίας ήταν

39. Γ. Χυτήρης, «Η Κέρκυρα στα μέσα του 19ου αιώνα. Κοινωνική δομή και πολιτική έκφραση. Δημόσια οικονομία. Ιδιωτική οικονομία», *Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών*, Κέρκυρα 1988, σ. 3-29.

40. ANK, Atti del Parlamento delle Isole Ionie 1822-1833, Αριθ. Πράξης ΠΕ', ΛΓ', προοίμιο.

41. Σ. Βλασσόπουλος, «Στατιστικά και ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 12, 1977, σ. 76-126.

42. Α. Ανδρεάδης, *Η Επτανησιακή δημόσια οικονομία κατά την περίοδο 1797-1814*, Κέρκυρα 1936, passim.

43. Ε. Πρόντζας, «Φοροδοτική επιβάρυνση και ικανότητα του Ελληνικού Κράτους (1830-1939)», *Αρχείο Οικονομικής Ιστορίας*, XI (2000), σ. 1-18

44. Στο ίδιο, σ. 7.

εκείνη που καθόριζε τη δομή της κοινωνίας, εφόσον η ιδιοκτησία και η εξουσία είχαν τον έλεγχο της βάσης της κοινωνίας: την ικανότητα να δημιουργούν τον πλούτο και τα αγαθά που ήταν απαραίτητα για την επιβίωση της κοινωνίας.⁴⁵

Στην εκβολή του ο θεσμός του «Συνηγόρου» δείχνει τις όψεις της αναπτυσσόμενης οικονομίας της αγοράς και κοινωνίας στο πεδίο των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και του κόστους των συναλλαγών. Ενός κόστους, που όσο μικρότερο είναι, τόσο πιο αποτελεσματική κάνει την οικονομική πράξη, αλλά και τόσο πιο εκπεσμένη την έννοια της φτώχειας.

---

45. Α. Σίδερης, *Ιστορία του Οικονομικού Βίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1950, σ. 37.

Κράτος και αγορές | II
State and markets | II

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Αγορά, φόροι και εξαναγκασμοί: το «τζελέπικο» στις περιοχές του Αλή πασά

Βασικό συστατικό της οικονομίας στην οθωμανική επικράτεια ήταν η προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να ορίζει με αυστηρό, ασφικτικό τρόπο τους όρους και τους κανόνες λειτουργίας της αγοράς, η οποία εξαναγκαζόταν να συμβαδίζει με τις βουλήσεις, τις προτεραιότητες και τις απαιτήσεις των υψηλόβαθμων αξιωματούχων του Διβανίου. Ταυτόχρονα οι ισχυροί περιφερειακοί αξιωματούχοι είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίζουν μεγάλα οικονομικά οφέλη από τον τρόπο και τις συνθήκες λειτουργίας του φορολογικού συστήματος. Ένα καλό παράδειγμα των ιδιοτυπιών της οθωμανικής οικονομίας αποτελεί το «τζελέπικο».

Το τζελέπικο εντοπίζεται από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα σε οθωμανικά τεκμήρια ως μία υποχρέωση κτηνοτροφικών κυρίως πληθυσμών, καθορισμένων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Απέβλεπε στον εφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης, του στρατού και των εκστρατευτικών σωμάτων με κρέας ζώντων αρνιών και κατσικιών, με δεδομένο ότι οι συνθήκες συντήρησης της εποχής δεν επέτρεπαν τη διατήρηση και μεταφορά του κρέατος σφαγμένων ζώων.¹ Εντάσσεται στην πρα-

---

1. Μια συστηματική προσέγγιση του θέματος, κυρίως όμως για τον 16^ο αιώνα, βλ. Antony Greenwood, «Meat provisioning and Ottoman economic administration», στο C. Kafescioglu, L. Thys-Senocak (επιμέλεια), *Essays in Honour of Aptullah Kuran*, YKY, Κωνσταντινούπολη 1999, σ. 191-210 (και την ανέκδοτη διατριβή του ιδίου *Istanbul's meat provisioning: A study of celepkesan system*, The University of Chicago 1988). Το θέμα έχει μελετηθεί ιδιαίτερα στην περίπτωση των πλούσιων σε κτηνοτροφικά προϊόντα περιοχών της σημερινής Βουλγαρίας· βλ. Bistra Cvetkova, «Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque Ottomane (XVe-XVIIIe s.)», στο M. A. Cook (επιμέλεια), *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day*, Oxford University Press 1970, σ. 172-192· Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 164-168 όπου και σχετική βουλγαρική βιβλιογραφία.

κτική που εφαρμόζει η οθωμανική διοίκηση να απαιτεί την παροχή υπηρεσιών ή ειδικής σημασίας αγαθών από τους κατοίκους επιλεγμένων περιοχών με όρους που δεν ακολουθούσαν τους κανόνες μίας εκρηματισμένης αγοράς.² Έτσι, το σύστημα του τζελέπικου εφαρμοζόταν κυρίως σε περιοχές όπως τη σημερινή Βουλγαρία, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Ρούμελη.³

Οι υπόχρεοι για την προμήθεια των προβάτων των επαρχιών που είχαν ενταχθεί σε αυτό και ο αριθμός των ζώων που τους αναλογούσε καταγραφόταν ατομικά και συνολικά σε ειδικά κατάστιχα.⁴ Τον 16^ο αιώνα η διαχείριση του συστήματος γινόταν κατά βάση σε τοπικό επίπεδο με σημαντικό το ρόλο του επιτόπιου καθή που επέβλεπε και τους υπόχρεους παροχής του. Η διαδικασία είσπραξης και απόδοσης του τζελέπικου μετασχηματίζεται σταδιακά και ήδη στα τέλη του 16^{ου} αιώνα μετατρέπεται στο επίπεδο της κεντρικής διοίκησης σε ενοικιαζόμενη χρηματική φορολογική πρόσοδο.⁵

Τον όψιμο 17^ο αιώνα εξελίσσεται σε μια σταθερή υποχρέωση που βάρυνε τους κατόχους προβάτων και επιβαλλόταν κατ' αποκοπή σε επίπεδο βιλαετίου.⁶ Συνίστατο στην υποχρεωτική πώληση συγκεκριμένου αριθμού ζώων με σκοπό την τροφοδοσία της πρωτεύουσας, σε καθορισμένες από τις συντεχνίες χασάπηδων της Κωνσταντινούπολης τιμές, οι οποίες ήταν χαμηλότερες από τις τρέχουσες στην αγορά.⁷ Παράλληλα σε έκτακτες περιπτώσεις, όπως πολεμικές συγκρούσεις ή εξεγέρσεις που απαιτούσαν τη μετακίνηση στρατευμάτων, εξακολουθούσε να

2. Greenwood, «Meat provisioning», σ. 195.

3. Greenwood, «Meat provisioning», σ. 195-196.

4. Για παράδειγμα σε κατάστιχο του 1578 στους καζάδες Γενιτζέ Καρασού (Ξάνθης) και Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνής) καταγράφονται αντιστοίχως 359 και 319 τζελέπιδες που υποχρεούνται να προμηθεύσουν την Κωνσταντινούπολη με 12.515 και 8.590 πρόβατα· βλ. Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης, *Μικρές πόλεις της ελληνικής Χερσονήσου κατά την πρώιμη νεώτερη εποχή. Η περίπτωση της Ξάνθης (15^{ος}-17^{ος} αι.)*, Ιερά Μητρόπολις Ξάνθης και Περιθεωρίου, Ξάνθη 2008, σ. 66-67. Όπως έχουν δείξει μελέτες για την Βουλγαρία πρόκειται το 16^ο αιώνα για πρόσωπα εύπορα, συχνά κατοίκους πόλεων, οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου και μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα αυξάνονται ενώ μειώνεται ο αριθμός των ζώων που τους αναλογεί. Βλ. Greenwood, «Meat provisioning», σ. 197-198.

5. Ο Greenwood, «Meat provisioning», σ. 198-204 παρουσιάζει αναλυτικά τον τρόπο εφαρμογής, το προφίλ των προσώπων που εμπλέκονται και την εξέλιξη παροχής του τζελέπικου κατά τον 16^ο αιώνα.

6. Παρόλα αυτά ακόμη και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα φαίνεται ότι το τζελέπικο στη συνείδηση των κατοίκων αποτελούσε έκτακτο φόρο. Ο Γρ. Κωνσταντάς για παράδειγμα σε έκθεση που συντάσσει το 1828 προς τον Ι. Καποδίστρια με στοιχεία για την Μαγνησία, κατατάσσει το τζελέπικο στα «δοσίματα καταχρηστικά νεώτερα» σε αντιπαραβολή με τα «παλαιά» και το προσδιορίζει σε 3 πρόβατα στα 100· Β. Σκουβαράς, «Η Θεσσαλομαγνησία στα 1828», στο *Από το λειμών της παράδοσης. Πηλιορείτικα Α΄*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 1981, σ. 191.

7. Βλ. σχετικά Β. Cvetkova, «Le service des celep et le ravitaillement en bétail dans l'empire ottoman (XVe-XVIIIe s.)», *Études Historiques*, 3 (1966), σ. 145-150· Eunjeong Yi, *Guild dynamics in Seventeenth century Istanbul. Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden 2004, σ. 178-179· Minna Rozen, «A Pound of Flesh: The Meat Trade and Social Struggle in Jewish Istanbul, 1700-1923», στο Surayya Faroqhi και Rendi Deguilhem (επιμέλεια), *Crafts and Craftsmen of the Middle East fashioning the individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Λονδίνο 2005, 196-197· Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*, σ. 168-169.

διατάσσεται *ad hoc* η αγορά ζώων για την τροφοδοσία του στρατού σε καθορισμένες από την κεντρική διοίκηση τιμές.⁸

Το τζελέπικο αποτελούσε επομένως μία επιβολή που προσομοιάζε με φορολογικού χαρακτήρα υποχρέωση. Η εφαρμογή του μέτρου –όπως και άλλες άλλωστε γενικού χαρακτήρα ρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία– παρουσίαζε παραλλαγές και προσαρμογές στα τοπικά ειωθότα. Με την πάροδο του χρόνου πάντως σταδιακά το τζελέπικο μετατρέπεται από υποχρέωση σε είδος σε χρηματική πρόσοδο που προσφέρεται προς ενοικίαση από την Πύλη.⁹ Όσα θα αναφερθούν ακολούθως, αφορούν τα χρόνια και τις περιοχές κυριαρχίας του Αλή πασά –ή μάλλον την ευρύτερη γεωγραφική έκταση, όπου ο ίδιος και οι γιοι του είχαν επεκτείνει τη δράση και την επιρροή τους.

Προκαταρκτικά μια παρατήρηση που χρήζει περαιτέρω έρευνας και επιβεβαίωσης: το «τζελέπικο», αποτελούσε έμμεσα ένα είδος φορολογίας, το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα, δεν ταυτιζόταν με το αντέτ αγνάμι ή ρέσμι αγνάμι (*adet-i aghnam, resm-i aghnam*) –σε ελληνικές πηγές χρησιμοποιείται και ο όρος «προβατονόμι»–¹⁰ που απαντά επίσης συχνά σε τεκμήρια της εποχής και συλλεγόταν ανεξάρτητα,¹¹ παρότι ενίοτε τα πρόσωπα που εμπλέκονταν στη συλλογή των δύο αυτών κερδοφόρων δοσιμάτων ενδέχεται να ήταν κοινά.¹² Το αντέτ αγνάμι ήταν ο κρατικός φόρος επί των προβάτων, που μνημονεύεται σταθερά στους κανονισμούς με διάφορες αποτιμήσεις, συνήθως ένας ακτσέ για κάθε ένα έως τρία πρόβατα.¹³ Ο Αλή πασάς φρόντιζε να εμπλέκεται στη συλλογή του, μέσω ανθρώπων του στους οποίους υπενοικίαζε τη φορολογική αυτή πρόσοδο. Το 1804, για παράδειγμα, υπενοικιάζει το προβατονόμιο Ζαγορίου στον πρόκριτο και στενό του συνεργάτη Αλέξη Νούτζο αντί 7.000 γροσίων,¹⁴ ενώ άλλες διάσπαρτες μαρτυρίες

8. Για παράδειγμα τον Φεβρουάριο του 1821 διατάσσονται οι καζάδες της Μακεδονίας να δώσουν συγκεκριμένο αριθμό προβάτων έναντι 80 παράδων το ένα, με σκοπό την τροφοδοσία του στρατού που κατευθύνεται εναντίον του Αλή πασά· βλ. Ιω. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β΄ Αρχείον Βεροίας - Ναούσης 1598-1886*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 268-269.

9. Minna Rozen, «A Pound of Flesh», σ. 196-198· Br. McGowan, «Η εποχή των Αγιάνηδων, 1699-1812», στο Η. Inalcik, D. Ouataert (επιμέλεια), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση Μαρίνα Δημητριάδου, τ. Β΄, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 345-347.

10. Για την ταύτιση ρέσμι αγνάμι και προβατονομίου βλ. και Δημ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, επανέκδοση, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 123-124.

11. Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία*, σ. 169.

12. Ο Ι. Λαμπρίδης, σημειώνει ότι κάτοικοι ορισμένων Ζαγορωχωρίων ασκούσαν το επικερδές επάγγελμα της επίβλεψης της μεταφοράς προβάτων από τη Βλαχία και τη Μολδαβία στην Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και της είσπραξης του προβατονομίου, το οποίο αναλάμβαναν χάρη σε διασυνδέσεις που διατηρούσαν οι Ζαγορίσιοι με την Υψηλή Πύλη· βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, μέρος Α΄, Αθήνα 1889, (περιλαμβάνεται σε επανέκδοση στον τόμο *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1993), σ. 76-77.

13. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αι.)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 38-39, 279-280· J. C. Alexander, *Toward a history of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek lands, circa 1500- circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 475-476.

14. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, σε συνεργασία με τους Δ. Δημητρόπουλο και Παν. Μιχαηλάρη, *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, τ. 1, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2007, έγγρ. 210, σ. 401-402. Βιογραφικά του Αλέξη Νούτσου, βλ. Αναστ. Γούδας,

αποδεικνύουν την εμπλοκή του στην είσπραξη του φόρου αυτού και σε άλλες περιοχές.¹⁵

Ας έλθουμε όμως στο τζελέπικο. Μία λιτή περιγραφή της φύσης του και της διαδικασίας συλλογής του μας χαρίζει ο ανώνυμος συντάκτης ενός σημαντικού χειρογράφου, και πλούσιου σε πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες στη Δυτική Πελοπόννησο και στη Βοιωτία στα τέλη του 18ου αιώνα.¹⁶ Μιλώντας λοιπόν εκεί για τη Θήβα, ο συντάκτης του, ανάμεσα στα άλλα, γράφει: «Οι τζελέπιδες έρχονται ύστερον από τον Μάρτιον και παίρνουν την νόταν από τον βοϊβόνα πόσα εμετρήθηκαν εις κάθε μάνδραν· και αυτοί οι τζελέπιδες τους εβγαίνουν τέσσαρα εις τα 100, και τους αφήνουν αρσενικά δια ράτζαν και από τα εναπολειφθέντα εκλέγουν τρία εις τα 100, εκείνα οπού τους αρέσουν και τους τα πληρώνουν από 29 παράδες το ένα, τα οποία αξίζουν εις τον τόπον 100 παράδες».¹⁷

Καταρχήν μία διευκρίνιση. Η μαρτυρία αυτή, όπως και άλλες ανάλογες της εποχής που θα μνημονευτούν και σε όσα ακολουθούν, προϋποθέτουν ένα υπόβαθρο γνώσεων των θεμάτων που πραγματεύονται, το οποίο αντιστοιχούσε στους τότε επαρκείς αναγνώστες. Ο σημερινός αναγνώστης δεν έχει την εξοικείωση αυτή και επομένως η αποκρυπτογράφηση και η κατανόηση των πληροφοριών του κειμένου δεν εδράζεται πάντοτε σε στέρεο έδαφος· συχνά δεν επιτρέπει βεβαιότητες. Όσον αφορά λοιπόν την παραπάνω μαρτυρία του ανώνυμου μια ανάγνωση θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη:

Το τζελέπικο είναι μία υποχρέωση που αποδίδεται σε ετήσια βάση, κάθε άνοιξη, μετά το μήνα Μάρτιο.¹⁸

Για την είσπραξη του απαιτείται η σύμπραξη τοπικών οθωμανικών αρχών, όπως του βοεβόδα, που μεριμνούν για την καταμέτρηση των προβάτων ανά ποίμνιο (μάνδρα) και των ενοικιαστών της προσόδου, των τζελέπιδων, οι οποίοι έρχονται και επιτόπου επιλέγουν τα πρόβατα.

Οι τζελέπιδες φαίνεται ότι δεσμεύουν το 4% των προβάτων, αφήνουν το 1% για αναπαραγωγή και τελικά επιλέγουν το 3% των ζώων.

Βίο παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, τ. 6, Αθήνα 1874, σ. 379-404· Χριστίνα Κίτσου-Πιτούλη, «Μικρή συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του Αλέξη Νούτσου (Συνοπτική αναφορά στο αρχείο Σταύρου και σε ωρισμένες άλλες πηγές)», *Ηπειρωτική Εστία*, 23 (1974), σ. 1-21, 158-178, 370-392, 485-502, 589-605· Κων. Βαρτζώκας, *Ιωαννούτσος - Αλεξίου Καραμεσίνης "Ο Ρωμηόπασας"*, Πολιτιστικός Σύλλογος Καπεσόβου «Αλέξης Νούτσος», Γιάννινα 1988· Ευρ. Σούρλας, «Αλέξης Νούτσος. (Μια παλιά αρχοντική μορφή από το Ζαγόρι - Γραμματείς και μουσικοσούμβουλος του Αλή πασά)», *Ηπειρωτική Εστία*, 20 (1993), σ. 460-464.

15. Όπως στο Πατρατζίκι, στο Λιμπόχοβο και Αργυρόκαστρο κ.α., βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. 1, έγγρ. 55 σ. 98-99, και τ. 2, έγγρ. 559, σ. 180-181.

16. Το χειρόγραφο είχε επισημάνει και χρησιμοποιήσει σε μελέτη του ο Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Πραγματικότητες από τον ελληνικό ΙΗ' αιώνα», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη και ιθ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 153-198. Δημοσιεύτηκε ολόκληρο από τον Παν. Χριστόπουλο, «Η περί τον Κορινθιακόν περιοχή κατά τα τέλη του ΙΗ' αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 3 (1971-1972), σ. 439-471.

17. Χριστόπουλος, «Η περί τον Κορινθιακόν περιοχή», σ. 459-460.

18. Έχει επισημανθεί ότι τα πρόβατα δεν συλλέγονταν την ίδια εποχή του χρόνου από όλες τις υποκείμενες σε τζελέπικο περιοχές, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται απρόσκοπτα η συνεχής τροφοδοσία της πρωτεύουσας με κρέας· βλ. Greenwood, «Meat provisioning», σ. 196.

Τα πρόβατα που διάλεξαν –προφανώς τα πιο εύρωστα και ικανά να ταξιδέψουν– τα αγοράζουν προς 29 παράδες το ένα, όταν η επικρατούσα τιμή της αγοράς είναι 100 παράδες, συνεπώς η υποχρεωτική πώληση πραγματοποιείται στο 1/4 περίπου της πραγματικής τους αξίας.

Το τζελέπικο αποτυπώνει συνεπώς μια πρακτική της Οθωμανικής διοίκησης η οποία, μέσω της υποχρεωτικής πώλησης προβάτων σε τιμές που πόρρω απέειχαν από εκείνες της αγοράς, αποσπούσε οικονομικούς πόρους, εφαρμόζοντας εν τη πράξει μια μορφή ιδιότυπης φορολόγησης. Η πρακτική αυτή άλλωστε ήταν συνήθης στην Υψηλή Πύλη, καθώς η αγορά σε προκαθορισμένες τιμές, χαμηλότερες από τις τρέχουσες, εφαρμοζόταν και σε άλλα αγαθά για την τροφοδότηση της Πρωτεύουσας, κατά κύριο δε λόγο στα σιτηρά (ο γνωστός «ιστηράς» ή «μπουμπαγιάς»¹⁹).

Με τη μορφή που είχε πάρει το τζελέπικο στον όψιμο 18^ο αιώνα, ο Αλή πασάς, γνωρίζοντας το κέρδος που προέκυπτε από τη διαχείρισή του, επενέβαινε σε δύο σημεία της διαδρομής του. Κατά πρώτον στην ενοικίαση της προσόδου στην Κωνσταντινούπολη, μέσω ανθρώπων του περιβάλλοντός του που εμφανίζονταν ως ενοικιαστές. Κατά δεύτερον, επιτόπου στη συλλογή των προβάτων, όταν οι άνθρωποί του, στηριγμένοι στη δική του δύναμη, πετύχαιναν την απρόσκοπτη συγκέντρωση των ποιμνίων. Τα τεκμήρια είναι αποσπασματικά, δίνουν όμως μία καλή εικόνα του εύρους της εμπλοκής και των διαδικασιών που ακολουθούσαν. Θα σταθούμε σε μερικά χαρακτηριστικά τεκμήρια.

Στις 21 Νοεμβρίου 1801, ο άνθρωπος του Αλή πασά, Κώστας Πρίσκος τον πληροφορεί ότι πιεζόμενος από τον αγά των κασάπηδων (κασαμπάσαγα) στην Κωνσταντινούπολη ενοικίασε το «σαγετζιλεκί», δηλαδή τον φόρο προβάτων, της Λάρισας. Στην ενοικίαση ενέπλεξε και τον Χατζή Λίτζο Τζούνη, που ήταν επίσης εφοδιασμένος με μπουγιουρντί του Αλή πασά.²⁰ Ο Πρίσκος ζητά την εκ των υστέρων έγκριση του Αλή προβάλλοντας το ακόλουθο επιχειρήμα: «το έκαμα από το θάρρο σου, επειδή και έχω πόνον μεγάλον για την υψηλότη σου, και όχι πως τόκαμα για κέρδος, σαν θεός που με ξέρει». Η διατύπωση που επιλέγει για να περιγράψει την πράξη του (χρησιμοποιεί τη φράση «πέρασε απάνω μου»), δείχνει ίσως ότι δεν ακολουθήθηκε κατά την ενοικίαση πλειστηριασμός. Τα παραπάνω

19. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αιώνας*, τ. 1, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 262. Για τον «ιστηρά» βλ. L. Gucer, «Le problème de l'approvisionnement d'Istanbul en céréales vers le milieu du XVIIIème siècle», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, 11/1-4 (1949-1950), σ. 153-162. Maria Alexandrescu-Derska, «Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIème siècle», *Studia et Acta Orientalia*, 1 (1957) 13-37. Νίκος Σβωρόνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 72-78. Emilie Themopoulou, «L'approvisionnement d'Istanbul en céréales et l'évolution de la contribution de l'ichtira au XVIIIe et au XIXe siècle», *Η Καθ' Ημάς Ανατολή*, 3 (1996), σ. 117-137. Βλ. επίσης φερμάνι του 1812 με το οποίο διατάσσεται ο Αλή πασάς να συγκεντρώνει δημητριακά από τον καζά της Βέροιας και να τα αποστέλλει στην Κωνσταντινούπολη (Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β΄ Αρχείον Βεροίας - Ναούσης*, σ. 252-253).

20. Ο ίδιος, Χατζή Λίτζος Τζούνης, το 1802 εμφανίζεται εμπλεκόμενος με την είσπραξη του τζελέπικου χωριών των Τρικάλων, βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. 1, έγγρ. 160, σ. 297-298.

επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο Πρίσκος είχε κάποια γενική εξουσιοδότηση ενοικίασης φορολογικών προσόδων, δεν είχε ενημερώσει όμως τον Αλή πασά επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Φοβάται λοιπόν μήπως ο κύριός του θεωρήσει ότι τον έχει παρακάμψει και ενοικίασε τον φόρο των προβάτων για δικό του λογαριασμό, γι' αυτό και τον ενημερώνει· δεν μπορεί να αποκλειστεί όμως η πιθανότητα να υποκρύπτεται και κάποια υπέρβαση του Πρίσκου, και σπεύδει με την απολογητική επιστολή του να προλάβει αντιδράσεις του βεζίρη των Ιωαννίνων.²¹

Λίγους μήνες αργότερα, ο Πρίσκος εμφανίζεται εμπλεκόμενος στην είσπραξη του τζελέπικου και σε γειτονικές περιοχές, καθώς στις 19 Μαρτίου 1802 προσπαθεί να συνάξει το τζελέπικο από τον καζά των Σαλώνων.²² Ενημερώνει τον Αλή πασά ότι όλα τα βιλαέτια προσκύνησαν το σουλτανικό φιρμάνι και τα μπουγιουρντιά του Αλή –«τάβαλαν πάνω στο κεφάλι τους», όπως γράφει χαρακτηριστικά–, τον καλοδέχτηκαν και συγκατένευσαν στην πληρωμή του «βασιλικού μπουμπαγιά». Εξάιρεση αποτέλεσαν τα Σάλωνα (: Άμφισσα), όπου ο απεσταλμένος του συνάντησε την άρνηση του Ιμπραχίμ Τζόμπου (πιθανόν βοεβόδα της περιοχής) και ενός προεστού, του γιου τού Παπαλουκά.²³ Ειδικά όσον αφορά την καταβολή του τζελέπικου οι πρόκριτοι των Σαλώνων ζητούν να συγκεντρώσουν μόνοι τους τα απαιτούμενα πρόβατα και ο αριθμός τους σε κάθε περίπτωση να μην υπερβεί τις 2.000, διότι σε παλιότερους ενοικιαστές κατέβαλλαν 1.500 ζώντα ζώα.

Ανάλογα προβλήματα διεκτραγωδεί στον Αλή πασά ο ενοικιαστής του τζελέπικου της Θήβας Στέργιος Ζώτογλου σε επιστολή του της 23ης Ιουλίου 1813.²⁴ Εδώ, ο συντάκτης της ζητά από τον Αλή τη μεσολάβησή του ώστε οι πρόκριτοι της Θήβας να του καταβάλουν το αντίτιμο 3.500 προβάτων. Ο αριθμός αυτός ζώων ήταν αποτέλεσμα ευνοϊκής, συμβιβαστικής ρύθμισης που αποδέχτηκε ο Ζώτογλου, αφού, όπως ισχυρίζεται, ο καζάς της Θήβας, ομοίως με τους άλλους καζάδες, θα έπρεπε –αν ακολουθείτο κατά γράμμα το «βασιλικό φιρμάνι»– να δίνει «ένα στα δέκα», που κατά την εκτίμησή του θα αντιστοιχούσε σε 10.000 πρόβατα. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι ο κασάμπασης στην Κωνσταντινούπολη απαίτησε την άμεση καταβολή των προβάτων και ο Ζώτογλου με αγωνία αναζήτησε να τα προμηθευτεί από γειτονικές περιοχές· εντούτοις, όπως επισημαίνει, ζώα «πουθενά δεν ευρίσκονται κοντά». Τελικά το κατόρθωσε και, σύμφωνα με όσα γράφει, αυτή την εβδομάδα τα πρόβατα «εμβαίνουν στον τόπο»: μια διατύπωση που επιβεβαιώνει ότι τα ζώα έρχονταν ζωντανά και δια ξηράς, με ενδιάμεσους προκαθορισμένους σταθμούς, στην αγορά της πυκνοκατοικημένης Πρωτεύουσας. Υποστηρίζει μάλιστα ότι συνολικά έχει έλλειμμα 6.500 προβάτων, το οποίο οφείλεται

21. Αρχείο Αλή πασά, τ. 1, έγγρ. 118, σ. 211-213.

22. Αρχείο Αλή πασά, τ. 1, έγγρ. 152, σ. 284-286.

23. Στην τοπική βιβλιογραφία της Άμφισσας παραδίδεται στα προεπαναστατικά χρόνια οικογένεια προεστών Παπαλουκά ή Παπαλουκόπουλου, βλ. Π. Καλονάρος, *Ιστορία της πόλεως Αμφίσσης*, απόδοση Κωνσταντίνου Βάρσου, Σύλλογος Απανταχού Αμφισσέων, Άμφισσα 1997, σ. 141.

24. Αρχείο Αλή πασά, τ. 2, έγγρ. 676, σ. 369-371. Παρά τις δυσκολίες συγκέντρωσης των προβάτων φαίνεται όμως ότι οι απολαβές ήταν ισχυρές αφού σε αχρονολόγητο έγγραφο, πιθανόν όμως του 1819, μνημονεύεται από το Βελή πασά ως κάτοχος του τζελέπικου της Θήβας ο Αναγνώστης Στεριόπουλος, γιός του Στέργιου Ζώτογλου. Βλ. Αρχείο Αλή πασά, τ. 3, έγγρ. 1192, σ. 259-260.

τόσο στην απουσία των θηβαϊκών προβάτων όσο και σε απώλειες από θανάτους που είχε κατά την οδική μεταφορά τους («μου έγινε τελέφι [= θάνατος] εις τον δρόμον», γράφει).

Την εμπλοκή του τζελέπικου στις προσόδους που αποσπούν οι ισχυροί τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι και την οικονομική του σημασία επισημαίνει προς τον Αλή πασά και ο καπουτζοχαντάρης του στη Λάρισα, Χουσεΐν μπέης. Σε μια εξαιρετικά πυκνή σε πληροφορίες επιστολή που αποστέλλει στις 18 Ιανουαρίου 1820, με το χαρακτηριστικό του λεκτικό και ύφος, διασώζει ένα στιγμιότυπο του περάσματος του πασαλικίου των Τρικάλων από την οικογένεια του Αλή στον Σουλεϊμάν, τον νέο πασά που όρισε η Υψηλή Πύλη και εικονογραφεί παραστατικά τον τρόπο λειτουργίας της οθωμανικής διοικητικής μηχανής. Ο Χουσεΐν μπέης συναντά λοιπόν τον Σουλεϊμάν πασά στη Λάρισα και ο τελευταίος του επιδεικνύει μία λίστα με προσόδους της περιοχής, τις οποίες ως νέος πασάς θα διεκδικούσε να ενοικιάσει από την Υψηλή Πύλη. Ο καπουτζοχαντάρης του Αλή αναγκαστικά αποδέχτηκε κάποιες από τις απαιτήσεις αυτές, όταν όμως ο Σουλεϊμάν πασάς έκανε λόγο για τον μουμπαγιά των σιτηρών και το τζελέπικο, τα οποία όπως του είχαν επισημάνει οι άνθρωποί του έχουν «τρανό κιάρι» (δηλαδή τεράστιο οικονομικό όφελος), αντέδρασε και προσπάθησε με κάθε τρόπο να αποτρέψει τη διεκδίκηση αυτή. Στις συζητήσεις με τον ίδιο τον Σουλεϊμάν και τους ανθρώπους του που ακολούθησαν, το πρώτο, επαναλαμβανόμενο, επιχείρημα ήταν ηθικής τάξης, ενδεικτικό του τρόπου σκέψης και της νοοτροπίας των ανθρώπων της εποχής: ότι ο Αλή πασάς έπαιρνε σταθερά το τζελέπικο επί 33-34 χρόνια, και επομένως τυχόν αφαίρεσή του «τον γκίζει μεσ' στην καρδιά», είναι υποτιμητική και προσβλητική ενέργεια. Ένα δεύτερο επιχείρημα ήταν πιο πραγματιστικό: η είσπραξη του τζελέπικου είναι δύσκολη και ο Αλής για να το πετύχει έχει στήσει ένα δικό του οργανωμένο δίκτυο για την προμήθεια των προβάτων από Βλάχους κτηνοτρόφους και την επίβλεψη της είσπραξής του από 300 ενόπλους. Τελικά, ο Χουσεΐν μπέης φαίνεται να πέτυχε τον στόχο του, με την ανάληψη όμως της υποχρέωσης να τροφοδοτεί ο Αλής με κρέας το μαγειρείο του Σουλεϊμάν, δίνοντας ετησίως 4.000 κριάρια.²⁵

Οι επιστολές αυτές προς τον Αλή πασά χρωματίζουν ενδιαφέρουσες όψεις του τζελέπικου και του τρόπου είσπραξής του στον σημερινό ελληνικό χώρο. Σημειώσουμε μερικές από αυτές:

α) Το τζελέπικο αφορούσε μεγάλους αριθμούς προβάτων.²⁶ Αυτό ήταν επακόλουθο των μεγάλων ποσοτήτων κρέατος που απαιτούνταν για να καλυφθούν οι ανάγκες της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας,²⁷ αλλά και το αποτέλεσμα μίας ακμάζουσας κτηνοτροφίας, η οποία μάλιστα, όπως παρατηρούσε ο Rouqueville, είχε αναπτυχθεί στον χώρο που άφηνε ελεύθερο η γεωργία, η οποία βρισκόταν σε

25. Βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1270, σ. 387-391.

26. Στοιχεία για το μέγεθος της κτηνοτροφίας στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, σ. 189-197.

27. Βλ. ενδεικτικά R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Maisonneuve, Παρίσι 1962, σ. 195-197.

υποχώρηση.²⁸ Ακριβώς λόγω του μεγέθους της, η κτηνοτροφία αποτελούσε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των κατοίκων που ασχολούνταν με αυτήν και όσων αναλάμβαναν τη διαχείριση της φορολογικής προσόδου που τη βάρυνε.²⁹ Η ακμή αυτή σηματοδοτεί και τη σημασία του τζελέπικου ως οικονομικής λειτουργίας, η σπουδαιότητα της οποίας αντικατοπτρίζεται και στον όγκο των χρηματικών ποσών που διακινούνται μέσω αυτού.³⁰ Ο Rouqueville υπολογίζει ότι το 1815 υπάγονταν στο τζελέπικο ζώα που αγοράστηκαν στη διατίμηση 497.500 πιάστρα, ενώ η εμπορική τους αξία ήταν 1.452.500 πιάστρα.³¹

β) Σύμφωνα με φερμάνι που επικαλείται ο Ζώτογλου, η Θήβα και οι άλλοι καζάδες υποχρεούνται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να καταβάλλουν για το τζελέπικο ένα στα δέκα πρόβατα. Η γενική αυτή ρύθμιση όμως απείχε από όσα εφαρμόζονταν στην πράξη. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει σταθερότητα στον αριθμό των ζώων που βαρύνονται με το τζελέπικο.³² Οι γενικές ρυθμίσεις των σουλτανικών φερμανιών μοιάζουν να προσαρμόζονται στις τοπικές συνθήκες και να αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, ανάλογα με την ισχύ των εμπλεκόμενων και ιδίως των τοπικών προυχόντων. Η διαφορά από τα 1.500 στα 3.500 πρόβατα που παρουσιάζεται στα Σάλωνα και η αντίστοιχη απόκλιση που εντοπίζεται στη Θήβα εικονογραφούν αυτή τη χαλαρότητα αριθμών και μεθρών.³³

28. Βλ. F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Παρίσι 1826, σ. 259-260. Ο ίδιος υπολογίζει ότι το 1814 γεννήθηκαν 950.000 πρόβατα, ενώ τα φορολογούμενα κασίκια ανέρχονταν σε 850.000 ζώα. Rouqueville, *Voyage*, σ. 261-262. Το κείμενο αυτό του Rouqueville έχει εκδοθεί και στα ελληνικά με τίτλο *Ταξίδι στην Ελλάδα Στερεά - Αττική - Κόρινθος*, μετάφραση Μίρκα Σκάρα, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 212-216, δυστυχώς όμως βρίθκει λαθών και παρανοήσεων.

29. Τα λόγια του μοναχού Ευγένιου Γιαννούλη που γράφει από τα Βραβάνια στις 13 Μαρτίου 1679 προς κάποιο μοναχό Ευστάθιο στα Τρίκαλα δίνουν ένα μικρό δείγμα της έντασης με την οποία βιώνεται το ζήτημα: «αλλ' η μοχθηρία και η άλογος ωμότης των αρχόντων αυτού γράφοντάς τα συχνά και πέμποντας εις αυτά [τα Άγραφα] λυκομόρφους φορολόγους κατέφαγον τα πρόβατα σύσσωμα». Δημοσιεύεται στο: Ι. Ε. Στεφανής, Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Ευγένιου Γιαννούλη του Αιτωλού Επιστολές*. Κριτική έκδοση, Επιστημονική Επιτηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Θεσσαλονίκη 1992, έγγρ. 142, σ. 300-301· πρβλ. και Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του σεελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 460-461.

30. Μόνο το έλλειμμα που παραπονείται ότι έχει ο Στ. Ζώτογλου από τη διαχείριση του τζελέπικου μίας χρονιάς φτάνει στα 80.000 γρόσια, βλ. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 2, έγγρ. 676, σ. 371.

31. Rouqueville, *Voyage*, τ. 4, σ. 262-263.

32. Ένα φερμάνι του έτους 1793 που αφορά την κτηνοτροφία στο χωριό Περιβόλι Γρεβενών ίσως παρέχει μία ένδειξη εξαιρέσης από το τζελέπικο ενός κτηνοτροφικού χωριού. Το χωριό απαλλάσσεται από τον «φόρο αδείας» για τα πρόβατά του και επιτρέπεται στους κατοίκους να «πωλώσι και αγοράζωσι τα πρόβατα εις την αξιαν των». Καθώς όμως το φερμάνι παραδίδεται από μετάφραση του Πρωτοδικείου Γρεβενών που πραγματοποιήθηκε στα 1918, δεν είναι βέβαιο εάν ο τότε μεταφραστής επέλεξε να μεταφράσει ως «φόρο αδείας» το τζελέπικο· βλ. Θ. Σαράντης, *Το χωριό Περιβόλι Γρεβενών. Συμβολή στην ιστορία του αρματολικίου της Πίνδου*, Αθήνα 1977, σ. 138.

33. Επισημαίνεται ότι, όπως ενημερώνει ο Βελή πασάς τον πατέρα του, πιθανόν το 1819, οι πρόκριτοι της Θήβας και πάλι αρνούσαν να καταβάλλουν τον αριθμό των προβάτων που τους είχε καταλογιστεί, απαιτώντας αντί των προβλεπόμενων 4.000 προβάτων να δώσουν 1.000. Ο Βελής μάλιστα υποστηρίζει ότι αυτό δεν πρέπει να γίνει αποδεκτό σε καμία περίπτωση, διότι θα πυροδοτήσει ανάλογες απαιτήσεις και από άλλες περιοχές, όπως στην Αθήνα και αλλού. Βλ. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1192, σ. 259-260.

Ο υπολογισμός λοιπόν των προβάτων που όφειλαν να διαθέσουν τα χωριά και οι στάνες, στην πράξη παρουσίαζε αποκλίσεις από τις επίσημες προβλέψεις, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς με την πάροδο του χρόνου το τζελέπικο έτεινε να μετατραπεί σε χρηματική πρόσοδο ή μάλλον να ενσωματώσει το χρήμα σε όλα τα στάδια διαχείρισής του. Από τεκμήρια της εποχής φαίνεται ότι ήταν σε χρήση μία λογιστική/φορολογική μονάδα το «κριάρι», που υποδιαιρείτο σε τέσσερα «ποδάρια». Η αναλογία της οριζόταν σε πρόβατα και σε χρήματα. Η αναλογία αυτή δεν ήταν απολύτως σταθερή αλλά παράλλασσε ανάλογα με τον υπόχρεο καταβολής. Για παράδειγμα σε τεφτέρι του Βελή πασά με χρονολογία 29 Μαρτίου 1815, όπου καταγράφεται το τζελέπικο 20 τσιφλικιών στη Θεσσαλία, κυρίως στην περιοχή της Καρδίτσας, η αναλογία ορίζεται για τους καλλιεργητές των τσιφλικιών σε 3 «κριάρια» ανά 100 πρόβατα και η τιμή ανά «κριάρι» σε 11 γρόσια,³⁴ ενώ λίγες μέρες αργότερα σε μπουγιουρντί του Βελή πασά καλούνται οι ενοικιαστές των βοσκοτόπων των ίδιων χωριών να καταβάλλουν μεγαλύτερη εισφορά: 3,5 «κριάρια» ανά 100 πρόβατα, με υπολογιζόμενη τιμή ανά κριάρι 12 γρόσια.³⁵ Τρία χρόνια αργότερα η επιβάρυνση φαίνεται ότι έχει αυξηθεί, αφού, σε έγγραφο του 1818 που αφορά το τζελέπικο των καζάδων Αλμυρού και Κοκωσίου, η αναλογία ανέρχεται σε 6 «κριάρια» ανά εκατό ζώα, και κάθε «κριάρι» αποκόπτεται από τον Αλή πασά για 14 γρόσια.³⁶

γ) Το τζελέπικο φαίνεται να καταβάλλεται καταρχήν σε είδος, ως ποσοστό επί των προβάτων μιας περιοχής.³⁷ Η επιλογή γινόταν στις κατά τόπους μάνδρες, από πρόσωπα που είχαν εξουσιοδότηση από τον ενοικιαστή του τζελέπικου. Την εποχή αυτή όμως φαίνεται ότι η καταβολή συχνά ήταν δυνατό να αφορά το χρηματικό ισοδύναμο των προβάτων. Για παράδειγμα, παρότι δεν δηλώνεται ρητά ότι πρόκειται για το τζελέπικο, στις 25 Φεβρουαρίου του 1818 και της επόμενης χρονιάς του 1819, ο Βελή πασάς εκδίδει μπουγιουρντιά προς μια σειρά χωριών, τα οποία ονομαστικά καλούνται να δεχτούν συγκεκριμένο άνθρωπό του στις μάνδρες. Ο τελευταίος θα μετρήσει τα πρόβατα και κατόπιν θα εισπράξει τα «άσπρα», την χρηματική δηλαδή οφειλή που αναλογεί «κατά το περσινόν».³⁸ Τα μπουγιουρντιά συνοδεύονται με την εύγλωττη απειλή: «εκείνος όπου ήθελε κρύψει μία τρίχα και

34. Βλ. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 2, έγγρ. 755, σ. 547-548.

35. Βλ. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 2, έγγρ. 764, σ. 558-559, με ημερομηνία 27 Απριλίου 1815.

36. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1062, σ. 70-72. Επεξεργασίες για την απόδοση του τζελέπικου με βάση τα παραπάνω θεσαυρικά τεκμήρια βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Γαιοπρόσδος και υποχρεωτικός εκχρηματισμός των αγροτικών οικονομιών», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 136-142.

37. Εκτός από τα τεκμήρια που μνημονεύτηκαν παραπάνω βλ. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 1, έγγρ. 403, σ. 754-756.

38. Ένα γραφολογικό ζήτημα έχει μια σημασία για τη διαδικασία εισπράξης της οφειλής: το όνομα του καταμετρητή έχει γραφτεί με άλλο χέρι σε χώρο που είχε προβλεφθεί να μείνει κενός στο έγγραφο. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε ότι το κεντρικό ταμείο του Βελή εξέδιδε σειρά ανάλογων μπουγιουρντιών που αφορούσαν τα χωριά με κτηνοτροφική παραγωγή και ακολούθως διανεμόταν στα πρόσωπα που αναλάμβαναν την εισπράξη, οπότε και συμπληρωνόταν το όνομά τους. Παρότι δεν αναφέρεται ότι η καταμέτρηση αφορά το τζελέπικο, είναι πολύ πιθανή η εκδοχή αυτή, καθώς η εισπράξη διενεργείται σε ετήσια βάση.

το μάθω, χώρια όπου θα του γενούν όλα τα πρόβατά του μίρι [: δηλ. θα γίνουν δημόσια περιουσία, θα δημευτούν] αλλά και με το κεφάλι του τζεβάπι [: δικαιολογία, απολογία] δεν θα μου δώσει». ³⁹

Εναλλακτικά και ανάλογα με τον τόπο και τη χρονιά, η υποχρέωση ενδεχομένως μπορούσε να εξοφληθεί σε χρηματικό ισοδύναμο. Στο πνεύμα αυτό είναι η επιλογή που δίνει ο Βελή πασάς στους προεστούς των χωριών του Αλμυρού και του Κοκοσίου, με μπουγιουρντί του στα 1818, να επιλέξουν εάν προτιμούν να εξοφλήσουν το τζελέπικο σε χρήμα, σε τιμή που έχει ορίσει ο Αλή πασάς, ή σε ζώντα ζώα, με την προϋπόθεση όμως ότι αυτά θα είναι «παλαιά τρανά και παχιά, κατά την αρεσιάν των μεμούριδων [: εντεταλμένων κρατικών υπαλλήλων], οπού είναι δια να τα συνάξουν». ⁴⁰ Το αντισήκωμα στις πηγές της εποχής αποδίδεται με τον όρο «μπετέλι» ⁴¹ και, παρόλο που ήταν καθορισμένο από τον Αλή πασά, για τον προσδιορισμό του υπήρχαν κάποτε, ορισμένα περιθώρια διαπραγμάτευσης μεταξύ του απεσταλμένου από τον Αλή πασά και των ντόπιων προκρίτων. Προτασσόταν μάλιστα μεταξύ των επιχειρημάτων η προστασία που μπορούσε να προσφέρει ως αντάλλαγμα ο Βεζύρης των Ιωαννίνων, εάν ακολουθούσαν τις επιθυμίες του. Είναι αποκαλυπτικός ο λόγος του απεσταλμένου του Αλή πασά στη Θήβα τον Μάρτιο του 1818, ο οποίος κατά τη διαπραγμάτευση για το τζελέπικο της περιοχής αυτής, που κατέληξε στα 12 γρόσια το πρόβατο, τονίζει στους ντόπιους πρόκριτους: «αν θέλετε νά γένη του αυθεντός μας τό χατίρι νά δώσετε τό μπετέλι καθώς καί επέρυσι, καί έτζι σας υπόσχομαι καί εγώ οπό στήν κάθε δουλειάν σας νά σας έχη στό ναζάρι του [: προστασία του]». ⁴²

δ) Η δια της ξηράς μεταφορά ενός τόσο μεγάλου αριθμού ζώων σε μία απόσταση εκατοντάδων χιλιομέτρων προσέκρουε σε πολύπλευρες δυσχέρειες, ενώ ταυτόχρονα περιέκλειε επίσης πολλές δυνατότητες απόκρυψης ή ψευδούς καταγραφής. ⁴³ Αποτέλεσμα η -αληθής ή πλασματική- απώλεια ενός αριθμού ζώων κατά τη διαδρομή, ο οποίος δεν μπορούσε να προϋπολογιστεί με ακρίβεια. Τις απώλειες αλλά και τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι συνοδοί των ζώων από τους ληστές, τα καιρικά φαινόμενα και τις σκληρές συνθήκες των δια ξηράς ταξιδιών της εποχής αποδίδουν διάσπαρτες μαρτυρίες. Έτσι, σε επιστολή προς τον Αλή πασά, ένας τζελέπης διηγείται γλαφυρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά τη συγκέντρωση και μετακίνηση των ζώων από τη Θήβα στη Βέροια, τόσο από τον βαρύ χειμώνα, όσο και από τους κλέφτες που, λόγω της εξέγερσης του Βλαχάβα,

39. Βλ. σχετικές μαρτυρίες *Αρχείο Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1058 με ημερ. 25 Φεβρουαρίου 1818 και έγγρ. 1158 έως 1167 κ.ά. με ημερ. 25 Φεβρουαρίου 1819.

40. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1062, σ. 70-72.

41. Ο όρος *celepkeşan bedeli* με την ίδια έννοια εντοπίζεται και στις οθωμανικές πηγές από το 1590 (Greenwood, «Meat provisioning», σ. 202), ενώ χρησιμοποιείται στις περιοχές της σημερινής Βουλγαρίας (Cvetkova, «Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans», σ. 190-191). Για την έννοια του όρου «μπεντέλι» βλ. και H. Bowen, «Badal», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 1, Leiden - Παρίσι 1975, σ. 878-879.

42. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή Ι. Χώτζη, έγγραφο της 27 Μαρτίου 1818 (υπό έκδοση από τον Β. Παναγιωτόπουλο και ομάδα συνεργατών, από το ΙΙΕ/ΕΙΕ).

43. Βλ. Greenwood, «Meat provisioning», σ. 198-199.

είχαν καταλάβει τους δρόμους.⁴⁴ Σε άλλη επιστολή, του έτους 1818, επισημαίνεται ότι η επί εξαμηνιο ανομβρία καθιστά αδύνατη τη μετακίνηση από τη Θήβα στη Λάρισα, αφού και από τα πιο δυνατά από τα πρόβατα που θα επιλεγούν, ούτε τα μισά δεν θα καταφέρουν να φτάσουν στη Λάρισα.⁴⁵

ε) Το οικονομικό μέγεθος του τζελέπικου και τα περιθώρια κέρδους που άφηνε κέντρισαν το ενδιαφέρον του Αλή πασά, που το ενέταξε στη στρατηγική αύξησης των εισοδημάτων του, θεωρώντας το ως μία ικανή πηγή πλουτισμού. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι σε ανύποπτο χρόνο ο Βελή πασάς σε επιστολή προς τον πατέρα του το χαρακτηρίζει ως: «το πρώτο ιράτι (= εισόδημα) του σπιτιού μας»,⁴⁶ ενώ ο Rouqueville μαρτυρεί ότι ο Αλής πέραν των νόμιμων κερδών που είχε από τη διαχείριση του τζελέπικου, αποσπούσε περαιτέρω προσόδους και από την ιδιοποίηση αριθμού «τζελέπικων» ζώων, τα οποία πωλούσε κατόπιν στις τιμές της αγοράς επωφελούμενος τη διαφορά τιμής.⁴⁷

Πέραν τούτων ο Αλή πασάς προσπαθούσε να συγκεντρώνει στα χέρια του το σύνολο των φορολογικών υποχρεώσεων μιας περιοχής, καθώς με αυτόν τον τρόπο, εκτός από το άμεσο οικονομικό όφελος, απαλλασσόταν και από την παρουσία φορολόγων, απεσταλμένων της κεντρικής διοίκησης, οι οποίοι –όπως και ο ίδιος άλλωστε όταν είχε ανάλογη ιδιότητα– αποτελούσαν πηγή καταδυναστευσης των κατοίκων, με αποτέλεσμα να μειώνεται η φοροδοτική τους ικανότητα απέναντι στις δικές του απαιτήσεις. Ακριβώς αυτήν την κατάσταση περιγράφει, τον Απρίλιο του 1808, Οθωμανός των Φαρσάλων σε επιστολή του προς τον Κώστα Γραμματικό, γραμματέα του Αλή πασά: «ο υψηλότερος μερχαμετλή εφέντης μας να κάμει ένα κιρέμι [: ευσπλαχνία] να μη βάνει σικλέτι [: στενοχώρια] τώρα γλήγορα δια άσπρα, διατί και τρεις τώρα στην αράδα χαρατζήδες, ιμιρτζίδες, τζελέπιδες και άλλα πολλά βάσανα με γράμμα δεν γράφονται, τι ζουλούμι [: καταπίεση] έχουν γένει».⁴⁸

στ) Οι πρόκριτοι και οι ενοικιαστές-τζελέπιδες έριζαν για το δικαίωμα συγκέντρωσης των προβάτων, καθώς αυτό πιθανότατα έδινε την ευχέρεια αυθαίρετων ενεργειών και επιπλέον προσπορισμού οφελών. Η σημασία μάλιστα και τα οφέλη από τη συγκέντρωση καθιστούσαν το αντικείμενο αυτό επίδικο σε όλη την κοινωνική κλίμακα. Είναι χαρακτηριστικό γράμμα που στέλνουν τον Ιούλιο του 1819 «μικροί και μεγάλοι Δαδιώτες» [: από το Δαδί Λοκρίδας] προς τον Αλή πασά, με

44. Αρχείο Αλή πασά, τ. 2, έγγρ. 399 με ημερ. 29 Απριλίου 1808.

45. Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή Ι. Χώτζη, έγγραφο της 27 Μαρτίου 1818 (υπό έκδοση από τον Β. Παναγιωτόπουλο και ομάδα συνεργατών, από το ΙΙΕ/ΚΝΕ).

46. Βλ. Αρχείο Αλή πασά, τ. 3, έγγρ. 1192, σ. 259-260. Σύμφωνα με μία μαρτυρία η διαχείριση του τζελέπικου της Θήβας το 1820 απέδιδε στον Αλή πασά κέρδος 5.000-6.000 προβάτων (βλ. Αρχείο Αλή πασά, τ. 3, έγγρ. 1270, σ. 388). Μία άλλη απόδειξη των εισοδημάτων που είχε ο βεζίρης των Ιωαννίνων από το τζελέπικο της Λάρισας εντοπίζεται και στις σημαντικές χρηματικές εισροές στο ταμείο του σαράφη του Γάσπαρη στην Κωνσταντινούπολη, κατά τα έτη 1814 και 1815, οι οποίες προέρχονταν ακριβώς από αυτήν την πρόσοδο· βλ. Αρχείο Αλή πασά, τ. 2, σ. 791-793.

47. Ο Rouqueville, *Voyage*, τ. 4, σ. 262, υποστηρίζει ότι το 1815 ο Αλή πασάς ιδιοποιήθηκε 20.000 πρόβατα και όταν έγινε αντιληπτός αναγκάστηκε να καταβάλει το χρηματικό τους ισοδύναμο στη τιμή διατίμησης, ενώ τα είχε ήδη πωλήσει στην αγορά κερδίζοντας 180.000 πιάστρα.

48. Αρχείο Αλή πασά, τ. 1, έγγρ. 397, σ. 747-748.

το οποίο διεκτραγωδούν τις ατασθαλίες του τοπικού πρόκριτου –χρησιμοποιούν μάλιστα μια διατύπωση που επανήλθε στην επικαιρότητα πρόσφατα: «δεν μας άφησε σάλιο εις το στόμα». Εκεί λοιπόν, ανάμεσα στα άλλα, ζητούν να δώσει στους «ντόπιους» «το τζελέπικο δύο τα εκατό», δηλαδή σε ποσοστό χαμηλότερο από αυτό που, όπως είδαμε παραπάνω, φαίνεται να επικρατούσε στη συλλογή της συγκεκριμένης υποχρέωσης.⁴⁹

Η συμμετοχή στη διαχείριση του τζελέπικου απαιτούσε ισχύ που δεν είχαν μικροί έμποροι.⁵⁰ Οι άνθρωποι του Αλή πασά ήταν κατάλληλοι διότι επιβάλλονταν χρησιμοποιώντας και τη δική του δύναμη και ισορροπούσαν ανάμεσα στις ποικίλες τοπικές έριδες και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Ο Χατζή Λίτζος Τζούνης, για παράδειγμα, απεσταλμένος στα χωριά Ζάρκο και Τσιότι των Τρικάλων για τη συγκέντρωση του «βασιλικού μουμπαγιά» των προβάτων, ενημερώνει τον κύριό του ότι οι κτηνοτρόφοι αρνούνται να παραδώσουν όσα πρόβατα ορίζει το δεφτέρι που κατάρτισαν οι κοτζαμπάσπδες των Τρικάλων και του δηλώνουν ότι «ημείς δεν ημπορούμε να τα δώσωμεν, αν όμως και θέλετε δια να τα πάρετε με το ζόρι επάρετέ τα». Ο ίδιος μάλιστα τους δικαιολογεί και ζητεί τη μεσολάβηση του κυρίου του, διότι οι πρόκριτοι των Τρικάλων δεν είχαν περιλάβει στο απογραφικό κατάστιχο τις στάνες δικής τους ιδιοκτησίας.⁵¹

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή των αντιπαραθέσεων φέρνει στην επιφάνεια επιστολή προς τον Μουχτάρ πασά, του τζελέπη Στέρου Ζώτογλου, ο οποίος μνημονεύτηκε ήδη προηγουμένως. Γράφτηκε την 1η Μαΐου 1808, την εποχή δηλαδή της εξέγερσης του παπα Θύμιου Βλαχάβα.⁵² Εκεί ο συντάκτης της διεκτραγωδεί όσα του συνέβησαν διότι ο Βλαχάβας και οι συν αυτώ, όχι μόνο του άρπαξαν 5.000 τζελέπικα πρόβατα που είχε μέχρι στιγμής συγκεντρώσει από τα βιλαέτια Ελασσόνας, Δομενίκου και Τρικάλων, αλλά επιπλέον τον «εσχόλασαν από όλα τα βιλαέτια» και τον εμποδίζουν από τη συνέχιση συλλογής των ζώων. Παράλληλα, ο Ζώτογλου έλαβε από τον Βλαχάβα και τεσκερέ με την προσταγή «να τραβήσει χέρι», δηλαδή να παραιτηθεί από τη συγκέντρωση των προβάτων. Η πληροφορία εκτός από την ανάδειξη του πρωταγωνιστικού ρόλου του τζελέπικου στις συγκρούσεις γύρω από τη κατανομή των τοπικών οικονομικών πόρων, ενδεχομένως στοιχειοθετεί και ένα από τα αιτήματα της εξέγερσης που συγκλόνησε την Θεσσαλία, μέχρι την κατάπνιξή της από τον πασά των Ιωαννίνων.

ζ) Οι ενοικιαστές του τζελέπικου είναι σταθερά άνθρωποι του Αλή πασά. Στα

49. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 3, έγγρ. 1211 σ. 285-288. Σημειώνεται ότι ειδικά για την περίπτωση του εγγράφου αυτού έχει υποστηρικθεί ότι εδώ το τζελέπικο είναι διαφορετικό από τον «μουμπαγιά», την αναγκαστική δηλαδή πώληση που επιβάλλονταν από την κεντρική διοίκηση· βλ. Ασδρακάς, «Γαιοπρόσοδος», σ. 135-136 και Μ. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Πορεία, Αθήνα 1999, σ. 149. Κατά τη γνώμη μου δεν τεκμαίρεται η διαφορετική αυτή θεώρηση του τζελέπικου στο συγκεκριμένο έγγραφο.

50. Serif Mardin, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire», *Comparative Studies in Society and History*, 11/3 (1969), σ. 262. Ο Evliya Çelebi τον 17^ο αιώνα υποστήριζε ότι οι τσελέπηδες ότι πολύ πλούσιοι έμποροι· βλ. Mantran, *Istanbul*, σ. 195-196, 428-429.

51. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 1, έγγρ. 160 σ. 297-298.

52. *Αρχειό Αλή πασά*, τ. 1, έγγρ. 403 σ. 754-756.

τεκμήρια μνημονεύονται γνωστά ονόματα όπως οι: Αλέξης Νούτζος, Γιώργος Μαρίνογλου, Κώστας Πρίσκος, Χατζή Λίτζος Τζούνης. Πρόκειται επομένως για μία ακόμη περίπτωση που ο βεζίρης των Ιωαννίνων αξιοποιούσε μέλη της χριστιανικής κοινότητας ή Αλβανούς ως άμεσους συνεργάτες τους.

η) Η φύση της προσόδου, της οποίας η είσπραξη απαιτούσε επιτόπια παρουσία, συνεργασία των τοπικών προκρίτων και αποδοχή –έστω και κατόπιν εξαναγκασμού– των σκληροτράχηλων κτηνοτροφικών ομάδων, δημιουργούσε το κατάλληλο περιβάλλον εμπλοκής του Αλή πασά και τον καθιστούσε ιδανικό φορέα είσπραξης της προσόδου, αφού ήταν το κατεξοχήν πρόσωπο που θα μπορούσε με το δίκτυο και την ισχύ του μηχανισμού του –εν ανάγκη και ένοπλη– να κάμψει τις τοπικές αντιστάσεις. Είναι χαρακτηριστική η μεσολάβηση του Βελή πασά, ο οποίος τον Μάρτιο του 1818 στέλνει μπουγιουρντί σε τέσσερα χωριά της επαρχίας Φαρσάλων, με το οποίο τους ανακοινώνει ότι πρέπει άμεσα να καταβληθεί σε χρήμα το τζελέπικο, διότι ο Νακίπ εφένδης, Οθωμανός της Λάρισας, κάτοχος των χωριών ως σιφλικιών, έχει κάποιο επείγον χρέος, το οποίο πρέπει να καλυφθεί.⁵³

Η είσπραξη και διαχείριση του «τζελέπικου» αποτέλεσε μοχλό για την επέκταση και διασπορά του δικτύου του Αλή πασά, διότι παρείχε αφορμές για άμεση ανάμειξή του στα τοπικά πράγματα. Παράλληλα, αποτέλεσε έναυσμα πύκνωσης των επαφών του με τις ορεινές κτηνοτροφικές κοινότητες καθώς και με τους νομάδες κτηνοτρόφους, ένα κόσμο δηλαδή κατεξοχήν ατίθασο και εξοικειωμένο στην χρήση των όπλων.⁵⁴

---

53. Αρχείο Αλή πασά, τ. 3, έγγρ. 1065 σ. 74-75.

54. Για τα χαρακτηριστικά του κόσμου της κτηνοτροφίας της εποχής αυτή βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, σειρά: Τετράδια Εργασίας 18, Αθήνα 2003, σ. 25-47.

Στράτος Ν. Δορδανάς

Ο πόλεμος ως επιχείρηση: γερμανικοί ανταγωνισμοί για τους ελληνικούς εξοπλισμούς πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους*

Αμέσως μετά την έκρηξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου και τις πρώτες σημαντικές επιτυχίες του συμμαχικού συνασπισμού εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο βαλκανικός και κυρίως ο διεθνής Τύπος –που παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς τα γεγονότα στα πολεμικά μέτωπα– έδωσε μια πολύ ενδιαφέρουσα διάσταση στη σύγκρουση· σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσει τις επιτυχίες των βαλκανικών κρατών και αντίστροφα τις συντριπτικές ήττες του τουρκικού στρατού, αναζήτησε τα αίτια σε δύο επίπεδα: στην ικανότητα των στρατιωτικών αποστολών που είχαν αναλάβει τα προηγούμενα χρόνια την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων στις βαλκανικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και στην καταλληλότητα του πολεμικού εξοπλισμού, με τον οποίο οι εμπόλεμοι αναμετρούνταν ήδη στα πεδία των μαχών. Υπό την οπτική αυτή, πίσω από τις νίκες και τις ήττες μπορούσε κανείς να διακρίνει μια δεύτερη «πατρότητα». Όπως εύστοχα σημείωνε το Νοέμβριο του 1912 μια τσεχική εφημερίδα: «[...] Στα Βαλκάνια δεν πολεμούν μόνο τα βαλκανικά κράτη εναντίον της Τουρκίας· εδώ πολεμά επίσης η Γαλλία την Γερμανία: Από την μια μεριά τα πυροβόλα της Krupp και από την άλλη αυτά της Creusot, από την μια ο Γκόλτς Πασάς και από την άλλη ο στρατηγός Eydoux. Ως εκ τούτου σήμερα μπορούν να χαίρονται στη Γαλλία, στον αντίποδα της απογοήτευσης και της δυσθυμίας που επικρατούν στη Γερμανία».¹

---

* Για την τελική διατύπωση του τίτλου ευχαριστώ πολύ την κυρία Μαρία Χριστίνα Χατζιωάννου.

1. Politisches Archiv Auwärtigen Amtes [Berlin, στο εξής PA AA], R 14224 (Balkankrieg 1912-13): Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, Πράγα, 20 Νοεμβρίου 1912, συνημμένο απόκομμα άρθρου από την εφημερίδα *České Slovo* της 13^{ης} Νοεμβρίου 1912, με τίτλο: «Ποιος νίκησε στη Θεσσαλονίκη;» (η υπογράμμιση στο κείμενο).

Η παραπάνω διάσταση του βαλκανικού πολέμου αποκάλυπτε έναν παράλληλο πόλεμο που είχε εκραγεί τα προηγούμενα χρόνια στο παρασκήνιο, μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, συνεχιζόταν με την ίδια σφοδρότητα και σίγουρα ήταν περισσότερο αμφίρροπος από τον πραγματικό, αφήνοντας όμως τελικά και αυτός πίσω του νικητές και ηττημένους. Στην πράξη, επρόκειτο για μια αναμέτρηση μεταξύ κρατιών βιομηχανικών συγκροτημάτων, με έπαθλο την κατακύρωση συμφωνιών μέσω της υπογραφής συμβολαίων για την πώληση πολεμικού υλικού και επομένως για την εξασφάλιση των μεγαλύτερων δυνατών μεριδίων από τις παραγγελίες στο πλαίσιο των εξοπλιστικών προγραμμάτων των βαλκανικών κρατών. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εταιρειών προέβλεπε την επιστράτευση κάθε μέσου για την επίτευξη του τελικού στόχου και τα μέτωπά του ήταν διευρυμένα εντός και εκτός των εθνικών συνόρων.

Αυτό το τελευταίο σήμαινε πως πριν πουληθούν τα όπλα στις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις, είχαν πρώτα «χρησιμοποιηθεί» εναντίον πιθανών εσωτερικών και εξωτερικών αντιπάλων. Δεν ήταν μόνο το «μέτωπο» που είχε ανοίξει η γερμανική ναυαρχίδα της επιχειρηματικότητας Krupp με την ανταγωνίστρια στο χώρο των εξοπλισμών γαλλική Schneider-Creusot· εξίσου ενεργό ήταν και αυτό μεταξύ της ίδιας της Krupp και της ομοεθνούς Ehrhardt. Τελικά, στα Βαλκάνια διεξαγόταν μέσω των εμπολέμων κρατών δύο ειδών παρασκηνιακοί πόλεμοι: Ένας διακρατικός Γερμανίας-Γαλλίας για την υλική και την ηθική υπεροχή γενικότερα στον ευρωπαϊκό χώρο και ένας ενδογερμανικός επιχειρηματικός, με τον τελευταίο να πληροί τους κλασικούς όρους ενός εμφυλίου.

Σε κάθε περίπτωση, στην πρώτη γραμμή της αντιπαράθεσης βρέθηκαν πέρα από τους στρατούς αφενός το αξιόμαχό τους και αφετέρου το είδος των πυροβόλων και των πυρομαχικών που χρησιμοποιούσαν στα πεδία των μαχών. Αναφορικά με τις στρατιωτικές αποστολές, οι νίκες των ελληνικών για παράδειγμα όπλων σαφώς έγερνε την πλάστιγγα υπέρ της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής και της ανασυγκρότησης του πεζικού από τον Eydoux (Ιωσήφ Λουδοβίκος Παύλος Εύντου, 1861-1917) εις βάρος της γερμανικής αποστολής για την αναδιοργάνωση του οθωμανικού στρατού υπό τον Γερμανό στρατηγό Γκόλτς Πασά (Colmar Freiherr [Wilhelm Leopold] von der Goltz, 1843-1916). Αντίστοιχα, οι νίκες του πεζικού και ιδιαίτερα η ευστοχία των βολών του πυροβολικού των συνασπισμένων βαλκανικών δυνάμεων καταγράφονταν και ως νίκες των πυροβόλων Schneider έναντι αυτών της Krupp, αγγίζοντας παρεπόμενα σύσσωμες τις ευαίσθητες χορδές των κατασκευαστριών χωρών.

Οι ισχυρισμοί των αμέσως ή εμμέσως εμπλεκόμενων –ενόσω ακόμα μαινόταν ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος– πως οι συγκρούσεις είχαν στην ουσία κριθεί με βάση τα πυροβόλα, τα πυρομαχικά και τα οπλικά συστήματα δεν έμειναν όπως ήταν φυσικό αναπάντητοι· αντιθέτως, η γερμανική πλευρά επικίρησε εξαρχής να αποδομήσει τον θριαμβευτικό γαλλικό λόγο, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την τουρκο-βουλγαρική σύγκρουση στο θρακικό μέτωπο. Αποτιμώντας την τουρκική τακτική, κατέκρινε την απροθυμία της ηγεσίας να κάνει χρήση του συνόλου των διαθέσιμων πυροβόλων, ενώ όπου αυτό δεν συνέβη, η τεχνολογία της Krupp συ-

γκράτσε τους επιτιθέμενους. Δεν ήταν λοιπόν τα πυροβόλα που έκριναν την έκβαση της μάχης αλλά οι παρατηρούμενες αδυναμίες στον συντονισμό μεταξύ πεζικού και πυροβολικού, πολύ περισσότερο δε η υπεροχή του βουλγαρικού ιππικού και πεζικού.² Από την άλλη, αμφισβήτησε έντονα τη γαλλική συμβολή στη βουλγαρική νίκη, παραθέτοντας μια σειρά από στοιχεία σύμφωνα με τα οποία το βουλγαρικό πυροβολικό συμμετείχε στον πόλεμο χρησιμοποιώντας κατά 75% πυροβόλα της Krupp και κατά 25% της Schneider, ενώ στα πυρομαχικά κάθε διαμετρήματος η βιομηχανία της Έσσης υπερέιχε με το συντριπτικό ποσοστό του 90%. Επομένως, κατέληγε, αποδεικνυόταν πέραν πάσης αμφιβολίας με ποιας προέλευσης πυροβολικό ο βουλγαρικός στρατός είχε νικήσει, όπως και το γεγονός πως οι γαλλικές εφημερίδες είχαν οικειοποιηθεί τις δάφνες άλλων, δηλαδή των Γερμανών.³

Η παρασκηνιακή διαμάχη Γαλλίας-Γερμανίας είχε φουντώσει κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς τα αποτελέσματα στα πεδία των μαχών ήταν εκείνα που επέβαλαν τους δικούς τους όρους για την κατακύρωση της συμβολής στη νίκη αλλά και για τη διάχυση των ευθυνών της ήττας, και δεν επρόκειτο να απομειωθεί το επόμενο διάστημα· αντίθετα θα παρέμενε ενεργή ως έκφραση του συνολικού ανταγωνισμού μεταξύ της Αντάντ και των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και θα εκδηλωνόταν σε όλες τις τις διαστάσεις δύο μόλις χρόνια μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, στην ιουλιανή κρίση του 1914. Όσο για τον γερμανικό εμφύλιο πόλεμο, αυτός είχε ξεσπάσει στις παρυφές του γερμανο-γαλλικού ανταγωνισμού για τα εξοπλιστικά προγράμματα, με φόντο την πιθανότητα πολεμικής εμπλοκής στον βαλκανικό χώρο. Διέθετε δε ένα πολύ ενδιαφέρον παρασκήνιο που διαπλέχθηκε γύρω από την ελληνική κυβέρνηση, με πρωταγωνιστές τους κατασκευαστές, πρωτίστως τους παραγγελιοδόχους και εν μέρει το διπλωματικό σώμα.

Αρχικά τουλάχιστον, και ενόσω το διακύβευμα παρέμενε στο επίπεδο της γερμανο-γαλλικής πολιτικής διαμάχης και του συνακόλουθου οικονομικού ανταγωνισμού, οι γερμανικές βιομηχανίες είχαν να ανταγωνιστούν κατά κύριο λόγο τις αντίστοιχες γαλλικές για την απόκτηση μεγαλύτερων μεριδίων στην ελληνική αγορά. Το προβάδισμα που είχε αποκτήσει το Παρίσι στις ελληνικές προτιμήσεις για μελλοντικές παραγγελίες έγινε περισσότερο εμφανές στο διάστημα 1907-1909 και οφειλόταν στη θετική τοποθέτηση της Γαλλίας έναντι των ελληνικών θέσεων στο Μακεδονικό Ζήτημα αλλά και στο ζήτημα της αναδιοργάνωσης του στόλου μέσω της έκδοσης ενός δανείου. Στο πλαίσιο αυτό, η απόφαση της κυβέρνησης Θεοτόκη να ακυρώσει προηγούμενη παραγγελία πυροβόλων στην Krupp και να καλέσει ξένες βιομηχανίες όπλων να συμμετάσχουν σε δοκιμαστικές βολές προκάλεσε μια άνευ προηγουμένου αντίδραση εκ μέρους των γερμανικών εταιρειών που συμμετείχαν και οδήγησε σε όξυνση των ελληνο-γερμανικών σχέσεων που κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1907. Ιδίως η επιλογή να χρησιμοποιηθεί ο ελληνι-

---

2. PA AA, R 14226: Massow an das Königliche Kriegsministerium, „Militärbericht 15. Krupp gegen Schneider“, Σόφια, 10 Δεκεμβρίου 1912.

3. PA AA, R 14227: Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, Αριθ. 12, Σόφια, 15 Ιανουαρίου 1913, Anlage zu Bericht, „Die bulgarische Artillerie im bulgarisch-türkischen Kriege“.

κός αντιπολιτευόμενος Τύπος από τους εκπροσώπους της Krupp και της Ehrhardt για να κατηγορήσουν την επιτροπή επιλογής για μεροληψία υπέρ της Γαλλίας έφερε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα: η συσπείρωση των γερμανικών συμφερόντων δεν έκαμψε την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης και του παλατιού να στηρίξουν μέχρι τέλους την επιτροπή, αν και ο διάδοχος Κωνσταντίνος προώθησε σταθερά τα συμφέροντα της Krupp στην Ελλάδα.⁴

Ωστόσο, το μέτωπο που είχαν συγκροτήσει οι δύο εταιρείες, με την υποστήριξη της γερμανικής κυβέρνησης, αντιδρώντας στην κατακύρωση της παραγγελίας για το πυροβολικό στη γαλλική Schneider-Creusot, ήταν ευκαιριακής σημασίας και λίγο αργότερα κατέρρευσε, όταν ο γαλλο-γερμανικός ανταγωνισμός υποχώρησε προσωρινά για να αναδειχτεί στο προσκήνιο η σοβούσα διαμάχη μεταξύ των ίδιων των γερμανικών εταιρειών. Ήδη από το 1905 ο εκπρόσωπος της Ehrhardt στην Αθήνα είχε προσπαθήσει να έρθει σε απευθείας συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση για τη σύναψη ενός ομολογιακού δανείου με σκοπό την αγορά πολεμικού υλικού, χωρίς να ενημερώσει την πρεσβεία. Η συγκεκριμένη επιλογή των μυστικών διαπραγματεύσεων οφειλόταν στο ότι η τελευταία και ειδικότερα το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών υποστήριζαν σε σταθερή βάση την Krupp, συμβάλλοντας καταλυτικά στη διατήρηση της κυρίαρχης θέσης της στην πολεμική βιομηχανία. Η κυβερνητική μεροληψία για χάρη της Krupp επρόκειτο να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στη χάραξη μιας πιο επιθετικής στρατηγικής εκ μέρους της Ehrhardt και να καθορίσει τη στάση της έναντι του βασικού ανταγωνιστή της με έπαθλο τις ελληνικές παραγγελίες ή αναθέσεις για την αγορά όπλων και πυρομαχικών.⁵

Στις 17 Ιουλίου 1909 ο Γερμανός πρέσβης στην Ελλάδα Φράιχερ Βάνγκενχαϊμ (Hans Freiherr von Wangenheim) επισκέφτηκε τον Γεώργιο Θεοτόκη για να τον αποχαιρετήσει, καθώς την ίδια ημέρα επρόκειτο να αναχωρήσει για διακοπές. Με έκπληξή του άκουσε τον Έλληνα πρωθυπουργό να του μιλά με «ελαφρώς ειρωνικό τρόπο για τις μεθόδους που μετέρχονταν η Krupp και η Ehrhardt στον μεταξύ τους πόλεμο»: κάθε φορά που η πρώτη έκανε μια προσφορά, κατατίθετο αμέσως αντιπροσφορά από τη δεύτερη. Με την ιδιότητα του υπουργού Στρατιωτικών ο Θεοτόκης άφησε σαφώς να εννοηθεί πως δεν επρόκειτο να αποφασίσει αν δεν βεβαιωνόταν πως είχε στα χέρια του την τελευταία προσφορά από τους δύο εμπλεκόμενους. Οι ειδήσεις δεν ήταν ευχάριστες ούτε και από την πλευρά του υπουργείου Ναυτικών, από το οποίο διέρρευσε πως κύκλοι του θεωρούσαν διασκεδαστική τη διαμάχη μεταξύ των δύο γερμανικών εταιρειών.⁶

Για τον Γερμανό πρέσβη ήταν ξεκάθαρο πως ο επιχειρηματικός αυτός πόλεμος απέβαινε σε βάρος της ανταγωνιστικότητας και της αξιοπιστίας της γερμανικής βιομηχανίας όπλων στο σύνολό της. Σε περίπτωση που την παρούσα στιγμή υφί-

---

4. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα, 1896-1914*, μετάφραση Κατερίνα Λιάπτη, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 80-103. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα: του ίδιου, *Ιστορία και Τύπος. Οι αθηναϊκές εφημερίδες και η περίπτωση του σκανδάλου των εξοπλισμών του 1907*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

5. Λούλος, *Η γερμανική πολιτική*, σ. 89.

6. PA AA, R 7457: Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, Αριθ. 557, Αθήνα, 17 Ιουλίου 1909.

σταντο προτάσεις από γαλλικές ή αγγλικές φίρμες για τα ελληνικά εξοπλιστικά προγράμματα, πιθανότατα οι τελευταίες θα είχαν επωφεληθεί τα μέγιστα από τον γερμανικό «ενδο-οικογενειακό» ανταγωνισμό. Υπό αυτούς τους όρους η γερμανική αυτοκρατορική πρεσβεία δεν προτίθετο να ασκήσει στο ελάχιστο την επιρροή της προς την κυβέρνηση, ώστε η Γερμανία να κερδίσει τα συμβόλαια ή μέρος αυτών για τις ελληνικές παραγγελίες όπλων και πυρομαχικών. Φυσικά, μια τέτοια εξέλιξη κινδύνευε να καταστήσει μειονεκτική τη γερμανική θέση έναντι των άλλων κρατών, οι επιτετραμμένοι των οποίων μέσω της συνήθους οδού των παρασκηνιακών πιέσεων επεδίωκαν να εξυπηρετήσουν οικεία συμφέροντα. Αν και ο Θεοτόκης πληροφορήθηκε πως η πρεσβεία θα τηρούσε ουδέτερη στάση στη «διαμάχη» μεταξύ Έσσης και Ντίσελντορφ, Krupp και Ehrhardt, ο ίδιος ο πρέσβης δεν παρέλειψε να εκφράσει την πικρία του τόσο για τη σύγκρουση αυτή καθαυτή, όσο και για τα «αθέμιτα μέσα» που φερόταν να χρησιμοποιεί ο αντιπρόσωπος της τελευταίας στην Αθήνα.⁷

Η εταιρεία που ίδρυσε τον Απρίλιο του 1889 ο μηχανικός Heinrich Ehrhardt με την ονομασία «Ανώνυμος Εταιρεία Ειδών Μετάλλου και Κατασκευής Μηχανών Ρηνανίας (Rheinische Metallwaaren- und Maschinenfabrik Aktiengesellschaft), γνωστή ως «Ehrhardt» από το επίθετο του ιδρυτή της, γρήγορα αναπτύχθηκε και αποτέλεσε έναν υπολογίσιμο αντίπαλο στον τομέα της πολεμικής βιομηχανίας για την πανίσχυρη Krupp. Μεταξύ άλλων, μέλο της έριδος για τις δύο γερμανικές βιομηχανίες είχαν καταστεί οι παραγγελίες πολεμικού υλικού εκ μέρους των βαλκανικών κρατών, εκεί δηλαδή όπου εκτός των άλλων είχαν να αντιμετωπίσουν τον γαλλικό κυρίως ανταγωνισμό μέσω της σημαντικής βιομηχανίας Schneider. Η Ελλάδα συνέσπασε το πεδίο συνάντησης των παραπάνω εταιρειών, καθώς η χώρα βρισκόταν σταθερά μεταξύ εκείνων που επένδυαν ένα μεγάλο μέρος των δανείων για την αγορά νέου πολεμικού υλικού και πολεμοφοδίων. Ιδιαίτερα μετά το κίνημα στο Γουδί ξεκίνησε μια συντονισμένη προσπάθεια αναδιοργάνωσης των ενόπλων δυνάμεων, από την οποία πρωτίστως φαίνεται να επωφελήθηκε η γαλλική εταιρεία που κέρδισε καταρχάς ένα μεγάλο συμβόλαιο με το πυροβολικό. Η μετέπειτα αδυναμία της να ανταποκριθεί στις απορρέουσες υποχρεώσεις, καθώς και οι δυνάμει μελλοντικές παραγγελίες σε πυρομαχικά για παλαιού και νέου τύπου πυροβόλα επανέφερε το πλεονέκτημα στη γερμανική πλευρά αλλά ταυτόχρονα περιέλαβε και την Ελλάδα στη σοβούσα –ανά τα Βαλκάνια– αντιπαράθεση μεταξύ Krupp και Ehrhardt.

Η αντιπαράθεση κορυφώθηκε, όταν ο αντιπρόσωπος της Ehrhardt στην Ελλάδα επιχειρήσει να κερδίσει το προβάδισμα έναντι της Krupp καταθέτοντας μια μη αναμενόμενη πρόταση. Χωρίς να έχει προηγηθεί κανενός είδους πολιτική ζύμωση, προσέγγισε την ελληνική κυβέρνηση προτείνοντας την κατασκευή εργοστασίου πυρομαχικών για το στρατό και το πυροβολικό που μετά την παρέλευση συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος θα περνούσε στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους. Η μόνη δέσμευση της κυβέρνησης ήταν η υπογραφή ετήσιων συμβολαίων

---

7. Στο ίδιο.

με το εργοστάσιο για την παραγγελία σημαντικών ποσοτήτων πυρομαχικών για χρονικό ορίζοντα δέκα ετών. Το κόστος κατασκευής του εργοστασίου υπολογιζόταν να ανέλθει στα δέκα εκατομμύρια μάρκα. Συνοδεία του Βάνγκενχάιμ ο εκπρόσωπος της εταιρείας συναντήθηκε με τον Θεοτόκη, ενώ έγινε δεκτός και από τον διάδοχο. Ο τελευταίος ήταν ήδη αποδέκτης των πρώτων σοβαρών ενστάσεων από την πλευρά της γερμανικής κυβέρνησης, γεγονός που δεν άφηνε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για την ευτυχή κατάληξη της πρωτοβουλίας Ehrhardt.⁸

Η πρόταση ήταν μάλλον ευνοϊκή για τα ελληνικά συμφέροντα αλλά καθόλου για τα γερμανικά. Διαφορετικά, ό,τι μπορούσε να αποφέρει οφέλη στην ελληνική πλευρά, συνιστούσε σημαντική ζημία για τα γερμανικά οικονομικά συμφέροντα. Η λειτουργία ενός εργοστασίου πυρομαχικών στην Ελλάδα ήταν δεδομένο πως θα τερμάτιζε τις παραγγελίες από το εξωτερικό. Αυτό το τελευταίο ενδεχόμενο θα προκαλούσε κατ' επέκταση απώλειες θέσεων εργασίας στο εσωτερικό της Γερμανίας, που έως τότε είχαν διασφαλιστεί με τον καλύτερο τρόπο από την ασκούμενη διεθνή επιχειρηματική πολιτική της Krupp. Αντίθετα τα αντισταθμιστικά κέρδη που είχε να προσκομίσει η Ehrhardt μόνο ως παροδικά μπορούσαν να εκτιμηθούν· μετά την εξαγωγή των μηχανημάτων, το εργοστάσιο της Ελλάδας θα χρειαζόταν να εφοδιάζεται μόνο με πρώτες ύλες. Για την Ehrhardt, οι δαπάνες στην περίπτωση αυτή υπερέβαιναν κατά πολύ τα αντίστοιχα ποσά που είχαν αντληθεί έως τότε από τον κρατικό προϋπολογισμό για την αγορά όπλων, οπλικών συστημάτων και πολεμοφοδίων για τον στρατό και το ναυτικό.⁹

Δεν ήταν αυτονόητο πως η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπιζε καταρχάς θετικά την προοπτική λειτουργίας ενός εργοστασίου πυρομαχικών. Το βέβαιο ήταν πως δεν επρόκειτο για πρότασή της, κάτι που παρείχε την ευχέρεια στην Krupp να μην τοποθετηθεί επί του ζητήματος. Από την άλλη, όπως ήταν σε θέση να γνωρίζει η γερμανική πρεσβεία, η αναφερόμενη πρόταση όχι μόνο δεν ετύγχανε της επιδοκιμασίας του αρμόδιου Υπουργείου Στρατιωτικών αλλά και είχε να αντιπαρατεθεί με πολλά επιχειρήματα που μπορούσαν να οδηγήσουν στην απόρριψή της. Ένα από αυτά εδραζόταν στην εξάρτηση των παραγγελιών από τους οικονομικούς πόρους, συνθήκη που φαινόταν να καταστρατηγείται από τη συμβατική υποχρέωση των ετήσιων παραγγελιών. Επιπλέον, σύμφωνα με τη γερμανική άποψη, η επιδίωξη της απεξάρτησης από τους παραγγελιοδόχους του εξωτερικού ήταν βάσιμη μόνο για τα άλλα βαλκανικά κράτη· στην Ελλάδα ένας γενικευμένος πόλεμος δεν επρόκειτο να έχει τις ίδιες συνέπειες από τη στιγμή που στα λιμάνια της μπορούσαν εύκολα να ξεφορτωθούν οι αναγκαίες ποσότητες πολεμικού υλικού. Τέλος, οι τεχνολογικές πρόοδοι ίσως θα καθιστούσαν σε λίγα χρόνια τον εξοπλισμό του εργοστασίου και τις εφαρμοζόμενες μεθόδους πυροδότησης ασύμβατες για το πυροβολικό.¹⁰

Εκείνο, λοιπόν, που διακυβευόταν την παρούσα στιγμή ήταν στην ουσία η εξυπηρέτηση συνολικά των γερμανικών εμπορικών και οικονομικών συμφερόντων

8. PA AA, R 7457: Der K. Gesandte (Wangenheim) an Auswärtiges Amt, Αριθ. 50, Αθήνα, 23 Μαΐου 1909.

9. PA AA, R 7457 (έγγραφο χωρίς άλλα προσδιοριστικά στοιχεία).

10. PA AA, R 7457.

στην Ελλάδα και ως εκ τούτου οι επιχειρηματικές έριδες συνιστούσαν απλώς το επιφανικό. Οι συγκεκριμένες εταιρείες ενδυνάμωναν τη γερμανική παρουσία στα Βαλκάνια μέσα από την επιτυχή σύναψη συμφωνιών, καθώς και την εξασφάλιση νέων συμβολαίων· επομένως η υποστήριξη της μιας εις βάρος της άλλης δεν αντιπροσώπευε σε καμία περίπτωση την ασκούμενη εξωτερική πολιτική του Βερολίνου. Στο πλαίσιο αυτό η πρόταση της Ehrhardt στρεφόταν ευθέως εναντίον της Krupp και δεν είχε την παραμικρή πιθανότητα να υποστηριχτεί ενώπιον της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά απεναντίας χρειαζόταν να υπονομευτεί για να διασφαλιστεί η απόρριψή της. Την ίδια ακριβώς στάση ήταν αποφασισμένη να κρατήσει η γερμανική πολιτική ηγεσία στο υποθετικό σενάριο μιας ανάλογης πρότασης αυτή τη φορά της Krupp να κατασκευάσει στην Ελλάδα ναυπηγείο για την κατέλκυση μικρών συνοδευτικών πλοίων· στο χώρο αυτό δραστηριοποιούταν με απόλυτη επιτυχία η γερμανική εταιρεία Vulkan, που όχι μόνο είχε κατά το παρελθόν ναυπηγήσει για λογαριασμό της Ελλάδας τορπιλοβόλα, αλλά διεκδικούσε στο παρόν και νέα συμβόλαια.¹¹

Στη διαμάχη μεταξύ των δύο γερμανικών κολοσσών η στάση της ίδιας της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα υπαγορεύτηκε και από καθαρά πολιτικούς λόγους, εκτός από την πρόθεση να μην εξελιχθεί η υπόθεση σε μια μείζονα ενδο-γερμανική διαμάχη, με απρόβλεπτες συνέπειες για την εγχώρια παραγωγή και τις μελλοντικές εξαγωγές. Η «σκληρή σύγκρουση» που την παρούσα στιγμή λάμβανε χώρα, αλλά και γενικότερα η προσπάθεια των εταιρειών να εξασφαλίσουν παραγγελίες για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης, δημιουργούσε προβλήματα πολιτικής φύσης: Η Γερμανία δεν θα έπρεπε επ' ουδενί να φανεί πως συμμετείχε στον εξοπλισμό της Ελλάδας, καθώς ήταν ξεκάθαρο πως η τελευταία την κατάλληλη στιγμή θα χρησιμοποιούσε τα όπλα αυτά εναντίον της Τουρκίας. Επιπλέον, ο Γερμανός πρέσβης Βάνγκενχαϊμ προσέγγισε το όλο ζήτημα από μια άλλη οπτική που αναιρούσε τις έως τότε αρνητικές τοποθετήσεις αναφορικά με την πρόταση Ehrhardt. Σε επιστολή του προς τον καγκελάριο Μπύλντοφ εξέφραζε τις αμφιβολίες του για το κατά πόσο η ματαίωση της ίδρυσης ενός εργοστασίου πυρομαχικών στην Ελλάδα εξυπηρετούσε τα γενικότερα συμφέροντα της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας. Έχοντας όλα τα δεδομένα στα χέρια του, ήταν βέβαιο για τον ίδιο πως χωρίς γερμανική διεύθυνση και προσωπικό το υπό συζήτηση εργοστάσιο δεν θα μπορούσε να παράγει αξιόπιστα πυρομαχικά, ενώ και μετά την παρέλευση των δέκα ετών, διάστημα κατά το οποίο θα περιερχόταν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου, το εργοστάσιο θα χρειαζόταν τη συνεχή υποστήριξη της μητρικής εταιρείας. Από την άλλη, και με δεδομένη την προσωρινά παρατηρούμενη σχετική υποχώρηση της γαλλικής επιρροής, ο χρόνος προσμετρούσε ευνοϊκά για την ενεργητικότερη εμπλοκή της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας στα ελληνικά εξοπλιστικά προγράμματα. Κάτι τέτοιο σαφώς και θα προωθούνταν μέσα από την υλοποίηση του σχεδίου Ehrhardt, καθώς σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης, αφενός η ελληνική κυβέρνηση θα δεσμευόταν για τα επόμενα δέκα χρόνια και αφετέρου

---

11. PA AA, R 7457.

«θα εισέρεαν στη Γερμανία ελληνικά χρήματα ύψους οκτώ με δέκα εκατομμυρίων μάρκων». Δεν ήταν σε καμία περίπτωση βέβαιο πως η Krupp θα εξασφάλιζε για τα επόμενα δέκα χρόνια ανάλογα συμβόλαια. Καταλήγοντας σημειώνει πως στην ουσία επρόκειτο για μια εξαιρετική δουλειά, η οποία το λιγότερο θα άνοιγε την πόρτα για τη σταθερή συμμετοχή μιας γερμανικής επιχείρησης στις ελληνικές παραγγελίες πυρομαχικών.¹²

Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών φρόντισε να αποστείλει την έκθεση Βάνγκεναϊμ στην Έσση, η οποία από την πρώτη στιγμή της ενημέρωσής της αποδύθηκε σε αγώνα για την αποτυχία του σχεδίου της ανταγωνίστριας Ehrhardt, δίνοντας ανάλογες οδηγίες στον αντιπρόσωπό της στην Αθήνα. Όπως έγινε γνωστό, ο τελευταίος είχε προσεγγιστεί από τον συνάδελφό του με σκοπό να μην εναντιωθεί στο σχέδιο της κατασκευής του εργοστασίου πυρομαχικών· σε περίπτωση που κατέληγαν σε μια συμφωνία ο αντιπρόσωπος της ενδιαφερόμενης επιχείρησης στην Αθήνα ήταν έτοιμος να τον ανταμείψει για τις καλές του υπηρεσίες. Παρά το γεγονός πως η γερμανική πρεσβεία και κατ' επέκταση το Υπουργείο Εξωτερικών προσπαθούσαν να κρατηθούν σε απόσταση, κάτι που μάλλον αποτελούσε και επιθυμία των ίδιων των εταιρειών στο πλαίσιο του επιχειρηματικού ανταγωνισμού, επισήμαναν την ανάγκη να εξεταστεί η νομιμότητα της επιχειρούμενης προσέγγισης. Με άλλα λόγια, δεν απείχε πολύ από το να χαρακτηριστεί μια τέτοια πρωτοβουλία ως δωροδοκία και να καταλογιστούν ευθύνες σε προσωπικό επίπεδο και ενδεχομένως σε εταιρικό.¹³

Μπορεί τελικά η βιομηχανία ειδών μετάλλου του Ντίσελντορφ να μην κατάφερε να υλοποιήσει την ιδέα της κατασκευής εργοστασίου πυρομαχικών στην Ελλάδα¹⁴ αλλά αυτό σήμαινε απλώς πως είχε χάσει μια μάχη και όχι τον πόλεμο της πολεμικής βιομηχανίας. Από τη στιγμή μάλιστα που οι παραγγελίες για τον στρατό ξηράς και το ναυτικό έμελλαν να συνεχιστούν και επιπλέον να αυξηθούν, διανοιγόταν για τις ενδιαφερόμενες βιομηχανίες όπλων ένα πεδίο λαμπρής κερδοφορίας. Διαφορετικά, για τις ελληνικές παραγγελίες, όπως και για εκείνες των άλλων κρατών στα Βαλκάνια, μπορεί ο ανταγωνισμός να ήταν έντονος, ακόμα και

12. PA AA, R 7457: Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft (Wangenheim) an Reichskanzler Fürsten von Bülow, „Griechische Munitionsbestellungen bei deutschen Firmen“, Αριθ. 493, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1909. Ο πρέσβης μετέφερε στην αναφορά του τη βεβαιότητα των ελληνικών στρατιωτικών κύκλων για την ευτυχή κατάληξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ της εταιρείας και της ελληνικής κυβέρνησης. Υπογράμμιζε επίσης της επιθυμία της ελληνικής πλευράς οι διαπραγματεύσεις να κρατηθούν μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, εφόσον αφορούσαν τον εξοπλισμό της χώρας. Σε περίπτωση συμφωνίας και με την αποδοχή εκ μέρους του Ehrhardt ο γερμανικός Τύπος χρειαζόταν να λάβει υπόψη του τις αρχές της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης μυστικότητας.

13. PA AA, R 7457: „Entwurf“ an den Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amts Herrn Wirklichen Geheimen Legationsrat Stemrich.

14. Ενάμιση χρόνο αργότερα η επιχείρηση επανήλθε ξεκινώντας διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση για την κατασκευή του εργοστασίου και θέτοντας την ίδια προϋπόθεση: Να υπάρξει δέσμευση από την πλευρά της κυβέρνησης πως για τα επόμενα δέκα χρόνια η Ehrhardt θα ήταν ο αποκλειστικός προμηθευτής της σε πυρομαχικά. Μάλιστα φαίνεται πως οι δύο πλευρές βρέθηκαν κοντά σε συμφωνία για την ετήσια προμήθεια 30.000 βλημάτων προς 49 φράγκα, βλ. PA AA, R 7459: Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, „Aufzeichnung (Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 1910)“, Αριθ. 112, Αθήνα, 16 Δεκεμβρίου 1910.

μεταξύ «ομοεθνών» επιχειρήσεων, αλλά εκείνο που προείχε ήταν να διασφαλιστεί το στενό οικονομικό και ευρύτερα εθνικό συμφέρον πρωτίστως του παραγγελιοδόχου και λιγότερο αυτό του παραγγελιοδότη, με ό,τι μια τέτοια εξέλιξη μπορούσε να σημαίνει.

Έτσι, μετά τη μετωπική σύγκρουση για το εργοστάσιο πυρομαχικών η Ehrhardt αναδιπλώθηκε και προσάρμοσε τη στρατηγική της με στόχο να μην βρεθεί ξανά στο δρόμο της η ομοεθνής Krupp.¹⁵ Σε επαφές που είχε ο αντιπρόσωπος της Ehrhardt με τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ζήτησε τη μεσολάβησή της, ώστε να προγραμματιστεί συνάντηση με τον Έλληνα πρωθυπουργό και με αντικείμενο συζήτησης δυνάμει συμφωνίες για τις οποίες η Krupp δεν επρόκειτο να εκδηλώσει ενδιαφέρον. Αν και ο σκόπελος του ανταγωνισμού φαινόταν να ξεπερνιέται, η δεδομένη στιγμή δεν ήταν ευνοϊκή. Λίγες ημέρες μετά την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί η πρεσβεία βρισκόταν σε αναμονή των εσωτερικών εξελίξεων και επομένως η απάντηση στο παραπάνω αίτημα κινήθηκε στο ίδιο μήκος κύματος: «Απάντηση [στον εκπρόσωπο της Ehrhardt] πως επί του παρόντος δεν είμαι σε θέση να παρέμβω προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Κάθε δική μου κίνηση τώρα θα μπορούσε να ερμηνευτεί την κρίσιμη αυτή στιγμή ως μια πολιτική συμπεριφορά που επιδιώκει να εκμεταλλευτεί την κρισιμότητα της κατάστασης για να αποκομίσει κέρδη για τη βιομηχανία μας».¹⁶

Στον απόηχο των γεγονότων στο Γουδί η Ehrhardt επανήλθε στο προσκήνιο διαβλέποντας την επιδίωξη του ελληνικού ναυτικού να αγοράσει ένα θωρηκτό για να εξασφαλίσει την πρωτοβουλία των κινήσεων στο Αιγαίο έναντι της Τουρκίας. Ωστόσο και πάλι η πρότασή της να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις μεταξύ Βερολίνου και Αθηνών προσέκρουσε στην άρνηση της πρεσβείας να προβεί σε οποιαδήποτε κίνηση με το επιχείρημα πως κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν να συμβεί για πολιτικούς κυρίως λόγους. Πίσω από την άρνηση αυτή κρυβόταν το γεγονός πως η γερμανική κυβέρνηση και προσωπικά ο ίδιος ο Κάιζερ είχαν εξοργιστεί με το κίνημα των αξιωματικών και τις αντιδυναστικές θέσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου.¹⁷

Το φθινόπωρο οι συνθήκες ήταν σαφώς πιο ευνοϊκές όχι μόνο για τη σύναψη μικρότερων συμφωνιών αλλά γενικότερα για τους Γερμανούς και τους Αυστριακούς προμηθευτές στρατιωτικού υλικού. Είναι ενδεικτικό το γεγονός πως μετά από την ολοκλήρωση μιας ακόμη διαδικασίας για την προμήθεια στρατιωτικού υλικού για το ελληνικό πεζικό και ναυτικό, εκείνοι που τελικά πλειοδότησαν, προέρχονταν ως επί το πλείστον από το χώρο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών: δύο αυστριακές εταιρείες είχαν αναμετρηθεί για την προμήθεια σφαιρών για τυφέκια,

---

15. Πράγματι, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία οι δύο γερμανικοί κολοσσοί δεν «ξανασυναντήθηκαν» έως την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων. Πλέον είχαν να ανταγωνιστούν τη γαλλική και την αγγλική πολεμική βιομηχανία για τον εξοπλισμό του στρατού ξηράς και του ελληνικού ναυτικού.

16. PA AA, R 7457: Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, Αθήνα, 11 Αυγούστου 1909.

17. PA AA, R 7458: Der K. Geschäftsträger (Riepenhausen) an Auswärtiges Amt, Αριθ. 159, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1909.

ενώ αναφορικά με έναν δεύτερο διαγωνισμό η Ehrhardt πήρε αυτή τη φορά «το αίμα της πίσω»· δίνοντας τη χαμηλότερη τιμή, κατάφερε να επικρατήσει έναντι των προσφορών της Krupp, της αυστριακής Böller και της Schneider και να αναλάβει την προμήθεια για τον ελληνικό στρατό 50.000 Scharpneil (βολιδοφόρων οβίδων).¹⁸ Αντίστοιχα, για λογαριασμό του ναυτικού η βερολινέζικη Schwarzkopf εξασφάλισε το συμβόλαιο για την κατασκευή 48 torpilών.¹⁹

Το 1910 οι προμηθευτές της Ελλάδας διευρύνθηκαν σημαντικά για να περιλάβουν γνωστές εταιρείες από τη Γερμανία και την Αυστρία, τη Γαλλία και την Αγγλία. Μετά, όμως, την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο και την μετάκληση της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες είδαν τη θέση τους στην ελληνική αγορά όπλων και πυρομαχικών να επιδεινώνεται ως απόρροια της μείωσης της πολιτικής επιρροής τους. Σε μια προσπάθεια του εκπροσώπου της Ehrhardt στην Αθήνα να διερευνήσει τις προθέσεις του Έλληνα πρωθυπουργού κατέστη κοινωδός αυτής της νέας πραγματικότητας: «Ο κύριος Βενιζέλος εξήγησε στον αντιπρόσωπο της Ehrhardt πως λαμβανομένης υπόψη της υποστήριξης της Ελλάδας από τη Γαλλία και της γερμανικής υποχώρησης στο εξής δεν θα είναι σε θέση να υπογράψει με τους ίδιους έως τώρα όρους συμβάσεις με τη Γερμανία για την προμήθεια όπλων».²⁰ Λίγο αργότερα ο Βενιζέλος υπαναχώρησε στο θέμα της συμφωνημένης παραγγελίας βλημάτων από την Ehrhardt μετά τις γαλλικές απειλές για την ακύρωση της χορήγησης δανείου ύψους πενήντα εκατομμυρίων φράγκων.²¹

18. Η συμφωνία μεταξύ της Ehrhardt και του Υπουργείου Στρατιωτικών προέβλεπε την παράδοση σε τρεις δόσεις μέσα στο 1910, 42.850 οβίδων για το πεζικό και 7.150 για το ορεινό πυροβολικό τύπου Schneider-Δαγκλής. Η τιμή, συμπεριλαμβανομένης και της συσκευασίας, έκλεισε στα 44 φράγκα για τα πυροβόλα του πεζικού και στα 41 για τα αντίστοιχα ορεινά πυροβόλα. Επίσης, συμφωνήθηκε το συνολικό ποσό των 2.178.550 φράγκων να καταβληθεί από ελληνικής πλευράς σε δύο δόσεις. Για περισσότερα βλ. PA AA, R 7458: „Militärbericht Nr. 14. Lieferung von Geschützmunition an die griechische Arme durch die Firma Ehrhardt“, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 1909.

19. PA AA, R 7458: „Militärbericht Nr. 10. Lieferungen für die griechische Armee und Marine“, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 1909.

20. PA AA, R 7459: Der K. Gesandte (Wangenheim) an Auswärtiges Amt, Αριθ. 148, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1910. Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν σήμαινε πως η Ελλάδα αποκλειόταν από την εξαγωγική δραστηριότητα των γερμανικών επιχειρήσεων. Δύο μόνο ημέρες μετά τη δυσάρεστη για τα γερμανικά οικονομικά συμφέροντα προαναφερόμενη συζήτηση, η πρεσβεία ενημέρωσε τον καγκελάριο Μπέτμαν Χόλβεγκ για την επιτυχή κατάληξη μιας ακόμη διαπραγμάτευσης μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του εκπροσώπου της Ehrhardt Φράιχερ φον Μπούντενμπροκ. Με βάση το νέο συμβόλαιο η Ehrhardt ανέλαβε την προμήθεια εκατόν σαράντα τεσσάρων τεθωρακισμένων οχημάτων μεταφοράς πυρομαχικών, με την προοπτική να κατασκευάσει ακόμη σαράντα στην ίδια τιμή εάν ο παραγγελιοδόχος έμνε ευχαριστημένος. Κατάφερε δε να κερδίσει το συμβόλαιο και να ανταπεξέλθει στον γαλλικό ανταγωνισμό αφενός κάνοντας χαμηλότερη προσφορά και αφετέρου προτείνοντας ελαφρύτερα οχήματα, βλ. στο ίδιο, Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler Bethmann Hollweg, „Aufzeichnung (Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 1910)“, Αριθ. 112, Αθήνα, 16 Δεκεμβρίου 1910.

21. PA AA, R 7459: Der K. Gesandte (Wangenheim) an Auswärtiges Amt, Αριθ. 14, Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 1911. Τελικά η παραγγελία για είκοσι χιλιάδες βλήματα ανατέθηκε κατά το ήμισυ σε γαλλική βιομηχανία και στη γερμανική Ehrhardt για να αποφευχθούν οι αντιδράσεις, καθώς σύμφωνα με την άποψη της πρεσβείας, «είναι γνωστό πως οι γερμανικές επιχειρήσεις υπερέχουν τόσο σε ποιότητα όσο και στις τιμές», βλ. στο ίδιο, Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft an dem Reichskanzler

---

Ο ελληνικός προσανατολισμός για την προμήθεια στρατιωτικού υλικού στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του στρατού ξηράς και του ναυτικού δεν επηρεαζόταν μόνο από τον οικονομικό παράγοντα ή τη δυνατότητα σύναψης ενός ακόμη εξωτερικού δανείου· ενείχε και ένα ισχυρό πολιτικό μήνυμα προς/ή και από τους μεγάλους συμμαχικούς συνασπισμούς της εποχής, η αποκωδικοποίηση του οποίου ανήκε αποκλειστικά στην πολιτική και όχι στην στρατιωτική ηγεσία. Αντίστοιχα, η Γαλλία και η Γερμανία δεν αντιπροσώπευαν μόνο τους σημαντικότερους προμηθευτές για τον ελληνικό στρατό και το ναυτικό αλλά και τις δύο μεγάλες δυνάμεις ως επικεφαλής των παγιωμένων συνασπισμών στην Ευρώπη. Οι πολιτικές ηγεσίες ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν ανταγωνιστικές διαθέσεις μεταξύ των συνασπισμών και να επιδιώξουν την οικονομική ενδυνάμωση ή αποδυνάμωσή τους αλλά απέρριπταν κάθε πιθανότητα ομοεθνή επιχειρηματικά συμφέροντα να προκαλέσουν εκ των έσω εθνικά ρήγματα.

Οι διαπιστώσεις αυτές θα αποτυπώνονταν εναργέστερα στην ευρωπαϊκή σκηνή την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Έως τότε τα βαλκανικά κράτη προετοιμάστηκαν, εξοπλίστηκαν και αναμετρήθηκαν με εαυτούς και αλλήλους, χρησιμοποιώντας πρωτίστως γερμανικά και γαλλικά όπλα και πυρομαχικά, θριάμβευσαν και αιμορράγησαν στα πεδία των μαχών όχι αποκλειστικά με βάση την αξιολόγηση των υλικών αλλά κυρίως χάρη στην ηθική προπαρασκευή και στην πίστη στο δίκαιο του αγώνα, όπως αυτές αντιπροσωπεύονταν από την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών στα υπόδουλα ακόμη οθωμανικά εδάφη.

Bethmann Hollweg, Αριθ. 22, Αθήνα, 27 Φεβρουαρίου 1911. Εν όψει των πολεμικών προετοιμασιών της Ελλάδας η Ehrhardt κατάφερε το επόμενο διάστημα να διευρύνει σημαντικά τον κύκλο των εργασιών της και να υπογράψει σημαντικά συμβόλαια το 1912 κερδίζοντας σε ανταγωνιστικότητα τη γαλλική Schneider. Μόνο στις αρχές του 1912 η γερμανική επιχείρηση είχε αναλάβει συμβόλαια αξίας δέκα εκατομμυρίων φράγκων.

Giulio Mellinato

The origins of Finmare. A technocratic reform beyond state and market in fascist Italy

*When a large number of people are playing a game with clear rules
but unknown dynamics, it is hard to distinguish those who win
with skill from those who win by chance.¹*

In every country, the relationship between trade and economic development is quite complicated in itself, and it usually also involves a large number of country-specific elements. In Italy, it was (and still is) not only a matter of economic performance, but rather a matter of economic survival, as the best opportunity to maintain strong (though substantially subordinated) bonds with the more developed countries, despite the dependence on imports of industrial raw materials and capital goods.

Between the two world wars, a consistent maritime policy was hard to find in Italy, and the same can be said about many other states. The period was marked by profound changes, misinterpretations, and a general instability of the commercial policy pursued by the governments of the most powerful countries. So, in many cases the policy was more based on a “trial and error” approach, than on a clear strategic path leading to specific goals.

During the same years, the Italian rise among the maritime “great powers”

---

1. Leonard A. Smith, *Chaos: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2007, p. 146.

---

of the world produced some results at the diplomatic level (in relation with the participation in the Washington and London agreements), but produced no stable economic effects.

In reality, we can identify some constant elements through the different phases of Italian fascist attitude towards maritime activities: firstly, the attempt to assimilate (though late and anachronistically) the most superficial aspects of the British imperial style. Secondly, a constant overestimation of the “myth of the flag” which aimed to gain a wider control of the sea and trade routes in parallel with the much better known attempts to land expansion. Finally, the Government had to face the ongoing need to have at hand new and improved operational instruments, in order to settle the unbalanced international trade sheet, in parallel with the difficult financial relations between Italy and foreign countries.

All these priorities were completely out of any proper market logic, and forced the state to intervene in the maritime sector to such a high level that, at some point, the scheme came to a breaking point. The level of expenditure required to support an only apparently private (but in reality essentially public) system became too high, and the government decided to create a new company, unique in Europe for its structure and its field of operation. So, in 1936 Finmare was founded. Fully owned by the State, in its early years it acted as a monopolistic company, being the only Italian economic organisation involved in long distance shipping.

1. Background and previous actions

In Italy, during and after the Great War, the Government was really the first actor in the maritime sector, especially after the inclusion into the national economic system of almost the entire maritime legacy of the former Austria-Hungarian Empire.

At that time, the Italian maritime market was still relatively immature, because it still lacked both the experience and the structures, typical of an organization oriented for some time towards international markets. Moreover, after the national unification, the delayed economic development (and the means adopted to foster it) created a peculiar entanglement among the society, the economy and the state. As it was said, «A ‘military-industrial complex’ (to use an old expression) was deemed both indispensable in making Italy’s claims to be a great power credible, and unlikely to develop without state support [...] while the domestic market was small or non-existent».²

Such a background, made of relative economic backwardness and great political aspirations, created over time a thick net of interests, linking individual benefits and public needs: «those managing the Italian economy rapidly

---

2. Giovanni Federico, «Italy, 1860-1940: a little-known success story», *The Economic History Review*, 49/4 (1996), p. 764–786, 770.

---

realised that personal profit and potential national power could be brought into association and then nourished in a myriad of ways by the modern state».³

Italian Fascism reinterpreted that long standing entanglement from its political view, adding to the previous pattern its expansionist logic, its “survival of the fittest” concept and its frustration because Italy was not considered satisfactorily important.

Along this transformation, a crucial question remained unsolved: how was it possible to ensure, in the long run, the best chance of survival of a national economy with no natural resources? The answer was always the same: by directing artificially economic exchanges with foreign countries in such a way as to satisfy the needs of the domestic economic development.

The central element of this quasi-strategy was not only nationalism, but the deeply rooted belief that national resources were underused. This idea was strong enough to remove the obstacles hindering the Italian way to development, and to a status of economic prosperity comparable to the other major European countries. There was obviously no doubt, that the breakthrough had to be found outside the market. Otherwise, it would have come up spontaneously earlier, without the necessity to be created artificially. In the meantime, while Italian industries were not yet able to diffuse their products abroad, a good way to improve the Italian economic situation was to provide services, such as work, in the form of emigration or other more sophisticated ones, such as tourism.

In Italy, at the beginning of the 1920s, political power underwent a rapid change, usually over-simplified under the definition of “first fascism”. At this point, we need a more complex definition, with a distinction between fascism and nationalism. The latter, in fact, was born before fascism, and also before the First World War, to proclaim Italy’s role as one of the European Great Powers. The same goal was revived after the war, with a very important emphasis placed on economic independence. Along this unrealistic orientation, the convergence of nationalism and fascism was complete, as one merged into the other. Technical competence and nationalistic ideology became key components of the fascist instruments to control the Italian economy and society. In a few words, it can be said that the nationalist movement acted as an incubator for the selection and the cultural formation of a technical staff, which was used by fascism in some key positions of its reforms.⁴

2. The technocratic environment

During the second half of the 1920s, the Italian (or, more precisely, Fascist) ambitions for power were frustrated by the very slow development of the internal

---

3. R. J. B. Bosworth, *Italy and the Wider World 1860-1960*, Routledge, London 1996, p. 85.

4. For a well-known case, see *Acciaio per l'industrializzazione: contributi allo studio del problema siderurgico italiano*, Franco Bonelli ed., Einaudi, Torino 1982. In the maritime sector, the prominent figures were Paride Formentini and Luigi Lojacono.

---

market, and by the weakening of the Italian position within the international economic environment.

From a maritime point of view, the Italian government reacted in two ways: by fostering the technological evolution of the national mercantile fleet (to attract from abroad as many passengers and cargoes as possible), and by redefining the arrangement of the subsidized shipping lines, in order to preserve the commercial connections considered essential to the national economy. All in all, it was only a new way to adjust to the circumstances the old system of public funding that (as elsewhere) generously has financed the maritime activities.

Along the first line of intervention, the 1926 so-called Ciano reform gave confidence to the market, simply by directing some strategic choices of the firms. In the second case, the state began to replace the market completely, financing some sectors of the maritime business regardless of the presence or absence of traffic, yet subordinating the shipping industry to the national interest.

While actors and institutional instruments changed, the most important aspect was the necessity to balance the rising costs incurred by the new structure with the reduced resources available to companies and government, in the light of the progressive deterioration of the profitability of shipping services in the international market.

As we have seen above, the inter-relation of politics and economics in the maritime industry was very strong, well before the political rise of Mussolini. The first true Fascist intervention took place in 1926, and it essentially confirmed the existing organizational system based on state subsidies, with the introduction of a new element. The reform, named after Minister Costanzo Ciano, a former admiral, rewarded with extra funding the shipping companies which would build and manage large, fast and technologically advanced luxury liners.

These were very prestigious and expensive ships, suitable only to the lines linking Europe to North America, in a climate of uncertain profitability, within the market conditions of the second half of the 1920s. Nevertheless, they were very important for the Mussolini regime, in search of international claims and affirmations. All in all, it was a bet. The political power, influenced by shipping circles, who appealed for a 'rejuvenation' of the national fleet, decided to invest significant resources in building a prestigious fleet, hoping to attract passengers and cargo from abroad, in an attempt to fix the international balance sheet, which traditionally showed a deficit in Italy.

From a technical point of view, the Ciano plan was a success. It gave work to the shipbuilding firms in a period of low demand, and made the shipping companies able to take on some of the most luxurious ocean liners, such as the motor ships *Saturnia* and *Vulcania*, the *Conte di Savoia* and the huge for the Mediterranean standards liner *Rex*, of more than 50,000 tons. In the early 1930s, the Italian merchant fleet amounted to more than three million tons, and ranked sixth among the world's largest Merchant Marines. The ambition

---

to transform Italy into a major maritime power seemed to have been realized.

At the same time, the investments under the Ciano plan were a financial catastrophe for the shipping companies, even though the Regime propaganda cleverly concealed the negative aspects of the operation. Not a single company was able to survive, and all fell under the control of the creditor banks. At the Milan stock exchange, the value the shares of the shipping company *Navigazione Generale Italiana* fell from 499/510 lire in 1926 (nominal value = 500) to only 99 lire in 1932, when the company became part of the new firm *Società Italia di Navigazione*. For the Cosulich shipping company the devaluation was from 108/82 lire in 1929 (nominal value = 80) to 23 lire in December 1932.⁵

Over a longer period, the index of maritime shares was as follows, in comparison with the Italian general stock index.

Italian stock market index: general and maritime sector (1913 = 100)

	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
General index	107,4	163,4	153,9	104,5	123,0	141,3	123,2	96,8	66,4	57,8	71,8	78,1	81,9	105,5
Maritime index	124,5	180,8	154,2	154,2	121,3	115,3	93,4	84,4	49,8	19,3	20,5	18,4	16,7	32,6

Bachi Index. Source: Istat, *Annuario statistico italiano*, various years

By those years, other countries experienced a collapse of their national maritime markets. In Germany, the government provided funding to Hapag and Norddeutscher Lloyd; in France the shipping company Compagnie Générale Transatlantique was saved from an almost certain bankruptcy,⁶ but nowhere the reshaping of the maritime sector was so wide-ranging as in Italy.

After the financial difficulties experienced as a consequence of the revaluation of the lira known as “quota 90” and the Ciano plan (both dated 1926), the four biggest Italian shipping companies fell under the control of the banks. In particular, the Banca Commerciale Italiana and Credito Italiano were the two financial institutions most involved in the maritime sector. It was inside their research departments that the first phase of a national reform of the maritime sector was engineered, with the merge of 19 former shipping companies into 9 new or renewed companies, in 1930-31.

5. Source: Istat, *Annuario statistico italiano*, various years.

6. About the inter-war period, the Martin Stopford's comment is: «the period falls into two separate decades, the first poor and the second disastrous». Martin Stopford, *Maritime Economics*, Routledge, London 2009, p. 115.

Fleets of the Italian companies engaged in (subsidized) liner services, 1932

Company	Fleet (.000 tons)	% of the total
Italia-Cosulich	515,2	38,2
Lloyd Triestino	323,9	24,0
Libera Triestina	195,0	14,5
Tirrenia	128,5	9,5
Veneziana	65,0	4,8
Adria	52,0	3,8
Adriatica	48,2	3,6
Tripovich	18,6	1,4
Sarda	2,6	0,2
Total	1.349,0	100,0

Source: Carlo Mochi, «I trasporti», in *Annali dell'economia italiana*, Milano, Ipsoa, 1983, vol. 8, t. 2, pp. 213-281; p. 272 for the data

Also this reform was short-lived, as a consequence of the bankruptcy of the Italian universal banks in 1933, the establishment of the IRI and the subsequent transition to state ownership of all the bank-controlled firms, including all subsidized shipping companies.⁷

Public funding seems like a reasonable measure, if we consider that, at that time, the best part of the Italian merchant fleet was under state control, well before it became state-owned. State-controlled financial flows were the only real source of stable funding for a business sector that not only had never entered into a real market competition, but during the 1930s had to live within an economic environment where a market no longer existed. So, the actual establishment of a holding company wholly owned by the State, to control directly the subsidized shipping companies, was only a formal change, not a substantial one. The key question that rises is who controlled this evolution, and which his objectives were.

3. The implementation

It was in response to this need that first the universal banks, which owned the greater shipping companies, followed by the State and public industry, entrusted even more responsibility and decision-making power to a small group of technicians. They were believed to be able to save the companies together with the national prestige by rationalizing the expenditure without substantially reducing the quality of the Italian presence abroad.

---

7. See Antonio Confalonieri, *Banche miste e grande industria in Italia, 1914-1933*, Banca commerciale italiana, Milan 1994-1997.

Beyond the immediate budgetary problems, the reorganization of the maritime network was also aimed at finding (to the benefit of the entire Italian economy) the best ways to maximize the efficiency of the national shipping system. The outline of such reasoning was quite non linear: the origins of the question were international, as well as the goals, while the means were perceived as fully under national control. Along this line, the main choices were made not according to an economic calculation, but under political (regarding the Government decision) or ethical (regarding the nationalistic-driven behavior of the technocrats) considerations.

During the early 1930s, every developed country had to work its way to solve the “trilemma” linking in a vicious circle international trade, monetary stability and international capital flows.⁸ On a practical level, the Italian government directed its maritime expansion towards those commercial spaces, which were the early victims of the Great Depression. As it was said,

the conditions for international economic cooperation were not present in mid-1933. Each of the major countries had its own view of the economic crisis and was trying to formulate its own remedies. Instead of initiating international cooperation or leadership, each of the major European industrial and financial powers would become the centre of a currency and trading block of its own.⁹

The international nature of world trade had come into incurable conflict with the national economic policies largely adopted by the major countries. For the Italian ambitions this was a big problem: the expectations of success were to be adapted to the new situation, making the best of the investments during the 1920s, to maintain (and if possible to expand) the markets that were essential to achieve the desired status of great power.

Such a mission was well beyond the simple search for a way to enable Companies to survive the crisis. It was a matter that involved the key role of the entire maritime sector as an instrument for the whole national economic system. To perform this task, strategic thinking, creativity, and problem solving were necessary at a level higher than the usual.¹⁰ Finmare management provided the necessary intellectual insights,

The first operational decision implied a Copernican revolution (in the sense of a complete reversal of the path of reasoning) in the way the maritime services were considered in Italy. The previous predominance of land-based interests

---

8. Douglas A. Irwin, *Trade Policy Disaster: Lessons from the 1930s*, MIT Press, Cambridge (Massachusetts)-London 2012.

9. Charles H. Feinstein, Peter Temin, Gianni Toniolo, «International Economic Organization: Banking, Finance and Trade in Europe Between the Wars», in Charles H. Feinstein (ed.), *Banking, Currency, and Finance in Europe Between the Wars*, Oxford University Press, Oxford 1995, p. 54 for the quotation.

10. Also in Germany and France (among other countries) the largest shipping companies were helped by the government, but the purpose of that aid was limited to overcoming the crisis, not the creation of a new national transport system.

---

disappeared while, the new organization aimed to optimize the activities performed at sea.

International traffic was divided into four main areas, each assigned to a specific company, based on one of the main Italian ports: Genoa for the Americas, Naples for the Western Mediterranean and the Isles, Trieste for Africa and the Pacific Ocean and Venice for Eastern Mediterranean. Goods and passengers traveling to a given direction had to be transported overland to the port designated to forward them to the final destination. Thus, the new organization simplified services and their management, abolishing all double lines and decreasing fixed costs. The new organization, in theory aimed to create a single national transport system, considering the fact that in 1936 the state fully controlled also the railway network and air transportation, and actually owned 90% of the merchant fleet engaged in line services. It was clearly a unique condition for the non-Communist world.

In addition, the new organization released resources for the construction of new and more modern ships, including a fleet of banana ships to transport fruits from the African coast of the Italian Empire, and the improvement of services at the ports.

In 1936 a new reform was introduced, with the creation of a single, huge, state-owned holding company: Finmare. The new entity controlled only four running firms, but owned about half of the national tonnage, and nearly all the great ocean liners flying the Italian flag. In other words, the Italian State became the major maritime operator of the country, holding a virtual monopoly on long-distance passenger transport.

The Italian state-owned merchant fleet, after the 1936 reform

Company	share capital (millions lire)	fleet (.000 tons)	fleet (n. ships)	state subsidies as % of costs (1939)
Italia	500	460	37	22%
Lloyd Triestino	300	616	75	17%
Adriatica	150	138	41	26%
Tirrenia ¹	150	159	55	37%

Source: Memo Rapporto sulla organizzazione della Finmare e sull'attività svolta in questo primo periodo, dated 18.11.1937, in Asei, black series, folder n. 45; and Ministero dell'industria e del commercio, L'Istituto per la Ricostruzione Industriale I.R.I., vol. III, Origini, ordinamenti e attività svolta (Rapporto del Prof. Pasquale Saraceno), Utet, Torino 1956

In 1936, as in 1932, key decisions were taken inside a small group of experts, selected among managers and bankers, with a predominant production-oriented view, Entrepreneurs –in the sense of shipowners– disappeared during the 1920s

crisis, and politicians were cautiously kept out of the decision-making process.¹¹

The team of specialists, brought together by the banks for their financial engineering purposes,¹² was co-opted by IRI after its establishment, creating the think tank that was behind the Finmare reform.

In fact, Finmare was much more than a state tool for state intervention into economic life. It was, or at least it intended to be, a fundamental pillar to ensure independence and a more stable development path for the entire Italian productive system. This goal would be accomplished through different mechanisms: obviously, assuring cheap and easy connections with the rest of the world, but also fixing the balance of payments, attracting tourists to Italy, and projecting abroad a positive image of the nation, its achievements and its possibilities. Such a program, after all, was only a minor adjustment to the ideas and projects drawn up during the years between the disastrous defeat at Caporetto, in 1917, and the 1926 Ciano reform.

The second half of the 1930s was a time of intense study and reflection, under the leading role of a “Committee for the reorganization of the maritime services”, formed at the IRI, which defined the actions to be translated into a domestic program involving an ad hoc group of laws and regulations. Two Government decrees (December, 1936) set the coordinates of the new maritime policy of the country. As a first step, the former agreements with shipping companies were revoked. All the subsidized transport services were reorganized in four major geographic areas, assigning them to the new companies, which would take over the existing business activities.

The four new companies started operation from January 1st, 1937, and the final goals of the entire operation were:¹³

- a) The absolute and imperative need to provide an administrative structure for national maritime services that could preserve at best the prestige of the Italian flag in every sea, and defend it against renewed attacks by an increasingly intensified international competition. This was particularly important at a time when the world is looking to Italy, which is projecting a new public image over the great imperial shipping routes, and which intends to affirm its power;
- b) The need, equally absolute and imperative, to contain as much as possible the financial support originating from the state budget. One can recall, as it had already been stated, that if the services had to continue with the present system despite the changing global economic conditions, the State could not avoid

---

11. After 1926, Mussolini himself preferred to let the management of the economic affairs to a selected group of experts: «after the flutter over the valuation of the lira, the Duce had generally accepted the economic advice of his technocrats and rarely interfered with their day-to-day activities»: Richard Bosworth, *Mussolini*, Arnold, London 2002, p. 288.

12. See Giulio Mellinato, *Crescita senza sviluppo, l'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico ed autarchia (1914-1936)*, Consorzio Culturale del Monfalconese, San Canzian d'Isonzo, 2001, par. 4.4 e 4.5.

13. Memorandum *Proposte per il nuovo assetto delle grandi linee di navigazione*, dated Rome, 20.11.1936, in: Iri historical archive, black series, folder n. 45, p. 8-9.

---

increasing sensibly the expenditure; therefore this increase was to be contained, and possibly avoided altogether.¹⁴

The free market had disappeared. Only the State remained, with its proper agenda, together with the élite of bureaucrats, entrusted with the task to accomplish this long-standing mission.

4. Finmare: the final settlement

The final outcome was a system made of 105 shipping lines, covering more than 10 million miles of sea, performed by more than 200 ships of a total tonnage of more than 1.250.000 dtw. Such a system was incompatible to the principles of the open market, because it met objectives designed at Finmare only on the basis of theoretical reasonings, and it was regulated by special legislation enacted by the government, regardless of the load actually carried by the ships, or the supply-demand conditions. Any cost not covered by revenues would be reimbursed by the State, through a system of special grants.¹⁵ Along this perspective, the idea of business disappeared, giving way to a public service extended to the whole field of transportation by land, by sea and after the 1939 reform, also by air.¹⁶

The magnitude of the operative field assigned to the Finmare organization does not seem to have been an accidental aspect inside the process of its institution, or a secondary byproduct, but it seems to have been one of the original concerns (and perhaps the more “technocratic” one) of the entire project.

Specifically, the Finmare reform particularly emphasized on two strategic elements: the intangible assets and a long-term perspective. For shipping companies, the value-creation process is usually linked to the development of a specific know-how (depending on the area of activity, both in terms of market and geography) and to its effective involvement in the institutional and cultural environment of the countries potentially interested in its services. In order to

---

14. Ibidem: «a) dell'assoluta e inderogabile necessità di dare ai servizi un assetto che mantenga alto in ogni mare il prestigio della bandiera italiana e lo difenda contro i sempre rinnovati attacchi della inasprita concorrenza internazionale; e ciò soprattutto in un momento nel quale il mondo guarda all'Italia che si affaccia con nuova fisionomia sulle grandi vie marittime imperiali, sulle quali intende affermare decisamente la sua potenza; b) della necessità, ugualmente assoluta ed inderogabile, di contenere quanto più possibile lo sforzo finanziario a carico del bilancio dello Stato. Si ricorderà che fu già enunciato che, se i servizi avessero dovuto continuare pur nelle mutate condizioni economiche mondiali, con l'ordinamento attuale, lo Stato non avrebbe potuto evitare un sensibilissimo aumento di spesa; si trattava dunque di contenere tale aumento e possibilmente evitarlo del tutto».

15. Marco Doria, «I trasporti marittimi, la siderurgia», in: *Storia dell'Iri*, v. 1, Dalle origini al dopoguerra, Valerio Castronovo (ed.), Laterza, Roma-Bari 2012, p. 329-358.

16. In 1939 a new state-owned airline company was founded (Linee Aeree Transcontinentali Italiane, Lati), for transatlantic connections. Lati was a development of another state-owned airline company, Ala Littoria, founded in 1934 for European and Imperial connections.

---

obtain a good result, a shipping company has to create a network of agents, creative marketing and sale capabilities, together with solid relations with customers. All these assets are quite difficult to acquire and very easy to lose. A good degree of far-sightedness was therefore imperative.

Following a substantially nonlinear path, the creation of Finmare and the contemporary legitimating process of a self-organized and self-controlling élite of bureaucrats at the head of the new holding company was the best political choice available, to achieve a secure and stable balance between expenses on the one hand, and the provision of a service considered essential for the national economy on the other.

Fascist politicians were perfectly aware of the importance of the movement underway, and granted liberties to the technicians, also in consideration of the «very important material and moral interests [involved], even compared to maritime passenger fleets of other nations, protected and supported by their governments» as was said in 1933 by a government decree.¹⁷

Even the Duce gave a speech in favor of revitalizing the nation's merchant marine, but the entire process to elaborate a new scheme for the indispensable state subsidies was kept inside the Iri, not in the Government offices.

It was at this stage that the technocrats used the political value of the reform to achieve their goals of streamlining the system's governance, along with some personal benefits, such as an almost completely autonomous decision-making responsibility, together with the guarantee that public funding would be proportionate to the needs of the companies, not the reverse. Such a group of experts had a clear mission: to create a solid self-justification, and to make sure that only a limited group of people possessed the indispensable skills to accomplish this fundamental assignment. As was said at the beginning of an internal memorandum, «For our country, maritime communications represent a fundamental interest, and the rational improvement of the merchant marine is essential because, with minimal financial support, the Nation can have an instrument in the service of its life, its defense and its development».¹⁸

Everyone can recognize a clear nationalistic echo in these words, repeatedly confirmed in other IRI documents, presumably directed to the Government offices. The aim was to convince the politicians about the ability of technicians not only to solve the difficult situation, but also to re-establish the Italian liner shipping, together with the image of the nation's economic potential.

The task that Finmare managers gave themselves was of a hybrid nature. Economic means were intended as tools to fight a political confrontation among

---

17. Inter-ministerial decree, September 20th, 1933, in: Iri historical archive, black series, folder n. 45.

18. «Le comunicazioni marittime rappresentano per il nostro Paese un interesse fondamentale ed il potenziamento razionale della marina Mercantile è indispensabile perché, con il minimo sforzo finanziario, la Nazione possa disporre di un mezzo adeguato alle necessità della sua vita, della sua difesa e del suo sviluppo». Memo *La Marina Mercantile di linea considerata quale industria-chiave*, dated 26.04.1936, in: Iri historical archive, black series, folder n. 45.

Nations, to survive very difficult times. As was said in another memorandum, «It is a battle fought every day, and it's only partly an economic battle, largely political, because none of the routes under consideration is abandoned to the free play of economic advantage: They are almost always lines subsidized in all ways by their Governments, anxious to maintain, or to impose ex novo, a prestigious position for their national flags».¹⁹

Along this perspective, all three actors involved found their respective role, and a legitimation of their positions towards the outside world. The starting point was the typical nationalistic-fascist assumption that international relations are perpetually unstable and competitive, and that stronger Nations need to be economically self-sufficient if they have to survive and prosper in a hostile international environment. Consequently, the IRI technocracy undertook the task of ensuring the operative conditions for a solid and independent position of Italy in the international economy. The politicians accepted their exclusion from what was considered a purely technical field of operations. Finally, the State Treasury was given the completely subordinate task of financially supporting those initiatives. In exchange, the technocrats assured that the operating cost of the new system would be the cheapest possible, and that the entire national economy would gain a service that the poor national market was unable to grant in those years.

Finmare was actually a hybrid: a company wholly owned by the state, but working along quasi-market criteria, within a highly competitive sector, as the international ocean freight market. The experience of Finmare can be presented as an example of relative efficiency in managing a service of primary importance for the national economy, both in overcoming the crisis following the Wall Street crash, and during the complete reconstruction of the national fleet after the Italian defeat in World War II. In fact, Finmare was an important tool for the development of the national economy, especially during the 1950s and 1960s, reaching significant results from the budget point of view, as well as promoting abroad a positive image of the country.

In June 1940, Italy entered World War II. In their annual report for 1942, the Finmare leaders incorporated some significant sentences, casting light on their real intentions. It must be said that, at that time, Italy had difficulties in waging the war and the certainty that there would not be the hoped-for victory. In their report, the Finmare executives painted a picture in which there was no reference to the "enemy", nor war that would result in its complete destruction. They talked instead of the economic spaces that would develop across the

---

19. «È una battaglia che si combatte tutti i giorni ed è una battaglia solo in parte economica, in gran parte politica, perché nessuna delle linee considerate è abbandonata al libero gioco della convenienza economica: si tratta quasi sempre di linee sussidiate in tutti i modi dai rispettivi Governi, desiderosi di mantenere, o di imporre ex novo, situazioni di prestigio di bandiere nazionali». *Memo Il finanziamento del programma del nuovo assetto dei servizi marittimi di linea*, dated Rome 20.11.1936, in: Iri historical archive, black series, folder n. 45.

---

conflict, pondering the postwar period, safeguarding in the first place the fleet, but also the relationships, conveniences and the whole system of business and trade, once the storm had passed. A part of the fleet had to go through the war almost disguised in some way, in order to be ready at the appropriate time.²⁰

All traces of fascism had been erased, and only the rational and technical superiority of Finmare was there to provide a vital service to a national economy like the Italian, structurally dependent on foreign markets for its supplies and diffusion of its production.

The most interesting aspect is that such a system lasted almost unchanged for more than 30 years, surviving the war and effectively helping the Italian economic growth in the 1950s and early 1960s, during the years of the “economic miracle”.

5. A case of success?

In the above case study, the usual interaction between the supply and demand equilibrium and the so-called network effects was complicated by the overload of political externalities that the maritime system possessed in Italy during those years. The typical aspect of the national transport system remained unchanged in its shape (in fact there was no direct relationship between the state shipping companies and their customers, even when they were other State-owned enterprises, as was typical under free market conditions), but it was substantially overturned.

Unlike a system of semi-independent transport companies subjected to the need to find only inside the market sufficient business to survive, the Finmare system, in contrast, ensured the survival of firms not only thanks to state funds (after all, such a system was neither new, nor typical of Italy during the fascist period), but by linking them to the importance of the complex political mission entrusted to Finmare, a political mission endowed with a lot of non-economic aspirations.

An important consequence was the virtual elimination of any competition, at least on the domestic market, to ensure to the public shipping companies every opportunity freights, therefore enabling them to confront the international competition starting from a dumping advantage.

The relationship between national economy and state-owned navigation was beneficial for both sides for some decades, until the whole transformation of the global maritime market during the 1960s led to a complete reversal of terms. In fact, the Finmare reform survived Fascism, till 1962 without changes, and continued till the 1970s with minor adaptations.

Until then, Finmare continued to carry on its services at the expenses of the national economic system, when it became too large (and socially too important) to be resized and restored to the conditions of a sound budgetary

---

20. Finmare, *Bilancio 1942*, p. 7-8.

---

equilibrium.

We could almost say that the disruption of the traditional system of mutual interrelationship between the transport system and national economy prevented the first to evolve at the same speed as the second, creating a gradually increasing imbalance that had to be financed by public funds until it came to a point of rupture in less than twenty years, between the mid-1970s and the 1990s. The Finmare crisis, and its liquidation in 1999, led not only to the complete disappearance of state-owned navigation, but also to a significant decline of the entire Italian maritime presence in the world.

Statistical appendix

Table 1
Maritime steam and motor fleets: world and some countries (000 dwt)

		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
		t.	%	t.	%	t.	%	t.	%	t.	%	t.	%
World	steam	56.427		53.753		52.422		51.714		51.523		51.637	
	motor	10.200		10.505		11.305		12.291		13.749		15.233	
Italy	steam	2.486	4,41	2.253	4,19	2.197	4,2	2.412	4,7	2.522	4,9	2.579	5,0
	motor	607	5,95	622	5,86	641	5,7	645	5,2	653	4,7	680	4,5
France	steam	3.237	5,74	3.010	5,60	2.745	5,2	2.681	5,2	2.519	4,9	2.536	4,9
	motor	233	2,28	249	2,35	244	2,2	292	2,4	325	2,4	345	2,3
Germany	steam	3.218	5,70	3.009	5,60	3.009	5,7	2.923	5,7	3.051	5,9	3.187	6,2
	motor	670	6,57	671	6,33	685	6,1	785	6,4	877	6,4	1.045	6,9
Greece	steam	1.411	2,50	1.502	2,79	1.706	3,3	1.793	3,5	1.842	3,6	1.868	3,6
	Motor	6	0,06	5	0,05	5	--	8	0,1	13	0,1	21	0,1
Japan	steam	3.649	6,47	3.365	6,26	3.254	6,2	3.248	6,3	3.362	6,5	3.722	7,2
	Motor	609	5,97	708	6,68	832	7,4	968	7,9	1.113	8,1	1.285	8,4
UK and Ireland	steam	15.977	28,31	14.913	27,74	14.412	27,5	14.001	27,1	13.701	26,6	13.621	26,4
	Motor	2.615	25,64	2717	23,62	2856	28,5	3.182	25,9	3.735	27,2	4.054	26,6

Source: Istat, *Annuario statistico italiano*, various years

Table 2
Italian maritime economy: ships and cargoes in national ports

year	Ships entered in Italian ports (000 tsn)				Freight loaded/unloaded (000 t)				Cargo bay use	
	Italian	Foreign	total	% lt.	Italian	Foreign	total	% lt.	Italian	Foreign
1921	64.520	19.610	84.130	76,69	12.329	7.851	20.180	61,10	19,11	40,04
1922	74.122	22.185	96.307	76,96	13.821	9.659	23.480	58,86	18,65	43,54
1923	72.717	24.392	97.109	74,88	16.630	10.885	27.515	60,44	22,87	44,63
1924	80.083	28.874	108.957	73,50	18.357	13.453	31.810	57,71	22,92	46,59
1925	89.784	30.429	120.213	74,69	21.318	12.999	34.317	62,12	23,74	42,72
1926	100.106	27.588	127.694	78,40	22.480	10.256	32.736	68,67	22,46	37,18
1927	104.209	31.185	135.528	76,89	23.049	12.126	35.175	65,53	22,12	38,88
1928	113.209	32.852	146.061	77,51	23.853	12.925	36.778	64,86	21,07	39,34
1929	122.479	32.832	155.311	78,86	25.617	12.726	38.343	66,81	20,92	38,76
1930	125.339	33.914	159.253	78,70	23.868	13.100	36.968	64,56	19,04	38,63
1931	127.133	32.502	159.615	79,65	21.297	12.205	33.502	63,57	16,75	37,55
1932	130.102	31.364	161.466	80,58	20.050	11.023	31.073	64,53	15,41	35,15
1933	139.649	32.606	172.255	81,07	22.052	11.621	33.672	65,49	15,79	35,64
1934	146.374	36.992	183.366	79,83	25.631	14.142	39.772	64,44	17,51	38,23
1935	140.997	36.357	177.354	79,50	26.154	15.485	41.639	62,81	18,55	42,59
1936	140.638	21.924	162.562	86,51	27.816	8.579	36.395	76,43	19,78	39,13
1937	149.065	26.534	175.599	84,89	33.731	10.540	44.271	76,19	22,63	39,72
1938	159.389	25.986	185.375	85,98	35.791	8.026	43.815	81,69	22,46	30,89

Table 3
International sea freight index

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Economist	93	88	85	86	87	98	149	114
Lloyd's List	72	67	65	66	66	77	115	91
Chamber of Shipping	20	19	18	19	19	23	35	---

Table 4
Consistency of the overall movement of merchant vessels and ships, by navigation type

anni	Ships				Ships arrived							
	Mechanic propulsion		Sail	total	International routes			Italian flag			National	
	n.	Tonn. (dwt)	n.	n.	n.	Tonn. (dwt)	n.	Tonn. (dwt)	n.	Tonn. (dwt)	n.	Tonn. (dwt)
1926	1410	1877366	3089	154809	239796	63796	21672	29547	12644	15925	218124	34249
1927	1424	1946209	3000	151793	243184	67854	21628	32605	12344	17232	221350	35249
1928	1454	2009690	2827	143952	248177	73055	22644	35363	13173	19114	225533	37692
1929	1398	1918073	2690	135383	251690	77715	22855	36677	13685	20424	228835	41038
1930	1434	1990366	2629	127583	251708	79732	22979	37909	13528	21222	228729	41823
1931	1443	2043273	2562	120741	248119	79899	21028	35314	11998	19362	227091	44585
1932	1407	2050743	2482	119837	252653	80815	20080	34398	11529	19014	232573	46417
1933	1342	1867442	2353	115820	259950	86249	23342	37309	13179	21265	236608	48940
1934	1301	1775776	2261	112249	274155	91705	24781	39987	13367	21822	249374	51718
1935	1295	1847753	2197	108531	262232	88716	22437	38655	12111	20732	239795	50061
1936	1284	1832487	2093	103576	270749	81361	14070	29489	8396	18706	256679	51872
1937	1335	1876316	2161	101606	264054	87817	18767	35394	11156	22414	245287	52423
1938	1346	1940403	2263	98699	261542	93290	19061	37265	11897	24803	242481	56025
1939	1361	1997525	2367	99352	242675	85762	18362	35502	12351	25235	224313	50370
1940	1341	3352504	2403	144939	151710	43558	8736	13820	6472	10649	142974	29738

Source: ISTAT, *Sommario di statistiche storiche 1926-1985*, Rome, p. 283

Table 5
Passenger movement, by port (000)

years	Passengers unboarded				Passengers boarded				
	Total	From foreign ports		From national ports	total	To foreign ports		To national ports	
			Italian flag			% Italian flag			Italian flag
1926	4324	166	118	71,08	4347	205	167	81,46	4142
1927	4108	184	137	74,46	4164	225	180	80,00	3939
1928	4525	188	133	70,74	4527	189	144	76,19	4338
1929	4739	200	147	73,50	4743	203	158	77,83	4540
1930	4778	194	137	70,62	4758	193	146	75,65	4565
1931	4667	154	109	70,78	4647	148	106	71,62	4499
1932	4213	152	109	71,71	4187	123	91	73,98	4064
1933	3515	163	112	68,71	3512	138	98	71,01	3374
1934	3547	170	114	67,06	3548	159	115	72,33	3389
1935	3767	145	100	68,97	3812	175	133	76,00	3637
1936	4167	185	145	78,38	4136	167	135	80,84	3969
1937	4568	255	203	79,61	4547	245	205	83,67	4302
1938	4689	269	203	75,46	4698	272	212	77,94	4428
1939	4324	296	258	87,16	4360	328	284	86,59	4032
1940	2752	141	133	94,33	2775	162	145	89,51	2613

Σπύρος Δημανόπουλος

Η ανάπτυξη της επιχειρηματικής ομάδας των ξενοδόχων του νομού Ηρακλείου, 1970 – 1980

Εισαγωγή

Το ζήτημα που εξετάζεται είναι η συγκρότηση του μεγάλου ιδιωτικού ξενοδοχειακού κεφαλαίου από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 στο νομό Ηρακλείου. Πρόκειται για μια διαδικασία που πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του κράτους, με προοπτική την ανάπτυξη μαζικού τουρισμού για την ενίσχυση του ισοζυγίου πληρωμών και την εισροή συναλλάγματος. Ο περιηγητικός τουρισμός που αρχίζει τη δεκαετία του '30, με σκοπό την επίσκεψη των περιήγημων αρχαιολογικών χώρων της Κνωσού και της Φαιστού, έπρεπε να μετεξελιχθεί, όπως έγινε στην υπόλοιπη χώρα και σε όλη την Μεσόγειο, σε μαζικό τουρισμό αναψυχής προσανατολισμένο προς την τουριστική αγορά της βόρειας Ευρώπης.¹

---

* Θερμές ευχαριστίες στον προϊστάμενο της Περιφερειακής Υπηρεσίας Τουρισμού Κρήτης του ΕΟΤ κ. Αριστείδη Στρατάκη που έθεσε στη διάθεσή μου το αρχαιολογικό υλικό της διεύθυνσης και με καθοδήγησε στην αναζήτηση καθώς και στην Δρ. Στυλιανή Σταβέλα προϊσταμένη του τμήματος Τουριστικών Επαγγελματιών της ίδιας υπηρεσίας.

1. Για την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, βλ. Roger Bray and Vladimir Raitz, *Flight to the sun. The story of the holiday revolution*, Continuum, London-New York 2001, σ. 34-55· και για την εξέλιξη του περιηγητή σε παραθεριστή βλ. Jean-Didier Urbain, *Sur la Plage. Moeurs et coutumes balnéaires (XIX – XX siècles)*, Edition Payot & Rivages S.A, Παρίσι 1994. Για την ανάπτυξη του περιηγητισμού στα μινωικά αρχαία βλ. Ν. Μπαστουνόπουλος, «Πώς να βλέπετε την Ελλάδα, τουριστικό instantane», *Τραπεζική*, 30 (1937), σ. 43. Για την επίδραση των μινωικών αρχαίων στην ανάπτυξη του τουρισμού βλ. Duke Philip, *The tourists gaze, the Cretans glance. Archaeology and tourism on a Greek Island*, Left Coast Press, Καλιφόρνια 2007· και: Γ. Χαμπλάκης – Ν.

Η ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου, σε μια ακτίνα μερικών δεκάδων χιλιομέτρων γύρω από την πόλη, προσφερόταν για την ανάπτυξη μαζικού τουρισμού, λόγω των εκτεταμένων και κατάλληλων για κολύμβηση παραλιών, των καλών κλιματολογικών συνθηκών και της φυσικής ομορφιάς. Επιπλέον η πόλη του Ηρακλείου, ως το ανεπτυγμένο οικονομικό και διοικητικό κέντρο του νησιού, θα υποστήριζε τη χρηματοδότηση, την κατασκευή και τη λειτουργία των νέων ξενοδοχειακών και γενικά των τουριστικών υποδομών των παραλιών. Ταυτόχρονα στην πόλη βρισκόταν και το πιο ανεπτυγμένο εργατικό δυναμικό της ευρύτερης περιοχής. Παράλληλα όμως με την ενσωμάτωση του μαζικού τουρισμού των παραλιών στην οικονομία της πόλης, το ίδιο το Ηράκλειο εντάχθηκε στο σχέδιο της μαζικής τουριστικής ανάπτυξης με την κατασκευή μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων.

Οι νέοι μεγάλοι επενδυτές στην ανέγερση ξενοδοχείων στο νομό Ηρακλείου είτε δραστηριοποιούνται σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις στην υπόλοιπη Ελλάδα είτε είναι ντόπιοι επιχειρηματίες που δεν είχαν σχέση με τον τουρισμό, καθώς το υπάρχον ντόπιο ξενοδοχειακό κεφάλαιο αδυνατούσε να επενδύσει στο μαζικό τουρισμό λόγω μικρής συσσώρευσης.

Η γέννηση του νέου τοπικού κλάδου της οικονομίας, του μαζικού τουρισμού, πραγματοποιήθηκε μόνο με την κρατική παρέμβαση και υποστήριξη, καθώς οι ντόπιοι επιχειρηματίες που ανέλαβαν και το κύριο βάρος της ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού ήταν αντιμέτωποι με μια νέα άγνωστη καινοτόμο οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ρευστότητας που παρουσιάζει ο τουρισμός. Αντίστοιχα προβλήματα έλλειψης επαγγελματικών δεξιοτήτων είχε και το εργατικό δυναμικό, αφού δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο και στις υπηρεσίες, άσχετες με τον τουρισμό, και κυρίως σε μικρές και μεγάλες μεταποιητικές επιχειρήσεις αγροτικών ιδίως προϊόντων. Επιπλέον οι αυξημένοι επιχειρηματικοί κίνδυνοι καλύφτηκαν σε ένα βαθμό από το κράτος με χαμηλότοκα και μακροχρόνια δάνεια καθώς και με τις εγγυήσεις του προς τις τράπεζες. Η έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων αντιμετωπίστηκε με επίσης μεγάλους για την εποχή δανεισμούς σε σχέση με τα ίδια κεφάλαια.

Ο ΕΟΤ ήταν η κρατική υπηρεσία που ένωνε το κεφάλαιο με την εργασία όχι μόνο για την πραγματοποίηση αλλά και για τη λειτουργία των επενδύσεων. Η νέα χωροταξία και αρχιτεκτονική της ενιαίας ξενοδοχειακής μονάδας καθ' ύψος μαζί με τα οριζοντίως εκτεταμένα μπανγκαλόουζ, η τεχνικοοικονομική μελέτη της επένδυσης, όπως η εκτίμηση του κόστους των παγίων και των μισθών, καθώς και η κερδοφορία, η αποπληρωμή των δανείων και η απόσβεση του κεφαλαίου αλλά ακόμα και η οργάνωση της λειτουργίας των νέων μεγάλων ξενοδοχειακών παραλιακών μονάδων και μπανγκαλόουζ, αλλά και αυτών της πόλης, υποδεικνύονταν, υποστηρίζονταν και εγκρίνονταν κεντρικά από τον ΕΟΤ και όχι από τις τοπικές πολεοδομίες και υπηρεσίες που δεν είχαν έλθει σε επαφή με τέτοιου είδους μεγάλα έργα και επενδύσεις. Ο ΕΟΤ ενέκρινε ακόμα και την πρόσληψη του διευθυντή του ξενοδοχείου, ο οποίος αναλάμβανε τα κύρια καθήκοντα εκπαίδευσης του

ανειδίκευτου προ-σωπικού με τις υποδείξεις και το συστηματικό έλεγχο του ΕΟΤ.

Η γη που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των πρώτων ξενοδοχείων στις παραλίες εκτός Ηρακλείου ήταν σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειμμένη και επομένως χέρσα. Μόνο μετά το 1965, αφού κατασκευάστηκαν τα πρώτα παραλιακά ξενοδοχεία, η γη εντάσσεται στον οικονομικό κύκλο ως κεφάλαιο και συγκροτείται η αγορά «παραθαλασσιών γηπέδων» με αυξημένη φυσικά γαιοπρόσοδο. Το γεγονός αυτό επέτρεψε την ανάπτυξη σε μεγάλες επιφάνειες των πρώτων ξενοδοχειακών μονάδων και των μπανγκαλόουζ στις παραλίες, αντίθετα με την πόλη, όπου η αξία της γης ήταν πολλαπλάσια και η οικοδόμηση πραγματοποιήθηκε καθ' ύψος.

Η επιτυχία του εγχειρήματος, να δημιουργηθούν μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες με την υποστήριξη και καθοδήγηση του κράτους, δεν εξασφάλιζε προφανώς τη συνέχεια για ένα μοντέλο τουρισμού βασιζόμενο στη μεγάλη ξενοδοχειακή μονάδα με τις οικονομίες κλίμακας και τις πλούσιες και φτηνές υπηρεσίες που μπορούν αυτές μοναδικά να προσφέρουν.

Το περιβάλλον των νέων επενδύσεων του μαζικού τουρισμού

Η περιοχή του Ηρακλείου συγκροτεί ιδιαίτερο παράδειγμα καθώς η τουριστική ανάπτυξη επιδρά σε μια κοινωνία με σχετικά ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό το Ηράκλειο διαφέρει από περιοχές όπου η τουριστική ανάπτυξη επιδρά σε οικονομίες αυτοκατανάλωσης με μικρό βαθμό εκκρηματισμού και περιορισμένες ανταλλαγές.

Πρώτα θα εξετάσουμε την υπάρχουσα τουριστική επένδυση, πριν τις νέες επενδύσεις του μαζικού τουρισμού, και στη συνέχεια το γενικό οικονομικό περιβάλλον. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το ξενοδοχειακό δυναμικό της πόλης του Ηρακλείου είναι 22 μικρές μονάδες στις οποίες πρέπει να προσθέσουμε και 4 πανδοχεία στα κεφαλοχώρια του νομού (Καστέλλι, Αρκαλοχώρι και Μοίρες). Οι μονάδες αυτές αποτελούν μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις με χαμηλές προδιαγραφές παροχής υπηρεσιών. Πρόκειται είτε για προπολεμικά κτίρια (κάποια χρονολογούνται από τις αρχές του αιώνα) που είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους ως ξενοδοχεία στη διάρκεια του μεσοπολέμου είτε για οικίες που μετατρέπονταν σε ξενοδοχεία με την αποκατάσταση των ζημιών του πολέμου.²

Η τοποθεσία των ξενοδοχείων κοντά στις βασικές εισόδους της πόλης (από την ύπαιθρο και το λιμάνι) όπως και δίπλα στην αγορά επιβεβαιώνει το γεγονός ότι πελάτες των ξενοδοχείων αυτών είναι κυρίως κάτοικοι της υπαίθρου και έμποροι που έρχονται στην πόλη για δουλειές και δευτερευόντως τουρίστες αλλά και ντόπιοι περιηγητές.³

Μεταπολεμικά το κρατικό ενδιαφέρον για την προώθηση του τουρισμού στο νομό ξεκινά το 1949 με την ίδρυση της Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου

---

2. Αστέριος Γ. Τσιουκάρης, *Η οικονομική κατάσταση των ξενοδοχείων προπολεμικώς και τώρα, 1939 – 1947 και Οδηγός Ξενοδοχείων της Ελλάδος*, Γ. Α. Ζαχαράτος (επιμ.), Προπομπός, σειρά: Αρχείο Ελληνικού Τουρισμού – 1, Αθήνα 2006, σ. 73-80.

3. *Τουριστικός και Ξενοδοχειακός Οδηγός της Ελλάδας*, Έκδοσις Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα 1954, σ. 219-220.

(TETH). Την ίδια εποχή η υποδομή του περιηγητικού τουρισμού στο νομό περιορίζεται στα περίπτερα που υπάρχουν στους περίφημους αρχαιολογικούς χώρους της Κνωσού και της Φαιστού και στο αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου, που χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1930.⁴ Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950 η κρατική παρέμβαση περιορίζεται σε μικρά έργα εξωραϊσμού και βελτιώσεων των υφισταμένων υποδομών.⁵

Η δημόσια συζήτηση για τα δημόσια έργα στο νομό εμφανίζεται στις τοπικές εφημερίδες μόνο μετά το 1955 και πυκνώνει τα επόμενα χρόνια.⁶ Το 1958 ολοκληρώνεται η αποκατάσταση και η ανάδειξη ενετικού μνημείου στο κέντρο της πόλης και ξεκινά η αντιπαράθεση για τη συντήρηση ή μη των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης.⁷ Το 1964 ξεκινά η ανέγερση του κρατικού Ξενία στην πόλη και τον επόμενο χρόνο ακολουθεί το Μοτέλ Ξενία στην παράλια περιοχή ανατολικά του Ηρακλείου (Καρτερός). Πρόκειται για το πρώτο συγκρότημα μαζικού παραθεριστικού τουρισμού, με τη δημιουργία πλαζ με σύγχρονες λουτρικές εγκαταστάσεις. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 εκδίδονται πλήθος μελετών για την τουριστική ανάπτυξη του νησιού και περιοχών του νομού.⁸ Μετά από το 1965 η ιδιωτική επένδυση στην ανέγερση ξενοδοχείων αυξάνεται. Αφετηρία της διαδικασίας είναι η ανέγερση στην πόλη δυο μεγάλων, με υψηλές προδιαγραφές ξενοδοχειακών μονάδων, του Ασόρια και του Ατλαντίς (ακριβώς δίπλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο), που εξυπηρετούν το διογκωμένο πια περιηγητικό τουρισμό, παράγοντα διαφήμισης της χώρας και της περιοχής. Η ανέγερση μονάδων στην πόλη θα επιταχυνθεί και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970.⁹

Όστόσο η χωρική συγκέντρωση των ξενοδοχείων αλλάζει με την κατασκευή μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων στις παραλίες. Η πόλη χάνει την πρωτοκαθε-

4. Κρήτη, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» Α.Ε, σειρά: Οδηγοί Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1930, σ. 29-40.

5. Γεώργιος Σπυρ. Ζάρκος, *Η τουριστική αξιοποίηση της Κρήτης*, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις, Διεύθυνσις Επεξεργασίας Προγράμματος, Αθήνα 1962, σ. 5-14. Την επίβλεψη και φροντίδα των υπάρχουσών υποδομών και τα έργα εξωραϊσμού αναλαμβάνει η Τοπική Επιτροπή Τουρισμού η οποία χρηματοδοτείται από τη Γενική Γραμματεία Τουρισμού. Για τα έργα που εκτελέστηκαν μέχρι και το 1963 αντλούμε πληροφορίες από τα ανέκδοτα χειρόγραφα πρακτικά της Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, βλ. TETH, Πρακτικών συνεδριάσεων Τοπικής Επιτροπής Τουρισμού Ηρακλείου, 1949-1963.

6. Ενδεικτικό του γεγονότος είναι και η έκδοση περιοδικού από το 1959 με τίτλο *Τουριστική Κρήτη*. Στις σελίδες του γίνεται πολύ συχνά λόγος για την αδιαφορία των αρχών για δημόσια έργα στην Κρήτη. Ενδεικτικά βλ. Γ. Κατσανεβάκης, «Η προσπάθειά μας», *Τουριστική Κρήτη*, 1 (1959), σ. 1-3. Ι. Μανωλικάκης, «Ανεκμετάλλευτη τουριστικός η Κρήτη παρά την ομορφιά και τα μνημεία της», *Τουριστική Κρήτη*, 1 (1959), σ. 12 - 14. Γ. Κατσανεβάκης, «Το χρέος του Κράτους», *Τουριστική Κρήτη*, 4-5 (1959), σ. 1-2.

7. Στυλιανός Αλεξίου και Κωνσταντίνος Λασιθιωτάκης, *Η αποκατάσταση του ναού του Αγίου Μάρκου του Χάνδακος*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1958.

8. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες μελέτες: Π. Α. Τσολάκη - Α. Ι. Ζάννου, *Χερσόνησος - Μάλλια, μελέτη τουριστικής ανάπτυξεως*, Υπουργείον Συντονισμού - ΥΠΑΚ, Αθήνα 1967. Και: Αριστομένης Προβελέγγιος, *Ρυθμιστικόν σχέδιον Ηρακλείου*, Υπουργείον Συντονισμού, Διεύθυνσις Επεξεργασίας Προγράμματος,, ΥΠΑΚ, Αθήνα 1967.

9. Β. Σκαφίδα-Πετρακογιώργη, *Η τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης*, Υπουργείο Συντονισμού - ΥΠΑΚ, Ηράκλειο 1977, σ. 9-20.

δρία της σε αριθμό κλινών και ξενοδοχείων, καθώς ο μαζικός τουρισμός αναπτύσσεται ραγδαία δίπλα στον περιηγητικό τουρισμό, που φθίνει διαρκώς. Οι νέες μονάδες (ξενοδοχεία και μπανγκαλόου) συγκεντρώνονται στις παράλιες περιοχές ανατολικά και δυτικά της πόλης (Χερσόνησος, Μάλια, Σταλίδα, Αμμουδάρα, Αγία Πελαγία). Μια σειρά από ποσοτικούς δείκτες βεβαιώνουν ότι ο τουρισμός αρχίζει να λειτουργεί με όρους μαζικής αγοράς. Από το 1970 και μετά έχουμε μεγάλο άλμα στις αφίξεις, ενώ από το 1972 ολοκληρώνεται η επέκταση του αεροδρομίου και ξεκινούν οι αφίξεις με το σύστημα charter.¹⁰ Το 1968 συγκροτείται η Ένωση Ξενοδόχων νομού Ηρακλείου της οποίας η συντριπτική πλειοψηφία των μελών είναι ιδιοκτήτες των ξενοδοχείων εκτός πόλης.¹¹

Στη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960 η παραγωγή του νομού στηρίζεται στον εξαγωγικό προσανατολισμό του πρωτογενούς τομέα (σταφίδα, σταφύλια, λάδι, κρασί). Η πόλη του Ηρακλείου διαθέτει μεγάλη σε όγκο και ανθούσα ελαφρά μεταποίηση. Πρόκειται για βιομηχανία εντάσεως εργασίας, με χαμηλό δηλαδή βαθμό τεχνολογικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Οι μονάδες με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ιπποδύναμης και εργασίας είναι αυτές της μεταποίησης αγροτικών προϊόντων που αποσκοπούν σε εξαγωγές (σταφιδεργαστάσια) και οι μονάδες που υποστηρίζουν την εξαγωγική δραστηριότητα (π.χ. κατασκευή ξύλινων κιβωτίων για την σταφίδα και τα σταφύλια). Οι μονάδες αυτές εργάζονται εποχικά και δημιουργούν μεγάλη ζήτηση εργασίας στην περίοδο μετά τη συγκομιδή των αμπελιών (Οκτώβριος – Φεβρουάριος).¹² Στο πλαίσιο αυτό η οικονομία της πόλης λειτουργεί συμπληρωματικά προς την οικονομία της υπαίθρου. Το πλεονάζον εργατικό δυναμικό της υπαίθρου, που μετά τη συγκομιδή των προϊόντων δυσκολεύεται να βρει εργασία (ή υποαπασχολείται) στις δομές της αγροτικής οικονομίας, βρίσκει διέξοδο στις μονάδες μεταποίησης της πόλης.¹³

Η πρόκληση για την υλοποίηση του κρατικού σχεδιασμού για τον μαζικό τουρισμό στην περιοχή αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον αφού (1) οι δεξιότητες της εργατικής δύναμης απέχουν κατά πολύ από τις ειδικές δεξιότητες των ξενοδοχειακών υπηρεσιών, (2) το ντόπιο βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο δεν επενδύει στις νέες ξενοδοχειακές μονάδες, αφού έχει εξασφαλισμένα κέρδη από τις παραδοσιακές του επιχειρήσεις, (3) οι ντόπιοι επιχειρηματίες στους οποίους θα στηριχτεί μελλοντικά ο μαζικός τουρισμός δε διαθέτουν πείρα για την οργάνωση και λειτουργία τέτοιου είδους επιχειρήσεων.

Τα βασικά ερωτήματα που θα προσπαθήσω να απαντήσω στη συνέχεια είναι τα εξής: Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των νέων τουριστικών επενδύσεων; Ποιο είναι

10. Στο ίδιο, σ. 21 - 22.

11. Για την Ένωση Ξενοδόχων (1968) και τα μέλη της Βλ. στο αταξινόμητο υλικό του αρχείου της Ένωσης: Ένωση Ξενοδόχων Ηρακλείου, Βιβλίον μπηρών μελών της Ενώσεως Ξενοδόχων Νομού Ηρακλείου, 1968 - 1980.

12. Ιωάννης Γρ. Νιωτάκης, *Οικονομική Έρευνα της Κρήτης*, Ο Προμηθεύς, Ηράκλειο 1958, σ. 120-135. Επίσης: Ελ. Λαγκωνάκης και Γ. Γωνιατάκης, *Η βιομηχανία στην περιφέρεια Κρήτης από το έτος 1963 έως σήμερα*, Υπουργείο Συντονισμού-ΥΠΑΚ, Ηράκλειο 1977, σ. 7-10.

13. Ι. Ε. Μαυρομάτης, *Δομαί, λειτουργικότητα και ανάπτυξεις της Κρητικής οικονομίας, 1951-1971*, Υπουργείου Συντονισμού-ΥΠΑΚ, Ηράκλειο 1977, σ. 93-102.

το επιχειρηματικό προφίλ των ατόμων που εμπλέκονται στις τουριστικές επενδύσεις; Πότε συγκροτείται η αγορά γαιών για τουριστικές επενδύσεις; Τι διαπραγματεύονται οι επιχειρηματίες-επενδυτές με το κράτος;

Για να αντιμετωπίσουμε τα προηγούμενα ερωτήματα θα στηριχτούμε στην αλληλογραφία ξενοδοχειακών επιχειρήσεων με τις υπηρεσίες του ΕΟΤ και με τα τραπεζικά ιδρύματα. Το δείγμα που χρησιμοποιώ συγκροτείται με βάση τα εξής κριτήρια: να είναι αντιπροσωπευτικό της χωρικής εξάπλωσης των τουριστικών μονάδων στο επίπεδο του νομού (πόλη-παραλιακές περιοχές), να περιλαμβάνει μονάδες σχετικά μεγάλου μεγέθους και επιπλέον οι μονάδες αυτές να είναι από τις πρώτες χρονικά που ανεγείρονται στην συγκεκριμένη περιοχή. Με τα κριτήρια αυτά επιλέγουμε 5 ξενοδοχεία, 3 από την περιοχή Σταλίδας-Μαλίων (Μπλου Ση, Κέρνος, Ίκαρος), 1 ξενοδοχείο της πόλης του Ηρακλείου (Ατλαντίς) και 1 από την περιοχή Γαζίου (στα δυτικά της πόλης το Απολλωνία).

Τα χαρακτηριστικά των νέων ξενοδοχειακών μονάδων

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ιδιωτικών επενδύσεων για την ανέγερση ξενοδοχειακών συγκροτημάτων, μετά το 1965, είναι το μεγάλο μέγεθος, η κατασκευή μπανγκαλόου που απαιτούν ακόμα μεγαλύτερα «γήπεδα», η ειδική αρχιτεκτονική χωροταξία και τεχνογνωσία για την οργάνωση της ζωής σ' αυτά.

Το μεγαλύτερο μέρος του όγκου της συνολικής επένδυσης είναι το κόστος των οικοδομικών εργασιών. Αν θεωρήσουμε ένδειξη το μέρος του κόστους της επένδυσης που απορροφούν οι κτιριακές εγκαταστάσεις (δεν είναι απόλυτη ένδειξη καθώς οικοδομικές εργασίες απαιτούνται και σε άλλα μέρη του ξενοδοχείου) θα διαπιστώσουμε ότι με βάση το δείγμα μας απορροφούν ένα ποσοστό της συνολική επένδυσης που κυμαίνεται μεταξύ 55% και 78%.

Πίνακας 1

Κόστος κτιριακών εγκαταστάσεων σε εκατομμύρια δραχμές

Ξενοδοχεία	Ατλαντίς	Μπλου Ση	Κέρνος	Ίκαρος	Απολλωνία
Κόστος κτιριακών εγκαταστάσεων	14,1	3,2	48,8	40	49,5
Συνολικό κόστος επένδυσης	22,8	4,4	64,3	51,2	89,5
Ποσοστό (%) κόστους κτιριακών εγκαταστάσεων	62%	73%	76%	78%	55%

Πηγή: Αταξινόμητο αρχείο Περιφερειακής Υπηρεσίας Τουρισμού Κρήτης, φακ. Ατλαντίς, Μπλου Ση, Κέρνος, Ίκαρος Απολλωνία (επεξεργασία δική μου).

Οι νέες μονάδες που ανεγείρονται στην πόλη και στα παράλια υπερβαίνουν 3 και 4 φορές τη δυναμικότητα (κλίνες και δωμάτια) της υφισταμένης μέχρι τότε ξενοδοχειακής υποδομής. Ο παρακάτω πίνακας, που συγκρίνει τα παλαιότερα ξενοδοχεία μεγαλύτερης δυναμικότητας με τις νέες επενδύσεις (Ατλαντίς και Αστόρια), είναι ενδεικτικός (αφορά μόνο ξενοδοχεία πόλης).

Πίνακας 2
Δυναμικότητα των ξενοδοχείων της πόλης

Ξενοδοχείο	Κατηγορία	Δωμάτια	Κλίνες	Προσωπικό	1 ^ο έτος λειτουργίας
Αστήρ	A	37	70	13	1957
Κάντια	B	35	56	3	1950
Κοσμοπολίτ	B	36	59	4	1956
Αριάνε	B	25	43	2	1962
Ατλαντίς	B	130	221	70	1966
Αστόρια	A	145	278	59	1966

Πηγή: Αταξινόμητο αρχείο Περιφερειακής Υπηρεσίας Τουρισμού Κρήτης, φακ. Ατλαντίς, Αστόρια, Αριάνε, Κοσμοπολίτ, Αστήρ, Κάντια (επεξεργασία δική μου).

Λόγω της έλλειψης πείρας των ντόπιων κατασκευαστικών εταιρειών στην εκτέλεση αυτών των μεγάλων έργων, τις τεχνικές μελέτες αναλαμβάνουν αρχιτεκτονικά γραφεία και αρχιτέκτονες από την πρωτεύουσα που διαθέτουν εμπειρία. Όπως επίσης αναλαμβάνουν και την κατασκευή των κτισμάτων και τις οικοδομικές εργασίες γενικά τεχνικές εταιρείες από την Αθήνα με πείρα στην κατασκευή παρόμοιων έργων.¹⁴

Οι νέες μονάδες δεν περιορίζονται μόνο στην κάλυψη της ανάγκης μιας απλής διαμονής, όπως συνέβαινε κυρίως με τον αμιγή περιηγητικό τουρισμό, αλλά αποσκοπούν στην κάλυψη και άλλων νέων αναγκών, όπως η επιτόπου διατροφή, η ψυχαγωγία-διασκέδαση, η αισθητική περιποίηση, οι αγορές.

Έτσι στα δύο νέα ξενοδοχεία της πόλης, Αστόρια και Ατλαντίς, που παρέχουν σύγχρονες και ολοκληρωμένες υπηρεσίες υψηλού επιπέδου, αντιστοιχεί ένας εργαζόμενος ανά 3,86 κλίνες, ενώ στα παλιά, που χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σχεδόν ως καταλύματα, ένας εργαζόμενος ανά 10,36 κλίνες. Στα δύο αυτά ξενοδοχεία διαμορφώνονται χώροι όπως εστιατόρια, μπαρ, αίθουσα τσαγιού, κομμωτήρια, roof garden με πισίνα. Στο ξενοδοχείο Ατλαντίς το εστιατόριο καταλαμβάνει 230 τ.μ. όπως επίσης και το σαλόνι του μπαρ, 320 τ.μ. (και καλυμμένη βεράντα 146 τ.μ.).¹⁵ Η έκταση των αιθουσών αυτών, όπως και η οργάνωση της λειτουργίας τους με μέριμνα για υποστηρικτικούς χώρους (αποθήκες – φυγεία, χώροι προετοιμασίας φαγητών και εδεσμάτων), φανερώνουν την ανάπτυξη λειτουργιών που σχετίζονται με την παροχή υπηρεσιών εστίασης και ψυχαγωγίας σε μαζικό επίπεδο. Γενικά οι μονάδες αυτές κατασκευάζονται και οργανώνονται με σκοπό να ικανοποιήσουν με τις υπηρεσίες και τις παροχές τους ένα κοινό, που τα καταναλωτικά του πρότυπα έχουν διαμορφωθεί σε κοινωνίες με υψηλότερα επίπεδα διαβίωσης από αυτά της τοπικής κοινωνίας.

14. Βλ. ενδεικτικά Αταξινόμητο Αρχείο Περιφερειακής Υπηρεσία Τουρισμού Κρήτης (στο εξής Α.Π.Υ.Τ.Κ.), «Τεχνικά στοιχεία περί του προγραμματιζόμενου έργου και της καταλληλότητας του γπέδου», φακ. Κέρνος. Στο ίδιο «Τεχνική περιγραφή», φακ. Ικαρος Βιλατζ.

15. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Δελτίον Πληροφοριών Ξενοδοχείου», φακ. Αστόρια. Στο ίδιο «Δελτίον Πληροφοριών Ξενοδοχείου», φακ. Ατλαντίς.

Η προσφορά αυτού του είδους των μαζικών υπηρεσιών επιβάλλει τη σχεδίαση των ξενοδοχείων με τρόπο που να εγγυάται τη συνολική λειτουργικότητα των χώρων τους. Η μαζική κλίμακα των υπηρεσιών προϋποθέτει και τη συγκέντρωση εργασίας στις μονάδες αυτές. Έτσι η οργάνωση του χώρου πρέπει να εξασφαλίζει τη συνεργασία και μέσω αυτής την αποδοτικότητα της εργασίας οριοθετώντας το χρόνο εκτέλεσης των εργασιών και συντελώντας στην εξασφάλιση του αδιάκοπου ρυθμού εργασίας, περιορίζοντας το δυνατόν την επαφή με πελάτες και συναδέλφους.

Στα ξενοδοχεία της πόλης, όσο και σε αυτά των παράλιων περιοχών, η τροφοδοσία της μονάδας σε πρώτες ύλες για την εστίαση επιβάλλει επίσης την ανάλογη διαρρύθμιση του χώρου. Έτσι γεννιέται η χωροταξία της μαζικής εστίασης, κλάδος που απουσιάζει ακόμα και σήμερα από την εκπαίδευση. Ο χώρος οργανώνεται με τη μορφή «αλυσίδας» έτσι ώστε η πρόσβαση από τον χώρο εκφόρτωσης μέχρι και τον χώρο αποθήκευσης και έπειτα στο χώρο προετοιμασίας του γεύματος να απαιτεί τη λιγότερη δυνατή δαπάνη χρόνου και δύναμης και επομένως την ελαχιστοποίηση των χωρικών αποστάσεων και των κινήσεων των εργαζομένων. Η τεχνολογία της ψύξης και των εργαλείων μαζικής εστίασης αρχίζει να αναπτύσσεται.¹⁶

Η κουζίνα παράγει πλέον οργανωμένη σε βιομηχανική βάση, με υψηλού επιπέδου χωροταξία και συνεργασία που μοιάζει με στρατιωτική πειθαρχία. Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί και η οριοθέτηση των χώρων κίνησης του προσωπικού. Οι εργαζόμενοι του ξενοδοχείου εισέρχονται στο κτίριο από είσοδο που οδηγεί άμεσα στα αποδυτήρια του προσωπικού. Από την αίθουσα αυτή ξεκινούν οι διάδρομοι αποκλειστικής χρήσης του προσωπικού που καταλήγουν στα διάφορα επιμέρους τμήματα του ξενοδοχείου. Για παράδειγμα ο χώρος αποθήκευσης των κλινοσκεπασμάτων (λινοθήκη) του κάθε ορόφου –κομβικός για την οργάνωση των εργασιών υπηρεσίας δωματίου– βρίσκεται ακριβώς στο σημείο που καταλήγουν τα κλιμακοστάσια αποκλειστικής χρήσης του προσωπικού.¹⁷

Σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της λειτουργίας των ξενοδοχείων οι εγκαταστάσεις τους θα χρησιμοποιηθούν από τα ανώτερα στρώματα της τοπικής κοινωνίας σαν χώροι κοινωνικών συναθροίσεων, εκδηλώσεων, συνεδρίων κ.λπ.¹⁸ Οι παλαιοί ξενοδόχοι της πόλης φαίνεται να καταλαβαίνουν την αλλαγή φάσης που σηματοδοτούν για τον τοπικό τουρισμό οι δυο νέες μεγάλες μονάδες. Σχεδόν αμέσως με την ίδρυσή τους αντιδρούν με επιχειρήματα ότι οι μεγάλες επενδύσεις θα τους οδηγήσουν στην ανεργία.¹⁹

16. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Τεχνικά στοιχεία περί του έργου», φακ. Ατλαντίς.

17. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Τεχνική έκθεση», φακ. Απολλωνία.

18. Βλ. ενδεικτικά «Οι χοροί των σωματείων», *Πατρίς*, 19/2/1967.

19. «Εισήγηση συλλόγου ξενοδόχων Νομού Ηρακλείου», στο Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, Περιφερειακά Τμήματα Κρήτης και Δωδεκανήσου (εκδ.), *Τουρισμός και Περιφερειακή Ανάπτυξη (Προσυνέδριο στα πλαίσια του συνεδρίου ανάπτυξης 1981 του ΤΕΕ)*, ΤΕΕ Τμήματος Ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο, 1982, σ. 96-98.

Το επιχειρηματικό προφίλ των ατόμων που εμπλέκονται στις τουριστικές επενδύσεις

Στο σύνολο των έξι ξενοδοχείων που εξετάζω φορέας υλοποίησης της επένδυσης είναι μια εταιρική σύμπραξη. Οι εταιρικές μορφές που συγκροτούνται αποτελούνται από λίγα μέλη-μετόχους. Πρόκειται συνήθως για συμπράξεις τριμερείς εκτός από μια περίπτωση στην οποία συμμετέχουν στο σχήμα οκτώ φυσικά πρόσωπα. Σε όλα τα παραδείγματα το εταιρικό σχήμα συγκροτείται με μοναδικό σκοπό την πραγματοποίηση της συγκεκριμένης επένδυσης, δηλαδή την κατασκευή και εκμετάλλευση ξενοδοχειακής επιχείρησης στο νομό Ηρακλείου. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση που τα φυσικά πρόσωπα συμμετέχουν και σε άλλα εταιρικά σχήματα που επιχειρούν στον τουρισμό ή σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Πίνακας 3
Επενδυτικά σχήματα στην ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων

Ξενοδοχείο	Τοποθεσία	Τίτλος εταιρείας	Αρ. Μετ.	Επιχειρ – Επαγγ. δραστηριότητες*
Atlantis	Ηράκλειο	Γ. Δασκάλακης Ο.Ε	3	Ξενοδόχος
Astoria	Ηράκλειο	Α.Ε. Ελληνικά Ξενοδοχεία Καψή	3	Ξενοδόχος
Blue Sea	Μάλια	ΟΕΕ Υιοί Αντ. Χρονάκη	3	Έμπορος δερμάτων - σταφίδας
Ikaros Village	Μάλια	Α.Ε. Ελληνογερμανικάί Τουρ. Επιχειρ.	3	Ξενοδόχος, Χρηματιστής
Kernos Beach	Μάλια	Μαντωνανάκη Α. Ε. Ξεν. Τουρ. Επιχειρ.	3	Έμπορος ειδών ένδυσης υπόδησης
Apollonia Beach	Γάζι	Α. Ε. Ελληνικών Ξεν. Τουρ. Επιχειρ.	8	Κτηματίας, Δικηγόρος

Πηγή: Α.Π.Υ.Τ.Κ., φακ. Ατλαντίς, Αστόρια, Μπλου Ση, Κέρνος, Ίκαρος Απολλωνία (επεξεργασία δική μου).

* Από την κατάταξη στις επιχειρηματικές – επαγγελματικές δραστηριότητες αφαιρέσαμε τις γυναίκες μέλη των επιχειρηματικών σχημάτων που δηλώνουν σαν απασχόληση τα οικιακά.

Διακρίνω τις έξι εταιρείες του δείγματος που υλοποιούν ξενοδοχειακές επενδύσεις στο νομό Ηρακλείου σε δυο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται τρεις εταιρικές συμπράξεις (ΟΕΕ Υιοί Αντ. Χρονάκη, Μαντωνανάκη Α.Ε. Ξενοδοχειακή Τουριστική Επιχειρήσεις, Α.Ε. Ελληνικών Ξενοδοχειακών Τουριστικών Επιχειρήσεων) τα μέλη των οποίων δεν έχουν προηγούμενη εμπειρία σε ξενοδοχειακές επενδύσεις. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι επενδύουν στα παράλια, όπου οι επιχειρηματικοί κίνδυνοι είναι μεγαλύτεροι, αφού η αγορά του μαζικού τουρισμού δημιουργείται από τους ίδιους. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις υπόλοιπες τρεις περιπτώσεις (Α.Ε. Ελληνογερμανικάί Τουριστικάί Επιχειρήσεις, Γ. Δασκαλάκης Ο.Ε., Α.Ε. Ελληνικά Ξενοδοχεία Καψή) που οι μέτοχοί τους –φυσικά ή νομικά πρόσωπα– διαθέτουν εμπειρία στην εκμετάλλευση ξενοδοχειακών και τουριστικών επιχειρήσεων. Οι τελευταίοι, εκτός από την Α.Ε. Ελληνογερμανικάί

Τουριστικά Επιχειρήσεις, επιλέγουν να επενδύσουν στην πόλη, στη διαμορφωμένη και ασφαλέστερη επομένως αγορά του αυξημένου ντόπιου και ξένου περιηγητικού τουρισμού και της κάλυψης των αναγκών των μετακινούμενων για δουλειές πολιτών.

Τα μέλη-μέτοχοι της πρώτης κατηγορίας, που δεν έχουν εμπειρία σε τουριστικές επενδύσεις, συνδέονται με στενές συγγενικές σχέσεις. Η έδρα των οικονομικών δραστηριοτήτων τους βρίσκεται στην περιοχή του Ηρακλείου. Οι μέτοχοι των εταιρειών αυτών διαθέτουν σημαντική οικογενειακή ακίνητη ιδιοκτησία (αστική-αγροτική) κυρίως στο νομό Ηρακλείου αλλά επίσης και στην πρωτεύουσα. Οι ίδιοι ασχολούνται με επιχειρηματικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την εμπορευματοποίηση του προϊόντος του πρωτογενούς τομέα της τοπικής οικονομίας και με τη λιανική πώληση μαζικών καταναλωτικών αγαθών στα πλαίσια της τοπικής αγοράς. Πιο συγκεκριμένα η ΟΕΕ Υιοί Αντ. Χρονάκη συγκροτείται το 1954 με σκοπό την ενασχόληση με τις εξαγωγές τοπικών προϊόντων (σταφίδες, δέρματα). Οι μέτοχοι της Α. Ε. Ελληνικών Ξεν. Τουρ. Επιχειρήσεων αποκτούν εισοδήματα από την εκμετάλλευση της μεγάλης ακίνητης ιδιοκτησίας τους. Τέλος ο βασικός μέτοχος της Μαντωνανάκη Α. Ε. Ξεν. Τουρ. Επιχειρήσεις ασχολείται με το εμπόριο ειδών νεοτερισμού, ένδυσης και υπόδησης, δημιουργώντας το πρώτο πολυκατάστημα στην πόλη στα μέσα της δεκαετίας του 1960.²⁰ Η επιλογή των επιχειρηματιών αυτών για επενδύσεις στον τουρισμό δε σημαίνει και την εγκατάλειψη των προηγούμενων επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους, οι οποίες συνεχίζονται παράλληλα με την εκμετάλλευση των ξενοδοχειακών μονάδων.

Τα μέλη της δεύτερης κατηγορίας συνδέονται από προηγούμενες επιχειρηματικές προσπάθειες ή δεν έχουν κάποια εμπλοκή μεταξύ τους μέχρι τη στιγμή της σύστασης της εταιρείας, διαθέτουν εμπειρία στην εκμετάλλευση ξενοδοχειακών και τουριστικών επιχειρήσεων και η έδρα των επιχειρήσεών τους βρίσκεται εκτός της Κρήτης. Ωστόσο θα πρέπει να προσθέσω ότι και στην περίπτωση της δεύτερης κατηγορίας επενδυτών υπάρχει σύνδεση με την περιοχή επένδυσης, καθώς κάποιος μέτοχος της εταιρείας κατάγεται από το συγκεκριμένο νομό.

Οι μέτοχοι, για παράδειγμα, της εταιρείας Ο.Ε. Γ. Δασκαλάκη ασχολούνται με τουριστικές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις από το 1928. Την ίδια εποχή που ξεκινούν την επένδυση στο Ηράκλειο εκμεταλλεύονται άλλα τέσσερα ξενοδοχεία (ιδιόκτητα και μη) στο κέντρο των Αθηνών και σε τουριστικές περιοχές όπως η Υπάτη και το Πήλιο. Παρόμοια είναι η περίπτωση της εταιρείας Α.Ε. Ελληνικά Ξενοδοχεία Καψή, η οποία είναι ιδιοκτήτρια ξενοδοχειακών συγκροτημάτων στη Ρόδο και την Αθήνα πριν επιχειρήσει την επένδυση στο Ηράκλειο.²¹

Η συγκρότηση της αγοράς των τουριστικών ακινήτων

Στη συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος το ακίνητο στο οποίο γίνεται η επένδυση προκύπτει από αγορές γαιών και δεν αποτελεί μέρος κληρονομημένης

20. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Δελτίο Πληροφοριών», φακ. Μπλου Σπ. Στο ίδιο φακ. Κέρνος, φακ. Απολλωνία.

21. Στο ίδιο φακ. Αστόρια, φακ. Ατλαντίς.

ιδιοκτησίας. Αυτό δε σημαίνει ότι οι αγοραστές ακινήτων για τουριστική επένδυση δε διαθέτουν ιδιόκτητη αγροτική και αστική περιουσία, αλλά προφανώς ότι τα ακίνητά τους δεν προσφέρονται για ανέγερση ξενοδοχείων.²² Ακόμα και στη μοναδική περίπτωση που το ακίνητο το οποίο προορίζεται για τουριστική επένδυση αποτελεί μέρος πατρογονικής κληρονομιάς, συμπληρώνεται και με αγορά όμορων «γηπέδων».²³ Αυτό μας βοηθάει να υποθέσουμε ότι οι επιχειρηματίες αυτοί μεταφέρουν και τοποθετούν χρηματικά κεφάλαια στην αγορά συγκεκριμένων γαιών και ακινήτων με την πρόθεση να επενδύσουν στην τουριστική ανάπτυξη του νομού Ηρακλείου.

Στην περίπτωση ίδρυσης ξενοδοχείων στην πόλη η αγορά αφορά ένα και μοναδικό οικόπεδο και πραγματοποιείται μικρό χρονικό διάστημα πριν την υλοποίηση της επένδυσης. Οι εταιρείες που επενδύουν στην πόλη πραγματοποιούν τις αγορές αυτές μεταφέροντας κεφάλαια που έχουν προκύψει από εισοδήματα ξενοδοχειακών επιχειρήσεων σε άλλες περιοχές. Η επιλογή της πόλης του Ηρακλείου τη συγκεκριμένη στιγμή (μέσα δεκαετίας 1960) αντανακλά την προσδοκία επιχειρηματιών που γνωρίζουν το χώρο να εκμεταλλευτούν το υπάρχον τουριστικό ρεύμα της πόλης που διογκώνεται, κάτι που δε συμβαίνει με τους παλαιότερους ξενοδόχους και ιδιοκτήτες ξενοδοχείων της πόλης. Το Διάγραμμα 1 δείχνει την μεγάλη αυξητική τάση του τουριστικού ρεύματος μεταξύ 1961-1964.²⁴

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 η αγορά ακινήτων της πόλης έχει ήδη δεχθεί την επίδραση του τουρισμού. Για το ξενοδοχείο της πόλης Ατλαντίς γνωρίζουμε ότι το οικόπεδο αγοράστηκε το 1963 αντί 1.670.000 δρχ. ενώ το 1964 αποτιμάται σχεδόν στη διπλή αξία 3,2 εκ. δρχ. Μάλιστα η διαδικασία εκτίμησης του αποδεικνύεται εξαιρετικά χρονοβόρα για τον ΕΟΤ και τον ΟΧΟΑ. Οι προηγούμενοι οργανισμοί δυσκολεύονται να εκτιμήσουν την τιμή ανά τετραγωνικό καθώς σημειώνουν ότι η αξία του μεταβάλλεται διαρκώς λόγω της τουριστικής σημασίας του.²⁵

Οι αγορές γαιών στην ύπαιθρο πραγματοποιούνται με γρήγορους ρυθμούς και αφορούν σχετικά μικρά αγροτεμάχια πολλών και διαφορετικών ιδιοκτητών. Στη διάρκεια μιας πενταετίας-επταετίας πριν την έναρξη της επένδυσης ο αγοραστής συγκεντρώνει πολλά όμορα αγροτεμάχια σε μια μοναδική ιδιοκτησία. Στην περίπτωση αυτή έχουμε μεταφορά πόρων που παράγονται στα πλαίσια του τοπικού οικονομικού και εμπορικού κυκλώματος σε αγορές γαιών. Η λογική της επένδυσης σε αγροτική περιουσία δεν είναι μια καινοφανής οικονομική δραστηριότητα για την περιοχή. Αυτό ωστόσο που διαφοροποιείται είναι οι γαίες που γίνονται αντικείμενο αγοροπωλησιών για τουριστικές επενδύσεις. Πρόκειται για ιδιοκτησί-

---

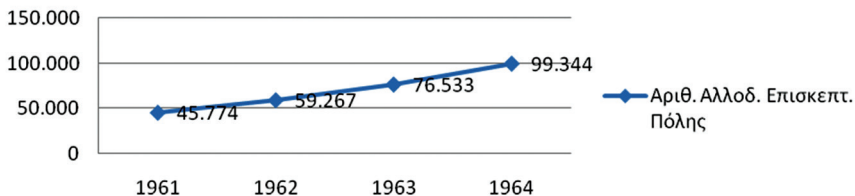
22. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Κτηματολογικός Πίναξ εμφανίων τα επι μέρους αγορασθέντα τεμάχια υπό Κ. Μαντωνανάκη εις Μάλια Πεδιάδος Ηρακλείου Κρήτης, φακ. Κέρνος, Και Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Οικόπεδον», φακ. Ίκαρος Βίλατζ.

23. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Εκθεσις τίτλων», φακ. Απολλωνία.

24. Πρόκειται για το σύνολο των αλλοδαπών επισκεπτών της πόλης και περιλαμβάνει και αυτούς η παραμονή τους στο Ηράκλειο περιορίζεται σε μερικές ώρες.

25. Αρχείο Οργανισμού Χρηματοδοτήσεως Οικονομικής Αναπτύξεως – ΠΙΟΠ, Αλληλογραφία ΟΧΟΑ – Ατλαντίς, φακ. GR ΠΙΟΠ FOA3/SE6.

Διάγραμμα 1**Εξέλιξη του αριθμού αλλοδαπών τουριστών στο Ηράκλειο, 1951-1964**

Πηγή: Αρχείο Οργανισμού Χρηματοδότησεως Οικονομικής αναπτύξεως - ΠΙΟΠ, Ο.Ε. Γεώργιος Δασκαλάκης Ξενοδοχείον (6208), φακ. GR ΠΙΟΠ FOA3/SE5/SS6/FI892.

ες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (μεταξύ οδικής αρτηρίας και της θάλασσας, ακατάλληλα για καλλιέργεια, παλιοί βοσκότοποι) σε συγκριμένες περιοχές: Μάλια, Σταλίδα, Χερσόνησος. Αυτές οι περιοχές του νομού την ίδια περίοδο εντάσσονται στα σχέδια τουριστικής αξιοποίησης που εκπονούν διάφοροι φορείς (ΕΜΠ, ΥΠΑΚ). Στο πλαίσιο της πρόθεσης τουριστικής αξιοποίησης και των πρώτων αγοροπωλησιών συγκροτείται η αγορά «τουριστικής γης» μετατρέποντας σε εμπορεύσιμο αγαθό γαίες με ελάχιστη μέχρι τότε εμπορική αξία. Ο Πίνακας 4 είναι ενδεικτικός.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4 η αγορά οικοπέδων στις παράλιες περιοχές συγκροτείται με ιδιαίτερα ταχείς ρυθμούς μετά το 1965. Το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1970 δεν διαπιστώνουμε μεγάλες αποκλίσεις στο λόγο επένδυσης/αξίας γης μεταξύ των ανατολικών (Μάλια) και δυτικών (Γάζι) με άξονα την πόλη παραλίαν αναδεικνύει την ύπαρξη μιας σχετικά ομογενοποιημένης αγοράς γης για τουριστικές επενδύσεις.

Η διαπραγμάτευση των επιχειρηματιών με το κράτος

Το σημαντικότερο βήμα της επένδυσης ήταν η εξασφάλιση της απαραίτητης χρηματοδότησης. Σε όλα τα παραδείγματα του δείγματός μας το μεγαλύτερο ποσοστό της χρηματοδότησης καλύπτεται από τραπεζική δανειοδότηση. Αυτή ήταν μια σύνθετη διαδικασία που ξεκινούσε με την υποβολή οικονομικοτεχνικής μελέτης του ενδιαφερόμενου στον ΕΟΤ και στο πιστωτικό ίδρυμα (ΟΧΟΑ μέχρι το 1965, ΕΤΒΑ και ΕΚΤΕ αργότερα). Η έγκριση της χρηματοδότησης της επένδυσης ήταν το αποτέλεσμα της σύνθετης διαδικασίας αξιολόγησης από τον ΕΟΤ και την τράπεζα. Η έγκριση του δανείου δεν είναι μονομερής ενέργεια, δηλαδή δεν είναι απλά το αποτέλεσμα της βούλησης του ΕΟΤ, δηλαδή του κράτους, ούτε όμως και τραπεζική επιλογή που στηρίζεται αποκλειστικά σε στενά επενδυτικά κριτήρια. Σε κάθε περίπτωση προηγείται μια σχετικά μακρόχρονη αλληλογραφία των δύο φορέων που καταλήγει σε συμβιβασμό ως προς το ύψος και τους όρους της δανειοδότησης. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει την κατανομή του κόστους της επένδυσης μεταξύ των δανείων κεφαλαίων και της συμμετοχής των εταιρειών.

Πίνακας 4
Κόστος επένδυσης προς κόστος γηπέδου στις παράλιες περιοχές

Ξενοδοχεία	Μπλου Ση	Κέρνος	Ίκαρος	Απολλωνία
Κατηγορία - Δυναμικότητα	B 66	A 500	A 315	A 439
Έγκριση επένδυσης	1965	1969	1970	1972
Τοποθεσία	Μάλια	Μάλια	Μάλια	Γάζι
Εκτιμπτέα αξία οικοπέδου σε εκατομμύρια δρχ.	0,48	9	7	11,2
Έκταση οικοπέδου σε τμ.	6.000	58.109	57.500	40.500
Κόστος συνολικής επένδυσης – πλην οικοπέδου σε εκατομμύρια δρχ.	3,9	55,3	44,2	78,3
Αξία οικοπέδου προς συνολική επένδυση (πλην οικοπέδου)	1/8,1	1/6,1	1/6,3	1/6,9

Πηγή: Α.Π.Υ.Τ.Κ., φακ. Μπλου Ση, Κέρνος, Ίκαρος, Απολλωνία (επεξεργασία δική μου).

Όπως διακρίνεται στον Πίνακα 5, το ποσοστό συμμετοχής των τραπεζικών ιδρυμάτων κυμαίνεται μεταξύ 65% και 70% του κόστους της συνολικής επένδυσης. Ουσιαστικά πρόκειται για ιδιαίτερα υψηλές χρηματοδοτήσεις, καθώς οι τράπεζες προσφέρουν κάτι παραπάνω από τα 3/5 των απαιτούμενων κεφαλαίων της επένδυσης. Επιπλέον πρέπει να σημειωθεί ότι στο σύνολο των περιπτώσεων οι όροι δανειοδότησης είναι ευνοϊκοί για τις επιχειρήσεις. Προϋποθέτουν σχετικά μακροπρόθεσμη αποπληρωμή εντός 18 ετών, περίοδο χάριτος τεσσάρων-πέντε ετών με καθορισμένο επιτόκιο 4% και σταδιακή αποπληρωμή στη διάρκεια των δεκαοκτώ ετών χωρίς κεφαλαιοποίηση και ανατοκισμό. Επίσης ορίζεται ότι μετά την παρέλευση του χρονικού διαστήματος της χαριστικής περιόδου το επιτόκιο θα διαμορφώνεται από το ισχύον κάθε φορά.

Ο ΕΟΤ ωστόσο διαπραγματεύεται ταυτόχρονα και άλλα αιτήματα των επιχειρηματιών-επενδυτών. Οι τελευταίοι από τη μια μεριά πιέζουν για την επίλυση ζητημάτων που προκαλεί η πολυτεμαχισμένη ιδιοκτησία της γης και η έλλειψη αυστηρής οριοθέτησης των οικοπέδων, από την άλλη αιτούνται μια σειρά παραχωρήσεων που σχετίζονται με την υπέρβαση κυρίως των οικοδομικών και χωροταξικών κανονισμών. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται κυρίως για αιτήματα απαλλοτριώσεων που θα διευκολύνουν τη λειτουργικότητα της μονάδας. Στη δεύτερη περίπτωση αυτά που ζητούνται είναι τα εξής: υπέρβαση του ποσοστού καλύψεως του οικοπέδου, δυνατότητα ανέγερσης περισσότερων του ενός κτισμάτων στο ίδιο οικόπεδο, μείωση της απόστασης των οικοδομημάτων από την αιγιαλίτιδα ζώνη.²⁶

26. Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Αίτησις Αωνύμου Εταιρείας Ελληνογερμανικά Τουριστικά Επιχειρήσεις», φακ. Ίκαρος Βίλατζ, και «Αίτησις της Α. Ε. Ελληνικά Ξενοδοχειακά και Τουριστικά Επιχειρήσεις Κρήτης, Ξενοδοχείον Αρπολλοπία Λινοπεράματα Ηρακλείου Κρήτης, φακ. Απολλωνία.

Πίνακας 5
Η χρηματοδότηση των επενδύσεων

Ξενοδοχεία	Ατλαντίς	Μπλου Ση 1970**	Κέρνος	Ίκαρος	Απολλωνία
Κόστος συνολικής επένδυσης σε εκατομμύρια δρχ.	22,8	10,7	64,3	51	89,5
Δανειοδότηση σε εκατομμύρια δρχ.	14,9	6,4	42	36	62,6
Ίδια κεφάλαια σε εκατομμύρια δρχ.	7,9	4,3	22,3	15	26,9
Ποσοστό (%) ιδίων κεφαλαίων προς συνολική επένδυση	35%	40%	35%	30%	30%
Ποσοστό (%) δανειοδότησης προς συνολική επένδυση	65%	60%	65%	70%	70%
Εκτιμηθείσα αξία οικοπέδου σε εκατομμύρια δρχ.	3,2	1,2	9	7	11,2
Συμμετοχή εταιρείας σε κεφάλαιο πλην αξίας οικοπέδου	4,7	3,1	13,3	8	15,7

Πηγή: Α.Π.Υ.Τ.Κ., φακ. Ατλαντίς, Μπλου Ση, Κέρνος, Ίκαρος, Απολλωνία (επεξεργασία δική μου).

**. Για τη συγκεκριμένη επιχείρηση χρησιμοποιούμε ότι την αρχική επένδυση που δεν δανειοδοτείται αλλά την πρώτη επέκταση που τυχαίνει έγκρισης δανείου.

Δημιουργείται έτσι ένα «πεδίο» συνεχούς διαπραγμάτευσης του δημοσίου και του ιδιωτικού χώρου, μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών και των επιχειρηματιών. Από την πλευρά του ΕΟΤ η διαπραγμάτευση αποσκοπεί στη δημιουργία συνθηκών που θα εξασφαλίζουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο παροχής υπηρεσιών. Ο ΕΟΤ επιβλέπει αν η εκτέλεση του έργου ακολουθεί τα εγκριθέντα σχέδια και αν τα χρησιμοποιούμενα υλικά αντιστοιχούν στην προσυμφωνημένη ποιότητα. Ο έλεγχος του ΕΟΤ συνεχίζεται και στη διάρκεια λειτουργίας της μονάδας και επεκτείνεται σε μια σειρά από θέματα όπως: η επιλογή του διευθυντή ώστε να πληροί τις απαραίτητες προϋποθέσεις προσόντων του ΕΟΤ, το επίπεδο παροχής υπηρεσιών, η επαγγελματική συμπεριφορά του προσωπικού και του διευθυντή του ξενοδοχείου. Ο έλεγχος αυτός από την πλευρά του ΕΟΤ επιτυγχάνεται μέσω συχνών επιθεωρήσεων με περιοδικότητα πολλές φορές και διμήνου.²⁷ Η ισχυρή διαπραγματευτική θέση του ΕΟΤ οφείλεται στο ότι μπορεί να χρησιμοποιεί ως μοχλό πίεσης τη δυνατότητα να επηρεάζει την χρηματοδότηση του έργου μέσω των τραπεζικών πιστώσεων. Επίσης όταν η μονάδα αρχίζει να λειτουργεί ο ΕΟΤ μέσα από τη διαδικασία έκδοσης αδειών λειτουργίας συγκεκριμένων χρονικών διαστημάτων και την επιβολή ποινών-προστίμων ελέγχει το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Στο πλαίσιο αυτό οι ιδιώτες επενδυτές μέσω της διαπραγμάτευσης με τους κρατικούς φορείς αποσκοπούν στο να διασφαλίσουν τις προϋποθέσεις που θα κα-

27. Βλ. ενδεικτικά Α.Π.Υ.Τ.Κ., «Εκθεσις Επιθεωρήσεως Ξενοδοχείου Ακτή Κέρνος Α΄ Τάξεως Μαλλίων Ηρακλείου Κρήτης», φακ. Κέρνος.

ταστήσουν τις επενδύσεις τους κερδοφόρες και αποδοτικές. Η προσδοκία υψηλών κερδών από την εκμετάλλευση ξενοδοχειακών μονάδων δεν προκύπτει σε κοινωνικό κενό. Αντίθετα αυτή η προσδοκία παράγεται σε ένα πλαίσιο στο οποίο έχει προηγηθεί (και συνεχίζεται ταυτόχρονα με τις επενδύσεις) συζήτηση για την τουριστική ανάπτυξη. Από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας, κυρίως από τις σελίδες του τοπικού τύπου διεξάγεται η συζήτηση με τη συμμετοχή θεσμικών και μη φορέων (δημοτικοί σύμβουλοι, βουλευτές, τοπικοί λόγιοι, δημοσιογράφοι, προϊστάμενοι κρατικών υπηρεσιών και φορέων που σχετίζονται με τον τουρισμό, μέλη πολιτιστικών οργανώσεων, οι πρόεδροι του βιομηχανικού και επαγγελματικού επιμελητηρίου). Πρόκειται για λόγο κανονιστικό και νομιμοποιητικό που καταλήγει ότι ο τουρισμός είναι πρόοδος και εκσυγχρονισμός και ότι η περιοχή διαθέτει άφθονο «τουριστικό κεφάλαιο» προς αξιοποίηση.²⁸

---

28. Σπύρος Δημανόπουλος, «Ο δημόσιος λόγος για την τουριστική ανάπτυξη στο Ηράκλειο πριν την μετατροπή του νομού σε χώρο υποδοχής μαζικού τουρισμού», Αδημοσίευτη εργασία που παρουσιάστηκε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 16^η Θερινή Συνάντηση Μεταπτυχιακών Φοιτητών Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Ρέθυμνο 18 – 20 Ιουλίου 2011.

Γιώργος Ιωαννίδης

Δημιουργώντας αγορές από το τίποτα: η περίπτωση της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα

Εισαγωγικά

Ο κλάδος της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα έχει μια «ιδιομορφία» η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ανάπτυξής του: την υπέρμετρη εξάρτηση από τη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών διαθρωτικών ταμείων. Μολονότι η εν λόγω εξάρτηση περιορίστηκε τα τελευταία χρόνια, μέσω της ανάπτυξης εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης (με κυριότερη τον Λογαριασμό για την Απασχόληση και την Επαγγελματική Κατάρτιση - ΛΑΕΚ), εντούτοις οι ευρωπαϊκοί πόροι συνεχίζουν να καλύπτουν πάνω από το 50% της δαπάνης των υλοποιούμενων προγραμμάτων.¹ Η εξάρτηση αυτή έχει μια σημαντική συνέπεια. Δεδομένου ότι οι ευρωπαϊκοί πόροι είναι σε τελική ανάλυση δημόσιοι πόροι, το κράτος παίζει κεντρικό ρόλο στη διαχείριση και την κατανομή τους. Ο αριθμός και το αντικείμενο των προγραμμάτων που προκηρύσσονται, η κατανομή των προκηρύξεων στο χρόνο, η έγκριση και κατανομή των προγραμμάτων ανάμεσα στα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ), όλες αυτές οι παράμετροι σε συνάρτηση με τη μη σταθερή ροή της χρηματοδότησης, επεκτείνουν τις δυνατότητες κρατικού ελέγχου σε ευρύτερα πεδία που υπερβαίνουν την απλή νομοθετική ρύθμιση των κανόνων λειτουργίας αυτής της αγοράς. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων είναι κυρίως οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, ο ρόλος

---

1. Κατά την περίοδο 2003-2005 το 56% των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης αυτοχρημα-τοδοτούταν μέσω του ΛΑΕΚ. Την περίοδο 2007-2009 το ποσοστό μειώθηκε σε 43%.

του κράτους στη ρύθμιση και λειτουργία του συστήματος παραμένει αδιαμφισβήτητος.

Με δεδομένα τα παραπάνω, και εξαιρώντας τη δεκαετία του '80 (1981-1988) κατά την οποία στο σύστημα επαγγελματικής κατάρτισης κυριαρχούν δημόσιοι φορείς,² μπορούμε να προσεγγίσουμε τη δημιουργία και την εξέλιξη της αγοράς συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης διακρίνοντας τρεις περιόδους:

- την περίοδο της αρχικής συσσώρευσης (1989-1993), κατά την οποία η απουσία κρατικής ρύθμισης ευνόησε την αρχική συσσώρευση κεφαλαίου από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις.

- την περίοδο της ελεγχόμενης εκκαθάρισης (1994-2004), κατά την οποία η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους έγινε εντονότερη προκειμένου να οργανωθεί (αλλά και να ελεγχθεί) ο «ανταγωνισμός» στον κλάδο αλλά και να οριοθετηθεί η αγορά και οι «παίκτες» της.

- την περίοδο της απελευθέρωσης της αγοράς (2005-σήμερα), κατά την οποία προωθήθηκε η «απελευθέρωση» της αγοράς μέσω της άρσης των περιοριστικών ρυθμίσεων που είχαν εισαχθεί έως εκείνη την στιγμή.

Αρχική συσσώρευση, 1989-1994

Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1989-1994 είναι η ενεργοποίηση μιας διαδικασίας αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις του κλάδου (τα μελλοντικά ΚΕΚ), μέσα από την οποία αναδείχτηκαν οι «παίκτες» που θα διεκδικούσαν, κατά την επόμενη φάση, την αναγνώρισή τους ως αποκλειστικών δικαιούχων υλοποίησης των προγραμμάτων κατάρτισης. Το περιβάλλον εντός του οποίου πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία συσσώρευσης είχε τρία βασικά χαρακτηριστικά:

- την είσοδο των ιδιωτικών επιχειρήσεων στον κλάδο και συνακόλουθα την δημιουργία μιας αγοράς,

- την πρωτοφανή επέκταση της δημόσιας δαπάνης για προγράμματα κατάρτισης και,

- την αποχή του Δημοσίου από οποιαδήποτε προσπάθεια ρύθμισης της αγοράς ή έστω ελέγχου του τρόπου χρησιμοποίησης των πόρων που διατίθονταν.

Οι διαθέσιμοι δημόσιοι πόροι (κυρίως ευρωπαϊκοί) για την υποστήριξη της συνεχιζόμενης επαγγελματικής είχαν αυξηθεί σημαντικά κατά τη δεκαετία του '80, αλλά οι αυξήσεις της δεκαετίας του '90 ήταν χωρίς προηγούμενο.³ Η αύξηση αποτυπώθηκε και στον αριθμό των καταρτιζομένων. Σύμφωνα με τον ΟΑΕΔ, στα

2. Κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, οι κύριοι φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων ήταν δημόσιοι και η δραστηριοποίηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων ήταν περιορισμένη εμφανίζοντας τάσεις συρρίκνωσης λόγω της επέκτασης του δικτύου και των υποδομών των δημόσιων σχολών (Μ. Σταμπούλης, Μ. Λιτσαρδάκης, *Η χρηματοδότηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα*, εκδ. Cedefop Panoramaseries 90, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 28).

3. Ενδεικτικά, οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (1984-1989) ανέρχονταν στα 170 εκατομμύρια ECU. Το ποσό αυξήθηκε στα 2,3 δισεκατομμύρια κατά το Α΄ ΚΠΣ (1988-1993) και στα 2,5 δις ECU κατά το Β΄ ΚΠΣ (1994-1999).

προγράμματα κατάρτισης του Α΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) συμμετείχαν περίπου 360.000 άτομα, ενώ στα αντίστοιχα προγράμματα του Β΄ ΚΠΣ ο αριθμός τους αυξήθηκε στις 550.000.⁴ Η επέκταση της ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης ήταν επίσης αξιοσημείωτη: από 1 δις δρχ. το 1986 σε 140 δις το 1991, ποσό που ισούται με το 3% των ιδιωτικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου του 1991.⁵

Η έκρηξη των πόρων, του αριθμού των προγραμμάτων και του αριθμού των καταρτιζομένων, συνοδεύτηκε από την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στην υλοποίηση των προγραμμάτων κατάρτισης, κυρίως μέσω του νόμου 1836/89, ο οποίος έδωσε στον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) τη δυνατότητα να αναθέτει σε άλλους φορείς (ιδιωτικούς και δημόσιους) την εκτέλεση σχετικών προγραμμάτων. Ωστόσο, αυτό που δεν έκανε ο συγκεκριμένος νόμος ήταν να τυποποιήσει τους φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων και να εξειδικεύσει τις προϋποθέσεις παροχής των εν λόγω υπηρεσιών. Από το 1989 έως το 1996 δεν υπήρξε καμία συστηματική προσπάθεια δημιουργίας μητρώου φορέων κατάρτισης και από το νομοθετικό πλαίσιο απουσίαζε οποιαδήποτε πρόβλεψη για τις αναγκαίες υποδομές σε εξοπλισμό ή σε ανθρώπινο δυναμικό των φορέων κατάρτισης με αποτέλεσμα στα πλαίσια του Α΄ ΚΠΣ να υλοποιούν προγράμματα κατάρτισης ακόμα και αθλητικοί σύλλογοι ή Ιερές Μητροπόλεις.⁶ Με αυτά τα δεδομένα, δεν προκαλεί έκπληξη που η μελέτη αξιολόγησης του Α΄ ΚΠΣ διαπίστωνε πως δεν υπήρχε εποπτεύον ή συντονιστικό όργανο των προγραμμάτων κατάρτισης, ότι οι περισσότεροι φορείς υλοποίησης δεν ήταν εξειδικευμένοι, ότι η επιλογή των προγραμμάτων γινόταν βάσει της διαθεσιμότητας των επιχορηγήσεων, ότι η συμβολή των προγραμμάτων στην παραγωγή οικονομικά ή κοινωνικά χρήσιμων ειδικοτήτων ήταν μηδαμινή.⁷ Ανάλογα προβλήματα παρουσιάστηκαν και κατά τη πρώτη φάση εφαρμογής του Β΄ ΚΠΣ (1994-1996) κατά την οποία τα προγράμματα κατάρτισης υλοποιούνταν από φορείς χωρίς πιστοποίηση και χωρίς διαδικασίες ελέγχου της ποιότητας και της αποτελεσματικότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Σήμερα όλοι συμφωνούν,⁸ ότι αυτή η κατάσταση είχε σαν αποτέλεσμα την πο-

---

4. ΟΑΕΔ, Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1994-1999 - Σχεδιασμός Πολιτικής, Δράσεων και Προγραμμάτων του ΟΑΕΔ, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1994, σ. 56 και Β. Βρετάκου, Π. Ρουσέας, *Επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στην Ελλάδα*, Cedefop, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 34.

5. Κέντρο Ερευνών Πανεπιστημίου Πειραιώς, *Αξιολόγηση Προγράμματος Ενδοεπιχειρησιακής Κατάρτισης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1994, σ. 6.

6. Θ. Καραλής, «Η εκπαίδευση ενήλικων στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα», <http://www.-adulteduc.gr>, 2006, σ. 16 και Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών Πόρων, *Αποτίμηση παρεμβάσεων Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006*, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα 2007, σ. 28.

7. Α. Δοξιάδης, Δ. Καραντινός, Ν. Μπούζας, Π. Σούντριπ, Μ. Χρυσάκης, *Αξιολόγηση των παρεμβάσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων στον τομέα των ανθρωπίνων πόρων*, ECOTEC, 1993, Αθήνα 1993 και Α. Ρουλιός, *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Συνεχιζόμενης Κατάρτισης στο 2ο ΚΠΣ*, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα 1994.

8. Ενδεικτικά Τ. Karalis, D. Vergidis., "Lifelong education in Greece: recent developments and current trends", *International Journal of Lifelong Education*, 23/2 (2004), 179-189· Α. Ευστράτογλου, «Η Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», *Ενημέρωση*, τχ. 106 (2004), σ. 2-15· Ζ. Παλνός (επιμ.), *Κατάρτιση και Απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2003· Α. Κόκκος, *Εκπαίδευση Ενηλίκων*:

σοτική επέκταση των δραστηριοτήτων κατάρτισης χωρίς την αντίστοιχη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, την περίοδο 1989-1993 εμφανίστηκε μια πλειάδα επιχειρήσεων που λειτουργούσαν είτε αυτόνομα, είτε ως υπεργολάβοι των προγραμμάτων κατάρτισης της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης. Ο ακριβής αριθμός αυτών των «φορέων κατάρτισης» είναι άγνωστος. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδας (ΟΚΕ) κάνει λόγο για 3.500 αστικές εταιρείες μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με αντικείμενο τη συνεχιζόμενη κατάρτιση ανέργων και εργαζομένων,⁹ ενώ πιο μετριοπαθείς εκτιμήσεις υπολογίζουν ότι το 1993 λειτουργούσαν περί τα 200 Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών και 1.000 αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες με αντικείμενο την κατάρτιση, η πλειονότητα των οποίων δεν διέθετε ιδιόκτητη υποδομή και νοίκιαζε υποδομές τρίτων.¹⁰ Παράλληλα, ένας νέος τύπος «επιχειρηματία» έκανε την εμφάνισή του, ο «βαλιτσάκιος». Μεσάζοντες, δηλαδή, που αναλάμβαναν να παίξουν το ρόλο του διοργανωτή προγραμμάτων, μονοπρόσωποι «φορείς κατάρτισης» που, με ένα βαλιτσάκι στο χέρι, αναζητούσαν επιχειρήσεις και ανέργους προκειμένου να τους εντάξουν σε προγράμματα των οποίων η δαπάνη πληρώθηκε χωρίς, όμως, να είναι βέβαιο ότι πραγματοποιήθηκε.

Συνεπώς, ο πολλαπλασιασμός των πόρων για την κατάρτιση, η δυνατότητα εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα ως φορέας υλοποίησης προγραμμάτων και η απουσία συστήματος πιστοποίησης ή ελέγχου, οδήγησαν στη γέννηση, εντός μιας πενταετίας, μιας πλειάδας επιχειρήσεων με αντικείμενο την κατάρτιση. Μια περιδιάβαση στους ιστότοπους των σημερινών ΚΕΚ αρκεί προκειμένου να δειχτεί ότι οι περισσότερες από τις επιχειρήσεις που επίσημα πιστοποιήθηκαν ως ΚΕΚ το 1995 ιδρύθηκαν μετά το 1988. Η εξέλιξη αυτών των εταιρειών δεν ήταν η ίδια για όλες: άλλες μεγάλωσαν πραγματοποιώντας σημαντικές επενδύσεις σε υποδομές, άλλες παρέμειναν μικρές και περιθωριακές, άλλες έκλεισαν ή απορροφήθηκαν από μεγαλύτερες λόγω της πιστοποίησης που ακολούθησε. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι η ανυπαρξία κριτηρίων επέτρεψε την κρίσιμη αρχική συσσώρευση κεφαλαίου από τις επιχειρήσεις της νεοσύστατης αγοράς. Η απουσία ελέγχου οδήγησε μεν στην κατασπατάληση πόρων, αλλά ταυτόχρονα επέτρεψε τη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας ιδιωτικών επιχειρήσεων με αντικείμενο την κατάρτιση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, κατά το στάδιο αυτό, η «κακή οργάνωση» του συστήματος δημόσιας παρακολούθησης της αποτελεσματικότητας των δαπανών κατάρτισης ενείχε μια υπόρρητη αλλά και στρεβλή «ορθολογικότητα».

Χαρακτηριστικό είναι ότι, παρά τα προβλήματα περιεχομένου των προγραμμάτων κατάρτισης, το σχετικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Β΄ ΚΠΣ («Συνεχιζόμενη

Αντινέοντας το πεδίο, Μεταίχμιο, 2005· Δ. Βεργίδης, Κ. Abrahamsson, R. Davis, R. Fey, *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Κοινωνική και οικονομική λειτουργία*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999· UNESCO, *Adult Education since the fourth International Conference on Adult Education*, Παρίσι 1985· UNESCO, *World Trends in Adult Education Research*, UNESCO, Hamburg 1999.

9. ΟΚΕ, Γνώμη Πρωτοβουλίας για την Επαγγελματική Κατάρτιση, 18 Ιουνίου 1998, σ. 2.

10. Θ. Παπαθεοδοσίου, Στ. Σταύρου, *Μελέτη για την αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας. Η περίπτωση της κατάρτισης και των εκπαιδευτών μακροχρόνια ανέργων*, ΕΛΚΕΠΑ-ΕΕΤΑΑ, Αθήνα 1993, σ. 43.

Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση») εμφάνιζε τα υψηλότερα ποσοστά απορροφητικότητας στο σύνολο των επιχειρησιακών προγραμμάτων του ΚΠΣ.¹¹ Μόνο τη διετία 1994-1996 υλοποιήθηκαν 3.577 προγράμματα που παρακολούθησαν πάνω από 200.000 άτομα, εκ των οποίων τουλάχιστον οι 80.000 καταρτίστηκαν σε ιδιωτικά ΚΕΚ.¹² Για να εκτιμήσουμε τη σημασία του μεγέθους αρκεί να αναφέρουμε ότι μετά την πιστοποίηση του 1997 η συνολική δυναμικότητα των ΚΕΚ ανερχόταν σε περίπου 35.000 καταρτιζόμενους κατ' έτος. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις κατάρτισης διασφάλισαν 100% πληρότητα για τουλάχιστον 2 χρόνια σε υπερ-κοστολογημένες τιμές (βλ. παρακάτω). Τα δύο πρώτα ΚΠΣ δημιούργησαν μια τεράστια ζήτηση υπηρεσιών κατάρτισης την οποία οι ιδιωτικές επιχειρήσεις προσέτρεξαν να ικανοποιήσουν.

Ελεγχόμενη εκκαθάριση, 1994-2004

Το κύριο χαρακτηριστικό της δεύτερης περιόδου είναι η υλοποίηση μιας πολιτικής που στόχευσε, ταυτόχρονα, στην εκκαθάριση της αγοράς αλλά και στη διασφάλιση ενός μεριδίου για όσες επιχειρήσεις θα συμμετείχαν στο νέο σύστημα. Δηλαδή, κατά την περίοδο αυτή παρατηρήθηκε μια διπλή κίνηση ως προς τη στοχοθεσία της κυβερνητικής πολιτικής: από τη μια πλευρά, υπήρξε αποκλεισμός της πλειονότητας των «φορέων κατάρτισης» της προηγούμενης περιόδου από τα νέα προγράμματα, από την άλλη, οι επιχειρήσεις κατάρτισης που τελικά συμπεριελήφθησαν στο σύστημα διασφάλισαν όλες ένα μερίδιο αγοράς.

Ο κύριος μηχανισμός μέσω του οποίου επιδιώχθηκε η εκκαθάριση της αγοράς ήταν η διαδικασία πιστοποίησης η οποία εφεξής αποτέλεσε προϋπόθεση προκειμένου ένας φορέας να μπορεί να υλοποιεί συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Παράλληλα, η διασφάλιση ενός μεριδίου αγοράς για κάθε πιστοποιημένο ΚΕΚ επιδιώχθηκε, κυρίως, μέσω δύο νομοθετικών περιορισμών: (α) από τον καθορισμό μέγιστου αριθμού παραρτημάτων που μπορεί να ιδρύει κάθε ΚΕΚ και, (β) από τον καθορισμό μέγιστου αριθμού θεματικών πεδίων κατάρτισης στα οποία μπορούσε να δραστηριοποιηθεί κάθε ΚΕΚ. Κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να ανοίξει όσα παραρτήματα ήθελε, κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να δραστηριοποιηθεί σε όλα τα θεματικά αντικείμενα που προβλέπονταν. Από τους παραπάνω περιορισμούς εξαιρέθηκαν τα λίγα δημόσια ΚΕΚ, καθώς και τα ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων, δηλαδή των τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Μία εξαίρεση που εξασφάλισε την υποστήριξη ή έστω την ανοχή των οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών στις γενικότερες κατευθύνσεις της πολιτικής κατάρτισης.

Οι πρώτες προσπάθειες να μπει μια τάξη στο σύστημα εντοπίζονται το 1993 και οφείλονται στις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής η οποία ζητούσε η υλοποίηση των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων να πραγματοποιείται απο-

11. Υπουργείο Εργασίας, Γ' ΚΠΣ, Σχέδιο Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση», Κείμενο αρχικής υποβολής, Αθήνα 2001, σ. 23.

12. Δ. Καραντινός, Γ. Παυλάκης, Α. Δαλαπώρτα, *Εθνική Πολιτική Απασχόλησης και οι παρεμβάσεις του ΕΚΤ στο Β' ΚΠΣ*, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα 1997, σ. 36.

κλειστικά από πιστοποιημένους φορείς. Αυτή η πίεση αποτυπώθηκε στην ενσωμάτωση στο πλαίσιο-συμφωνία για το Β΄ ΚΠΣ (1994-1999) της ρητής δέσμευσης της κυβέρνησης να αναπτύξει σύστημα πιστοποίησης των φορέων υλοποίησης προγραμμάτων κατάρτισης, πιστοποίησης εκπαιδευτών και πιστοποίησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων.¹³ Μάλιστα, η επιτυχής ανάπτυξη αυτού του συστήματος αποτέλεσε προϋπόθεση για την απρόσκοπτη χρηματοδότηση του συνόλου του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση», το οποίο φυσικά περιελάμβανε και άλλες δράσεις εκτός της κατάρτισης (π.χ. προγράμματα επιδότησης νέων θέσεων εργασίας, προ-γράμματα επιχειρηματικότητας κ.ο.κ.). Επιπλέον, αποφασίστηκε και ο περιορισμός των φορέων κατάρτισης σε περίπου 350, ώστε να ελέγχεται καλύτερα η ποιότητα των υπηρεσιών και η διαχείριση των πόρων.¹⁴

Τον Νοέμβριο του 1994 το Υπουργείο Εργασίας εξέδωσε τα πρώτα κριτήρια πιστοποίησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (Υπουργική Απόφαση 115372/11.11.1994), δηλαδή μιας νέας εκπαιδευτικής δομής με αποκλειστικό αντικείμενο την υλοποίηση προγραμμάτων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Βάσει της απόφασης, τα ΚΕΚ διακρίθηκαν με κριτήριο την εμβέλειά τους σε Εθνικά και Περιφερειακά και με κριτήριο την εξειδίκευση σε Θεματικά και Κλαδικά.

Τα θεματικά ΚΕΚ, που ήταν αριθμητικά περισσότερα και τα μόνα που μπορούσαν να ιδρύσουν ιδιωτικοί φορείς, είχαν δικαίωμα να δραστηριοποιηθούν μόνο σε ένα από τα δύο θεματικά πεδία που ορίστηκαν («Διοίκηση-Πληροφορική», «Τεχνικές ειδικεύσεις»). Από τον περιορισμό αυτό εξαιρέθηκαν τα ΚΕΚ των Κοινωνικών Εταίρων. Αντίθετα, τα κλαδικά ΚΕΚ δεν είχαν θεματικό περιορισμό στα αντικείμενα κατάρτισης, αρκεί αυτά να ικανοποιούσαν τις ανάγκες του κλάδου στον οποίο αναφέρονταν. Ωστόσο, κλαδικά ΚΕΚ μπορούσαν να ιδρυθούν μόνο από φορείς εκπροσώπησης εργοδοτών ή εργαζομένων.

Τα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας ήταν υποχρεωμένα να διαθέτουν μόνιμες υποδομές σε τουλάχιστον τρεις Περιφέρειες της χώρας αλλά μπορούσαν να δραστηριοποιούνται στο σύνολο της επικράτειας. Ως ελάχιστες προδιαγραφές πιστοποίησης, μεταξύ άλλων, ορίστηκαν η ύπαρξη αθροιστικού συνολικού χώρου τουλάχιστον 700 τ.μ. και η απασχόληση τουλάχιστον 5 ατόμων ως διοικητικό προσωπικό με σύμβαση εργασίας αορίστου ή ορισμένου χρόνου. Τα ΚΕΚ περιφερειακής εμβέλειας ήταν εκείνα που διέθεταν μόνιμες δομές σε μία μόνο Περιφέρεια. Αυτά τα ΚΕΚ μπορούσαν να δραστηριοποιούνται μόνο σε αυτή την Περιφέρεια, ενώ ως ελάχιστα κριτήρια πιστοποίησης ετέθησαν, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη ελάχιστου συνολικού χώρου 120 τ.μ. (250 τ.μ. για Αθήνα και Θεσσαλονίκη) και η απασχόληση τουλάχιστον ενός ατόμου (3 για Αθήνα και Θεσσαλονίκη) ως διοικητικό προσωπικό.

Όπως φαίνεται από τα κριτήρια, η πιστοποίηση ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση δεδομένου ότι οι ελάχιστες προδιαγραφές ήταν πραγματικά ελάχιστες και το μόνο που διασφάλιζαν ήταν η ύπαρξη στοιχειώδους φυσικής υπόστασης του ΚΕΚ, με μοναδικό στόχο να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο του «βαλιτσάκια». Φορέας πιστοποίησης ορίστηκε το νεοσύστατο Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνε-

13. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ελλάδα: Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης 1994-1999*, Αθήνα 1994, σ. 63-64.

14. Ζ. Παλπός (επιμ.), *Κατάρτιση και Απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2003, σ. 40.

χιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΚΕΠΙΣ), το οποίο όμως άργησε πολύ να λειτουργήσει πραγματικά και ουσιαστικά.¹⁵ Στην πράξη, η πρώτη πιστοποίηση του 1994 διενεργήθηκε από μία ολιγομελή επιτροπή του Υπουργείου Εργασίας, χωρίς υποστηρικτικό προσωπικό, με μόνη δυνατότητα τον τυπικό έλεγχο των φακέλων που κατέθεσαν τα προς πιστοποίηση ΚΕΚ.¹⁶

Τελικά, αντί των 350 πιστοποιήσεων που ήταν ο αρχικός στόχος, πιστοποιήθηκαν 481 ΚΕΚ εκ των οποίων τα 332 ήταν ιδιωτικά, 46 των ΟΤΑ, 41 Δημόσιων Οργανισμών, 28 πανεπιστημίων και 24 σωματείων εργοδοτών και εργαζομένων. Το πρόβλημα δεν ήταν τόσο η υπέρβαση του αριθμού, όσο η πραγματική υπόσταση των πιστοποιημένων φορέων. Τα ελάχιστα κριτήρια πιστοποίησης και η αδυναμία ελέγχου επέτρεψαν ακόμα και τη μετατροπή νυχτερινών κέντρων διασκέδασης σε ΚΕΚ, κατά δήλωση του Κώστα Δημουλά, ο οποίος είχε οριστεί ως εκπρόσωπος της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας στην Επιτροπή πιστοποίησης του ΕΚΕΠΙΣ.¹⁷ Με αυτά τα δεδομένα, δεν προκαλεί έκπληξη ότι τα αποτελέσματα του ελέγχου που διεξήγαγε το 1996 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε πιστοποιημένα ΚΕΚ ήταν τόσο απογοητευτικά ώστε η Επιτροπή αποφάσισε την αναστολή της χρηματοδότησης του συνόλου του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και την Προώθηση στην Απασχόληση» για δύο χρόνια και μέχρις ότου υιοθετηθεί νέο και αξιόπιστο σύστημα πιστοποίησης.¹⁸ Οι συνέπειες της αναστολής της χρηματοδότησης ήταν κατατρεχτικές. Όλες οι πιστοποιήσεις ήρθαν, το ΕΚΕΠΙΣ επανιδρύθηκε (Π.Δ. 67/21.4.1997) και ξεκίνησε νέος κύκλος πιστοποίησης το 1997. Με σειρά υπουργικών αποφάσεων καθορίστηκαν νέα κριτήρια και διαδικασίες που περιλάμβαναν υποχρεωτικό επιτόπιο έλεγχο από κλιμάκια του ΕΚΕΠΙΣ.¹⁹ Ο αριθμός όμως των ΚΕΚ που το Υπουργείο δήλωσε ότι επιθυμεί να πιστοποιήσει αυξήθηκε από 350 σε 496,²⁰ δηλαδή λίγα περισσότερα από αυτά που είχαν πιστοποιηθεί με την προηγούμενη διαδικασία.

Το σημαντικότερο στοιχείο του νέου κύκλου πιστοποίησης ήταν ότι ορίστηκε ανώτατο όριο στον αριθμό των παραρτημάτων που μπορούσε να διαθέτει κάθε ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας. Ο ελάχιστος αριθμός των παραρτημάτων, σε περιφέρειες εκτός της έδρας του ΚΕΚ, μειώθηκε από τρία σε δύο, αλλά ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η ίδρυση παραρτημάτων σε περισσότερες από τέσσερις περιφέρειες. Από την απαγόρευση εξαιρέθηκαν και πάλι τα ΚΕΚ των τριτοβάθμιων οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων. Το νέο σύστημα διατήρησε τους περιορισμούς στα πεδία

15. Ο νέος θεσμός δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1994 (ν. 2224/94), αλλά ο κανονισμός λειτουργίας του κυρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1996 (Υ.Α. 2103/3.9.1996).

16. Συνέντευξη με τον Γιάννη Αιβαλιώτη, Διευθυντή Εκπαίδευσης του ΟΑΕΔ κατά την εποχή εκείνη και μέλος της συγκεκριμένης επιτροπής.

17. Κ. Δημουλάς, «Κράτος Πρόνοιας και Επαγγελματικής Κατάρτισης. Η περίπτωση της Ελλάδας (1980-2000)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 130.

18. Γ. Αμίτσος, *Θεσμοί και πολιτικές επαγγελματικής κατάρτισης: Η ευρωπαϊκή πρόκληση και η εξέλιξη του εθνικού συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 98.

19. Υ.Α. 111457/12.7.1996, 111232/19.12.1997, 111311/30.12.1997, 111313/30.12.1997.

20. Υ.Α. 111312/17.12.1997.

δραστηριοποίησης, τα οποία όμως αυξήθηκαν σε αριθμό. Κάθε ΚΕΚ είχε να επιλέξει το πολύ τέσσερα πεδία δραστηριοποίησης από μια λίστα εννέα θεματικών πεδίων. Τα ΚΕΚ των τριτοβάθμιων οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων εξαιρέθηκαν και από αυτόν τον περιορισμό. Σημαντικές ήταν και οι αλλαγές σε σχέση με τις απαιτήσεις σε υποδομές και τη διαδικασία απόδειξης της εκπαιδευτικής εμπειρίας. Το συνολικό εμβαδόν των απαιτούμενων χώρων δεν άλλαξε, προστέθηκαν όμως αναλυτικότερες προδιαγραφές για τον χαρακτήρα τους (φωτισμός, αερισμός, ελάχιστα μεγέθη αιθουσών διδασκαλίας κ.λπ.). Ο αριθμός του ελάχιστου αναγκαίου προσωπικού διατηρήθηκε ο ίδιος, απαιτήθηκε όμως οι εργαζόμενοι να απασχολούνται με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου.

Τα νέα και αυστηρότερα κριτήρια έδρασαν αποτρεπτικά για τουλάχιστον τα μισά από τα 481 ΚΕΚ που είχαν πιστοποιηθεί το 1994. Συνολικά κατατέθηκαν μόλις 296 φάκελοι, εκ των οποίων εγκρίθηκαν οι 262, πιστοποιώντας αντίστοιχο αριθμό ΚΕΚ. Από αυτά τα 149 ήταν ιδιωτικά, τα 58 ανήκαν στην τοπική αυτοδιοίκηση, τα 18 σε πανεπιστήμια, τα 13 σε φορείς του δημόσιου τομέα, τα 13 σε κοινωνικούς εταίρους, τα 8 σε φορείς πρόνοιας και 3 ανήκαν σε επιμελητήρια. Εν ολίγοις, μετά τη νέα πιστοποίηση τα ιδιωτικά ΚΕΚ μειώθηκαν στο μισό.

Το 2001, με αφορμή το Γ΄ ΚΠΣ, ακολούθησε ένας ακόμα κύκλος πιστοποίησης (Υ.Α. 105127/8.1.2001 και Υ.Α. 105129/9.1.2001). Η βασική λογική ήταν η ίδια με εκείνη του 1997: ελεγχόμενη εκκαθάριση. Διατηρήθηκαν οι περιορισμοί στα πεδία δραστηριοποίησης, μειώθηκε ο αριθμός των αναγκαίων δομών σε εθνικό επίπεδο (από 496 σε 333), αλλά την ίδια στιγμή δόθηκε η δυνατότητα αύξησης του μεγέθους των μεγάλων ΚΕΚ, όχι όμως τόσο ώστε να αποκτήσουν πανελλαδική δικτύωση. Ο αριθμός των υποχρεωτικών ελάχιστων παραρτημάτων για τα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας αυξήθηκε από 2 σε 3, όπως και ο αριθμός των μέγιστων δυνατών παραρτημάτων (από 4 σε 5). Τα ΚΕΚ του ΟΑΕΔ και των κοινωνικών εταίρων συνέχισαν να εξαιρούνται από τον περιορισμό. Το ελάχιστο εμβαδόν των υποδομών παρέμεινε το ίδιο, απαιτήθηκε όμως το σύνολο των κτηριακών εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού να είναι προσβάσιμο από ΑμεΑ.

Το «καινοτόμο» στοιχείο της πιστοποίησης του 2001 ήταν η προσπάθεια του Δημοσίου να εκτρέψει προς τα ΚΕΚ τμήμα των δραστηριοτήτων που εξ ορισμού μπορεί να επιτελέσει αποτελεσματικά μόνο ο ΟΑΕΔ. Απαιτήθηκε από τα ΚΕΚ να διαθέτουν εσωτερικές μεθόδους διάγνωσης εκπαιδευτικών αναγκών και αναγκών της αγοράς εργασίας σε ειδικότητες (!), καθώς και σύστημα παρακολούθησης του συνόλου των καταρτιζομένων για 6 μήνες μετά το πέρας της κατάρτισης και για τμήμα αυτών για ένα χρόνο μετά το πέρας της κατάρτισης. Αυτές οι απαιτήσεις, στις οποίες τα ΚΕΚ ανταποκρίθηκαν τυπικά αλλά ποτέ ουσιαστικά, εισήγαγαν στο σύστημα μια φαιδρή διάσταση. Η διάγνωση των εκπαιδευτικών αναγκών μιας περιφέρειας ή ενός κλάδου απαιτεί συστηματική έρευνα μεγάλης εμβέλειας, την οποία είναι προφανές ότι καμία επιχείρηση κατάρτισης δεν μπορεί να αναλάβει σε μόνιμη βάση. Αντίστοιχα, η παρακολούθηση των ανέργων και η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της κατάρτισής τους μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μόνιμη βάση μόνο από τον ΟΑΕΔ για λόγους που έχουν να κάνουν με την ίδια την μεθο-

δολογία που απαιτεί ένα τέτοιο εγχείρημα.²¹ Εν τέλει, επειδή τα παραπάνω κριτήρια αποτέλεσαν τυπικές προϋποθέσεις της πιστοποίησης, τα ΚΕΚ συμμορφώθηκαν αποστέλλοντας σχετικά στοιχεία στο ΕΚΕΠΙΣ, τα οποία όμως είναι αμφίβολης αξίας λόγω της αδυναμίας του ΕΚΕΠΙΣ να τα διασταυρώσει. Σε κάθε περίπτωση, στην πρόσκληση ενδιαφέροντος του ΕΚΕΠΙΣ ανταποκρίθηκαν 337 φορείς, εκ των οποίων πιστοποιήθηκαν οι 283, εξασφαλίζοντας πιστοποίηση έως και τα τέλη του 2003.²²

Μετά την πιστοποίηση του 2001 προέκυψε η ανάγκη δημιουργίας ενός μόνιμου μηχανισμού παρακολούθησης και αξιολόγησης.²³ Το σύστημα περιελάμβανε (και περιλαμβάνει) δύο διαδικασίες: ετήσια αποστολή στοιχείων από τα πιστοποιημένα ΚΕΚ και επιτόπιους ελέγχους ανά διετία στο σύνολο των δομών από το ΕΚΕΠΙΣ. Όσο το ΚΕΚ βαθμολογείται πάνω από τη βάση, ανανεώνει την πιστοποίησή του. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος αξιολόγησης αξιολογήθηκαν για πρώτη φορά και τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η πιστοποίηση αφορούσε αποκλειστικά τη φυσική υποδομή και την εκπαιδευτική προϋπηρεσία-εμπειρία. Σήμερα, παρά την τάση βελτίωσης, η βαθμολογία των ΚΕΚ μόλις που υπερβαίνει τη βάση. Τη χαμηλότερη βαθμολογία παρουσιάζει η κατηγορία «Πρωτόθση στην Απασχόληση» λόγω του περιορισμένου και αποσπασματικού χαρακτήρα των υπηρεσιών που παρέχουν τα ΚΕΚ στους ανέργους και της ελλιπούς συνεργασίας με τις τοπικές επιχειρήσεις.²⁴ Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία, τα ιδιωτικά ΚΕΚ εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με τα δημόσια,²⁵ χωρίς όμως να είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κατά πόσο αυτή η μέτρηση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα δεδομένου ότι το ΕΚΕΠΙΣ δεν έχει τη δυνατότητα να ελέγξει τα στοιχεία που αποστέλλονται από τα ΚΕΚ σε σχέση με την απασχόληση των καταρτιζόμενων.

Η απελευθέρωση της αγοράς (2005+)

Η τελευταία φάση εξέλιξης εγκαινιάστηκε το 2005 και χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια «απελευθέρωσης» της αγοράς, αφού καταργήθηκαν όλοι οι περιορισμοί σε σχέση με τον ελάχιστο και μέγιστο αριθμό των παραρτημάτων, τα πεδία

21. Για τη μεθοδολογία αξιολόγησης των προγραμμάτων κατάρτισης βλ. Α. Δεδουσόπουλος, *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης: Προβλήματα Σχεδιασμού και Εφαρμογής*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007· L. Calmfors, "Active Labour Market Policy and Unemployment – A Framework for the Analysis of Crucial Design Features", *OECD Economic Studies No. 22*, OECD, 1994· Pierre, "A Framework for Active Labour Market Policy Evaluation", *ILO Employment and Training Papers No. 49*, ILO, 1999.

22. Α. Ευστράτογλου, *Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και Πιστοποίηση. Διαδικασία και Αποτελέσματα ΚΕΚ 2001-2003*, ΕΚΕΠΙΣ, Αθήνα 2003, σ. 8-9.

23. ΕΚΕΠΙΣ, *Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης, Τέταρτη φάση εφαρμογής 2007-2009, Τελική Αναφορά*, Φεβρουάριος 2011, σ. 4· επίσης, Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) 111384/13-5-2003 και ΚΥΑ 9.16031/Οικ.3.2815/10.9.2009.

24. ΕΚΕΠΙΣ, *Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης, Δεύτερη φάση εφαρμογής 2003-2005, Τελική Αναφορά*, Μάρτιος 2006, σ. 17.

25. ΕΚΕΠΙΣ, *Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης, Τρίτη φάση εφαρμογής 2005-2007, Τελική Αναφορά*, Νοέμβριος 2008, σ. 18.

δραστηριοποίησης και τη νομική μορφή των ΚΕΚ. Στο νέο κύκλο πιστοποίησης:

- Καταργήθηκε η υποχρέωση τα ΚΕΚ να είναι αυτόνομα νομικά πρόσωπα με αποκλειστικό στόχο την παροχή προγραμμάτων κατάρτισης. Από εδώ και στο εξής, οποιαδήποτε επιχείρηση μπορεί να ιδρύει ΚΕΚ (ως θυγατρική) υπό την προϋπόθεση ότι αυτό θα έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης.

- Καταργήθηκε ο διαχωρισμός των ΚΕΚ σε εθνικής και περιφερειακής εμβέλειας. Κάθε ΚΕΚ που διαθέτει δομές σε τουλάχιστον δύο περιφέρειες της χώρας μπορεί να υλοποιεί προγράμματα στο σύνολο της επικράτειας από μόνο του ή σε συνεργασία με άλλα ΚΕΚ. Ακολούθως, καταργήθηκε ο ανώτατος αριθμός παραρτημάτων που μπορεί να διαθέτει κάθε ΚΕΚ.

- Καταργήθηκαν οι περιορισμοί στα θεματικά αντικείμενα δραστηριοποίησης. Τα ΚΕΚ μπορούν, εάν το επιθυμούν, να πιστοποιηθούν στο σύνολο των θεματικών πεδίων κατάρτισης.

Σε αντίθεση με τους προηγούμενους κύκλους πιστοποίησης, οι διαδικασίες θα είναι ανοιχτές, υπό την έννοια ότι δεν υπάρχει κάλεσμα από το ΕΚΕΠΙΣ, αλλά κάθε ΚΕΚ θα μπορεί σε χρόνο που το επιλέξει να καταθέσει το φάκελο του προκειμένου να πιστοποιηθεί.

Βέβαια, παρά την κατάργηση των παραπάνω περιορισμών ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ΚΕΚ περιφερειακής και εθνικής εμβέλειας στην ουσία παρέμεινε ως διαχωρισμός ανάμεσα σε «μεγάλα» και σε «μικρά» ΚΕΚ, τα οποία σήμερα εκπροσωπούνται και από διαφορετικούς φορείς (Ελληνικός Σύνδεσμος Εταιρειών Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης - ΕΛΣΕΚΕΚ και Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εταιρειών Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης - ΠΑΣΕΚΕΚ, αντίστοιχα). Μια τρίτη ομάδα αποτελούν τα ΚΕΚ της Τοπικής Αυτοδιοίκησης τα οποία μετά την απελευθέρωση της αγοράς βρέθηκαν σε δυσμενή θέση διότι έχασαν το προνόμιο να υλοποιούν προγράμματα σε όλα τα θεματικά πεδία (σε αντίθεση με τα ιδιωτικά ΚΕΚ, τα ΚΕΚ της Τοπικής Αυτοδιοίκησης δεν έχουν κανένα κίνητρο για την ίδρυση παραρτημάτων σε άλλες περιφέρειες). Τέλος, υπάρχουν και τα ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων, τα οποία αντιμετώπισαν μικρότερες πιέσεις λόγω της διασφάλισης αποκλειστικά για αυτά επιπλέον πόρων μέσω του ΛΑΕΚ. Το αποτέλεσμα ήταν να φτάσουμε στη σημερινή δομή του συστήματος συνεχόμενης επαγγελματικής κατάρτισης που αριθμεί 274 πιστοποιημένα ΚΕΚ με πιστοποιημένες 540 δομές εκπαίδευσης.

Μετά την εκκαθάριση: η ποσοτική διάσταση της επαγγελματικής κατάρτισης

Οι αποκλεισμοί αλλά και η προστασία που παρείχε το νομοθετικό πλαίσιο, μολοντί θεμελιωνόταν σε μια ρητορική περί εξορθολογισμού του συστήματος, τελικά δεν κατέληξαν εκεί. Υπό μία έννοια, η δομή του συστήματος πράγματι εξορθολογίστηκε εφόσον οριοθετήθηκε η αγορά και μπήκαν ορισμένοι κανόνες ως προς τη λειτουργία της. Η αποτελεσματικότητα όμως των προγραμμάτων κατάρτισης παρέμεινε χαμηλή.

Όπως αναφέρθηκε, από το 1994 έως το 2009 ο αριθμός των ΚΕΚ μειώθηκε,

αλλά ο αριθμός των δομών και της δυναμικότητάς τους αυξήθηκε σημαντικά. Με άλλα λόγια, ο αριθμός των «παικτών» μειώθηκε, αλλά ταυτόχρονα αυξήθηκε το μέγεθος εκάστου (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα ιδιωτικά ΚΕΚ). Από 481 πιστοποιημένα ΚΕΚ το 1994, φτάσαμε στα 262 το 2001 και στα 274 το 2009. Σε αντίθεση όμως με τον αριθμό των ΚΕΚ, τα προγράμματα κατάρτισης διπλασιάστηκαν, από 8.800 την περίοδο 2003-2005 σε 16.064 την περίοδο 2007-2009.²⁶ Ταυτόχρονα άλλαξαν και στόχευση: μετά το 2005 παρατηρήθηκε σαφής στροφή προς προγράμματα που απευθύνονται σε εργαζόμενους έναντι των προγραμμάτων που απευθύνονται σε ανέργους.²⁷ Κύρια αιτία της μεταβολής είναι η ευκολία εύρεσης καταρτιζόμενων. Στην περίπτωση των ανέργων, το ΚΕΚ που υλοποιεί το πρόγραμμα κατάρτισης πρέπει να βρει τον άνεργο, να οργανώσει και να υλοποιήσει συνοδευτικές δράσεις προώθησης στην απασχόληση και να παρακολουθεί την πορεία εργασιακής ένταξης του ανέργου για ένα χρονικό διάστημα μετά το πέρας της κατάρτισης. Με άλλα λόγια, η κατάρτιση ανέργων είναι πιο δαπανηρή υπόθεση, με μεγαλύτερες οργανωτικές και διοικητικές απαιτήσεις. Από την άλλη, η κατάρτιση μισθωτών είναι περισσότερο εύκολη υπόθεση. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε είτε με δημόσιους υπαλλήλους που προσέρχονται μαζικά σε προγράμματα κατάρτισης μετά από σχετική διοικητική απόφαση, είτε με ιδιωτικούς υπαλλήλους που εντάσσονται σε προγράμματα χρηματοδοτούμενα από τον ΛΑΕΚ.

Ός προς τα προγράμματα για τους ανέργους, τόσο το αντικείμενό τους όσο και η δομή τους καθορίστηκε κατά κανόνα βάσει των δυνατοτήτων των φορέων υλοποίησης, με συνέπεια να παρατηρηθούν σημαντικές αναντιστοιχίες ανάμεσα στα αντικείμενα κατάρτισης και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ελλείψει αξιόπιστων εκτιμήσεων/ερευνών για τις ανάγκες σε γνώσεις και δεξιότητες, τα προγράμματα επικεντρώθηκαν σε αντικείμενα κατάρτισης των οποίων η υλοποίηση είναι σχετικά φτηνή και υπήρχε προηγούμενη εμπειρία και εκπαιδευτικό υλικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειονότητα των προγραμμάτων αφορά διαχρονικά δύο πεδία: πληροφορική και οικονομία-διοίκηση, των οποίων το ειδικό βάρος αυξήθηκε διαχρονικά: από 55% του συνόλου την περίοδο 2003-2005, σε 64% την περίοδο 2007-2009. Αντίστοιχα αυξήθηκε και ο αριθμός των καταρτιζομένων σε αυτά τα προγράμματα από 50% σε 62% αντίστοιχα.²⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του κόστους των προγραμμάτων. Κατά την πρώτη περίοδο της αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, το μέσο κόστος ενός προγράμματος ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης αυξανόταν σταθερά ειδικά σε

---

26. ΕΚΕΠΙΣ 2006, 2007, 2011, ό.π.

27. Ενδεικτικά, κατά την περίοδο 2007-2009 μόλις το 28% των προγραμμάτων απευθύνονταν σε άνεργους έναντι 40% της περιόδου 2003-2005. Αντίστοιχη μείωση παρατηρήθηκε και στον αριθμό των ωφελούμενων: κατά την περίοδο 2003-2005, το 40% των καταρτιζομένων ήταν άνεργοι, την περίοδο 2007-2009 το ποσοστό των ανέργων είχε μειωθεί στο 26% (ΕΚΕΠΙΣ 2006, 2007, 2011 ό.π.).

28. ΕΚΕΠΙΣ 2006, 2007, 2011, ό.π.

εκείνα τα προγράμματα που αφορούσαν τις υπηρεσίες.²⁹ Το 1988 η μέση δαπάνη ανά πρόγραμμα ήταν 14,6 εκατ. δρχ., το 1989 είχε αυξηθεί σε 20,7 εκατ. δρχ., το 1991 υποχώρησε στα 16,8 εκατ. δρχ. Αυξητική πορεία παρουσίασε και η μέση δαπάνη ανά καταρτιζόμενο, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε να υπερβαίνει και το ίδιο το κόστος εργασίας (το 1993 το μέσο κόστος κατάρτισης διάρκειας 2,5 μηνών ισοδυναμούσε με το μέσο κόστος εργασίας 5,3 μηνών του 1998.³⁰ Τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα είναι φτηνότερα από εκείνα που χρηματοδοτούνται μόνο από εθνικές πηγές, οι πιστοποιημένοι φορείς είναι φτηνότεροι από τους μη-πιστοποιημένους, τα δημόσια ΚΕΚ είναι φτηνότερα από τα ιδιωτικά και η κατάρτιση δημοσίων υπαλλήλων είναι φτηνότερη από την κατάρτιση των ιδιωτικών.³¹ Η υπερκοστολόγηση των προγραμμάτων αποτέλεσε μόνιμο χαρακτηριστικό των προγραμμάτων και κοινό μυστικό στο κλάδο. Το μοναδιαίο κόστος εκπαίδευσης ανά ώρα ανά εκπαιδευόμενο δεν έπεσε ποτέ κάτω από 10€, τη στιγμή που ένα πρόγραμμα κατάρτισης μπορεί να υλοποιηθεί, με κέρδος για τον φορέα υλοποίησης, με περίπου 4€ ανά ώρα ανά εκπαιδευόμενο.

Το ότι τα προγράμματα είναι ακριβά δεν τα κάνει υποχρεωτικά και αποτελεσματικά. Για την ακρίβεια, η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κατάρτισης ως προς την εύρεση εργασίας είναι χαμηλή, γεγονός που αναγνωρίζει και το Υπουργείο Εργασίας.³² Σύμφωνα με την ενδιάμεση έκθεση αξιολόγησης του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση» (Β΄ ΚΠΣ), μόλις το 25% των καταρτισμένων απασχολείται μετά το τέλος της κατάρτισης. Από αυτούς μόνο οι μισοί σε αντικείμενα σχετικά με το αντικείμενο της κατάρτισης.³³ Οι εκτιμήσεις άλλων ερευνών κινούνται από 12,8%,³⁴ έως 20,5% και 39,2%.³⁵ Τα στοιχεία του ΕΚΕΠΙΣ επιβεβαιώνουν τις χαμηλότερες εκτιμήσεις. Το ποσοστό των ανέργων που βρίσκει εργασία μετά το τέλος της κατάρτισης κινείται μεταξύ 14% και 18%, με τις γυναίκες να παρουσιάζουν χειρότερα ποσοστά έναντι των ανδρών. Οι διαφορές των αποτελεσμάτων ανάμεσα σε διαφορετικά αντικείμενα κατάρτισης είναι μικρές, ενώ η χρησιμότητα των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας επερωτάται έντονα: την περίοδο 2007-2009 μόλις το 5,1% των ανδρών και 1,4%

---

29. Αντίθετα, το μέσο κόστος των προγραμμάτων της μεταποίησης μειώθηκε. Έτσι, ενώ τα προγράμματα του τομέα των υπηρεσιών ήταν κατά 50% φτηνότερα του μέσου όρου το 1988, εμφανίζονται κατά 50% ακριβότερα το 1991 (Κέντρο Ερευνών Πανεπιστημίου Πειραιώς, Αξιολόγηση Προγράμματος Ενδοεπιχειρησιακής Κατάρτισης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων, μέρος Β΄, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1994, σ. 57).

30. ΚΕΠΠ 1994β ό.π., σ. 57.

31. ΕΚΠΑ, Αξιολόγηση Ενεργειών Κατάρτισης Γ΄ ΚΠΣ-Επιτελική Σύνοψη, Αθήνα 2005, σ. 7-10.

32. ΓΓΔΚΠ 2007, ό.π.

33. Λαμάνς ΕΠΕ, Βάλτερ Φισσάμπερ, «Δεύτερη Ενδιάμεση Έκθεση Αξιολόγησης του Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση 1994-1999», Αθήνα, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, αδημοσίευτη, 1999, σ. vi-99.

34. ΓΓΔΚΠ 2007, ό.π., σ. 31.

35. Χ. Γούλας, Κ. Μπουκουβάλας, Μελέτη εργασιακής εξέλιξης των καταρτισθέντων του ΚΕΚ-ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2003 και Ι. Δεδέ, Γ. Θεοδωράκης, Α. Μακρή, Β. Μπάσδρα, Χ. Παπαδημητρίου, Τ. Σιμωντά, Ο Ρόλος των Εθνικών Συστημάτων Αναγνώρισης Προσόντων στην Προώθηση της Διά Βίου Μάθησης, ΕΚΕΠΙΣ, Αθήνα 2003.

των γυναικών που πραγματοποίησαν πρακτική άσκηση σε επιχείρηση κατάφεραν να βρει εργασία στην ίδια επιχείρηση μετά το πέρας του προγράμματος κατάρτισης. Τα ποσοστά απορρόφησης των ανέργων που καταρτίζονται παραμένουν χαμηλά, συνεπώς, και η κοινωνική αξιοπιστία της επαγγελματικής κατάρτισης παραμένει χαμηλή.³⁶

Ανακεφαλαίωση: η πολιτική οικονομία της επαγγελματικής κατάρτισης

Από το 1989 έως και το 2004 ψηφίστηκαν συνολικά επτά νόμοι για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και εκδόθηκαν δεκάδες υπουργικές αποφάσεις. Αυτή η νομοθετική υπερδραστηριότητα αποτυπώνει την προσπάθεια ελεγχόμενης ανάπτυξης μιας αγοράς, τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κύριων παικτών, τις εντάσεις που δημιουργούνταν από τις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τα συμφέροντα των ιδιωτικών ΚΕΚ, τις ιδιαίτερες ανάγκες και στοχοθεσίες των κοινωνικών εταίρων. Η εξέλιξη των κριτηρίων πιστοποίησης αποτυπώνει με ανάγλυφο τρόπο τη σταδιακή γέννηση και επέκταση αυτής της αγοράς.

Η απουσία κριτηρίων αξιολόγησης κατά την πρώτη περίοδο περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία ως προβληματική, δείκτης ανορθολογικής λειτουργίας της Δημόσιας Διοίκησης και κακοδιαχείρισης των κοινοτικών πόρων. Αντίστοιχα οι προσπάθειες πιστοποίησης μετά το 1997 περιγράφονται ως μια διαδικασία σταδιακής ωρίμανσης και εξορθολογισμού. Όμως, σε ό,τι αφορά την πολιτική οικονομία του πράγματος, αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η «λειτουργικότητα» της απουσίας ρύθμισης έως το 1996 και η αντίστοιχη «λειτουργικότητα» των απαντών ρυθμίσεων μετά το 1997. Ανακεφαλώνοντας τη συζήτηση, με εξαίρεση την αρχική περίοδο (1981-1988), μπορούμε να διακρίνουμε τρία στάδια στην εξέλιξη της αγοράς της ΣΕΚ.

Κατ' αρχήν, έχουμε την περίοδο της αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου (1989-1994) που χαρακτηρίζεται από την απουσία κριτηρίων πιστοποίησης των φορέων κατάρτισης και την απουσία συστήματος αξιολόγησης των δράσεων που υλοποιούσαν. Ο ρόλος των δημόσιων υπηρεσιών κατάρτισης υποχωρεί και ευνοούνται οι ιδιωτικές επιχειρήσεις που έφτασαν, το 1999, να υλοποιούν το 70% των προγραμμάτων.³⁷ Η γενική εικόνα του συστήματος προσομοιάζει με έναν αστερισμό φορέων όπου συνυπάρχουν μεγάλες σχετικά επιχειρήσεις με κάποια παράδοση στην εκπαίδευση (πρώην Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών), αρκετές μεσαίου μεγέθους με μικρή έως καμία εμπειρία οι οποίες κατάφεραν να προσαρμοστούν και ένα πλήθος μικρών (συνήα μονοπρόσωπων) «εταιρειών» με αποκλειστικό στόχο την άγρα κοινοτικών επιδοτήσεων.

Η δεύτερη φάση είναι αυτή της ελεγχόμενης εκκαθάρισης της αγοράς (1994-

---

36. Για περισσότερα βλ. Α. Κόκκος, «Οι κοινωνικές διαθέσεις απέναντι στην τυπική εκπαίδευση και την εκπαίδευση ενηλίκων: η περίπτωση της Ελλάδας», <http://www.adulteduc.gr> και Α. Kokkos, "Adult Education in Greece", 11th International Conference on Continuing Education in the countries of the Balkan Region, Ikonio, 23-27/10/2008.

37. Karalis, Vergidis 2004, ό.π., σ. 183.

2004). Η πιστοποίηση του 1994 γέννησε 481 ΚΕΚ, η δεύτερη του 1997 τα μείωσε σε 262, και έκτοτε ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τα 284. Ωστόσο, η ένταση και η ταχύτητα της εκκαθάρισης ρυθμίστηκαν προσεκτικά. Τα κριτήρια πιστοποίησης των ετών 1997, 2001 και 2003 ήταν τέτοια που απέκλειαν μεν από την αγορά τις «επιχειρήσεις-μαϊμού», δεν περιθωριοποιούσαν όμως επιχειρήσεις που είχαν προβεί σε κάποιες ελάχιστες επενδύσεις. Η έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη υποδομών, αλλά υπό προϋποθέσεις που επέτρεπαν την επιβίωση των μικρών και μεσαίων ΚΕΚ. Για αυτό άλλωστε δεν υπήρξε ούτε ένας συλλογικός φορέας εκπροσώπησης συμφερόντων που να διατύπωνε δημόσια την αντίθεσή του. Το αντίθετο μάλιστα, οι φορείς εκπροσώπησης των ΚΕΚ στήριξαν αυτή την επιλογή, αφού είχε ήδη διασφαλιστεί ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν κομμάτι της νέας αγοράς. Η πιστοποίηση για αυτές τις επιχειρήσεις θα είχε μόνο θετικές συνέπειες δεδομένου ότι μείωνε τον ανταγωνισμό και οριοθετούσε τους παίκτες του παιχνιδιού.

Παράλληλα με τις διαδικασίες εκκαθάρισης αναπτύχθηκε μια «αντιμονοπωλιακή» πολιτική. Από τη μια πλευρά, υπήρχε ένα σύστημα που είχε ως σκοπό να αποκλείσει επιχειρήσεις από τη νέα αγορά είτε μέσω της εκκαθάρισης (πιστοποίηση), είτε μέσω της δημιουργίας εμποδίων εισόδου στον κλάδο (αποκλεισμός επιχειρήσεων που δεν έχουν τριετή εμπειρία). Από την άλλη, μέσω των περιορισμών στον αριθμό των παραρτημάτων και στα θεματικά πεδία δραστηριοποίησης διασφαλίστηκαν δύο πράγματα: κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να μεγαλώσει πολύ και, ταυτόχρονα, όλα τα πιστοποιημένα ΚΕΚ εξασφάλιζαν ένα ελάχιστο μερίδιο στη νέα αγορά. Το σύστημα συμπληρωνόταν σε καθημερινό επίπεδο από διοικητικές αποφάσεις του Υπουργείου για την κατανομή των προγραμμάτων. Μέχρι και σήμερα διατηρούνται ρυθμίσεις που απαγορεύουν τη δημιουργία συμπράξεων ανάμεσα σε διαφορετικά ΚΕΚ για την υλοποίηση προγραμμάτων.

Τέλος, η περίοδος μετά το 2005 είναι η περίοδος της απελευθέρωσης της αγοράς όπου οι προηγούμενες περιοριστικές ρυθμίσεις εγκαταλείπονται και οι επιχειρήσεις ΚΕΚ μπορούν να δραστηριοποιηθούν σε όποια περιφέρεια επιλέξουν και σε όποιο θεματικό πεδίο επιθυμούν. Ο αριθμός των επιχειρήσεων έχει σταθεροποιηθεί, αλλά το μέγεθος τους μεγαλώνει, όπως φαίνεται από την αυξητική τάση των πιστοποιημένων δομών κατάρτισης και τη δυναμικότητά τους.

Οι παραπάνω εξελίξεις εξυπηρέτησαν σε κάθε φάση, σχετικά αποτελεσματικά, τα συμφέροντα των κύριων «παικτών», δηλαδή της κυβέρνησης, των ιδιωτικών επιχειρήσεων ΚΕΚ και των κοινωνικών εταίρων, εις βάρος όμως της αποτελεσματικότητας του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης. Από την πλευρά της κυβέρνησης τα πλεονεκτήματα ήταν σημαντικά και εκτείνονται σε εύρος θεμάτων. Κατά τη πρώτη φάση ανάπτυξης του συστήματος, τα πολιτικά οφέλη του να μοιράζεις χρήματα χωρίς αυστηρούς κανόνες και κριτήρια είναι προφανή και δεν χρήζουν περαιτέρω σχολιασμού. Δευτερευόντως, κατά την περίοδο του Β' ΚΠΣ η χώρα βρισκόταν σε φάση δημοσιονομικής προσαρμογής με απώτερο στόχο την ένταξη στην ΟΝΕ. Η επίτευξη υψηλών ρυθμών απορροφητικότητας των κοινοτικών πόρων ήταν μεγάλης σημασίας, αφού οι συνολικοί εισρέοντες πόροι από τα ΚΠΣ κάλυπταν περίπου το 30% του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών της ελληνι-

κής οικονομίας. Η έλλειψη κριτηρίων αξιολόγησης και πιστοποίησης απέδωσε στο σύστημα ευελιξία επιτρέποντας υψηλούς ρυθμούς απορρόφησης.

Η σημαντικότερη όμως ωφέλεια για το κράτος προήλθε από το γεγονός ότι κατάφερε να αντιμετωπίσει εν μέρει τις γνωστές ανεπάρκειες του επιδόματος ανεργίας. Οι προϋποθέσεις και όροι που ισχύουν στην Ελλάδα για την παροχή επιδόματος ανεργίας έχουν ως αποτέλεσμα την εξαίρεση από την επιδότηση του μεγαλύτερου ποσοστού των ανέργων, αλλά και εκείνων των κατηγοριών που το έχουν περισσότερο ανάγκη.³⁸ Η επέκταση των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης, τα οποία περιλαμβάνουν και μια αμοιβή για τον καταρτιζόμενο, έδρασε ως υποκατάστατο του επιδόματος ανεργίας το οποίο μάλιστα χρηματοδοτείται μάλιστα από κοινοτικούς πόρους (σε αντίθεση με το επίδομα ανεργίας που χρηματοδοτείται από εθνικούς). Με άλλα λόγια, η πολιτική κατάρτισης, παρότι «ενεργητική πολιτική απασχόλησης», ουσιαστικά παθητικοποιήθηκε προσπαθώντας να καλύψει τα κενά που άφηναν οι «παθητικές πολιτικές απασχόλησης».³⁹

Από την πλευρά των επιχειρήσεων κατάρτισης τα πλεονεκτήματα έχουν ήδη αναφερθεί: δυνατότητα αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την πρώτη άναρχη φάση, εκκαθάριση της αγοράς και μεγάλωμα της πίτας σε συνδυασμό με ένα σύστημα διανομής της κατά τη δεύτερη, πλήρης απελευθέρωση κατά την τρίτη. Τα οφέλη για τις υπόλοιπες επιχειρήσεις-χρήστες των προγραμμάτων κατάρτισης είναι μικρότερα, αλλά όχι άνευ σημασίας. Έξι στις δέκα δήλωναν το 1994 ότι το ενδιαφέρον τους για την υλοποίηση προγραμμάτων ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης θα ήταν μικρότερο εάν δεν υπήρχαν τα κίνητρα του ΟΑΕΔ. Οι επιχειρήσεις-χρήστες των προγραμμάτων εκτιμούν περισσότερο το άμεσο οικονομικό όφελος που προκύπτει από την επιδότηση, παρά το καθαρό όφελος που προκύπτει από την κατάρτιση αυτή καθ' αυτή.⁴⁰

Τέλος, οι οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων αναδείχτηκαν ως οι πλέον ωφελημένες. Οι κοινωνικοί εταίροι που μέχρι το 1992 είχαν εντελώς περιθωριακή εμπλοκή στο σύστημα επαγγελματικής κατάρτισης,⁴¹ βρέθηκαν σε διάστημα πέντε ετών να διαθέτουν τα μεγαλύτερα και καλύτερα οργανωμένα ΚΕΚ. Αυτό επετεύχθη μέσω δύο μηχανισμών. Ο πρώτος, αφορούσε την εξαίρεση των ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων από τους περιορισμούς ως προς τον αριθμό των παραρτημάτων και τα θεματικά πεδία κατάρτισης. Η ρύθμιση αφορούσε κατά κύριο λόγο τις τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις που υπογράφουν την Εθνική

38. Στην Ελλάδα, από τη χορήγηση του επιδόματος αποκλείονται οι πολυπληθέστερες ομάδες των ανέργων, δηλαδή οι νέοι άνεργοι χωρίς εργασιακή εμπειρία (που δεν έχουν θεμελιώσει δικαίωμα επιδότησης) και οι μακροχρόνια άνεργοι που έχουν εξαντλήσει το χρόνο επιδότησης.

39. Ενδεικτικά, ο Δημουλάς αναφέρει ότι τουλάχιστον οι μισοί από το σύνολο των ανέργων που καταρτίστηκαν την περίοδο 1981-1998 δεν έπαιρναν επίδομα ανεργίας. Κ. Δημουλάς, «Η επαγγελματική κατάρτιση ως κρατική πολιτική. Η περίπτωση της Ελλάδας (1980-2000)», στο Μ. Καραμεσίνη, Γ. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική απασχόλησης, πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα 2005, σ. 227.

40. ΚΕΠΠ 1994, ό.π. σ. 16 και Μ. Χλέτσος, Ο. Καμινιώτη, *Ζήτηση Ειδικοτήτων & Δεξιοτήτων στην Ελληνική Αγορά Εργασίας – Αποτελέσματα Έρευνας στις Ιδιωτικές Επιχειρήσεις*, ΠΑΕΠ, Αθήνα 2006.

41. Β. Μπάσδρα, Γ. Θεοδωράκης, «Περιγραφή των συστημάτων αναγνώρισης προσόντων, συμμετέχοντες – αποτελέσματα», *Ο Ρόλος των Εθνικών Συστημάτων*, ό.π., σ. 22.

Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΓΣΕΕ, Εθνική Συνομοσπονδία Εμπόρων Ελλάδας - ΕΣΕΕ, Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας - ΓΣΕΒΕΕ, Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών - ΣΕΒ). Ο δεύτερος μηχανισμός, αφορά τη διασφάλιση αποκλειστικών πόρων από τον ΛΑΕΚ. Σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις (1996), ο ΛΑΕΚ θα μπορούσε να διαθέτει μέχρι και το 6% των εσόδων του για τη χρηματοδότηση των ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων. Δύο χρόνια αργότερα (ν.2639/98) το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σε 15%, ενώ με την Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας του 2004-2005 (άρθρο 7) έφτασε το 20%. Από αυτούς τους πόρους, το 45% κατευθύνονταν στην ΓΣΕΕ και το υπόλοιπο 55% στις εργοδοτικές οργανώσεις.⁴²

Τα παραπάνω εξασφάλισαν στις τριτοβάθμιες οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων πρόσβαση σε πρωτόγνωρου ύψους πόρους, που χρηματοδότησαν όχι μόνο ενέργειες κατάρτισης, αλλά –κυρίως– την επέκταση του δικτύου τους, αν όχι συχνά την ίδια τη λειτουργία τους. Δεν είναι τυχαίο ότι οι οργανώσεις που ενεπλάκησαν με μεγαλύτερη ένταση στην πολιτική κατάρτισης ήταν οι μαζικότερες οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων, δηλαδή η ΓΣΕΕ (εργαζόμενοι) και η ΓΣΕΒΕΕ (μικρομεσαίοι). Αυτές οι δύο συνομοσπονδίες ίδρυσαν και λειτουργούν δύο εκ των μεγαλύτερων ΚΕΚ στη χώρα, και από άποψη χρηματοδότησης, και από άποψη δυναμικότητας. Αντίθετα, ο ΣΕΒ που δεν αντιμετώπιζε έντονα προβλήματα χρηματοδότησης, λόγω της ευπορίας των μελών του, περιορίστηκε στη δημιουργία ενός ιδιότυπου «ιδιωτικού πανεπιστημίου» (της σχολής ALBA) που εκπαιδεύει διευθυντικά στελέχη για τις επιχειρήσεις μέλη του.

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι το δημόσιο πεδίο δράσης των κοινωνικών εταίρων σε συνδυασμό με τη διασφάλιση αποκλειστικών πόρων, τους απέτρεψε από το να υιοθετήσουν αμφιλεγόμενες πρακτικές διασφάλισης χρηματοδότησης. Εν τέλει, αυτά τα ΚΕΚ ήταν από τα πρώτα τα οποία συμμορφώθηκαν με τα κριτήρια πιστοποίησης και αξιολόγησης, χαρακτηρίζονται σταθερά από καλύτερες συνθήκες εργασίας, υποστήριξαν την ανάγκη περαιτέρω αυστηροποίησης του συστήματος, συχνά διενέργησαν εσωτερικές αξιολογήσεις των προγραμμάτων που υλοποίησαν, ενώ διαθέτουν μακράν το πιο διαφανές σύστημα διαχείρισης.

---

42. ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ, *Κωδικοποιημένες Βασικές Ρυθμίσεις Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και Διαιτητικών Αποφάσεων ετών 1975-2005*, Αθήνα 2006, σ. 26.

Γιάννης Καλογήρου

Η Κοινωνία της Πληροφορίας στην Ελλάδα (1997-2012): Ο δύσβατος δρόμος. Μια πρώτη απόπειρα απολογισμού

«Και δεν πρέπει να ξεχνούμε πως δεν υπάρχει πράμα δυσκολώτερο μήτε πιο αμφίβολης επιτυχίας μήτε πιο επικίνδυνο στην εφαρμογή του παρά να εισάγεις νέους θεσμούς. Γιατί ο νέος νομοθέτης έχει εκτρούς όσους ωφελούνταν από τους παλιούς νόμους και χλιαρούς υπερασπιστές όσους από τους νέους νόμους περιμένουν όφελος. Και η χλιαρότητα αυτή γενιέται, μέρος από το φόβο των αντιπάλων που ωφελούνταν από τους παλιούς θεσμούς, μέρος από τη δυσπιστία των ανθρώπων, που δεν πιστεύουν στ' αλήθεια στη νέα κατάσταση, αν πρωτύτερα δεν τη δουν σίγουρα στην εφαρμογή. Και έτσι όσες φορές οι εκτροί των νέων θεσμών βρουν την ευκαιρία να επιτεθούν, το κάνουν με φανατισμό, ενώ οι άλλοι υπερασπίζονται χλιαρά, και κιντυνεύεις κι εσύ μαζί τους».

Nicolo Machiavelli, *Il Principe*, 1531, μετάφραση στα ελληνικά: Ν. Καζαντζάκης, Εκδόσεις Γαλαξία, Οκτώβριος '61, σ. 31-32

1. Η γενική προσέγγιση και το εννοιολογικό πλαίσιο για την ανάλυση της «Κοινωνίας της Πληροφορίας»

Στην εργασία αυτή επιχειρείται ένας συνοπτικός κοινωνικο-οικονομικός και τεχνολογικός απολογισμός του εγχειρήματος που απεκλήθη «Κοινωνία της Πληροφορίας», όπως αυτό εξελίχθηκε στην περίπτωση της Ελλάδας. Για τον σκοπό αυτό ακολουθείται η θεώρηση της Robin Mansell και του Ed Steinmueller, όπως αποτυπώνεται στο βιβλίο τους “Mobilizing the Information Society: Strategies for Growth and Opportunity” (Oxford University Press, 2005), σύμφωνα με την οποία ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας» (ΚτΠ) αναφέρεται «στη χρήση των

Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών» (ΤΠΕ) και στις συνδεδεμένες με αυτήν «κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις σε συνθήκες αυξανόμενης διαθεσιμότητας νέων μορφών πληροφορίας και μέσων επικοινωνίας». Με άλλα λόγια, στο κείμενο αυτό, επιχειρείται να περιγραφεί και να αναλυθεί, εντελώς συνοπτικά, η περιπέτεια της εισαγωγής, της διάχυσης, της χρήσης και εντέλει της λειτουργικής αξιοποίησης των τεχνολογιών της πληροφορικής και των σύγχρονων επικοινωνιών (ΤΠΕ) στην Ελλάδα, με σκοπό να αναδειχθεί ο σχετικός κύκλος ανάπτυξης, να εντοπισθούν τα βασικά υποκείμενα, οι σχετικές διεργασίες, οι προωθητικές δυνάμεις και τα διαρθρωτικά εμπόδια και να αποτιμηθούν σε γενικές γραμμές τα σχετικά αποτελέσματα. Από άποψη κοινωνικο-οικονομικής και μεγεθυντικής επίδρασης για την οικονομία, το χαρακτηριστικό γνώρισμα των ΤΠΕ είναι ότι συγκαταλέγονται στις αποκαλούμενες Τεχνολογίες Γενικού Σκοπού (ΤΓΣ, General Purpose Technologies, GPTs)¹ επειδή ασκούν καταλυτική και διεισδυτική επίδραση στον τρόπο οργάνωσης, στη λειτουργία, στην παραγωγή προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών σχεδόν όλων των τομέων, όλων των κλάδων και όλων των οργανισμών και επιχειρήσεων.

Όμως, η υιοθέτηση και η διάχυση νέων τεχνολογιών -ειδικότερα όσων χαρακτηρίζονται γενικού σκοπού όπως είναι οι ΤΠΕ- σε μια κοινωνία/οικονομία (αλλά και σε τμήματά της) διαφοροποιούνται εξαιτίας των ιδιαίτερων -τοπικά και χρονικά προσδιορισμένων- χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και των αντίστοιχων συνθηκών και διεργασιών υποδοχής τους (αποδοχής, αντίστασης και αδράνειας). Ιδιαίτερο ρόλο στις διεργασίες αυτές παίζουν οι ακολουθούμενες δημόσιες πολιτικές, οι κοινωνικές πρακτικές και οι στρατηγικές των εμπλεκόμενων οργανισμών και επιχειρήσεων και ειδικότερα η συμβολή τους στην ανάπτυξη ικανοτήτων και διαδικασιών κοινωνικής εκμάθησης, τεχνολογικής απορρόφησης και οργανωσιακού μετασχηματισμού. Οι διεργασίες αυτές εμπεριέχουν έντονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις, αλλά και διαπραγματεύσεις και συγκερασμούς. Στο πλαίσιο της θεωρήσης αυτής, είναι επίσης αναγκαία η αναζήτηση της ισορροπίας ανάμεσα: αφενός σε μια καθολική τάση ομοιογένειας (που επιβάλλει στις διάφορες χώρες η ίδια η γενικευμένη χρήση και η παγκοσμιοποιημένη εξέλιξη των ΤΠΕ) και αφετέρου στις ιδιομορφίες που εκδηλώνονται κατά την εφαρμογή τους σε κάθε συγκεκριμένη χώρα (Βούλγαρης & Λαμπρίδου, 2001) και ειδικότερα σε συνδυασμό με το στάδιο ανάπτυξης της χώρας και το επίπεδο διάχυσης των ΤΠΕ. Επιπροσθέτως, είναι επίσης απαραίτητη η κατανόηση της σημασίας ενός είδους κινητοποίησης της ίδιας

---

1. Στις ΤΓΣ (Bresnahan and Trajtenberg, 1995) συγκαταλέγεται μια «χούφτα τεχνολογιών» (ατμός, ηλεκτρισμός, πληροφορική κ.α.) που συνδέονται με μεγάλους τεχνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς. Πιο συγκεκριμένα: «οι ΤΓΣ συνδέονται με ριζικά νέες ιδέες και τεχνικές, που σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους έχουν το δυναμικό για να ασκήσουν μια σημαντική επίδραση σε πολλούς κλάδους και τομείς της οικονομίας και εμφανίζουν τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα: διεισδυτικότητα (χρησιμοποιούνται ως εισροές σε πολλούς κλάδους), τεχνολογικό δυναμισμό (εγγενή δυνατότητα για πρόκληση τεχνολογικών βελτιώσεων) και καινοτομική συμπληρωματικότητα. Καθώς μια ΤΓΣ εξελίσσεται και αναπτύσσεται διαχέεται στο σύνολο της οικονομίας επιφέροντας γενικευμένα οφέλη παραγωγικότητας και ανοίγοντας νέες ευκαιρίες».

της κοινωνίας, και ειδικότερα των δυναμικότερων στρωμάτων της, για τη διάδοση και τη χρήση των ΤΠΕ καθώς και η ανάλυση των ανταγωνιστικών στρατηγικών και των ανταγωνιζόμενων συμφερόντων. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της δημόσιας πολιτικής, αναγκαία είναι η ανάλυση και η διαχείριση των trade-offs και των path dependencies και επομένως η αναζήτηση των όρων και των προϋποθέσεων για την επίτευξη του βέλτιστου δυνατού συγκερασμού αντιτιθέμενων επιλογών στο πλαίσιο της κατανόησης μιας διαλεκτικής τομών, οριακών μεταβολών και συνεπειών. Τέλος, ιδιαίτερης σημασίας είναι ο ρόλος της ζήτησης και του ρόλου του κράτους στη διαχείρισή της καθώς και η εμπλοκή των χρηστών για την ανάπτυξη εφαρμογών και την επιτυχή λειτουργία των διαφόρων πληροφοριακών συστημάτων. Ειδικότερα, αναφορικά με τον ρόλο του κράτους θα πρέπει να αναδειχθεί ο ρόλος της δημόσιας παρέμβασης στον σχεδιασμό και την υλοποίηση ψηφιακών υποδομών και δικτύων, στη χρηματοδότηση και την ενεργοποίηση της ερευνητικής και τεχνολογικής δραστηριότητας στον τομέα των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών και της παροχής ηλεκτρονικών υπηρεσιών, στη δημιουργία νέων αγορών και στη ρύθμιση και επαναρρύθμισή τους καθώς και στην αντιμετώπιση νέων ανισοτήτων (π.χ. ψηφιακό χάσμα). Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της ζήτησης στην ανάπτυξη και τη διάχυση νέων τεχνολογιών και ειδικότερα των ΤΠΕ είναι καθοριστικός σε συγκεκριμένα στάδια, παρά το γεγονός ότι οι τεχνολογίες αυτές προέρχονται από την πλευρά της προσφοράς (supply-driven) και στηρίζονται στην επιστημονική γνώση (science-based). Όμως, η εφαρμογή τους και η εισαγωγή τους στην αγορά συνδέεται με την κάλυψη υφιστάμενων ή δυνητικών, λανθανουσών πολλές φορές, αναγκών των χρηστών. Ακόμη περισσότερο, η ίδια η χρήση παράγει άρρητη γνώση που ενσωματώνεται στα πληροφοριακά συστήματα, στις ψηφιακές υποδομές, στο λογισμικό και στις εφαρμογές και οδηγεί σε νέες ή/και βελτιωμένες λύσεις και υπηρεσίες. Η επίδραση αυτή της ζήτησης στον χώρο των ΤΠΕ μπορεί να αναδειχθεί καλύτερα αν υιοθετήσουμε το γενικότερο πλαίσιο του Geroski (2003, pp. 52-55) για τους τρεις ρόλους της ζήτησης στη διεργασία παραγωγής καινοτομιών. Η συγκεκριμενοποίηση οδηγεί σε τρεις μορφές επίδρασης της ζήτησης στην ανάπτυξη νέων υπηρεσιών, συστημάτων και λύσεων και ευρύτερα νέων αγορών που συνδέονται με τις ΤΠΕ:

α) Ως «αρχική/προκαταρκτική γενική τάση αναζήτησης νέων προϊόντων και λύσεων που ενσωματώνουν ΤΠΕ». Η γενική αυτή τάση και όταν δεν έχει επαρκώς εξερευνηθεί ή/και χαρτογραφηθεί, μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση γενικών προτεραιοτήτων ή/και στόχων που κατευθύνουν την ερευνητική και την καινοτομική δραστηριότητα για την αξιοποίηση των ΤΠΕ -όπως συμβαίνει στην προσπάθεια αντιμετώπισης μεγάλων κοινωνικο-οικονομικών προκλήσεων και προβλημάτων.

β) Ως ένας μηχανισμός επιλογής στη διεργασία ανάδυσης νέων προϊόντων και τεχνολογικών λύσεων στον κλάδο των ΤΠΕ. Η προσφορά προωθεί συνήθως μια ευρεία γκάμα (ποικιλία) νέων προϊόντων και υπηρεσιών στην αγορά, που στηρίζονται στη νέα τεχνολογική γνώση, καθώς αρχικά η ζήτηση είναι ατελής και ασαφής και όχι επαρκώς προσδιορισμένη. Όμως, οι χρήστες αναπτύσσουν σταδιακά μια πιο αρθρωμένη και εξειδικευμένη ζήτηση για συγκεκριμένες παραλλαγές και βαθμιαία

βελτιούμενες και αναβαθμιζόμενες εκδοχές των νέων προϊόντων και υπηρεσιών.

γ) Ως ένας προσδιοριστικός παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει τον χρόνο εισόδου στην αγορά ενός νέου προϊόντος ή μιας υπηρεσίας ή/και στην υιοθέτηση μιας νέας τεχνολογικής λύσης. Δηλαδή, η ζήτηση μπορεί να επηρεάσει τη χρονική στιγμή της εισαγωγής αλλά και την ίδια την απόφαση μετατροπής μιας συγκεκριμένης τεχνολογικής γνώσης σε προϊόν ή/και υπηρεσία και γενικότερα τη συνδεδεμένη με αυτήν την απόφαση διαδικασία υλοποίησης.

Τέλος, η ταχεία εξέλιξη των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών μπορεί να συνδεθεί σε αναπτυξιακό επίπεδο με φαινόμενα τύπου leapfrogging (το «πήδημα του βατράχου»), δηλαδή με τη δυνατότητα παράκαμψης από κάποιον νεοεισερχόμενο ορισμένων προγενέστερων τύπων ηλεκτρονικών υποδομών και πληροφοριακών συστημάτων ή εφαρμογών και την άμεση υιοθέτηση των πιο σύγχρονων λύσεων, γεγονός που διευκολύνει την αποδοτικότερη, αποτελεσματικότερη και φιλικότερη στον χρήστη αξιοποίησή τους, με την παράλληλη άντληση αντίστοιχων αυξημένων ωφελειών παραγωγικότητας και ανάπτυξης.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση της ελληνικής περίπτωσης: έγκαιρη σύλληψη αργόσυρτη εφαρμογή

Η έγκαιρη τοποθέτηση (positioning) της μεταπολιτευτικής Ελλάδας στον πυρήνα των ευρωπαϊκών εξελίξεων και η παραδοσιακή διασύνδεση των διαφόρων (πολιτικών, επιστημονικών, διοικητικών, οικονομικών κ.ά.) ελίτ της ελληνικής κοινωνίας με τα διεθνή δρώμενα επέτρεψαν την έγκαιρη αναγνώριση των επερχόμενων τεχνολογικών αλλαγών στους τομείς της διαχείρισης και της διακίνησης της πληροφορίας και των επικοινωνιών. Όμως, ο δρόμος της μετατροπής της σύλληψης σε πράξη αποδεικνύεται συνήθως μακρύς και δύσβατος. Η χρήση των διαθέσιμων πόρων, ιδίως στις ελληνικές συνθήκες -και στο πλαίσιο υπερβολικά ανελαστικών και δύσκαμπτων διαδικασιών για την αξιοποίησή τους- δεν είναι ούτε αυτόματη ούτε εύκολη. Άλλωστε, οι νέες τεχνολογίες είναι ανατρεπτικές. Η αξιοποίησή τους απαιτεί και προϋποθέτει συνοδευτικές οργανωτικές και θεσμικές αλλαγές, κυρίως δε αλλαγές νοοτροπιών, αντιλήψεων και τρόπων εργασίας. Έτσι, η ανάπτυξη της «Κοινωνίας της Πληροφορίας (ΚτΠ)» επιβαρύνεται με τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ιστορικά όλες οι μεταρρυθμίσεις και οι μεγάλοι θεσμικοί και τεχνολογικοί εκσυγχρονισμοί στη χώρα μας.² Επιπροσθέτως, τη δύσκολη και αργή υλοποίηση έργων ΤΠΕ συνοδεύει η ακόμη δυσκολότερη λειτουργική αξιοποίησή τους. Αναδύεται, έτσι, ένας «λαβύρινθος της υλοποίησης-αξιοποίησης έργων και παρεμβάσεων που έχουν στο επίκεντρό τους τις ΤΠΕ».

Γενικότερα, τα δομικά προβλήματα της ανάπτυξης της Κοινωνίας της Πληροφορίας (ΚτΠ) στη χώρα μας θα πρέπει να ειδωθούν και στο πλαίσιο της διαχρονικά διαμορφωμένης στάσης της ελληνικής κοινωνίας ως προς τις διεθνείς καινοτομικές και νεωτεριστικές τάσεις σε συνδυασμό με τη σχέση της με τις τεχνολογικές

---

2. Έκθεση της Ομάδας Εργασίας (Γ1) του e-business forum με θέμα: «Κοινωνία της Πληροφορίας, Κοινωνιολογία και Τεχνολογία» με συντονιστή τον Γιάννη Βούλγαρη.

εξελίξεις και τις αντίστοιχες ικανότητες που έχουν οικοδομηθεί. Οι αντίστοιχες εμπειρικές διαπιστώσεις μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Ικανότητα παρακολούθησης και εύκολης πρόσληψης των γενικών τάσεων (τουλάχιστον από τις ηγετικές ομάδες), ευκολία ευρείας χρήσης της τεχνολογίας υπό τη μορφή έτοιμου εμπορεύματος, αλλά δυσκολία εμπάθυνας, αφομοίωσης και λειτουργικής αξιοποίησής της σε σύνθετες διαδικασίες και διεργασίες που απαιτούν ενεργό εμπλοκή των χρηστών.

2. Η μεγάλη εικόνα της σύγχρονης διαδρομής της Κοινωνίας της Πληροφορίας (ΚτΠ) στην Ελλάδα

Η περιπέτεια της χρήσης και της αξιοποίησης των τεχνολογιών της πληροφορικής και των σύγχρονων επικοινωνιών (ΤΠΕ) στη χώρα μας μπορεί να περιγραφεί σχηματικά με μια διαδρομή τεσσάρων σταδίων, χωρίς να παραγνωρίζονται οι σχετικές επικαλύψεις μεταξύ των σταδίων, αλλά και οι διάφορες φάσεις στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου σταδίου και ιδιαίτερα αυτού που καλύπτει την τελευταία δεκαετία. Το πρώτο στάδιο αναφέρεται σε μια περίοδο «επώασης» που χαρακτηρίζεται από τη σχετικά έγκαιρη συνειδητοποίηση της σημασίας των ΤΠΕ (σε σχέση με τις αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις και τάσεις στον τομέα) και συνδέεται με σημαντικές στρατηγικές επιλογές και παρεμβάσεις του κράτους, ξεκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του '70, αλλά και με δραστηριότητες και κινήσεις που προέρχονται από τον κόσμο της έρευνας και των επιχειρήσεων. Το δεύτερο στάδιο καλύπτει την περίοδο της απαρχής της υλοποίησης έργων και προγραμμάτων στη δημόσια διοίκηση και σε διάφορους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής που κορυφώνεται με τη μεγάλη χίμαιρα και τις εξωπραγματικές υψηλές προσδοκίες, ιδίως για τον κλάδο των εταιρειών πληροφορικής, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90. Το τρίτο στάδιο σηματοδοτείται από τον λαβύρινθο της υλοποίησης των μεγάλων έργων και προγραμμάτων, ιδίως στον ευρύτερο δημόσιο τομέα με στόχο τη διαμόρφωση μιας κρίσιμης μάζας υποδομών, εφαρμογών, υπηρεσιών, περιεχομένου και ανθρώπινου δυναμικού που συνδέονται με την ανάπτυξη των ΤΠΕ σε όλους τους τομείς και τις λειτουργίες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Τέλος, το τέταρτο στάδιο, το οποίο διανύουμε και που συνδέεται οργανικά με το τρίτο, και διαρκεί πάνω από μια δεκαετία, συμπυκνώνεται στο στοίχημα της λειτουργικής αξιοποίησης των ΤΠΕ σε ολόκληρο το σώμα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Όμως, προϋπόθεση για να εκφραστεί η μετασχηματιστική δυναμική των ΤΠΕ είναι ο επαναπροσδιορισμός των στρατηγικών προτεραιοτήτων και των επενδύσεων και ο αναπροσανατολισμός της βιομηχανίας των ΤΠΕ με άξονα τις υπηρεσίες. Στο πλαίσιο του τετάρτου αυτού σταδίου μπορούμε να διακρίνουμε επιμέρους φάσεις ανάλογα με τις αντίστοιχες στρατηγικές υλοποίησης του εγχειρήματος.

Η έγκαιρη αναγνώριση των επερχόμενων τεχνολογικών αλλαγών αποτυπώνεται σε ορισμένες σημαντικές επιλογές δημόσιας πολιτικής στους τομείς της διαχείρισης και της διακίνησης της πληροφορίας και των τηλεπικοινωνιών. Έτσι, ήδη από το 1977 αποφασίζεται από την τότε κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή η μετατροπή του τηλεφωνικού δικτύου της χώρας από αναλογικό σε ψηφιακό. Η μείζων αυτή

επιλογή γίνεται σε ελάχιστη χρονική απόσταση από την εισαγωγή της ψηφιακής τεχνολογίας στα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα ορισμένων από τις πιο αναπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ όπως ο Καναδάς και η Γαλλία.

Στη συνέχεια, στη δεκαετία του '80, αναλαμβάνονται σημαντικές κυβερνητικές πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη των ΤΠΕ ως ενός βασικού στρατηγικού τομέα που θα συμβάλει στον μετασχηματισμό της Ελλάδας σε μια πληροφορικά αναπτυγμένη χώρα και θα διευκολύνει την ευνοϊκότερη συμμετοχή της στον Διεθνή Καταμερισμό Εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, το 1983, με πρωτοβουλία του υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας Κ. Βαϊτσου διαμορφώνεται η «πρόταση για μια Εθνική Στρατηγική για την ανάπτυξη της Πληροφορικής στην Ελλάδα»,³ που επηρέασε πολλές από τις αποφάσεις και τις κινήσεις που ακολούθησαν. Στο επίκεντρό της ήταν η ανάπτυξη εθνικής βιομηχανίας πληροφορικής σε συνδυασμό με μια σειρά συνοδευτικών αναπτυξιακών μέτρων για την προώθηση των ΤΠΕ (διαχείριση των κρατικών προμηθειών, δημιουργία θεσμών, υπηρεσιών και επιτελικών οργάνων στην κυβέρνηση και τη δημόσια διοίκηση, ίδρυση νέων πανεπιστημιακών σχολών και τμημάτων, κ.ά.). Ταυτόχρονα, υποστηρίζεται και αναπτύσσεται η δραστηριότητα σημαντικών ερευνητικών ομάδων (στο ΙΤΕ στην Κρήτη, στον Δημόκριτο, στο ΕΜΠ, στο ΙΤΥ στην Πάτρα κ.ά.) που ασχολούνται ειδικότερα με την ανάπτυξη των δικτύων, του Ίντερνετ, της πληροφορικής και βρίσκονται σε στενή επαφή με τις διεθνείς εξελίξεις. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 ξεκινάει το εγχείρημα της εισαγωγής της πληροφορικής στη δημόσια διοίκηση. Είναι, επίσης, ενδεικτικό της σημασίας που άρχισε να αποκτάει η πληροφορική για την ανάπτυξη, ότι ένα από τα επτά Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα -που διεκδίκησε και πέτυχε η χώρα μας και ο τότε πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου μαζί με άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες στη δεκαετία του '80- ήταν το ΜΟΠ Πληροφορικής.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, αποφασίζεται η εισαγωγή της κινητής τηλεφωνίας, με την υιοθέτηση του ευρωπαϊκού συστήματος GSM, που ήταν το πιο σύγχρονο στην εποχή του. Αρχικά, το 1992, επιλέγεται το σχήμα του δυοπωλίου (Πάναφον ΑΕ, Vodafone σήμερα, και STET Ελλάς, Wind σήμερα) με τον διοικητικό αποκλεισμό του ΟΤΕ. Στη συνέχεια, το 1998, αίρεται ο αποκλεισμός ΟΤΕ με την είσοδο της θυγατρικής του, της Cosmote, ενώ το 2002 δραστηριοποιείται και τέταρτος «παίκτης» η Q-Telecom.

Στη συνέχεια, στη δεκαετία του '90, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, αναλαμβάνονται μεγάλες επενδυτικές πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη πληροφοριακών συστημάτων στη δημόσια διοίκηση και δικτυακών ηλεκτρονικών υποδομών στην εκπαίδευση, αρχίζοντας από τα πανεπιστήμια, με σημαντικότερο επίτευγμα τη δημιουργία του Εθνικού Δικτύου Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΔΕΤ) που συγκροτείται και εξελίσσεται στην προωθημένη ηλεκτρονική/ψηφιακή υποδομή, η οποία διασυνδέει όλα τα πανεπιστήμια, τα ΤΕΙ, τα ερευνητικά ιδρύματα και το σχολικό δίκτυο και προσφέρει εξελιγμένες ηλεκτρονικές υπηρεσίες σε πραγματικό χρόνο

---

3. Στη σύνταξη της πρότασης συμμετείχαν οι καθηγητές Δ. Μαρίτσας και Χρ. Παπαδημητρίου και ο τότε προϊστάμενος της Τεχνολογίας Πληροφορικής της ΑΓΕΤ Ηρακλής Θ. Χατζηλάκος, με συντονιστή τον καθηγητή Α. Σαρρή.

σε όλο τον κόσμο της εκπαίδευσης και της έρευνας. Στα μέσα της δεκαετίας του '90 -και πάλι πολύ κοντά στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες που αναπτύχθηκαν υπό την επίδραση της Λευκής Βίβλου του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Delors (1993) στο πλαίσιο της οποίας αρθρώνεται με όρους δημόσιας πολιτικής το όραμα της Κοινωνίας της Πληροφορίας- εγκαινιάζεται, με το κείμενο πολιτικής του τότε υπουργού Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας Κ. Σημίτη (1995), μια διεργασία διαμόρφωσης μιας καινοτόμας εθνικής στρατηγικής, που θα υποστηρίζεται από την αναγκαία χρηματοδότηση, για τη συνολική ανάπτυξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας στη χώρα μας. Σταθμός στην πορεία αυτή είναι το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την Κοινωνία της Πληροφορίας, μια μεγάλης κλίμακας δημόσια παρέμβαση για τη διαμόρφωση μιας κρίσιμης μάζας πληροφοριακών και δικτυακών υποδομών, ηλεκτρονικών υπηρεσιών, ψηφιακού περιεχομένου και χρηστών που επιδιώκει να ενεργοποιήσει την αγορά και τον επιχειρηματικό κόσμο μαζί και μια σημαντική κοινωνική δυναμική υπέρ της χρήσης και της αξιοποίησης των ΤΠΕ. Στο πλαίσιο αυτό εντοπίζονται και διερευνώνται: οι δυνατότητες άμεσης εισαγωγής ενός εθνικού πλαισίου διαλειτουργικότητας (2002-2003), η προοπτική υιοθέτησης του σχήματος του outsourcing για την αποτελεσματική ανάπτυξη και παροχή ηλεκτρονικών υπηρεσιών από τη δημόσια διοίκηση (2000-2002), η έγκαιρη διαμόρφωση ενός εθνικού σχεδίου για τη γρήγορη προώθηση της ευρυζωνικότητας (2002-2003) που συναντάει την έγγραφη επιδοκιμασία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η ανάπτυξη των grids κ.α.

Το μέγεθος -αλλά και το εύρος- του Προγράμματος είναι πρωτοφανές για τα ελληνικά δεδομένα. Ένα περίπου τρισεκατομμύριο δραχμές, προϋπολογισμένο το 2000, σχεδιάζεται να δαπανηθεί κατά την περίοδο «2001-2008». Η προοπτική είναι ιδιαίτερα ελκυστική, καθώς συνδυάζεται με την είσοδο της ελληνικής οικονομίας σε μια τροχιά σταθεροποίησης και ανάπτυξης που συνοδεύεται από τη χρηματιστηριακή έκρηξη και τη διεθνή απογείωση του κλάδου των ΤΠΕ. Η εξέλιξη αυτή διαμορφώνει ένα κλίμα «χιμαιρικών προσδοκιών» που αποπροσανατολίζει τον κλάδο των εταιρειών πληροφορικής σε μιαν ευαίσθητη για την εξέλιξή του φάση, κατά την οποία οι επιχειρήσεις της πληροφορικής στην Ελλάδα θα πρέπει να μετασχηματισθούν από πωλητές έτοιμων προϊόντων (box movers) σε σχεδιαστές σύνθετων συστημάτων για την παροχή ηλεκτρονικών υπηρεσιών. Έτσι, οι επιχειρήσεις του κλάδου, αντί να επενδύσουν στη διαμόρφωση ικανοτήτων σχεδιασμού και ανάπτυξης συστημάτων και υπηρεσιών, περιορίζονται κατά κανόνα στην ικανότητα διεκπεραίωσης και χειρισμού συμβάσεων με το δημόσιο, ενώ ένα τμήμα του καταλαμβάνεται από έναν «επιχειρηματικό μεγαλοϊδεατισμό» που αδυνατεί να διαχειριστεί. Η διεθνής παραζάλη έχει την εγχώρια κρατικο-προσανατολισμένη εκδοχή της.

Η επιδείνωση των διεθνών συνθηκών στον κλάδο (έκρηξη των εταιρειών «dot-com» εκ των οποίων πολλές μετατρέπονται σε «dot-bombs» με τη «φούσκα της πληροφορικής» το 2001) στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα σε συνδυασμό με εγχώριους παράγοντες επιβράδυνσης (ραγδαία πτώση του Χρηματιστηρίου, δυσκολίες στην έναρξη και την υλοποίηση των μεγάλων έργων

πληροφορικής στη Δημόσια Διοίκηση) επηρεάζουν αρνητικά και τις αντίστοιχες ελληνικές επιχειρήσεις. Οι προσδοκίες από το Γ΄ ΚΠΣ («έρχονται έργα 1 τρισεκατομμυρίου δραχμών») προσλαμβάνονται από τις εγχώριες εταιρείες πληροφορικής με λανθασμένο και υπερβολικό τρόπο και χρησιμοποιούνται ατεκμηρίωτα για επιχειρηματικές κινήσεις στο πλαίσιο του «χρηματοπιστηριακού πυρετού» με ταυτόχρονη υποτίμηση της ανάγκης επένδυσης στο ανθρώπινο δυναμικό και την τεχνολογική ενδυνάμωσή τους στο πλαίσιο μιας στρατηγικής βιώσιμης οργανικής ανάπτυξής τους -που προϋπόθετε τον σταδιακό μετασχηματισμό τους από “box movers” και «διαχειριστές δημοσίων συμβάσεων» σε τεχνολογικές επιχειρήσεις εντάσεως γνώσης. Ο δρόμος αποδεικνύεται δύσβατος. Η χρήση και πολύ περισσότερο η αξιοποίηση των διαθέσιμων δημοσίων (ευρωπαϊκών και ελληνικών) πόρων, ιδίως στις ελληνικές συνθήκες -και στο πλαίσιο υπερβολικά ανελαστικών διαδικασιών για την αξιοποίησή τους -δεν είναι ούτε αυτόματες ούτε εύκολες. Η «Κοινωνία της Πληροφορίας» στην Ελλάδα μπαίνει στον λαβύρινθο της υλοποίησης, που χαρακτηρίζεται από τη δύσκολη και αργή υλοποίηση έργων ΤΠΕ και από ακόμη δυσχερέστερη και προβληματικότερη λειτουργική αξιοποίησή τους.

Ποια, όμως, είναι τα έως σήμερα αποτελέσματα; Η εξέλιξη που περιγράψαμε σε αδρές γραμμές είναι αντιφατική και άνιση. Παρουσιάζει ορισμένες αξιοσημείωτες επιτυχίες, όπως: η γρήγορη διάδοση της κινητής τηλεφωνίας (με πολύ ακριβές -αν και σταδιακά μειούμενες- ακόμη παρεχόμενες υπηρεσίες), η έγκαιρη ανάπτυξη του τεχνολογικά προωθημένου υπερυψηλής ταχύτητας πανεπιστημιακού και ερευνητικού δικτύου -με κορμό το Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας, που παίζει και έναν ευρύτερο ηγετικό ρόλο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη- και του συνδεδεμένου με αυτό σχολικού δικτύου, η δημιουργία αρχικά του TAXIS και γενικότερα η λειτουργία -παρά τα προβλήματά τους- των πληροφοριακών συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, η δημιουργία των γνωστών σε όλους ΚΕΠ (που παραμένουν όμως ηλεκτρονικά σχετικά ανολοκλήρωτα), τα προγράμματα για τη δικτύωση των πολύ μικρών επιχειρήσεων (π.χ. «Δικτυωθείτε») και γενικότερα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, η επιτυχής λειτουργία με διεθνή αναγνώριση του e-business forum (που βραβεύθηκε το 2002 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως μια από τις καλύτερες πρακτικές στο πεδίο της συγκρότησης και λειτουργίας μηχανισμών διαβούλευσης και υποστήριξης ψηφιακής πολιτικής) και τα πρώτα καλά αποτελέσματα από τη μεγάλη πρωτοβουλία της ψηφιοποίησης του πολιτισμικού και ιστορικού αποθέματος της χώρας. Κοντά σ' αυτές θα πρέπει να προστεθεί και η σημαντική πρόοδος που έχει συντελεσθεί στην ηλεκτρονικοποίηση/ψηφιοποίηση των λειτουργιών του τραπεζικού τομέα και των μεγάλων επιχειρήσεων στη βιομηχανία και στον τομέα των υπηρεσιών.

Ταυτόχρονα όμως, αναδεικνύονται και πολύ σημαντικές υστερήσεις. Στη δημόσια διοίκηση, στην υγεία, στις κρατικές προμήθειες, στη διάδοση της ευρυζωνικότητας παρά τα βήματα προόδου, στην ηλεκτρονικοποίηση και τη διασύνδεση των στρατολογικών γραφείων και αλλού. Σημαντικά έργα στους τομείς αυτούς, των οποίων ο σχεδιασμός και η χρηματοδότηση διασφαλίζεται στην πρώτη περίοδο εφαρμογής του Προγράμματος (2001-2004), στη συνέχεια είτε δεν υλοποιού-

νται (π.χ. ηλεκτρονικές κρατικές προμήθειες, που ακόμη και πολύ πρόσφατα, το 2012, ακυρώθηκε η προωθούμενη με μεγάλη καθυστέρηση μερική εισαγωγή της διαδικασίας των ηλεκτρονικών δημοπρασιών), είτε καθυστερούν δραματικά (π.χ. η ενεργοποίηση και λειτουργία των οπτικών δακτυλίων των μεγαλύτερων πόλεων που έχουν κατασκευασθεί, πληροφορική στην υγεία), είτε πραγματοποιούνται με πολύ μικρότερα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Το όλο Πρόγραμμα της «Κοινωνίας της Πληροφορίας», παρά τα θετικά αποτελέσματά του σε ορισμένους τομείς, εγκλωβίζεται τελικώς στις παραδοσιακές δομικές δυσκολίες και αδυναμίες τόσο της δημόσιας διοίκησης όσο και των επιχειρήσεων πληροφορικής, στον «ανταγωνισμό των ενστάσεων» μεταξύ των υποψηφίων αναδόχων των έργων, που έχει ενταθεί υπέρμετρα. Οι επιπτώσεις στην ομαλή ροή των διαδικασιών των έργων είναι προφανής.

Δυστυχώς, σε πολλές περιπτώσεις η βαθύτερη ουσία του προβλήματος επιχειρείται να συσκοτισθεί με διαχειριστικούς μικροχειρισμούς, με λογιστικές διευθετήσεις, με τον διαχωρισμό της ευθύνης του σχεδιασμού από την ευθύνη της υλοποίησης και γενικότερα με «φυγή προς το μέλλον» δια της εκπονήσεως κατά καιρούς μιας «νέας» ψηφιακής στρατηγικής, εν πολλοίς αποδεσμευμένης από τις συγκεκριμένες απαιτήσεις της αποδοτικής και αποτελεσματικής αξιοποίησης των προγραμμάτων για την «Κοινωνία της Πληροφορίας», αλλά και των υφιστάμενων υποδομών. Στο πλαίσιο αυτό, η αντιμετώπιση των δομικών προβλημάτων δυσχεραίνεται από τη διάθεση να αποφεύγεται (για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας αλλά και της απαιτούμενης προτεραιότητας) η ανάδειξη και η συζήτηση των αιτιών των πραγματικών δυσκολιών. Επιπροσθέτως, η επικράτηση της αντίληψης ότι το έργο της δημόσιας πολιτικής ολοκληρώνεται με το σχεδιασμό και τις αποφάσεις για χρηματοδότηση των έργων, δεν επιτρέπει τη συστηματική μέριμνα για το ξεπέρασμα των εμποδίων και του τέλματος της υλοποίησης. Επιλέγεται έτσι, ο δρόμος της ωραιοποίησης της κατάστασης με διαδικαστικούς χειρισμούς που μεταθέτουν χρονικά τα προβλήματα, μεταφέρουν πόρους (είτε σε άλλα προγράμματα και στην αναδρομική χρηματοδότηση παλαιότερων έργων, είτε στη ένταξή τους σε μελλοντικά προγράμματα, π.χ. από το Γ' ΚΠΣ στο ΕΣΠΑ). Οι χειρισμοί αυτοί συνοδεύονται συνήθως με αυτάρεσκες και καθουσιαστικές δηλώσεις, ότι «τα πράγματα προχωρούν», όταν οι «παροικούντες» γνωρίζουν, ότι η εξέλιξη έχει επικίνδυνα επιβραδυνθεί και τα προγράμματα βαλτώνουν ή δεν αποδίδουν τα αναμενόμενα λειτουργικά αποτελέσματα.

Το ξέσπασμα της κρίσης και η προσπάθεια για την αξιοποίηση των υφιστάμενων υποδομών και πόρων στον χώρο των πληροφοριακών συστημάτων της δημόσιας διοίκησης προκειμένου να εξυπηρετηθούν λειτουργικοί στόχοι της δημόσιας πολιτικής (π.χ. ο εξορθολογισμός των δαπανών και των εσόδων), σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση των νέων τάσεων στο Διαδίκτυο, οδηγεί τον Νοέμβριο 2009 σε «μια νέα ατζέντα για την υλοποίηση μεγάλων δράσεων Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), οι οποίες θα μπορούν να βοηθήσουν τον δημόσιο τομέα να καταπολεμήσει τη φοροδιαφυγή, να ελέγξει αποτελεσματικά τις δαπάνες, να εξορθολογήσει τον δημόσιο τομέα, να διαχειριστεί αποτελεσματικά

το ανθρώπινο δυναμικό του, να δημιουργήσει νέες υποδομές στην κατεύθυνση της ανάπτυξης, να ενισχύσει την εκπαιδευτική διαδικασία και να προβάλει αποτελεσματικά το τουριστικό προϊόν της χώρας». Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό τους, εκτιμήθηκε ότι η υλοποίηση αυτών των δράσεων μπορεί να οδηγήσει σταδιακά, ανάλογα με τους ρυθμούς υλοποίησης, σε ετήσιο όφελος άνω των 10 δισεκ. ευρώ για τον κρατικό προϋπολογισμό. Σχεδιάστηκαν 24 βασικές δράσεις (π.χ. Θεσμικό Πλαίσιο Προμηθειών και Ηλεκτρονικές Προμήθειες, ηλεκτρονική συνταγογράφηση, αγορά καυσίμων, ενιαία αρχή μισθοδοσίας και μητρώου δημοσίων υπαλλήλων, παραγωγική λειτουργία πληροφοριακών συστημάτων νοσοκομείων, κάρτα πολίτη, on-line παρακολούθηση του προϋπολογισμού, γεωδεδομένα και αντίστοιχες υπηρεσίες από τον δημόσιο τομέα, εθνικά μητρώα, εθνικό δίκτυο οπτικών ινών στο σπίτι και λοιπές ευρυζωνικές υποδομές, Σύζευξις II (Εθνικό Δίκτυο Δημόσιας Διοίκησης, Σύστημα «Διαύγεια», υπολογιστικές υποδομές τύπου cloud computing, Σύστημα διαχείρισης αποδείξεων και λοιπών φορολογικών στοιχείων κ.α.), από τις οποίες οι 11 αποτελούσαν δράσεις άμεσης προτεραιότητας, με πρόβλεψη να χρηματοδοτηθούν από τα Επιχειρησιακά Προγράμματα Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ψηφιακής Σύγκλισης.

3. Ποιοι πραγματικά και σε ποια μορφή χρειάζονται τις τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών (ΤΠΕ) στην ελληνική κοινωνία;

Το 2013, περισσότεροι από πέντε στους δέκα Έλληνες ηλικίας άνω των 15 ετών χρησιμοποιούσαν το Διαδίκτυο (56%). Η επίδοση αυτή είναι καλύτερη από τον αντίστοιχο παγκόσμιο μέσο όρο (3 στους 10), αλλά υστερεί έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου (7 στους 10) και ασφαλώς έναντι του μέσου όρου των βορείων χωρών (Nordic countries: 9 στους 10). Η διείσδυση των ευρυζωνικών υπηρεσιών αν και αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς (το 2013 με 2,6% ετησίως) παραμένει σχετικά χαμηλή (25%, στον πληθυσμό από 15-74 ετών, έναντι 40% περίπου στις πιο προωθημένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γεγονός που κατατάσσει την Ελλάδα στην 17^η θέση στην Ευρώπη των 27) και από τις χαμηλότερες μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ. Ακόμη, τέσσερεις στις δέκα πολύ μικρές επιχειρήσεις (όσες δηλαδή απασχολούν λιγότερα από 10 άτομα και αντιπροσωπεύουν το 96.5% των ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων) δεν έχουν ηλεκτρονικό υπολογιστή, ενώ αρκετές από αυτές που δεν έχουν, θεωρούν ότι δεν υπάρχει ανάγκη που να προέρχεται από το ίδιο το αντικείμενο της εργασίας τους. Παρουσιάζει όμως ενδιαφέρον, η τάση -που συμβαδίζει με τη διαπίστωση ότι η ελληνική κοινωνία χρησιμοποιεί την τεχνολογία ως εμπόρευμα -για διάδοση της χρήσης του Διαδικτύου μέσω «έξυπνων κινητών τηλεφώνων» και στον χώρο των ελεύθερων επαγγελματιών, αλλά και των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Γενικότερα, όμως, η θέση της χώρας στη διεθνή κατάταξη, με κριτήριο τον δείκτη δικτυακής ετοιμότητας, υποχωρεί από την 34^η το 2003-2004 στην 74^η στην περίοδο 2013-2014. Εξάλλου, στην τεχνολογική εξέλιξη, δεν αρκεί απλώς να τρέχουμε, γιατί δεν τρέχουμε μόνοι μας! Τρέχουν και άλλοι!

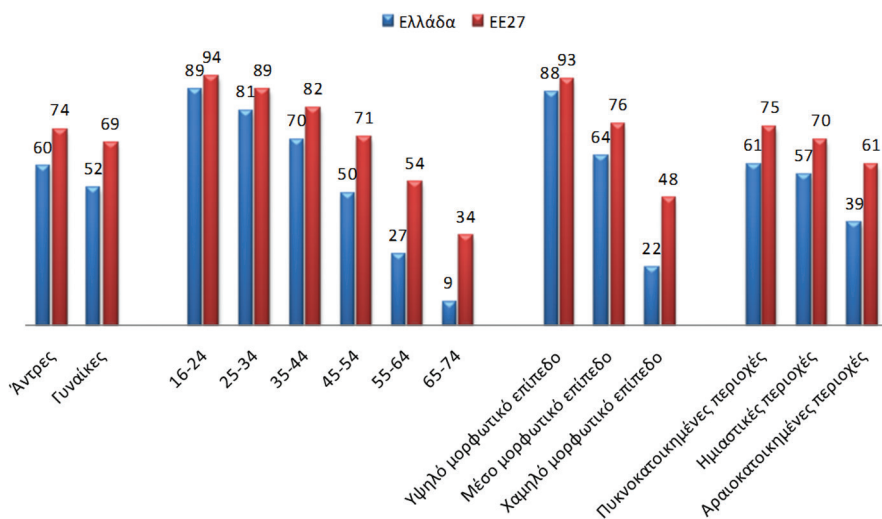
Πέρα όμως από τα «κακά» νέα υπάρχουν και ορισμένα καλά, έως πολύ καλά. Από το 2000 σημειώνεται μια εντυπωσιακή πρόοδος στη χρήση των ΤΠΕ στις νεότερες ηλικίες αν και παραμένει μια μικρή υστέρηση σε σχέση με το μέσο ευρωπαϊκό επίπεδο. Στις ηλικίες 16-24 ετών, 89% των Ελλήνων χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο έναντι 94% στην «Ευρώπη των 27» και 95% στην Ευρωζώνη. Αλλά και στον επιχειρηματικό τομέα, η χρήση των ΤΠΕ βελτιώνεται ακόμη και στις πολύ μικρές επιχειρήσεις (κάτω των 9 ατόμων), αν και γενικότερα η χρήση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις παραμένει σχετικά απλή (αυτοματισμός γραφείου, εφαρμογές λογιστηρίου, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο). Ειδικότερα, στη βελτίωση της εικόνας στον τομέα των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι σχετικές δράσεις του Επιχειρησιακού Προγράμματος για την Κοινωνία της Πληροφορίας, αλλά και η ίδια η εξέλιξη στην αγορά της πληροφορικής με την παροχή έτοιμων πακέτων υπηρεσιών Διαδικτύου και ορισμένων τυποποιημένων υπηρεσιών. Ακόμη, πάνω από οκτώ στους δέκα συμπατριώτες μας είναι κάτοχοι κινητού τηλεφώνου, ενώ αρκετοί διαθέτουν περισσότερα του ενός, με αποτέλεσμα οι συνδέσεις κινητής να φτάνουν τα 12,3 εκατομμύρια. Τέλος, αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρώτα αποτελέσματα της πολιτικής που ξεκίνησε το 2003, για την υποστήριξη της παραγωγής ψηφιακού περιεχομένου με την αξιοποίηση του πλούσιου ιστορικού και πολιτισμικού αποθέματος της χώρας μέσω της ενεργοποίησης εκατοντάδων φορέων στο κέντρο και την περιφέρεια.

Γενικότερα, διαμορφώνεται μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού και των επιχειρήσεων που χρησιμοποιεί και αξιοποιεί τις ΤΠΕ σε βαθμό συγκρίσιμο με άλλες χώρες στον ευρωπαϊκό χώρο. Αναδεικνύεται μια σημαντική κατηγορία «μεθοδικών και συστηματικών χρηστών», που χρησιμοποιούν τις δυνατότητες οι οποίες προσφέρονται «για ενημέρωση, επικοινωνία, αλλά και για εμπορικές και τραπεζικές συναλλαγές που τον τελευταίο καιρό παρουσιάζουν σημαντική αύξηση».

Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα που ακολουθεί, η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο -και σε μικρότερο βαθμό η αστικότητα (διαμονή σε αστικές περιοχές) και το φύλο (άρρενες)- των ατομικών χρηστών σε συνδυασμό με το μέγεθος της επιχείρησης, αναδεικνύονται σε καθοριστικούς παράγοντες της χρήσης. Παραμένουν όμως, ορισμένοι μεγάλοι «αμετακίνητοι» όγκοι στον γενικό πληθυσμό και στις πολύ μικρές επιχειρήσεις που δεν ακολουθούν τις εξελίξεις. Σημαντικές υστερήσεις εντοπίζονται και στη δημόσια διοίκηση, παρά ορισμένες θετικές εξαιρέσεις, στο χώρο της υγείας και κυρίως ως προς τη δυνατότητα παροχής ηλεκτρονικών υπηρεσιών σε πραγματικό χρόνο. Το ελληνικό κράτος παραμένει ένας αδύναμος και «μη ευφυής» αγοραστής συστημάτων και υπηρεσιών που συνδέονται με τις ΤΠΕ. Γενικότερα, όμως, δεν φαίνεται ακόμη να έχουμε προσεγγίσει μια κρίσιμη μάζα χρηστών που θα ανατρέψει ποιοτικά την κατάσταση.

Διάγραμμα 1

Τα χαρακτηριστικά των χρηστών του Διαδικτύου στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση των 27

Πηγή: Europe's Digital Agenda, EC 2013

Την ίδια ώρα, υπάρχουν στη χώρα μας νησίδες υψηλής πληροφοριακής υποδομής στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και πολύ γρήγορα και προωθημένα ηλεκτρονικά δίκτυα στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα. Η δημιουργία και η ενεργός παρουσία του Εθνικού Δικτύου Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΔΕΤ) έχει παίξει καταλυτικό ρόλο. Και κοντά σ' αυτά και το χαρακτηριζόμενο ως «ελληνικό παράδοξο». Οι ελληνικές ερευνητικές ομάδες που δραστηριοποιούνται στις ΤΠΕ συμμετέχουν σε ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση σε έκταση δυσανάλογα μεγάλη σε σχέση με τα αριθμητικά και τα άλλα δεδομένα που χαρακτηρίζουν το ερευνητικό και ευρύτερα το εθνικό μας σύστημα καινοτομίας. Όμως, η αξιόλογη αυτή ερευνητική δραστηριότητα δεν βρίσκει ικανοποιητική διέξοδο στην εγχώρια προσφορά των ΤΠΕ. Η πιο ελπιδοφόρα πάντως διαπίστωση είναι ενεργοποίηση ενός σημαντικού αριθμού νέων, που δραστηριοποιούνται (σε εθελοντική ή ημι-επαγγελματική βάση) για την ανάπτυξη του ανοικτού λογισμικού, τη δημιουργία ασύρματων δικτύων, την «ελληνοποίηση» της διεθνούς πρωτοβουλίας για ένα φθινό υπολογιστή για κάθε παιδί, την ανάπτυξη και λειτουργία του πανεπιστημιακού και του σχολικού δικτύου κ.ά. Ο αναδυόμενος αυτός κόσμος των νέων «πληροφορικάριων» και των «τεχνοενθουσιωδών» αποτελεί ίσως μια ένδειξη για την επιβεβαίωση της υπόθεσης του αείμνηστου καθηγητή του MIT Μιχάλη Δερτούζου, πως ως κοινωνία ενδεχομένως εμφανίζουμε «μια κλίση προς την άυλη πληροφορική που ξεπερνάει την τάση μας

προς την υλική βιομηχανία». Το τελευταίο διάστημα, η τάση αυτή εκφράζεται και στον επιχειρηματικό τομέα με τη δημιουργία από νέους ανθρώπους νέων επιχειρήσεων με εξαγωγικό προσανατολισμό, οι οποίες δραστηριοποιούνται στην ανάπτυξη εφαρμογών και περιεχομένου για την κινητή τηλεφωνία αξιοποιώντας δημιουργικά τα παγκόσμια δίκτυα καινοτομίας (Zahra and Nambisan, 2011). Η εξέλιξη αυτή, που αποτελεί μια μορφή εκδήλωσης της επιχειρηματικότητας εντάσεως γνώσης, μπορεί υπό προϋποθέσεις να συμβάλει στην ανανέωση του επιχειρηματικού ιστού στον χώρο των εταιρειών πληροφορικής και επικοινωνιών. Η πρόσφατη δημιουργία, το 2011, του Συνδέσμου Εταιρειών Κινητών Εφαρμογών εδραιώνει την παρουσία τους και στον χώρο διαμόρφωσης δημόσιας πολιτικής.

4. Το διεθνές περιβάλλον: αρχή μεγάλων μετασχηματισμών

Όλες αυτές οι αντιφατικές εξελίξεις στη χρήση και στις δραστηριότητες που συνδέονται με τις ΤΠΕ στη χώρα μας συμβαίνουν σε ένα παγκοσμιοποιημένο ψηφιακό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου η ηλεκτρονική διασύνδεση έχει ήδη αρχίσει να μετασχηματίζει τον τρόπο εργασίας, τον τρόπο ζωής και κυρίως τον τρόπο αλληλεπίδρασης των ανθρώπων και των οργανισμών σε πολλές περιοχές του πλανήτη και όχι μόνον στον ανεπτυγμένο κόσμο. Οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των σύγχρονων επικοινωνιών είναι ταυτοχρόνως «μέσο» και «πηγή» της πληροφορίας και της γνώσης. Η δυνατότητα άμεσης πρόσβασης στην πληροφορία και τη γνώση έχει ξεπεράσει κάθε ιστορικό προηγούμενο. Όμως, η διαχείριση, η αξιολόγηση, η αξιοποίηση και η μόχλευση της διαθέσιμης πληροφορίας και της γνώσης δεν είναι εύκολη σε ένα περιβάλλον κατακλυσμού πληροφοριών, όπου η διάκριση της αξιόπιστης πληροφορίας και της έγκυρης γνώσης από τα σκουπίδια πολλές φορές συσκοτίζεται. Επιπροσθέτως, όλο και περισσότερο συνειδητοποιείται ότι ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη των πληροφοριακών συστημάτων έχουν σε σημαντικό βαθμό αγνοήσει την πλευρά του χρήστη και τον πραγματικό κόσμο της εφαρμογής και της αξιοποίησής τους, που πολύ απέχει από ιδανικά μοντέλα, καθώς χαρακτηρίζεται, όπως υποστήριζε ο αείμνηστος καθηγητής του LSE Ciborra, από ένα είδος «μαστορικής», από «διεργασίες δοκιμής και σφάλματος», από αυτοσχεδιασμούς, από αυτομάθηση, από ένα χάρισμα να βρίσκεις σχεδόν τυχαία πολύτιμα πράγματα σε απίθανα μέρη, αλλά και γιατί όχι και από κάποια τσαπατσουλιά... Είναι επίσης γεγονός, ότι η ραγδαία εξάπλωση του Διαδικτύου μεταβάλλει δραστικά τα δεδομένα, την «αρχιτεκτονική» και τη δομή των συστημάτων, των παρεχομένων υπηρεσιών και αυξάνει τις δυνατότητες ανάληψης νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Και ακόμη βρισκόμαστε στην αρχή των συντελούμενων μετασχηματισμών! Σύμφωνα με μια δημοφιλή παρομοίωση, η εξέλιξη και η χρήση του Διαδικτύου έχουν διανύσει από το 1993 ισοδύναμη απόσταση με αυτήν που διένυσε η εξέλιξη και η χρήση του αυτοκινήτου σε διάστημα πενήντα χρόνων -από το 1908 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Και η επιτάχυνση -μαζί και η συμπύκνωση- του χρόνου στην ψηφιακή εποχή φαίνεται να συνεχίζεται αμείωτη.

---

5. Μπορεί η ελληνική οικονομία να ξαναμπει σε τροχιά μεγέθυνσης με σχετικά περιορισμένη χρήση των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών;

Σε εννοιολογικό επίπεδο, η ευρεία θεώρηση της οικονομικής μεγέθυνσης μπορεί να προσμοιωθεί ως μια διεργασία συνεξέλιξης τεχνολογιών, θεσμών και παραγωγικών/ βιομηχανικών δομών. Στους θεσμούς, εκτός από την αγορά και την επιχείρηση, συμπεριλαμβάνονται και οι θεσμοί παραγωγής και διάδοσης γνώσης (τα πανεπιστήμια, τα δημόσια ερευνητικά κέντρα), κρατικοί φορείς και άλλοι δημόσιοι οργανισμοί κ.α.. Ευρύτερα, το αναπτυξιακό αποτέλεσμα προκύπτει από την αλληλεπίδραση δημόσιων πολιτικών, επιχειρηματικών στρατηγικών, τεχνολογικής εξέλιξης και κοινωνικής δυναμικής. Η τεχνικο-οικονομική και κοινωνική εξέλιξη που συνδέεται με τις τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών θέτει μια σημαντική πρόκληση στην αναπτυξιακή προοπτική της χώρας. Μπορεί, άραγε, η ελληνική οικονομία να ξαναμπει σε μια δυναμική μεγέθυνσης της με σχετικά περιορισμένη αξιοποίηση -ως προς το εύρος και κυρίως το βάθος και την πολυπλοκότητα- των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών και των αποτελεσμάτων της σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας; Το ερώτημα αποκτά μεγαλύτερη ένταση, αν το ενδιαφέρον μας ως κοινωνία δεν περιορίζεται, περισσότερο από ποτέ, στη διατήρηση της αναγκαίας οικονομικής μεγέθυνσης, αλλά εντάσσεται και στον ευρύτερο στόχο της «ανάπτυξης ως ελευθερίας», σύμφωνα με την προσέγγιση του Sen (1999), δηλαδή ως διεύρυνσης των δυνατοτήτων και των ελευθεριών των πολιτών και των κοινωνικών ομάδων. Επί του παρόντος, ένα είναι βέβαιο: Η ελληνική οικονομία και κοινωνία δεν έχει ακόμη αξιοποιήσει οφέλη παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας από την αξιοποίηση των ΤΠΕ, που άλλες οικονομίες και κοινωνίες έχουν αποκομίσει. Στο διεθνές περιβάλλον, ο κίνδυνος είναι η ταχεία μετατροπή της χρήσης των ΤΠΕ από πηγή ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος σε ανταγωνιστική προϋπόθεση και αναγκαιότητα. Το τελικώς ζητούμενο είναι ο χαρακτήρας της οικονομικής μεγέθυνσης στη χώρα μας. Σε ποιο βαθμό μπορεί, πέρα από την τρέχουσα ρητορεία περί ανάπτυξης, να ενεργοποιηθεί μια νέα δυναμική προς μια ποιοτικότερη και ανθεκτικότερη (στις αμφίπλευρες ανταγωνιστικές πιέσεις στο πλαίσιο του εξελισσόμενου διεθνούς καταμερισμού) αναπτυξιακή πορεία; Και μήπως, η διευρυμένη, εντατικότερη, βαθύτερη, παραγωγικότερη και λειτουργικότερη αξιοποίηση των ΤΠΕ -αλλά και ευρύτερα των αποτελεσμάτων της έρευνας και της γνώσης- στη δημόσια διοίκηση, στην παραγωγή και τις επιχειρήσεις, στην εκπαίδευση, μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της εξέλιξης αυτής;

6. Η ιστορικά διαμορφωμένη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τις τεχνολογικές εξελίξεις και την εκσυγχρονιστική δυναμική τους

Η κατανόηση των σύγχρονων δομικών προβλημάτων ανάπτυξης της Κοινωνίας της Πληροφορίας στη χώρα μας μπορεί να διευκολυνθεί από την αξιοποίηση ορισμένων διαπιστώσεων σχετικά με τη διαχρονική στάση και σχέση της ελληνικής

κοινωνίας με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Πιο συγκεκριμένα:

α) Η χώρα μας είναι γενικώς σε θέση να παρακολουθεί τις τεχνολογικές τάσεις, τα κύματα εκσυγχρονισμού και τους μεγάλους μετασχηματισμούς που εξελίσσονται στο διεθνές περιβάλλον (Εκθεση της ομάδας εργασίας του e-business forum με θέμα: «Κοινωνία της Πληροφορίας: Κοινωνιολογία και Τεχνολογία», 2002). Δείχνουμε ως κοινωνία μια ευκολία πρόσληψης και μια δεκτικότητα στις νέες τεχνολογικές και ευρύτερα καινοτομικές τάσεις. Χρησιμοποιούμε εύκολα την τεχνολογία όταν διατίθεται ενσωματωμένη σε τελικά καταναλωτικά προϊόντα (π.χ. το κινητό τηλέφωνο) ή σε τεχνικό εξοπλισμό. Όμως, δυσκολευόμαστε στην αφομοίωση και την εμβάθυνση τεχνολογικών καινοτομιών που απαιτούν οργανική διασύνδεση με την οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής, με θεσμικές μεταβολές, με αλλαγή νοοτροπιών, με σύνθετα τεχνολογικά έργα στα οποία εμπλέκονται πολλοί και διαφορετικοί φορείς στην υλοποίησή τους. Είναι χαρακτηριστικά ορισμένα σύγχρονα παραδείγματα:

Η απόφαση για την ψηφιοποίηση του τηλεφωνικού δικτύου της χώρας λαμβάνεται εγκαίρως, όπως είπαμε, το 1977, από την τότε κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, μόλις δύο με τρία χρόνια μετά την ψηφιοποίηση των δικτύων των πιο αναπτυγμένων χωρών (π.χ. Καναδάς, Γαλλία). Ο σχεδιασμός της υλοποίησης του σημαντικού για την εποχή του τεχνολογικού εγχειρήματος (Καλογήρου 1991, σ. 731-738) συνδέεται με διαδικασίες μεταφοράς τεχνολογίας και ανάπτυξης εγχώριας παραγωγής (αρχικά με τη δημιουργία της δημόσιας βιομηχανικής επιχείρησης ΕΛΒΗΛ), που εμπλουτίζονται έτι περαιτέρω επί των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, οι οποίες διαδέχονται τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας. Όμως τελικώς, η υλοποίηση του εγχειρήματος ουσιαστικά ξεκινά μετά από 13 χρόνια (ύστερα από πολλές περιπέτειες και έντονες συγκρούσεις διαφόρων συμφερόντων) το 1990 με απόφαση της τότε Οικουμενικής κυβέρνησης και ενόψει της πρώτης, τελικώς ανεπιτυχούς, διεκδίκησης της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων της εκατοταετίας (1996) από την Αθήνα.

Το πρώτο κείμενο στρατηγικής για την προώθηση της Κοινωνίας της Πληροφορίας διαμορφώνεται το 1995 από τον τότε υπουργό Βιομηχανίας Κ. Σημίτη, σχεδόν την ίδια περίοδο που αντίστοιχες πρωτοβουλίες λαμβάνονται από τις πιο ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Το 1999 διαμορφώνεται και το 2001 εγκρίνεται η συγχρηματοδότηση (με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή) του Επιχειρησιακού Προγράμματος για την Κοινωνία της Πληροφορίας, που συνιστά μια από τις μεγαλύτερες συγκροτημένες παρεμβάσεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Η υλοποίησή του, όμως, όπως όλοι γνωρίζουμε, συνάντησε μεγάλες και ποικίλες δυσκολίες.

Η στρατηγική για την ευρυζωνική πρόσβαση και η διασφάλιση της χρηματοδότησης ενός συγκεκριμένου σχεδίου εφαρμογής της με δέκα δράσεις ολοκληρώνεται εντός του 2003, πριν από τις τεθείσες προθεσμίες από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, και θεωρείται, σύμφωνα με επιστολή του τότε αρμοδίου Επιτρόπου Erkki Liikanen, ως υπόδειγμα και για άλλες χώρες. Όμως, η πραγματική υλοποίηση των σχετικών έργων καθυστέρησε για μια πενταετία και η ουσιαστική αξιοποίησή τους εκκρεμεί ακόμη.

β) Η χώρα μας έχει διαμορφώσει μια δέσμη ικανοτήτων για την παραγωγή

μεγάλων και μικρότερων κατασκευαστικών έργων υποδομής, που δεν απαιτούν για την αξιοποίησή τους μεγάλες οργανωτικές και θεσμικές αλλαγές και προσαρμογές, ούτε χρειάζονται την εμπλοκή πολλών φορέων στη διαχείριση της λειτουργίας τους. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα έργα ΤΠΕ. Τα έργα αυτά απαιτούν έγκαιρη και ενεργό εμπλοκή του χρήστη, προϋποθέτουν και συνεπάγονται σημαντικές οργανωτικές και λειτουργικές αλλαγές και κυρίως αλλαγές στις νοοτροπίες και στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, απαιτούν διαφορετικού τύπου ειδικές ικανότητες οργάνωσης και διοίκησης έργων. Έτσι, ως χώρα δυσκολευόμαστε να αξιοποιήσουμε την πληροφορική στη δημόσια διοίκηση, αδυνατούμε να προωθήσουμε τη διασύνδεση και τη διαλειτουργικότητα των πληροφοριακών συστημάτων και υποδομών ώστε να έχουμε ηλεκτρονικές υπηρεσίες σε πραγματικό χρόνο, καθυστερούμε στη φθηνή και ευρεία διάδοση της ευρυζωνικής πρόσβασης και χρήσης.

γ) Και μια αισιόδοξη διαπίστωση! Ο αείμνηστος συμπατριώτης μας καθηγητής του MIT Μιχάλης Δερτούζος, ένας από τους σκαπανείς της πληροφορικής σε παγκόσμια κλίμακα, συνήθιζε να λέει: «Αν και είναι συνθήκες επικίνδυνες οι γενικεύσεις με βάση εθνικά καλούπια, το λογισμικό και οι πετυχημένες χρήσεις της πληροφορικής θέλουν τρέλες, ιδιορρυθμίες και εφευρετικότητα που δεν φυτρώνουν εύκολα στον κήπο της ομοιομορφίας. Τα άυλα προϊόντα της πληροφορικής αντιπροσωπεύουν ένα περίεργο μείγμα επιστήμης και τέχνης. Αντί για σχολαστική ακρίβεια θέλουν γρηγοράδα... και λίγο μπουρδούκλωμα. Ας τελειώσει το πρόγραμμα τώρα και ας έχει λίγα σφάλματα. Εμείς οι Έλληνες έχουμε κάποια ανάλογη τάση στην αντιμετώπιση προβλημάτων -με ταχύτητα, μπουρδούκλωμα και διόρθωση- που αποτελεί πλεονέκτημα στην πληροφορική. Προσθέστε σ' αυτό την κληρονομιά και την αγάπη που έχουμε στα σχήματα φαντασίας («αν ήταν έτσι... θα γινόταν έτσι...») στις φιλοσοφικές συζητήσεις... Νομίζω ότι έχουμε μια κλίση προς την άυλη πληροφορική που ξεπερνά την τάση μας προς την υλική βιομηχανία».

7. Μερικές ενδεχομένως χρήσιμες σκέψεις για το μέλλον που προκύπτουν από την ελληνική εμπειρία

Η ελληνική οικονομία χρειάζεται και τις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών για να μπορέσει να ξαναμπει σε μια αναπτυξιακή τροχιά, για να βελτιώσει τη θέση της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και να κινηθεί σε υψηλότερα επίπεδα στην κλίμακα της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Ο Έλληνας πολίτης χρειάζεται τις ΤΠΕ για να διευρύνει τις δυνατότητές του και να ενδυναμώσει την παρουσία του. Η ελληνική κοινωνία χρειάζεται τις ΤΠΕ για να βελτιώσει την ποιότητα των υπηρεσιών που διασφαλίζει στους πολίτες της, για να μην αποκοπεί από τις διεθνείς εξελίξεις. Ο αναστοχασμός για την πορεία της ΚτΠ στη χώρα μας και η εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων από τις επιτυχίες και τις υστερήσεις, από τη συσσωρευθείσα πείρα στον ελληνικό και τον διεθνή χώρο μπορεί να βοηθήσει αποτελεσματικά. Η προώθηση, από το 2000 και ύστερα, της συστηματικής καταγραφής των εξελίξεων και των τάσεων στη χρήση, την αξιοποίηση και την ανάπτυξη των ΤΠΕ (ετήσιες έρευνες ΕΔΕΤ και ΕΛΣΤΑΤ, λειτουργία του e-business forum και του Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας, μελέτες των IOBE,

EKT, EBEO-Infostrag/EMΠ, ΚτΠ ΑΕ, πάνελ του ΣΕΒ, καταγραφές εξειδικευμένων εταιρειών ερευνών κ.ά.) διαμορφώνει μιαν οιονεί «εθνική βάση δεδομένων για τις ΤΠΕ» που επιτρέπει πιο τεκμηριωμένες εκτιμήσεις και τον σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών και επιχειρηματικών στρατηγικών που βασίζονται σε αυτές (evidence-based policies and business strategies). Ορισμένες σκέψεις πάντως που στηρίζονται στην έως σήμερα πείρα μπορούν αβίαστα να προκύψουν.

Σκέψη πρώτη: Το ψηφιακό στοίχημα σήμερα συμπυκνώνεται στη λειτουργική αξιοποίηση των ΤΠΕ παντού και για όλους με στόχο την έξοδο από την κρίση και τη δρομολόγηση μιας νέας αναπτυξιακής τροχιάς της ελληνικής οικονομίας με επίκεντρο τη γνώση και τη καινοτομία. Δεν πρόκειται, επομένως για μια απλή εμφύτευση πληροφοριακών συστημάτων. Αναφερόμαστε σε ένα σύνθετο εγχείρημα που αποσκοπεί στην οργανική ενσωμάτωση των ΤΠΕ στις λειτουργίες και τις δραστηριότητες της δημόσιας διοίκησης, των οργανισμών, των επιχειρήσεων, εντέλει στη δουλειά και τη ζωή των πολιτών. Σε συνδυασμό με την ανάδειξη νέων ευκαιριών για την ανάπτυξη καινοτομιών, την προώθηση της επιχειρηματικότητας εντάσεως γνώσης και τη δημιουργία θέσεων ποιοτικότερης απασχόλησης και την αποτροπή του φαινομένου του «ψηφιακού αποκλεισμού».

Σκέψη δεύτερη: Η ανάπτυξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας απαιτεί ισχυρή αλλά και αποδοτική-αποτελεσματική δημόσια παρέμβαση. Ο ρόλος του δημοσίου τομέα ως αποτελεσματικού ρυθμιστή, ως ευφυούς αγοραστή, ως αποδοτικού χρηματοδότη και ως δραστήριου υποκινητή και συντονιστή μιας εθνικής προσπάθειας που θέτει και προωθεί φιλόδοξους στόχους για την αξιοποίηση των ΤΠΕ παραμένει αναντικατάστατος. Η δημόσια παρέμβαση πρέπει να αποσκοπεί: (α) στη διαμόρφωση μιας «κρίσιμης μάζας» χρηστών, ηλεκτρονικών υποδομών και υπηρεσιών παρεχόμενων σε πραγματικό χρόνο καθώς και ψηφιακού περιεχομένου δημόσια διαθέσιμου, (β) στην ενεργοποίηση της αγοράς και των επιχειρήσεων, (γ) στην υποστήριξη της αναγκαίας ερευνητικής δραστηριότητας και της παραγωγικής αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων στον τομέα των ΤΠΕ, (δ) στην ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας που αξιοποιεί ΤΠΕ, και προπαντός (ε) στην κινητοποίηση της κοινωνίας, (στ) στον περιορισμό νέου τύπου κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών.

Σκέψη τρίτη: Ο αναπροσανατολισμός, η αναδιάρθρωση, η αναβάθμιση του επιχειρηματικού δυναμικού του κλάδου των ΤΠΕ και ο εμπλουτισμός του με νέες καινοτόμες επιχειρήσεις αποτελεί την κεντρική προϋπόθεση για τη λειτουργική αξιοποίηση των ΤΠΕ και την άντληση των δυναμικών ωφελειών παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Η βασική κατεύθυνση μπορεί να σηματοδοτηθεί με τη στροφή προς την παροχή ηλεκτρονικών υπηρεσιών και ψηφιακού περιεχομένου σε συνδυασμό με την εξειδίκευση σε νησίδες της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας αγοράς. Ταυτόχρονα, η άρση του κατακερματισμού, η εκκαθάριση των εκκρεμοτήτων του παρελθόντος, η συνεργασία (τόσο μεταξύ των επιχειρήσεων σε όσο και με τον κόσμο της έρευνας), οι διεθνείς στρατηγικές συμμαχίες και η αξιοποίηση των διεθνών δικτύων καινοτομίας (Zahra and Nambisan, 2011), η μακροχρόνια επένδυση σε οργανωσιακές και ανθρώπινες ικανότητες και η συστηματική προσπάθεια για την αξιοποίηση των ερευνητικών

αποτελεσμάτων είναι απαραίτητες συνθήκες για την υλοποίηση της βασικής στρατηγικής στη στρατηγική και τη λειτουργία των επιχειρήσεων του κλάδου.

Σκέψη τέταρτη: Ο σχεδιασμός της δημόσιας πολιτικής δεν πρέπει να διαχωρίζεται ή να αποσπάται από την υλοποίησή της. Η οργάνωση και η στρατηγική διοίκηση της υλοποίησης (με τη διαμόρφωση ενός λειτουργικού επιχειρησιακού σχεδίου σε συνδυασμό με την αποσαφήνιση των πραγματικών κάθε φορά στόχων) κάθε δημόσιας παρέμβασης μετρά πάρα πολύ. Αναγκαία συνιστώσα της δημόσιας παρέμβασης πρέπει να είναι η συστηματική -και όχι περιστασιακή- αξιοποίηση της πείρας άλλων φορέων της οικονομίας στον σχεδιασμό και τη λειτουργία πληροφοριακών συστημάτων (π.χ. του τραπεζικού τομέα), των καλών πρακτικών φορέων του δημοσίου τομέα, αλλά και η δημιουργική αφομοίωση επιτυχημένων διεθνών πρακτικών. Η εξέταση των δυνατοτήτων μεταφοράς τεχνογνωσίας και η αξιοποίηση υφισταμένων υποδομών και συστημάτων και η δυνατότητα επαναχρησιμοποίησης εφαρμογών είναι απαραίτητη.

Σκέψη πέμπτη: Η λειτουργική αξιοποίηση των ΤΠΕ απαιτεί ασφαλώς και χρηματικούς πόρους και ειδικότερα για ορισμένες υποδομές, σημαντικούς. Όμως, το κρίσιμο ζήτημα είναι η αποτελεσματική και αποδοτική χρήση των διαθέσιμων πόρων. Πολλές φορές έχουν δαπανηθεί σημαντικά χρηματικά ποσά ασκόπως και με πολύ μικρή επίδραση.

Σκέψη έκτη: Ο χρήστης μετράει. Ο χρήστης πρέπει να βρίσκεται στο επίκεντρο και να εμπλέκεται έγκαιρα στον σχεδιασμό οποιασδήποτε σχετικής παρέμβασης. Τεχνικά δεν υπάρχει φραγμός στη χρήση των ΤΠΕ. Υπάρχει, ασφαλώς, διαβάθμιση των πολιτών -αλλά και των οργανισμών και των επιχειρήσεων- ως προς το επίπεδο και την ποιότητα της χρήσης των ΤΠΕ. Από τον «ανυποψίαστο, αδιάφορο ή τεchnοφοβικό» πολίτη έως τον «τεchnο-ενθουσιώδη» και απαιτητικό χρήστη. Ο απαιτητικός χρήστης βεβαίως μετράει δύο φορές. Δεν χρειάζεται όλοι να γίνουν ειδικοί. Όμως, η μετατόπιση των πολιτών, των επιχειρήσεων και των οργανισμών σε πιο απαιτητική χρήση των ΤΠΕ, διαμορφώνει παραγωγική δυναμική. Η μαζική δημόσια παρέμβαση είναι αναγκαία καταρχάς για τη διαμόρφωση συνθηκών ευνοϊκών στη λειτουργική αξιοποίηση των ΤΠΕ, αλλά και για την ανάληψη μαζικών πρωτοβουλιών για την εξοικείωση με τις ΤΠΕ, για την αποτροπή του επικίνδυνου για τη συνοχή της κοινωνίας «ψηφιακού αποκλεισμού».

Σκέψη έβδομη: Οι ΤΠΕ θέλουν τον άνθρωπό τους (τον IT champion). Οποιοσδήποτε οργανισμός, δημόσιος ή ιδιωτικός, θέλει λειτουργικά να αξιοποιήσει τις ΤΠΕ, χρειάζεται τον άνθρωπο ή/και την ομάδα, που θα αναλάβει να συντονίσει και να προωθήσει το όλο εγχείρημα. Η επένδυση στις ΤΠΕ πρέπει να συνδυάζεται οργανικά με την επένδυση στον ανθρώπινο παράγοντα. Η κατάρτιση ικανών και ταλαντούχων συντονιστών έργων και προγραμμάτων είναι επιτακτική προτεραιότητα.

Σκέψη όγδοη: Ο τρόπος ανάπτυξης της χρήσης των ΤΠΕ μετράει. Η αρχιτεκτονική των συστημάτων μετράει. Από τα πολύ μεγάλα συστήματα (τις «φάλαινες» της πληροφορικής) πρέπει να μεταβούμε στη σταδιακή και σπονδυλωτή ανάπτυξη ευέλικτων λύσεων, που στηρίζονται στην αξιοποίηση του Διαδικτύου (στα «δελ-

φίνια» της πληροφορικής). Κρίσιμες προϋποθέσεις για τη διάχυση των ΤΠΕ αποτελούν: η διαλειτουργικότητα, τα ανοιχτά πρότυπα, το ανοιχτό λογισμικό και τα ανοιχτά συστήματα, η ανάπτυξη μιας εφαρμογής για την πολλαπλή επαναχρησιμοποίησή της από μονάδες με ομοειδείς απαιτήσεις και παρόμοιες υπηρεσίες (π.χ. δήμοι, διευθύνσεις οικονομικών υπηρεσιών στα υπουργεία), η παροχή ηλεκτρονικών υπηρεσιών σε πραγματικό χρόνο και ιδιαίτερα με την ευρεία αξιοποίηση αποτελεσματικών και ισορροπημένων σχημάτων outsourcing κ.ά.

Σκέψη ένατη: Η έλλειψη μηχανισμών τεχνικής υποστήριξης για τη χρήση και τη λειτουργική αξιοποίηση των ΤΠΕ στον δημόσιο τομέα, αλλά και παροχής σε επιχειρηματική βάση υπηρεσιών υποστήριξης προς τις επιχειρήσεις, τη δημόσια διοίκηση και αυτοδιοίκηση και τους μεμονωμένους χρήστες, ίσως να αποτελεί μια από τις κύριες αιτίες της σχετικά αργής εξάπλωσης της χρήσης και ειδικότερα της ποιοτικής και απαιτητικής χρήσης.

Σκέψη δέκατη: Ο δομικός διαχωρισμός της διαχείρισης των δικτυακών τηλεπικοινωνιακών υποδομών από τις εμπορικές δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών και η δημόσια διαχείριση των ποικίλων υποδομών που αναπτύσσονται με κοστοστρεφή τρόπο μπορεί ενδεχομένως να συμβάλει στην ανάπτυξη του ανταγωνισμού και στη λειτουργία των προηγμένων υποδομών ηλεκτρονικών επικοινωνιών ως δημοσίου αγαθού προσβάσιμου από όλους (η ευρυζωνικότητα ως εθνική υποδομή).

Σκέψη ενδεκάτη: Αναδεικνύονται ορισμένες ενθαρρυντικές τάσεις για τη μελλοντική ανάπτυξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας στη χώρα μας. Και συγκεκριμένα, η αξιοσημείωτη ευρωπαϊκή ερευνητική παρουσία των ελληνικών πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, οι νέες γενιές εξοικειωμένων και καταρτισμένων χρηστών, το ισχυρό μαθηματικό υπόβαθρο αρκετών φοιτητών, μεταπτυχιακών και ερευνητών που επιτρέπει την καλή και ευφυή μοντελοποίηση διεργασιών και συστημάτων που μπορεί να οδηγήσει σε νέες ηλεκτρονικές υπηρεσίες και καινοτόμα ψηφιακά εργαλεία σε πολλούς κλάδους, οι νέες καινοτόμες επιχειρήσεις που εμφανίζονται στην παραγωγή εφαρμογών πληροφορικής και ψηφιακού περιεχομένου, η αδήριτη αναγκαιότητα -και λόγω της κρίσης- για τη διασύνδεση της λειτουργικής αξιοποίησης των ΤΠΕ με μεγάλους στόχους εξορθολογισμού της δημόσιας διοίκησης και ευρύτερα της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, οι αναδυόμενες κοινότητες εθελοντών και νέων πρακτικών (π.χ. για τις ανοιχτές τεχνολογίες, το ανοιχτό λογισμικό).

Σκέψη δωδεκάτη, αλλά ίσως σημαντικότερη: Η Κοινωνία της Πληροφορίας είναι πολύ σοβαρή υπόθεση για να την αφήσουμε μόνο στους ειδικούς της πληροφορικής και των επικοινωνιών. Απαιτεί την κινητοποίηση της κοινωνίας, τη δραστηριοποίηση και τη συνεργασία ενός πλέγματος δυνάμεων (των πρωτοπόρων τεχνολογικά δυνάμεων, των νέων και καινοτόμων επιχειρηματιών, των δημιουργικών δυνάμεων στη δημόσια διοίκηση και αυτοδιοίκηση, των «τεχνο-διαφωτιστών» και των ψηφιακών εθελοντών) και κυρίως την εμπιστοσύνη στις νέες γενιές.

Εν κατακλείδι, οι τεχνολογίες της πληροφορικής και επικοινωνιών αποτελούν ένα μη επαρκώς αξιοποιημένο «αναπτυξιακό κοίτασμα» για την ελληνική οικονο-

μία και κοινωνία με άμεση δυνατότητα αξιοποίησής τους από όλους τους τομείς της, στο πλαίσιο μιας νέας αναπτυξιακής στρατηγικής με επίκεντρο τη γνώση, την τεχνολογία και την καινοτομία παντού και για όλους. Οι ΤΠΕ μπορούν να συνεισφέρουν στη βελτίωση της διαφάνειας, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης με άμεση θετική επίδραση στην εξυπηρέτηση των πολιτών, των οργανισμών και των επιχειρήσεων, στη διεθνή ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, στην υποστήριξη της εκπαίδευσης και της έρευνας, των κοινωνικών υπηρεσιών, του συστήματος υγείας των δραστηριοτήτων του πολιτισμού και στην ανάπτυξη νέων σημαντικών επιχειρηματικών εγχειρημάτων ιδίως από τις νεότερες γενιές.

Βιβλιογραφία

- Βούλγαρης Γιάννης και Βάλη Λαμπρίδου (2001), «Η Ελλάδα και η Κοινωνία της Πληροφορίας. Ιδιομορφίες και στρατηγικές επιλογές», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 78 - 79, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001.
- Βούλγαρης Γιάννης, σε συνεργασία με Δ. Σωτηρόπουλο (2002), Κοινωνία της Πληροφορίας: Κοινωνιολογία και Τεχνολογία, Έκθεση της Ομάδας Εργασίας του e-business forum, Ιστοσελίδα www.ebusinessforum.gr
- Bresnahan, T. and M. Trajtenberg (1995), «General Purpose Technologies: Engines of growth», *Journal of Econometrics* 65, σ. 83-108.
- Caloghirou, Y. and Constantelou, A. (2006), «Addressing the complexity challenge: Some reflections on the non-linear route for putting policy into practice», The European Communications Policy Research (EuroCPR) Conference, Seville.
- European Commission (1993), *White Paper on Growth, Competitiveness and Employment: The Challenges and ways forward into the 21st Century*.
- Geroski P. (2003), *The Evolution of New Markets*, Oxford: Oxford University Press,
- Καλογήρου, Γιάννης (1991), «Η σύζευξη της αγοραστικής δύναμης του κράτους με τη βιομηχανική δραστηριότητα: Η ελληνική περίπτωση», διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Καλογήρου, Γιάν. & Α. Κύρτσος (2010), «Σχεδιασμός, οργάνωση, υλοποίηση και λειτουργία πληροφοριακών συστημάτων και δικτυακών υποδομών στον δημόσιο τομέα», σύνοψη απόψεων και συμπερασμάτων της Συνάντησης Εργασίας στελεχών του δημοσίου τομέα, του τραπεζικού τομέα, πανεπιστημιακών ερευνητών και εμπειρογνομώνων, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 2010.
- Mansell, R. and Ed Steinmueller (2005), *Mobilizing the Information Society: Strategies for Growth and Opportunity*, Oxford: Oxford University Press
- Sen, A. (1999), *Development as Freedom*, Alfred A. Knopf, New York.
- Teamworks, Έκδοση (2007), 30 και Χρόνια Ιστορία. Από τον κρατικό ΟΤΕ και τους «Ηλεκτρονικούς Διερευνητές» μέχρι την Ψηφιακή Στρατηγική, την Κινητή Τηλεφωνία και την Ευρυζωνικότητα, Πειραιάς.
- Zahra S.A. and S. Nambisan (2011), «Entrepreneurship in global innovation networks», *AMS Review*, vol. 1/1(2011), p. 4-17.

Επιχειρήσεις και πολιτική | **III**
Business and politics

Κώστας Ράπτης

Μεταξύ αγοράς και πολιτικής: Ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες στην Κεντρική Ευρώπη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τον Μεσοπόλεμο

Η παρούσα συμβολή διερευνά την εξέλιξη των σχέσεων και διασυνδέσεων των ιδιωτικών συμφερόντων της μεγάλης γαιοκτησίας με την πολιτική στην Αψβουργική Μοναρχία και στα διάδοχα κράτη της (προπάντων της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβακίας), υπό το πρίσμα της πολιτικής ισχύος και επιρροής της έγγειας αριστοκρατίας. Εστιάζει περισσότερο στα ζητήματα της διατήρησης/προάσπισης του θεσμού του καταπιστεύματος, καθώς και των απαλλοτριώσεων της μεγάλης γαιοκτησίας κατά τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1848 και των πρώτων μεσοπολεμικών χρόνων σε συνάρτηση με το μέγεθος της πολιτικής ισχύος και της άμεσα ή έμμεσα ασκούμενης επιρροής των ευγενών μεγαλογαιοκτημόνων μέσω της συμμετοχής τους ή μη στους πολιτειακούς θεσμούς και στην πολιτική εξουσία, καθώς και μέσω της αξιοποίησης διαφόρων δυνατοτήτων πολιτικής πίεσης και παρέμβασης. Πέρα από τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία η ανακοίνωση βασίζεται σε κοινοβουλευτικά έγγραφα της Αυστριακής Βουλής και Γερουσίας και υλικό από το οικογενειακό αρχείο των Κομήτων Harrach.¹

---

1. Με τον όρο Κεντρική Ευρώπη αναφερόμαστε στην επικράτεια της Αψβουργικής ή από το 1867 Αυστροουγγρικής Μοναρχίας ως το 1918 και κυρίως στην Τσεχοσλοβακία και την Αυστρία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Οι κόμητες Harrach αποτελούν τυπική οικογένεια της γαιοκτητικής, κληρονομικής και αυλικής αριστοκρατίας της Αψβουργικής Μοναρχίας. Οι ρίζες της ανάγονται στον πρώιμο 14ο αιώνα στη Βοημία. Η μεγάλη άνοδος της οικογένειας αρχίζει το 1524 με την απόκτηση της γαιοκτησίας Rohrau ανατολικά της Βιέννης και τη διαδοχική απονομή τίτλων γης, εξουσίας και τιμής στην Ουγγαρία, στη Βοημία, καθώς και στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του γερμανικού έθνους, όπου οι Harrach αναγορεύθηκαν σε Reichsgrafen (αυτοκρατορικοί κόμητες). Παρόλο που

Ευγενείς και γαιοκτησία: η περίπτωση του καταπιστεύματος

Με τον όρο ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες κατά τον 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα αναφερόμαστε πρωτίστως στους άρρηνες επικεφαλής αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίοι ως πρωτότοκοι κληρονομούσαν, κατά κανόνα, το σύνολο της οικογενειακής περιουσίας και των γαιοκτημάτων, η έκταση των οποίων υπερέβαινε τα διακόσια εκτάρια, ήτοι 2.000 στρέμματα (ή 200.000 τετραγωνικά μέτρα),² διαχειρίζονταν τα καταπιστεύματα κι εκπροσωπούσαν το σύνολο της οικογένειας στην πολιτική και δημόσια σφαίρα.

Ως καταπίστευμα νοείται το τμήμα της γαιοκτησίας/περιουσίας που παρέμενε δια νόμου αναπαλλοτρίωτο (δεν μπορούσε να πωληθεί ή να υποθηκευθεί) και αδιαίρετο, κληροδοτείτο δε προς νομή και διαχείριση από τον εκάστοτε αρχηγό κάθε οικογένειας στον διάδοχο και αποκλειστικό κληρονόμο του.³ Με την προστασία από τους κινδύνους της ελεύθερης αγοράς αλλά και με τη δυνατότητα προώθησης μιας οικονομίας κλίμακας λόγω του τεράστιου μεγέθους των γαιοκτησιών των ευγενών, ο θεσμός του καταπιστεύματος αποδείχθηκε, θεωρώ, ένα πολύ αποτελεσματικό (αν όχι το αποτελεσματικότερο) εργαλείο διασφάλισης μακροχρόνιας σταθερότητας και ευμάρειας ενός αριστοκρατικού οίκου. Η προστασία της αριστοκρατικής περιουσίας μέσω του καταπιστεύματος δε συνιστούσε άλλωστε ιδιοτυπία της Αψβουργικής Μοναρχίας, αλλά απαντά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης κατά τον 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα. Μάλιστα η αρχή του αναπαλλοτρίωτου σε συνδυασμό με αυτήν της πρωτοτοκίας (primogeniture) ίσχυε για πολλούς μεγαλογαιοκτήμονες ευγενείς ακόμη και σε ώριμες καπιταλιστικές αγορές όπως σε αυτές της Βρετανίας και της Γερμανικής Αυτοκρατορίας (αν και σε μικρότερο βαθμό στις ανατολικά του Έλβα περιοχές της Πρωσίας), όπου η πολιτική ισχύς της αριστοκρατίας αν και προοδευτικά μειούμενη παρέμενε αξιοσημείωτη μέχρι και τον ύστερο 19ο και πρώιμο 20ό αιώνα.⁴

γλωσσικά και πολιτισμικά οι Harrach εντάσσονταν στη γερμανική αριστοκρατία, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι αριστοκράτες της Βοημίας, μιλούσαν τα τσεχικά και διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις με το τσεχικό στοιχείο, το οποίο ενίσχυσαν με διαφόρων ειδών αγαθοεργίες: Gothaischer Genealogischer Hofkalender 1905, σ. 131-132, Heribert Sturm (επιμ.), *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*, τ. I., Βιέννη 1979, σ. 539 και *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, τ. II., Γκρατς-Κολωνία 1959, σ. 190-191.

2. Πβ. Peter Melichar, « >200 Hektar, Niederösterreichischer Großgrundbesitz in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts», στο Peter Melichar, Ernst Langthaler, Stefan Eminger (επιμ.), *Niederösterreich im 20. Jahrhundert*, τ. 2: Wirtschaft, Böhlau, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρν 2008, σ. 578.

3. Πβ. Ernst Mayerhofer, *Handbuch der politischen Verwaltungsdienst in der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, τ. V, Βιέννη 1901, σ. 164-165, αναφ. στο Κ. Ράπτης, «Zur Wirtschaftslage des böhmisch-niederösterreichischen Adels im frühen 20. Jahrhundert: Großgrundbesitz, Fideikommiss und Vermögensstand der Grafen Harrach», στο Ivo Cerman, Lubos Velek (επιμ.), *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adeligen in der Moderne* (Studien zum mitteleuropäischen Adel 2), Μόναχο 2009, σ. 202.

4. Για τη Βρετανία ηβ. Peter Mathias, *The First Industrial Nation. The Economic History of Britain, 1700-1914*, Routledge, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2001, σ. 51-53, αναφ. στο Αντώνης Αμπούτης, Η ιστορική διαδρομή της βρετανικής κτηματικής αριστοκρατίας από το 1780 ως το 1885, ΜΔΕ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2009, σ. 21-22. Για τη Γερμανία ηβ. Heinz Reif, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*, R. Oldenbourg Verlag, Μόναχο 1999, σ. 13.

Η εφαρμογή του καταπιστεύματος, το οποίο κατά βάση διαμορφώθηκε και παγιώθηκε στην Ισπανία, διαδόθηκε στις κεντροευρωπαϊκές χώρες των Αψβούργων και γενικότερα στα γερμανικά εδάφη της Αυτοκρατορίας κυρίως μετά τον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648)· αφορούσε ορισμένους ευγενείς και η έγκριση σύστασής του αποτελούσε βασιλικό (αυτοκρατορικό) προνόμιο.⁵ Περί τις 140 οικογένειες, περίπου το ένα τρίτο των οικογενειών που κατά τον W. Godsey συγκροτούσαν την αψβουργική γαιοκτητική αριστοκρατία κατείχαν μετά το 1867 τουλάχιστον ένα καταπίστευμα. Ορισμένοι αριστοκράτες κατείχαν περισσότερες της μιας καταπιστευματικές γαίες, όπως για παράδειγμα οι Esterházy, Széchenyi στην Ουγγαρία και οι Lobkowitz, Schwarzenberg, Liechtenstein, Harrach, Fürstenberg, Czernin κ.α. στις αυστριακές χώρες του Στέμματος. Στη Σιςλειθανία (αυστριακό τμήμα της αυτοκρατορίας) τα καταπιστεύματα, όπως άλλωστε και η μεγάλη γαιοκτησία απαντούν κυρίως στην Κάτω και Άνω Αυστρία, στη Στυρία, τη Γαλικία, προπάντων δε στη Βοημία και τη Μοραβία.⁶ Στην Κάτω Αυστρία π.χ., από τα 306 μεγάλα (άνω των 200 εκταρίων) κτήματα που καταγράφηκαν το 1895, 114 ήταν καταπιστεύματα έναντι 192 ελεύθερων προς πώληση ή υποθήκευση.⁷

Η περίπτωση των κομήτων (Grafen) Harrach με γαιοκτησία και μέγαρο στη Βοημία, στην Κάτω και Άνω Αυστρία και στην Ουγγαρία (συνέχεια των κτημάτων τους στην Κάτω Αυστρία) είναι ενδεικτική για τη δυναμική της προνομιακής ρύθμισης του καταπιστεύματος. Ο βασικός κορμός της περιουσίας των Harrach στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελείται από δύο καταπιστεύματα (Fideikommiss): το παλαιότερο της Κάτω Αυστρίας και το νεότερο της Κάτω Αυστρίας, αποκαλούμενο και βοημικό που συστήθηκαν το 1628 και 1697 αντίστοιχα. Το πρώτο περιλάμβανε τη γαιοκτησία Rohrau (με το ομώνυμο μέγαρο/Schloss) στην ανατολική Κάτω Αυστρία, ενώ το δεύτερο και μεγαλύτερο τις γαιοκτησίες Prugg στην ανατολική Κάτω Αυστρία, Starkenbach-Jilemnice και Sadona στην ανατολική Βοημία με τα ομώνυμα τρία μέγαρο/Schlösser, καθώς και το αστικό τους μέγαρο (Palais) στη Βιέννη.⁸

Το ενδιαφέρον για την προβληματική μας είναι ότι το νεότερο ή βοημικό καταπίστευμα ήταν πολύ μεγαλύτερο σε έκταση κατά τον ύστερο 19^{ου} αιώνα από την αρχική του μορφή το 1697 λόγω της κατά διαστήματα ενσωμάτωσης σε αυτό κτημάτων που αποκτήθηκαν από το 1701 έως και το 1854.⁹ Στις αρχές του 20ού

5. A. Erler: «Familienfideikommiß», *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Βερολίνο 1961-1998· Otto Fraydenegg, «Zur Geschichte des österreichischen Fideikommißrechtes», στο Berthold Sutter (επιμ.), *Reformen des Rechts*, Graz 1979, σ. 777.

6. William D. Godsey Jr., «Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era», *The Journal of Modern History*, 71/1 (1999), σ. 82-83 και 94-104.

7. Melichar, «>200 Hektar. Niederösterreichischer Großgrundbesitz», σ. 582.

8. ÖStA (Österreichisches Staatsarchiv/Αυστριακό Κρατικό Αρχείο), AVA (Allgemeines Verwaltungsarchiv, Γενικό Αρχείο Διοίκησης), Fa (Familienarchiv/Οικογενειακό Αρχείο) Harrach, Kt. 887, Nachträge (Κατάλοιπα) Johann Graf Harrach, Fideikommiss (Auslegung) Johann Graf Harrach 1898 και AVA, Kt. 913, Verlassenschaft nach Gf. Johann.

9. ÖStA, AVA, Fa Harrach, Kt. 887, ό.π., και Kt. 913, κληρονομιά του Κόμητα Johann Harrach, (έγγραφα σύστασης και επέκτασης καταπιστεύματος του Κόμητα Franz Ernst von Harrach, Prag, 2.4.1862 και Βιέννη, 5.11.1873). Πβ. Επίσης εισαγωγή ευρετηρίου της γαιοκτησίας Sadoná: Státní

αίωνα οι εκτάσεις που προστατεύονταν από το οικογενειακό καταπίστευμα των Harrach συνιστούσαν το 80 τοις εκατό της συνολικής τους γαιοκτησίας, η οποία εκείνη την περίοδο υπολογιζόταν σε περίπου 30.000 εκτάρια (300.000 στρέμματα).¹⁰ Η πώληση, η αγορά και η υποθήκη γης δεν ήταν άγνωστη στους καταπιστευματούχους (μειοψηφία στο σύνολο των ευγενών γαιοκτημόνων), μόνο που αφορούσε ένα τμήμα, συνήθως το μικρότερο της γαιοκτησίας μιας οικογένειας.

Με βάση το συγκεκριμένο παράδειγμα αλλά και πληθώρα ανάλογων περιπτώσεων μπορεί εύλογα να διατυπωθεί η άποψη ότι η σύσταση ή και διεύρυνση υπάρχοντων καταπιστευμάτων ακόμη και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με υπαγωγή σε αυτά νεοαποκτηθέντων αλλά ενίοτε και παλαιότερων κτημάτων δείχνει πως το καταπίστευμα κάθε άλλο παρά ένα βαρίδι από το παρελθόν ήταν για τους επικεφαλής των αριστοκρατικών οικογενειών ακόμη και στον πρώιμο 20ό αιώνα. Πιστοί μάλιστα στις οικογενειακές τους παραδόσεις, αρκετοί ευγενείς εμμένουν ακόμη και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο αδιαίρετο και αναπαλλοτρίωτο της υπό κληροδότηση περιουσίας τους, παρά την κατάργηση του καταπιστεύματος κατά τον μεσοπόλεμο. Στο κείμενο της διαθήκης του της 12^{ης} Μαρτίου 1935 ο Otto Harrach, ως αρχηγός της οικογένειας, ορίζει τον υιό του Johann μοναδικό κληρονόμο,¹¹ ενώ σε εμπιστευτική του επιστολή στον κληρονόμο του στις 7.3.1925, λίγους μήνες μετά την κατάργηση του καταπιστεύματος στην Τσεχοσλοβακία, όπου βρισκόταν πάνω από το 80 τοις εκατό της περιουσίας των Harrach, του δίνει εντολή να μεταβιβάσει και εκείνος με τη σειρά του στο μέλλον αδιαίρετη την μέχρι πρότινος καταπιστευματική περιουσία στον πρώτο του γιο και να απαιτήσει και από εκείνον παρόμοια υποκατάσταση του οικογενειακού καταπιστεύματος.¹²

Ευγενείς και πολιτική – πολιτική των ευγενών

Παρόλο που οι σχέσεις των ευγενών της Κεντρικής Ευρώπης με τους Αψβούργους δοκιμάστηκαν κατά την περίοδο 1780-1848 καταρχήν λόγω της πολιτικής αύξησης της φορολόγησης των αγροτικών εισοδημάτων και δραστηκής μείωσης των φεουδαλικών υποχρεώσεων των υπηκόων χωρικών επί Ιωσήφ ΙΙ (1780-1790), στη συνέχεια λόγω της απολυταρχικής και συγκεντρωτικής πολιτικής των Αψβούργων μετά το Συνέδριο της Βιέννης (1815-1848) και τέλος λόγω της κατάργησης της φεουδαρχίας και των περισσότερων νομοκατεστημένων προνομίων κι εξουσιών των χωροδεσποτών ευγενών το 1848, η οικονομική θέση, το κοινωνικό γόπτρο και εν μέρει η πολιτική ισχύς της γαιοκτητικής, κληρονομικής

oblastní archiv v Zámrsku (Περιφερειακό Κρατικό Αρχείο Ανατολικής Βοημίας στο Zámrsk), Herrschaft Sadová, 1599 – 1948, I. Inventar, επιμ. Oldřich Turčín και V. Bečvářová, 1963.

10. Johann Procházka, *Böhmens landtäfflicher Grundbesitz*, Πράγα 1886, σ. 28-29. Ignaz Tittel, *Schematismus und Statistik des Grossgrundbesitzes und größerer Rustikalgüter im Königreiche Böhmen*, Πράγα 1906, σ. 182-189.

11. ÖStA, AVA, Fa Harrach, Kt. 971, Testament Otto Harrach, Βιέννη, 12 Μαρτίου 1935.

12. ÖStA, AVA, Fa Harrach, Kt. 856, Familiensachen Otto, 2. conv., Testamentskonzept von 1925 και Kt. 971, επιστολή του Otto στον υιό του Hans, Βιέννη, 7.3.1925.

και αυλικής αριστοκρατίας, της αποκαλούμενης και «πρώτης ή ανώτερης κοινωνίας» (Erste Gesellschaft), διατηρήθηκαν σε μεγάλο βαθμό ως τις αρχές του 20ού αιώνα.¹³

1848-1918

Ακόμη και στην τόσο κρίσιμη καμπή του 1848, όταν η αυτοκρατορία κλυδωνιζόταν από το επαναστατικό κύμα, ο αυτοκράτορας είχε εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και τα υπάλληλα στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου διεκδικούσαν άμεσα αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, η απελευθέρωση των χωρικών σε συνδυασμό με την κατάργηση φεουδαλικών ρυθμίσεων και θεσμών, καθώς και των περισσότερων αριστοκρατικών προνομίων προς ενίσχυση της συγκεντρωτικής νεο-απολυταρχικής διοίκησης δρομολογήθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε δεδομένων των συνθηκών και της αρνητικής για τους στυλοβάτες του Παλαιού Καθεστώτος συγκυρίας, οι ευγενείς γαιοκτήμονες υπέστησαν τις μικρότερες δυνατές οικονομικές απώλειες, αν δεν κέρδισαν και μεσοπρόθεσμα λόγω των χρηματικών αποζημιώσεων για την απελευθέρωση των χωρικών από τις φεουδαλικές τους εισφορές και υποχρεώσεις, καθώς και για την απαλλοτρίωση εκμισθωμένων σε χωρικούς κτημάτων τους. Οι αποζημιώσεις κάλυπταν τα δύο τρίτα της εκτιμώμενης αξίας της γης ή των υποχρεώσεων των χωρικών, ενώ από την αναδιανομή της γης εξαιρέθηκαν οι μη εκμισθωμένες, ιδίας εκμετάλλευσης και διαχείρισης γαίες (Eigenregie), οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις κάλυπταν τη μεγαλύτερη έκταση της αριστοκρατικής γαιοκτησίας.¹⁴ Αρκετοί ευγενείς μάλιστα, έχοντας διατηρήσει το μεγαλύτερο τμήμα των γαιών τους που συνήθως ανέρχονταν σε δεκάδες χιλιάδες εκτάρια, δηλ. εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα (κυρίως στη Βοημία και την Κάτω Αυστρία, λιγότερο στη Μοραβία και την Ουγγαρία),¹⁵ προχώρησαν σε σημαντικές επενδύσεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα, σε εταιρείες σιδηροδρόμων, στη βιομηχανία αγροτικών-δασικών προϊόντων, καθώς και στον εκσυγχρονισμό των αγροτικών τους εκμεταλλεύσεων, ενώ συμμετείχαν σε διοικητικά και κυρίως εποπτικά συμβούλια ανώνυμων εταιρειών.¹⁶ Μελέτες μεμονωμένων γαιοκτησιών στη Βοημία και τη Μοραβία (σημερινή Τσεχία) οδηγούν, κατά τον Τσέχο ιστορικό Milan Hlaváčka, στη διαπίστωση ότι το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα υπήρξε μια μο-

13. Πβ. Hannes Stekl, «Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung. Österreichs Hocharistokratie vom 18. bis ins 20. Jahrhundert», στου ίδιου, *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*, Βιέννη-Μόναχο 2004, σ. 16 και 26-32.

14. Ernst Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, Βιέννη² 2001, σ. 280· Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Βιέννη 1995, σ. 234-236.

15. Πβ. Stekl, «Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung», σ. 32. 681 γαιοκτήμονες κατείχαν περίπου το 30 τοις εκατό της γης στη Βοημία και ειδικότερα το 80% των δασών και το 20% των καλλιεργήσιμων εκτάσεών της· Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*, τ. Ι., Βιέννη / Κολωνία / Βαϊμάρν 1994 (1^η Πράγα 1982 στα τσεχικά), σ. 421.

16. Urban, *Die tschechische Gesellschaft*, σ. 422.

ναδική περίοδος οικονομικής κυριαρχίας –με όρους αγοράς– της αριστοκρατικής μεγαλο-γαιοκτησίας.¹⁷

Ως μέλη της αυλικής αριστοκρατίας των Αψβούργων, οι υψηλόβαθμοι και εξ αίματος ευγενείς είχαν προνομιακή σχέση με τον αυτοκράτορα, καθώς συμμετείχαν στις αυλικές τελετές και είχαν δικαίωμα ακρόασής τους από τον ίδιο και τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Αυτή η σχέση αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τα συμφέροντα των ευγενών σε μια αυτοκρατορία η οποία μέχρι το 1862 είχε απολυταρχικό καθεστώς.¹⁸ Ακόμη όμως και μετά την καθιέρωση συνταγματικών ελευθεριών και την εδραίωση κοινοβουλευτικού πολιτεύματος το 1867 ο αυτοκράτορας είχε το προνόμιο να διορίζει και να παύει την κυβέρνηση, όπως και το δικαίωμα αρνησικυρίας, ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις ο μονάρχης ή/και η κυβέρνηση μπορούσαν να εκδώσουν νόμους και διατάγματα χωρίς προηγούμενη κοινοβουλευτική διαβούλευση και έγκριση.¹⁹ Οι ιστορικοί της συνταγματικής ιστορίας μάλιστα θεωρούν τη σύσταση οικογενειακών καταπιστευμάτων το 1864 ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μονομερούς νομοθετικής πράξης του θρόνου ως βασιλικού προνομίου.²⁰

Οι ίδιοι οι ευγενείς (κυρίως υψηλής βαθμίδας όπως πρίγκιπες, δούκες και κόμπτες) συμμετείχαν με προνομιακούς όρους στο σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης καθ' όλη σχεδόν τη συνταγματική/κοινοβουλευτική περίοδο της Αψβουργικής Μοναρχίας (1862-1918), καθώς λόγω του περιορισμένου εκλογικού δικαιώματος και της ύπαρξης διακριτού εκλογικού σώματος των κατόχων μεγάλης γαιοκτησίας (*Großgrundbesitzer*) με ανισοκατανομή εδρών υπέρ τους, υπερ-εκπροσωπούσαν μέχρι το 1907 στην αυστριακή Βουλή των Αντιπροσώπων (το κεντρικό νομοθετικό όργανο του αυστριακού τμήματος της δυαδικής μοναρχίας), και μέχρι το 1918 στα περισσότερα περιφερειακά κοινοβούλια των αυστριακών χωρών του στέμματος. Ακόμη και το 1896 στην Κάτω Αυστρία μία ψήφος ενός μεγαλογαιοκτήμονα ήταν ισοβαρής με τις ψήφους 202 αστών ή 335 αγροτών.²¹ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι μεγαλογαιοκτήμονες καταλάμβαναν από το 1861 ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο 20 έως 40 τοις εκατό των εδρών στα περιφερειακά κοινοβούλια των αυστριακών χωρών του στέμματος με ισχυρή παρουσία της αριστοκρατίας όπως η Βοημία, η Μοραβία, η Γαλικία και Μπουκοβίνα, καθώς και η Κάτω Αυστρία.²² Εντός

17. Milan Hlavačka, «Die Modernisierung des Großgrundbesitzes von Georg Christian Lobkowitz in den 1860er und 1870er Jahren», στο Cerman και Velek (επιμ.), *Adel und Wirtschaft*, σ. 198.

18. Προμαρτιανή Περίοδος (Vormärz), 1815-1848 και Νεοαπολυταρχία, 1850-1862.

19. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, τ. VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, ημίτ. 1, επιμ. Helmut Rumpler και Peter Urbanitsch, *Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Βιέννη 2000, σ. 158.

20. Στο ίδιο, σ. 164.

21. Melichar, «>200 Hektar. Niederösterreichischer Großgrundbesitz», σ. 578.

22. Η μεγάλη γαιοκτησία κατείχε 70 από τις 242 έδρες της βουλής της Βοημίας Mitgliedern des Landtages in Böhmen το 1861 και το 1914, 30 από τις 100 έδρες της βουλής της Μοραβίας το 1861 και από τις 151 το 1914, 44 από τις 105 έδρες της βουλής της Γαλικίας το 1861 και 45 από τις 227 το 1914, 10 από τις 30 έδρες της βουλής της Μπουκοβίνας το 1861 και 13 από τις 63 το 1914, 15 από τις 66 έδρες της βουλής της Κάτω Αυστρίας το 1861 και 16 από τις 127 το 1914. Πβ. πίνακα με τη σύνθεση των περιφερειακών βουλών (Landtage) στο *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ημίτ. 2, σ. 1343.

μάλιστα της ομάδας των μεγαλογαιοκτημόνων βουλευτών στα Landtage της Βοημίας και της Μοραβίας υπήρχε και διακριτή ομάδα κατόχων καταπιστευματικών γαιών, δεκαέξι από τους 70 βουλευτές στην πρώτη και πέντε από τους 30 στη δεύτερη, εκλεγόμενη από ομολόγους τους καταπιστευματούχους.²³

Το σύστημα των τεσσάρων εκλογικών σωμάτων (Kurien) για τη Βουλή των Αντιπροσώπων ευνοούσε σημαντικά τη γαιοκτητική αριστοκρατία που εκπροσωπούσε στην πρώτη κουρία, καθώς από το 1867 ως το 1896, έτος διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος σε όλους τους άρρενες, το 1 έως 2 τοις εκατό του πληθυσμού εξέλεγε σχεδόν το ένα τέταρτο των βουλευτών (85 από 353), ενώ από το 1896 ως το 1907, έτος εδραίωσης της καθολικής ψηφοφορίας των ανδρών χωρίς ποσόστωση, εξέλεγε το ένα πέμπτο (85 από τους 424). Στην συγγκική βουλή, όπως άλλωστε στην κεντρική κυβέρνηση και στις περιφερειακές διοικήσεις του συγγκικού μισού της αυτοκρατορίας, η κυριαρχία των υψηλόβαθμων ευγενών αλλά και του gentry (κατώτερη αριστοκρατία) ήταν αδιαμφισβήτητη και ευνοήθηκε από την έλλειψη εκδημοκρατισμού μέχρι το 1918.²⁴

Ισχυρή ήταν η παρουσία των αριστοκρατών στην Άνω Βουλή ή Γερουσία του Αυτοκρατορικού Κοινοβουλίου (το λεγόμενο Herrenhaus, δηλ. Οίκο/Βουλή των Κυρίων ή αλλιώς των Αρχόντων), όπου μάλιστα μέχρι το 1907 μόνο οι καταπιστευματούχοι κατείχαν κληρονομική έδρα.²⁵ Από τα 237 μέλη του Herrenhaus του 1898, 65 κατείχαν καταπιστεύματα και συνεπώς κληρονομική έδρα και οι συγκεκριμένοι ευγενείς ήταν πρίγκιπες, δούκες και προπάντων κόμπτες.²⁶

Οι υψηλές κυβερνητικές θέσεις πρόσφεραν επίσης ένα κομβικό πεδίο εξουσίας κι επιρροής στην αριστοκρατία. Μέχρι τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας στα τέλη του 1918 οι ευγενείς κατείχαν ανώτερες θέσεις κατά 56 τοις εκατό στη διπλωματία και 57 τοις εκατό στη διοίκηση. 23 από τους 26 πρωθυπουργούς της Αυστρίας από το 1867 μέχρι το 1918 ήταν βαρώνοι, κόμπτες και πρίγκιπες, ενώ και οι περιφερειακοί κυβερνήτες των αυστριακών χωρών του Στέμματος (π.χ. Κάτω Αυστρία, Σάλτσμπουργκ, Στυρία, Καρινθία, Δαλματία, Γαλικία, Βοημία, Μοραβία, κλπ.) ήταν συνήθως ευγενείς της κληρονομικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας.²⁷

Ποια οφέλη προσπόρισαν όμως οι μεγαλογαιοκτήμονες ευγενείς από την ισχυρή κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση και πολιτική τους παρουσία; Το πιο χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα υπερίσχυσης νομοκατεστημένων πρακτικών και γαιοκτητικών συμφερόντων έναντι των φιλελεύθερων επιταγών στην κτηματαγορά είναι η διατήρηση του νόμου περί καταπιστεύματος για τη μεγάλη γαιοκτησία σε μια εποχή ηγεμονίας της φιλελεύθερης αντίληψης με σωρεία νομοθετικών παρεμβάσεων που στόχευαν στην εξασφάλιση της «ελευθερίας του κεφαλαίου» και

23. Στο ίδιο, σ. 1316.

24. S. Wank, "Aristocrats and Politics in Austria 1867-1914: A case of historiographical neglect", *East European Quarterly*, XXVI/2 (1992), σ. 136-137.

25. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ημίτ. 1, σ. 974.

26. Στο ίδιο, σ. 1298-1310.

27. Stekl, «Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung», σ. 30-31· Wank, «Aristocrats and Politics», σ. 136-137.

της απεριόριστης δράσης των κερδοσκόπων. Η διακριτική μεταχείριση της αριστοκρατίας υπήρξε ιδιαίτερος εμφανής στην ύπαιθρο, γιατί ενώ η μεγάλη ιδιοκτησία ενίσχυσε περαιτέρω την προστασία της, ήρθαν όλοι οι περιορισμοί που προστάτευαν τα ανεξάρτητα αγροτικά νοικοκυριά, εκθέτοντάς τα στην όρεξη των κερδοσκόπων και τοκογλύφων της γης.²⁸ Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις συγκλίσεων με τα αστικά συμφέροντα, όπως αυτή του 1867, όταν οι κυβερνητικές προτάσεις για δημοσιονομική εξυγίανση, βλαπτικές εν μέρει για τις κυρίαρχες και κατέχουσες τάξεις, σκόνταψαν στις ισχυρότατες αντιστάσεις ευγενών και αστών βουλευτών και γερουσιαστών.²⁹

Όταν δε τα συμφέροντα της γαιοκτησίας απειλούνταν από άλλου τύπου προστατευτικές ρυθμίσεις, όπως για παράδειγμα από μέτρα για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας στην αγροτική οικονομία (κυρίως κατά την περίοδο 1906-1914) ή την εδραίωση της υποχρεωτικής και ανελλιπούς εκπαίδευσης τη δεκαετία του 1880 στην ύπαιθρο, τότε ευγενείς πληρεξούσιοι και δημόσιοι άνδρες, εκφέροντας λόγους που κατά τα λεγόμενά τους υπαγόρευαν οι ανάγκες της αγροτικής οικονομίας και το κοινό συμφέρον των αγροτικών νοικοκυριών (ακόμη και των φτωχότερων), τάσσονταν στην πράξη υπέρ της ελεύθερης αγοράς εργασίας εναρμονισμένης ωστόσο με τις πατριαρχικές παραδόσεις των αγροτικών κοινωνιών.³⁰

1918-1939

Η λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνιστά τομή στις σχέσεις των ευγενών με την κρατική εξουσία κι εν γένει με την πολιτική καθώς αλλάζουν άρδην οι όροι συμμετοχής τους. Η διάλυση της Αυστροουγγαρίας, η πτώση των Αψβούργων και η εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικών δημοκρατικών καθεστώτων στα διάδοχα κράτη (με εξαίρεση την Ουγγαρία) επιτάχυναν την πολιτική περιθωριοποίηση της άτιτλης εφεξής αριστοκρατίας ως διακριτής κοινωνικής ομάδας, γεγονός που διευκόλυνε την επιβολή αρνητικών για τη μεγάλη γαιοκτησία ρυθμίσεων όπως η κατάργηση του καταπιστεύματος και εκτεταμένοι αναδασμοί και απαλλοτριώσεις, αν και με διαφοροποιήσεις και χρονική απόσταση κατά περίπτωση (1924 καταργήθηκε

28. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ημτ. 1, σ. 698.

29. Στο ίδιο, σ. 695.

30. Ενδεικτικά αναφέρονται οι τοποθετήσεις του βασιλικού και αυτοκρατορικού συμβούλου Δούκα Ferdinand Trauttmannsdorf το 1914 για την ανάγκη συνδρομής των παιδιών στις αγροτικές ασχολίες των γονέων τους, του συγγραφέα, γαιοκτήμονα και πανεπιστημιακού καθηγητή Michael Hainisch το 1913 για την πλήρη απαγόρευση της παιδικής εργασίας στην ύπαιθρο ως απειλή για την αγροτική οικονομία, καθώς και των πριγκίπων Liechtenstein, Schwarzenberg και Lobkowitz στις αρχές της δεκαετίας του 1880 υπέρ της μείωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στην ύπαιθρο προς όφελος των χωρικών και των αγεργατών· Ferdinand Trauttmannsdorf (Erbgraf von und zu), *Kinderarbeit*, Verlag der Großen Kommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge, Βιέννη 1914, σ. 10-11· Michael Hainisch, «Vorschläge zur Regelung der Kinderarbeit vom wirtschaftlichen und sozialpolitischen Standpunkte», *Berichte und Materialien zu den Verhandlungsgegenständen des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses*, Βιέννη 1913, σ. 571-620· *Antrag des Abgeordneten Prinz Alois Liechtenstein und Genossen, 1880*, 134 der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses, IX. Session (κοινοβουλευτικά έγγραφα).

το καταπίστευμα στην Τσεχοσλοβακία, 1938, μετά την προσάρτηση στη χιτλερική Γερμανία, στην Αυστρία).³¹

Στη νεοσύστατη Τσεχοσλοβακία οι μεγάλοι γαιοκτήμονες ήρθαν αντιμέτωποι με μια αρκετά αρνητική για τα συμφέροντά τους νομοθεσία τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, όταν η κυβέρνηση ανταποκρινόμενη στο παλλαϊκό αίτημα για αναδάσμο της γης ψήφισε άμεσα νόμους για την απόδοση εκμισθωμένων γαιών στους καλλιεργητές τους έναντι εξαιρετικά χαμηλών αποζημιώσεων, για τη διατήρηση μιας ελάχιστης ιδιοκτησίας 500 εκταρίων ανά γαιοκτήμονα και δήμευση της πλεονάζουσας έκτασης. Μέχρι το 1923 είχαν απαλλοτριωθεί στην Τσεχοσλοβακία 274.000 εκτάρια, τα οποία διανεμήθηκαν σε 117.000 άτομα.³² Οι φόβοι και οι ανησυχίες των γαιοκτημόνων για το μέλλον ήταν αυξημένοι, όπως προκύπτει και από την αλληλογραφία της εποχής. Σε επιστολή του προς τη θεία του στις 23 Απριλίου 1922, ο Otto Harrach, εκφράζει την αγωνία του για επικείμενη δήμευση όλης της γαιοκτησίας του στο Starkenbach και του μεγαλύτερου μέρους της Sadova.³³

Ωστόσο τα μέτρα για τον αναδάσμο της γης δεν έπληξαν τους ευγενείς στο βαθμό που επιδίωκαν οι αγρότες και οι σοσιαλιστές. Πέραν του 34 τοις εκατό της μεγάλης γαιοκτησίας που εξαιρέθηκε της δήμευσης, υπολογίζεται ότι 57 τοις εκατό της «δημευμένης» γαιοκτησίας επιστράφηκε στους αρχικούς ιδιοκτήτες έναντι χαμηλής αποζημίωσης.³⁴

Το παράδειγμα των Harrach, επιβεβαιώνει αυτήν την τάση, καθώς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχαν απωλέσει περίπου τη μισή έκταση των 21.723 εκταρίων καλλιεργήσιμης γης, βοσκοτόπων και δασικής έκτασης που κατείχαν στη Βοημία.³⁵ Ακόμη και στη δυσμενή κατάσταση στην οποία περιήλθαν και με δεδομένη την αρνητική στάση της νέας τσεχοσλοβακικής ηγεσίας, οι γερμανόφωνοι ως επί το πλείστον γαιοκτήμονες φαίνεται ότι αξιοποίησαν τις γνωριμίες, την έξωθεν καλή μαρτυρία για αγαθοεργίες και φιλανθρωπία, καθώς και την επιρροή τους προπάντων σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο ώστε να πετύχουν την ευνοϊκότερη δυνατή μεταχείρισή τους στο πλαίσιο μακροχρόνιων διαδικασιών και διαπραγματεύσεων με τα κατά τόπους κλιμάκια της υπηρεσίας αναδασμών.

Σε επιστολή του στον επίσης γαιοκτήμονα εξάδελφό του Franz στις 23 Ιουνίου 1920 ο Otto Harrach του συστήνει να προσλάβει για λίγες εβδομάδες τον δοκιμασμένο και από τον ίδιο, πρώην γενικό διευθυντή του Κόμπτα Waldstein, ως έντιμο μεσολαβητή μεταξύ του εργοδότη Franz Harrach από τη μια πλευρά και

31. Hannes Stekl, «Österreichs Adel im 20. Jahrhundert», στο ίδιο (επιμ.), *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*, Βιέννη-Μόναχο 2004, σ. 130.

32. Melichar, «>200 Hektar. Niederösterreichischer Großgrundbesitz», σ. 585.

33. Επιστολή του Otto Harrach στη θεία του Άννα, Strkov, 23.4.1922: MZA (Moravský zemský archiv v Brně / Κρατικό Αρχείο Μοραβίας στο Μπρνο), G393, RA (Rodinný archiv Harrach, Kt. 35, Fol. 563).

34. Alice Teichova, *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei: 1918-1980*, Böhlau, Βιέννη-Κολωνία-Γκρατς 1988, σ. 31-32.

35. Rudolf Lustig, František Světnička, *Schematismus velkostatků v Čechách*, Πράγα 1933, σ. 332-335.

των υπαλλήλων και εργατών της γαιοκτησίας του από την άλλη, με το σκεπτικό ότι είχε λάβει το μέρος του Otto σε όλες τις διαφορές μεταξύ των δύο μερών.³⁶

Μερικός αναδασμός των αριστοκρατικών γαιών επιβλήθηκε και στην Ουγγαρία, όπου μέχρι το 1924 διανεμήθηκαν μόνο 257.000 εκτάρια σε 191.000 αγρότες.³⁷ Αντίθετα, στη γειτονική Αυστρία η μεγαλογαιοκτησία δεν εθίγη σημαντικά, παρόλο που την επαύριο της λήξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τόσο οι Σοσιαλδημοκράτες όσο και οι Αγροτικοί Σύνδεσμοι των Χριστιανοκοινωνιστών (κόμματος που εκπροσωπούσε κατά κύριο λόγο τα συμφέροντα των μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων και της υπαίθρου) απαιτούσαν ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση με μια γενναία απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας σε εκτάσεις άνω των 100 εκταρίων.³⁸ Οι απώλειες των ευγενών εντοπίζονται κυρίως στην κατάργηση του τίτλου ευγένειας ως συνοδευτικού του ονόματος, στην αύξηση της φορολογίας και των εισφορών, καθώς και στον νόμο για την επανεγκατάσταση αγροτών σε μη καλλιεργούμενα κτήματα, τα οποία είχαν εγκαταλειφθεί λόγω κερδοσκοπίας ή για να χρησιμοποιηθούν ως κυνηγότοποι. Στην Κάτω Αυστρία μόλις 130 κτήματα και 2.500 εκτάρια επανοικίστηκαν μέχρι το 1928, ενώ το 1931 υπήρχαν ακόμη 97 καταπιστεύματα στην Κάτω Αυστρία έναντι 164 σε όλη τη χώρα με έκταση που κατά μέσο όρο έφτανε τα 1.300 εκτάρια.³⁹ Δεν μπορούμε συνεπώς να μιλήσουμε για αναδασμό της γης. Δεν είναι τυχαίο ότι σε επιστολή προς τη θεία του Άννα στις 23 Απριλίου 1922 ο Otto Harrach αποκαλεί την Αυστρία ένα Ελντοράντο, αφού τα κτήματά του στο Bruck είχαν καλή σοδειά, ο νέος μισθωτής κατέβαλε καλό μίσθωμα και δε γινόταν πουθενά λόγος για απαλλοτρίωση, όπως στην Τσεχοσλοβακία.⁴⁰

Γιατί όμως, ενώ το κλίμα ήταν εκθρικό παντού για τους ευγενείς και τη μεγάλη γαιοκτησία μεταπολεμικά, η μεταχείρισή τους από την πολιτική υπήρξε λιγότερο επιθετική ή με άλλα λόγια ευνοϊκότερη στην Αυστρία απ' ό,τι στις τσεχοσλοβακικές πλέον Βοημία και Μοραβία; Πρωτίστως λόγω του μεγάλου μεγέθους και της αυξημένης παραγωγικής και κοινωνικής σημασίας της γαιοκτησίας σε αυτές τις χώρες, καθώς και λόγω της αρνητικής, εθνικά εκθρικής σημασιοδότησης της γαιοκτησίας ως εκπροσώπου του εξοβελιστέου αυτοκρατορικού, γερμανικού παρελθόντος, εντελώς ξένου πλέον προς τους εθνικούς μύθους και τα προτάγματα του τσεχοσλοβακικού κράτους. Αντίθετα στην Αυστρία, όπου η μικρή αγροτική ιδιοκτησία ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη, ο σοσιαλδημοκρατικός και κομμουνιστικός κίνδυνος συσπείρωνε τις καθολικές δυνάμεις και τους χριστιανοκοινωνιστές (Christlichsozialen) και άρα μείωνε το αντιπολιτευτικό μένος κατά των μεγαλογαιοκτημόνων, ενώ παράλληλα δεν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί η οικονομική χρησιμότητα από

36. Επιστολή του Otto Harrach στον εξάδελφό του Franz Harrach, Hradek, 23.6.1920: MZA, G393, RA Harrach, Kt. 76, Fol. 1024.

37. Melichar, «>200 Hektar. Niederösterreichischer Großgrundbesitz», σ., 585

38. Στο ίδιο, σ. 576.

39. Στο ίδιο, σ. 585.

40. Επιστολή του Otto Harrach στη θεία του Άννα, Strkon, 23.4.1922, ό.π..

τον κερματισμό μεγάλων γαιοκτησιών και τη διανομή τους σε μικροϊδιοκτήτες ή μετά το 1949 από την κοινωνικοποίηση ή τον συνεταιρισμό τους.⁴¹

Συμπερασματικά, η ηγεμονική ή μη θέση των ευγενών γαιοκτημόνων στην ύπαιθρο και στην αγροτική οικονομία συνδεόταν στενά με την πολιτική τους ισχύ και επιρροή. Οι ευγενείς γαιοκτήμονες, διατηρώντας την προνομιακή σχέση τους με τον αγροτικό τομέα και επωφελείς για αυτούς προστατευτικές, μη φιλελεύθερες ρυθμίσεις, όπως το καταπίστευμα, προσαρμόστηκαν εν μέρει στα κεφαλαιοκρατικά πρότυπα και σε επιταγές της αγοράς με τη συμμετοχή τους στην εκβιομηχάνιση και το κύμα εκσυγχρονισμού. Παρά την αντοχή στο χρόνο και τις σοβαρές αντιστάσεις ή αδράνεις, η ανατροπή που εν μέρει επήλθε μετά το 1918 και οριστικά μετά το 1945 με την εκδίωξη των ευγενών και δήμευση της περιουσίας και γαιοκτησίας τους στις σοσιαλιστικές πλέον χώρες της Κεντρικής και Κεντροανατολικής Ευρώπης (μοναδική εξαίρεση η Αυστρία) άλλαξε οριστικά τα δεδομένα στην κεντροευρωπαϊκή ύπαιθρο.

---

41. Melichar, «>200 Hektar. Niederösterreichischer Großgrundbesitz», σ. 587.

Sophia Laiou

The enterpreunerial activities of a paşa and the role of Georgios Voulgaris of Hydra (end of the 18th-beginning of the 19th century)

The period in the Ottoman history from the second half of the 18th century until the official commencement of the Tanzimat in 1839 was marked by intense political, economic and social reclassifications. These changes were the result of a long-term structural transformation of the state's economy, which on their part began during the economic crisis that the Ottoman empire encountered with in the late 16th –middle of 17th century. As a result, the basic economic structures, such as for example the timar system, were adapted to the new reality, and marked by the gradual monetization of the Ottoman economy. The most significant expression of this adaptation was the proliferation and predominance of the already known method of short-term tax lease system (iltizam) and by the end of the 17th century of the life-long tax-lease (malikâne); the regular function of both was supposed to provide the state treasury with considerable amounts of cash. Although in actuality the implementation of tax-farming in almost every aspect of economic life resulted in considerable loss of tax revenues for the state, still the state mechanism saved time and money by not involving itself in the tax-raising process, and also –hopefully- had immediate access to ready cash. Nevertheless, the expansion of the tax-lease systems was only a part of a large and complicated process of economic transformations, not necessarily signs of economic crisis, as in the case of the demographic increase in many parts of the Ottoman empire during the 16th century and the consequent development of the cities, but with multifold long-term implications in different levels: gradual expansion of trade and turn to market-oriented agricultural

---

productions within the general framework of increasing monetarization, but also a gradual economic aggravation of the agricultural population.¹

By the end of the 18th century Ottoman society was clearly stratified in a way that sometimes tended to deviate from the traditional confessional (Muslims-non Muslims) and political (askeri-reaya) classification. By this I do not mean that the general principle of the religious and political superiority of the Muslim population vis à vis the non-Muslim was disregarded –on the contrary–, but rather that the accumulation of capital by economically active persons within the non-Muslim population enabled them to differentiate themselves socio-economically, not only from their coreligionists but also from some of the Muslim population, be they simple Ottoman subjects or officials. On the other hand, the Ottoman economy was in a great scale monetized and the internal and external trade generally continued to increase, even with a different rhythm.² In this framework, certain aspects of the Ottoman economic policy, that is the provision of the Ottoman capital and other important cities with abundant quantity of necessary products for daily subsistence, but also with high quality luxury items, the policy of continuous increase of the tax revenues –including the custom dues– and the domination of the commercialized agricultures in certain areas of the Balkans or Western Anatolia, contributed to the formation of a commercial network having Istanbul at its center and with other cities such as Smyrna, Salonica, Halep, or Patras as radial sub-centers.³ The governing elite as well as the provincial elites became a part of this network, either participating directly in commercial transactions, or by advancing to the market the agricultural production of the estates they possessed or exploited through tax-farming, or even by providing the necessary capital in the form of loans to those who were in need.⁴

As far as the involvement of Ottoman officials in entrepreneurial activities is concerned, not only was it a part of the economic reality in this period, but also

---

*I wish to thank the personnel of the archives of the Historical and Ethnological Society of Greece for providing me the opportunity to study and photograph the Ottoman Archive of Georgios Voulgaris (henceforth: HESG, OAGV).

1. For a recent overview of the period with an emphasis on the role that market economy played in the Ottoman empire see B. Tezcan, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern Period*, Cambridge 2010, p. 16-23. See also H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), p. 283-337.

2. B. Mc. Gowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", in H. İnalcık-D.Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, v. 2, Cambridge 1994, p. 724-729.

3. For the Ottoman trade policy see E. Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden 1999, p. 267-282.

4. I. Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica*, 9 (1977), p. 197-214. For investments in foreign trade by Ottoman vezirs as early as the end of the 16th century see Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 94. See also H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, p. 119-120 and S. Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", p. 496 for the participation of Ottoman officials in the provision trade of the Ottoman capital.

---

was legitimized as is evident in the description by the Ottoman historian Naima of the activities of Derviş Mehmed Paşa in the middle of the 17th century as governor of Baghdad. The basic argument presented by the historian in the beginning of the 18th century, reflecting the position of the above mentioned paşa, was that a person with political power that would be able to expand his income by engaging in commerce and agriculture would not oppress the reaya by seizing their goods and money in order to be able to finance his retinue and other expenditures and also to profit from his administrative position.⁵ Besides, the linking of political power (emâret) and economic activity and the subsequent distinction between justice and tyranny was a topic which the Muslim scholars discussed as early as the 14th century with Ibn Haldun, while four centuries later the historian Naima clearly argued that engagement in commerce and agriculture on behalf of the Ottoman officials could be considered tyranny only when it excluded the people from economic activity.⁶ Indeed, the theoretical legitimation of the enterpreunerial activities of the officials by Naima presaged the active involvement of the Ottoman officials in economic activity, evident mostly at the end of the 18th and beginning of the 19th century, with investments especially in tax-farming and the provision of the Ottoman capital, that is, sectors related to the function of the state, but also on foreign trade, especially of luxury items, taking under consideration the official prohibition of the exportation of grain.⁷ It should be noted, however, that in a political environment that did not fully recognize property rights, and the confiscations of the properties of Ottoman officials were often for political and economic reasons, especially in this period, enterpreunerial activities that were related with the function of the state mechanisms provided the officials not only with the opportunity to gain capital but also legitimized even more their economic activity. Thus, by the end of the 18th century the investments of the Ottoman officials in enterpreunership were frequent and legitimized so far as they were part of larger state policies and did not question the dominant political structure by transforming the economic capital to political one.

In this respect the economic activity of the chief admiral of the Ottoman fleet Küçük Hüseyin Paşa (1792-1803) is characteristic of the enterpreunerial initiatives taken by a high Ottoman official of that time. It is also characteristic for the way the Ottoman officials constructed networks through which they promoted their political and economic interests. These networks were comprised of members of their "household", mostly officials and other individuals who owed to the head of the household their political career and their access to the resources. Their relationship with the latter was a part of a larger patronage network to which belonged people not necessarily members of the "household"

---

5. Kunt, "Derviş Mehmed Paşa", p. 205-206.

6. Kunt, "Derviş Mehmed Paşa", p. 208-211.

7. For the prohibitions on exports see Eldem, *French Trade*, p. 271.

---

but tied with its head with relations based on strong personal dependence.⁸ In this respect the aim of this paper is twofold: to focus a) on the economic-entrepreneurial activities of the kapudan paşa Küçük Hüseyin Paşa, and b) on the integration of members of local elites in the commercial-cum-patronage network of the above mentioned Ottoman official.

Küçük Hüseyin Paşa was a significant political figure during the reign of Selim III (1789-1807) with whom he was attached with bonds of friendship. He was of Georgian or Circassian origin and a slave of the silâhdar İbrahim Paşa. With the initiative of his master he entered the palace and after the ascendance of Selim III to the throne he convinced the sultan of his abilities; as a result Küçük Hüseyin successively assumed several palace offices. In 1792 he became chief admiral (kapudan paşa) and he held his office until his death from tuberculosis in 1803. It is noteworthy that Küçük Hüseyin Paşa was one of the most fervent supporters of the reformist agenda of Selim III. He continued the policy of his predecessors for re-organizing the Ottoman fleet on the basis of the European standards,⁹ while he attained significant victories in the struggle against pirates and corsairs in the Aegean Sea, forcing one of the most formidable corsair in the period, Lambros Katsonis, to flee to Russia, and in restricting the piratical activity of the Maniots in the Morea. He also commanded the expedition against Pazvandoğlu (1798-1799), and he also joined forces with the British against the French army in Egypt, while he managed in 1799 to subdue some of the Mamluks of Egypt to Ottoman rule.¹⁰

During the twelve years Küçük Hüseyin Paşa held the office of chief admiral he developed significant economic activity, which is registered in an inventory of revenues and expenditures from the moment he became kapudan paşa until his death.¹¹ The revenues are recorded for a covering period either of several months or a full year or more, and were sent to the sarrafs (treasurers) of the state treasury or the imperial mint (darbhane). The reason why the government wished to control the incoming revenues of a member of the governing elite can be attributed to the general state economic policy of the period, according to which part of the income of these officials was transferred to a specific state

---

8. C. Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", in H. İnalçık-O. Okyar (eds), *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1070-1920)*, Ankara 1980, p. 227-235, especially p. 229-230. On the households of the Ottoman officials see R. A. Abou El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 94/4 (1974), p. 438-447; F. M. Göçek, *Rise of the bourgeoisie, Demise of Empire*, New York-Oxford 1996, p. 20-28. Göçek believes that the Ottoman social structure can be better understood in terms of "household" organization as opposed to "feudal" or "patrimonial", eadem, p. 28.

9. S. Shaw, "Selim III and the Ottoman Navy", *Turcica*, I (1969), p. 217-229.

10. For Küçük Hüseyin Paşa see N. Göyünç, «Kapudan-i Derya Küçük Hüseyin Paşa», *Tarih Dergisi*, II (1952), p. 35-50; M. Aktepe, «Küçük Hüseyin Paşa», *Encyclopedia of Islam*, 2ⁿ έκδοση, τ. III, p. 627; S. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge-Massachusetts 1971, passim.

11. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (henceforth: BOA), Ts. Ma.d. 3192.

---

treasury, the İrad-i Cedid, founded a year after Küçük Hüseyin Paşa became chief admiral, in order to finance the expensive reforms Selim III wished to apply. It could also mean that the state aimed to monitor the wealth of its servants.¹² In this specific register the official revenues of the kapudan paşa are recorded, such as the zahire baha and hediye baha deriving from the areas that belonged to his jurisdiction; the annual profits (faiz) from the tax-farms, or the lease of his estates (çiftlik); the payment of certain amounts of money from various officials or individuals for unspecified reasons but most probably for the promotion of their interests, and the revenues from his enterpreneurial activities. On the other hand, the register of the expenditures is brief, recording the sums of money given for “vezirial issues” (umur-i asafaneleri) with the order of the kapudan paşa or those owed to various people.¹³ After the deduction of the expenditures from the revenues, the sum left was significantly less and was transferred to the revenues of the next recorded period.¹⁴ Thus, the revenues of the chief admiral were clearly subject to state intervention. It is certain, for example, that the annual profits from the tax units (mukataas) controlled by him (as well as by other high state officials), although included in the “revenues” part of the register, were in fact officially transferred to İrad-i Cedid.¹⁵ It is for this reason that a little before he died Küçük Hüseyin Paşa asked from Selim III to grant him the two years’ profits of his mukataas in order to be able to pay his remaining debts, arguing that the latter were created because of the financing of the military expeditions.¹⁶

Despite the pasha’s numerous debts by the time of his death, Küçük Hüseyin Paşa developed notable enterpreneurial activities in trade and, more specifically, in the provision of the Ottoman capital. According to the register, Küçük Hüseyin Paşa received revenues from the sale mostly of grain, coffee and “Egyptian rice”, but also of sugar, textiles and sheep. In most cases the products

12. For audits of the wealth of high officials in case of promotion, transfer or dismissal see K. Barbir, “One Marker of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials’ Estates”, in B. Tezcan-K. Barbir, eds., *Identity and Identity Formation in the Ottoman World*, Madison, Wisconsin 2007, p. 140.

13. Hüseyin Paşa owed considerable amounts of money to merchants and craftsmen of Istanbul, who traded furs and jewelry. See indicatively BOA, Ts.Ma.d. 3192, p. 13, 17, 21. Considering the fact that these debts seem to have been paid until the year 1211 (1796/7) and did not appear again in the register, it is probable that these luxury items must have been offered to his wife and cousin of the sultan, Esmâ sultan, with whom he married a few months after his appointment as chief admiral.

14. See for example Ts.Ma.d. 3192, p. 47-48, where from 778,128 ğuruş revenues for the last three months of the year 1213 (February-May 1799), the expenditures were 725,772; the remaining income of 52,356 ğuruş was transferred to the beginning of 1214 (end of May 1799). Sometimes the kapudan paşa received loans from the state, see Ts.Ma.d. 3192, p. 26.

15. Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, p. 165; Shaw, *Between Old and New*, p. 129, 434 fn. 57.

16. Göyünç, «Kapudan-i Derya Küçük Hüseyin Paşa», p. 45-47. Selim III replied positively to the request of his chief admiral, *ibidem*, p. 45. According to Cevdet, Küçük Hüseyin Paşa was a spender and although a lot of money passed from his hands, when he died he was indebted, *Tarih-i Cevdet*, v. 4 İstanbul 1976, p. 1921.

were brought for sale to the Ottoman capital from Alexandria (İskenderiye) but also from Yaffa in the coast of Palestine and in one case from Bodrum in western Anatolia; in some other cases the products were transferred to Smyrna and the island of Chios, where they were sold. The register, however, does not always mention the specific place where the merchandise was bought, referring generally to products transferred (to Istanbul) from various places.¹⁷ In some cases the merchandise was directly sold to the head of the respective guilds as happened in May 1797, when coffee brought from Alexandria was sold to the “guilds” (esnaf) for 24,444 ğuruş¹⁸ or in August 1803 when sheep were sold to the head of the butchers (kassabbaşı) of Istanbul for 5,000 ğuruş.¹⁹ The majority of these transactions were made within the provisioning system of the Ottoman capital, which in this period was controlled by the state, but still provided the entrepreneurs with considerable profits.²⁰ As far as the grain is concerned it is probable that either the ships which brought it to the capital on behalf of Küçük Hüseyin Paşa were hired by the state, or they belonged to the Ottoman fleet, or again the kapudan paşa acted individually, not only in purchasing and selling the product in Istanbul but also in transporting it.²¹ It is probable that combination of the above could happen. Among the registered transactions concerning grain, one of the most lucrative occurred in 1795, when Küçük Hüseyin Paşa received 48,594 ğuruş for 14,952 Istanbul kile (1 Istanbul kile=25.7 kg=384.3kg) of grain brought from Alexandria and sold in the Ottoman capital.²² The price of grain sold in Istanbul and registered in the defter was stable, 3.24-3.25 ğuruş/kile, and in comparison to the price of grain in Salonica in 1798 (2-3 piastres), it was a bit higher.²³ However, it was lower than the price with which the kapudan paşa sold grain in Smyrna in the summer

17. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 61. The register does not always mention Istanbul as the place where the merchandise was transferred to. If another place is not specifically stated, it is assumed that the shipment was sold in the capital.

18. Ts. Ma.d. 3192, p. 43. See also Ts. Ma.d. 3192, p. 37.

19. Ts. Ma.d. 3192, p.61. According to William Eton, the head of the city's butchers distributed every week in the Ottoman capital 2,500-3,000 sheep, Sir W. Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, London 1798, p. 275.

20. T. Güran, «The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839», *International Journal of Turkish Studies*, 3/1 (1984-1985), p. 31; Rh. Murphey, «Provisioning Istanbul», *Food and Foodways*, 2 (1988), 217-263. According to O. Yıldırım, “Bread and Empire. The Workings of Grain Provisioning in Istanbul during the 18th century”, *Nourir les cités de Méditerranée*, Paris 2003, 251-272. *ERC Working Papers in Economics 1/4(May 2002)*, www.erc.metu.edu.tr., p. 254, the price of the grain brought into Istanbul was determined between the ship captains and the guilds with the supervision of a special naib (kapan naibi). For the abuses in the provisioning system see Güran, “Grain Supply of Istanbul”, p. 33-34, 36; *Tarih-i Cevdet*, v. 3, İstanbul 1972, p. 1483-1486; B. McGowan, “The Age of the Ayans, 1699-1812”, in H. İnalcık-D. Quataert, eds., *An Economic and Social History of the Orient*, v. 2, Cambridge 1994, p. 721.

21. For the ship-captains who brought grain to the capital see Yıldırım, “Bread and Empire”, p. 256.

22. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 33.

23. N. Svoronos, *To emporio tis Thessalonikis ton 18o aiona*, Athens 1996, p. 113.

of 1796, which rated between 3.5 and 4 ğuruş/ kile,²⁴ and much lower than the price achieved in 1803 in the island of Hydra, as will be explained below. The hypothesis that the grain sold in the port of Smyrna would be exported to Europe makes the higher price plausible.

Although less lucrative, the investments of Küçük Hüseyin Paşa in ship-ownership were quite significant. In some entries of the register the fares for the voyages made by the ships which belonged to the kapudan paşa in whole or in part are recorded.²⁵ It should be noted that the investments of Ottoman officials in ship-ownership are documented from the second half of the 16th century and onwards,²⁶ demonstrating the interest of the governing and later also of the provincial elites for the expanding international as well as internal trade and their wish to participate in the forthcoming profits. In this respect in the second half of the 18th century partnerships between Muslims and Christians investors aiming at the purchase of a ship and/or the cargo, or the employment of a captain, are recorded.²⁷ Such partnerships are also found in the above mentioned register of Küçük Hüseyin Paşa; namely, the ownership with 50% of a kirlangıç,²⁸ in which the captain was a certain Nikolas from the island of Psara and most probably the owner of the other half,²⁹ or the ownership with 100% of a şehtiye,³⁰ again with the same captain.³¹ On the other hand, Küçük Hüseyin Paşa owned ships together with other Muslim investors³² and he also employed Muslim captains for them.³³ What is important, however, is the fact that most

24. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 37.

25. See Ts. Ma.d. 3192, p. 34, 42, 47, 48, 51, 57.

26. Tezcan, *Second Ottoman Empire*, σ. 97; M. Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, Leiden 1996, p. 93, 111, 113; ibidem, «The Kapudan Pasha and the Shipowners (18th-19th centuries)», in E. Zachariadou (ed.), *The Kapudan Pasha, his Office and his Domain*, Rethymno 2002, p. 205-206; F. Mavroei, *Ho hellinismos sto Galata (1453-1600)*, Ioannina 1992, p. 149-150, where it is mentioned that in the second half of the 16th century certain Ottoman officials sold ships that they belonged to them.

27. Veli Paşa as Mora valisi cooperated in 1797 with another Ottoman official and a captain from the island of Hydra in order to purchase a ship, see *Archeion tis Koinotitas Hydras dimosieumenon ypo Antoniou Lignou*, v.1, Piraeus 1921, p. 147-148, 282 (henceforth:AKH). Also his father, Ali Paşa Tepedelenli, in 1814 acquired by purchase a percentage in a ship, State General Archives (Athens), K. 45b, 021. See also AKH, v.3, p. 356, where the partnership of a ship-owner (and captain) from Hydra with two Muslims aiming in the purchase of the cargo in Alexandria is described. Also the contemporary Greek scholar Adamantios Koraes referred to the interest of the Ottoman officials in maritime trade in the end of the 18th century, see Sp. Asdrahas (ed.), *Helliniki Oikonomiki Historia*, v. II, Athens 2005, p. 444.

28. Ship of the ottoman fleet with a special subtype for trade; see İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, p. 459.

29. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 43. Nikolas had also received a loan from the chief admiral, which he redeemed by paying to his steward (kapı kethüdası) 560 ğuruş. Ts. Ma.d. 3192, p. 34.

30. Two or three-masted ships of the Ottoman fleet, 23-37 cubits (zira, 17m-20m) or 29-25 cubits (22m-26m) in length. The crew could reach 200 persons. Bλ. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, p. 467-468.

31. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 36, 42, 43, 47, 48.

32. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 49.

33. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 34, 48.

probably the chief admiral was engaged in foreign trade, as is demonstrated in the fares he received from the two trips which the above mentioned *şehitiye* made to France in 1796 and 1797 for which Küçük Hüseyin Paşa received 7,500 *ğuruş*.³⁴

The commercial transactions of Küçük Hüseyin Paşa were realized through commercial agents and/or partners, some of whom were Ottoman officials – most probably of the Ottoman fleet– such as Hasan kapudan, Hasan Bey and, Firtına kapudan, while a certain Hacı İbrahim Efendi was responsible for the shipments from Alexandria. On their part the participation in the entrepreneurial businesses of a high Ottoman official did not contradict their basic political status as members of the askeri class, so far as the economic interests of this or other Ottoman official did not contradict significant state policies such as the prohibition of smuggling and of profiteering. In the case of Küçük Hüseyin Paşa those officials who participated in this or another way in his commercial transactions must have been either members of his household or they belonged to the patronage network which the chief admiral had also created, which, however, most probably intersected with his household.³⁵ In both cases, the members of the household and/or patronage network were bound with the chief admiral with relations based on personal dependence.

A member of the patronage network of the chief admiral was Georgios Voulgaris from the small island of Hydra. Since 1670 Hydra (Çamlıca) belonged to the *hass* of the kapudan paşa³⁶ and by the end of the 18th century the island developed a significant maritime fleet, which was often used by the Ottoman government for the transfer of products to Istanbul as well as during naval expeditions, as in the wars against Russia in the end of the 18th century.³⁷ Moreover Hydra, as well as other Aegean islands such as Spetses (Suluca) and Psara, regularly sent marines (*mellah*) to the Ottoman fleet.³⁸ One of them was Voulgaris, who in 1778 served in the Ottoman fleet as marine, but soon he ascended the hierarchy because of his abilities. Voulgaris became head of his compatriots who served in the same fleet and then captain, and later “baş reis”, that is one of the two captains of the flagship “Selimiye”, one of the biggest ships of the Ottoman fleet having a crew of 1,200 and 122 canons.³⁹

34. BOA, Ts. Ma.d. 3192, p. 36, 43.

35. According to d’Ohsson, by the end of the 18th century the kapudan paşa had a household (“*maison*”) consisting of 500-600 people, D’Ohsson, *Tableau général*, v. VII, p. 338.

36. C. Küçük, *Ege adalarının egemenlik devri tarihçesi*, Ankara 2001, p.46.

37. In 1778 the inhabitants of Hydra acquired the privilege of collecting the tithes themselves without the intervention of any Ottoman official in return of their contribution to the war against Russians, AKH, v.1, p. 1-2.

38. V. Sfyroeras, *Ta hellinika pliromata tou tourkikou stolou*, Athens 1968, p. 43, 49-50, 60-61.

39. G. Kriezis, *Historia tis nisou Hydras pro tis hellinikis epanastaseos*, Patra 1860, p. 95-97; A. Lignos, *Historia tis nisou Hydra*, v. I, Athens 1946, p. 47-48. For the office of baş reis see Sfyroeras, *Ta hellinika pliromata*, p. 110-114. In an Ottoman document of 1801 from the personal archive of Voulgaris the latter is described as “üç anbarlının baş reisi” (chief captain of the three holds ship), *Historical and Ethnological Society of Greece, Ottoman archive of Voulgaris* (henceforth: OAV), no.

It is to be noted that the career of Voulgaris began when chief admiral was Cezayirli Ğazi Hasan Paşa, the reformer of the Ottoman navy whose initiatives followed Küçük Hüseyin Paşa, and it was he who first realized the abilities of Voulgaris. Nonetheless, under Küçük Hüseyin Paşa Voulgaris became a member of his immediate retinue and it was with this capacity that he twice saved the life of the chief admiral in 1798/9, first when he saved him from an attempt against his life organized by Pazvandođlu during the expedition against him, and, second, again during a battle. In addition, Voulgaris participated in the murder of some Mamluk officers, secretly planned by Küçük Hüseyin Paşa, in order to fully reinstate the Ottoman authority in Egypt.⁴⁰ Since then Voulgaris enjoyed the trust and favor of the chief admiral, who in 1802 accepted the request of the elders of Hydra and appointed him baş kocabaşı (chief elder)⁴¹ in the island and later supervisor (nazır) of the neighboring islands of Spetses and Poros.⁴² It is noteworthy that after the death of Küçük Hüseyin Paşa in December 1803 Voulgaris managed to retain his position as baş kocabaşı until his death in 1812, since the successors of the chief admiral continued to support him, even when a part of the local population and the notables of Hydra stood against Voulgaris.⁴³

Apart of the good relations that Voulgaris may have kept with the successors of Küçük Hüseyin Paşa, for the Ottoman government the maintenance of Voulgaris as baş kocabaşı in the island of Hydra meant the continuous support of the needs of the Ottoman state (provisions for the ships, transfer of merchandise to the Ottoman capital and participation in the war against piracy or in naval expeditions). In any case, the position of Voulgaris in Ottoman fleet and later in the administration of Hydra coincided with the policy of Selim III, most probably induced by Küçük Hüseyin Paşa himself, to strengthen Ottoman shipping and commerce by providing privileges to certain Aegean islands.⁴⁴ Thus, in 1793 Küçük Hüseyin Paşa permitted the inhabitants of Hydra, Spetses and Psara to trade in the Black Sea in order to supply the Ottoman capital under

14. For Selimiye see Shaw, *Between Old and New*, p. 158; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, p. 473-474.

40. Lignos, *Historia tis nisou Hydras*, v. I, p. 37; An. Goudas, *Vioi paralliloi ton epi tis anagenniseos tis Hellados diaprepsanton andron*, v. VI, Athens 1874, p. 88-91.

41. AKH, v. I, p. 297, 305, 308-312. The elders of Hydra asked for the appointment of Voulgaris, because they believed that he was the only person who could impose the order in the island after many years of internal disputes. Along with Voulgaris, Hasan çavuş was appointed as zâbit of Hydra, see Lignos, *Historia tis nisou Hydras*, p. 47.

42. AKH, v.1, p. 310-312.

43. The opposition against Voulgaris climaxed in 1807, when during the Russo-Ottoman war Hydra supported Russia; as a result Voulgaris temporarily left the island, Lignos, *Historia tis nisou Hydras*, p. 60-68; Goudas, *Vioi paralliloi*, v. VI, p.100-102. For the political aspects of the relation of Voulgaris with Küçük Hüseyin Paşa and other Ottoman officials see S.Laiou, "Patronage networks in the Aegean Sea, end of 18th-beginning of 19th century", paper in 20th CIEPO symposium, Rethymno-Crete, 27th June-1 July 2012.

44. On this subject see G. Harlaftis-S. Laiou, "Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780-c.1820: The Rise of the Greek-Owned Ottoman Merchant Fleets", *Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honour of John Campbell*, εκδ. M. Mazower, London 2008, p. 27-37.

the status of the “kapan merchants”, that is, the investors who participated in the provision of the capital and occasionally enjoyed important privileges, such as the oligopsony prerogative in Wallachia in 1800. The permission was granted to the islanders in return for their contribution to the provision of the capital in the previous years, and allowed the captains and ship-owners of the above mentioned islands to participate in the provision system by freely trading in the Black Sea and under favorable conditions.⁴⁵ It seems that the foregoing regulation continued in effect for a specific period of time, when probably the needs for the provision of the capital were intense. Thus, in 1803 Küçük Hüseyin Paşa responded to the request of the inhabitants of Hydra represented by Voulgaris, and allowed again the free trade in the Black Sea, in order to enable the ship-owners to purchase the merchandise directly and not in other places such as the islands of Lesvos (Midilli) and Tenedoz (Bozcaada), where they would buy the stock –brought from the Black Sea– from ships under foreign flag.⁴⁶ The latter regulation referred to those of the inhabitants of Hydra that would trade as Ottoman subjects and not as protégées (beratlıs) of foreign states; after the death of the chief admiral this privilege was not renewed by his successors.⁴⁷

Voulgaris was economically and politically reimbursed for his devotion towards his immediate patron Küçük Hüseyin Paşa and the unimpeded fulfilment of the state interests. In 1800 Küçük Hüseyin Paşa granted to Voulgaris and to a certain Konstanti reis from Hydra the small island of Agkistri, “in order to render the place prosperous, guard it and cultivate [the lands]”.⁴⁸ In the same year Küçük Hüseyin Paşa lent 18,000 ğuruş to Voulgaris with no mention of interest, in order to facilitate his purchase of 8,000 Istanbul kile of grain for 3.5 ğuruş/kile. Part of the loan (10,500 ğuruş) was redeemed a month later and –pending to new evidence– it is probable that Voulgaris would fully redeem the chief admiral after the sale of the grain.⁴⁹ Moreover one year later the kapudan

---

45. AKH, v. 1, p. 31, where “...αλλά να έχουν το προνόμιο καθώς τα καμπανλίδικα και οι καμπανλίδες πραγματευταί». Some of the privileges provided to the merchants and ship-owners of the specific Aegean islands were the following: free trade in the Black Sea, the government would contribute in the purchase of the “sermaye” (capital and/or cargo) in case the ship-owners could not afford it, the fares paid by the government would be similar with those paid in the case of the “Frankish” ships or those belonging to the “kapan” merchants, and others. For the kapan merchants see Çizakça, *A Comparative Evolution*, p. 117-122.

46. AKH, τ. II, p. 6-7, 24.

47. W. M. Leake, *Travels in the Morea*, v. II, Amsterdam 1968, p. 344-345.

48. HESG, OAGV, no. 48, buyruldu/1808 of the kapudan paşa Seydi Ali Paşa: “Ak deniz adalarından Angistri nam cezirenin imar ve ziraat ve hıfz ve hirasetiyle zabt ve rabt olunması bundan sekiz sene mukaddem kapudan-i derya-i esbak merhûm Hüseyin Paşa zamanında be buyruldu Çamlıca voyvodası kapudan Yorği ile Konstanti nam reise bi-l-iştirak verilmiş ise de...”. The island of Angistri was considered by the state to be uninhabited, although inhabitants of the neighboring islands in the Saronic Gulf must have been settled there. With the above-mentioned buyuruldu the island was granted exclusively to Voulgaris, because Konstanti reis was later accused for treachery (hiyanet) and improper behavior. See also AKH, v. V, p. 58-59. For Konstanti reis see I.Lycuris, *Hi dioikisi kai dikaiosyni ton tourkokratoumenon nison Aigina, Poros, Spetsai, Hydra*, Athens 1954, p. 93.

49. HESG, OAGV, no. 8.

---

paşa donated two three-mast ships (şehitiye) to Voulgaris, approximately 19m length each, each with its crew (takım ile) in return for his devoted service in the Ottoman.⁵⁰ Thus, Voulgaris who had been already involved in enterpreunerial activities, such as the purchase of grain mentioned above, or the loans with interest provided to the community of Hydra in 1798 and 1802,⁵¹ was certainly additionally facilitated in the capital accumulation with the donation of the two ships and the exploitation of the island of Agkistri.

On the other hand, the fulfilment of the financial interests was mutual, since Voulgaris acted as intermediary who promoted the economic interests of his patron as revealed in the following case. In 1803 Hüseyin Paşa ordered the transfer of 18,000 kile of grain from Cyprus to Hydra where they were sold. Voulgaris was supposed to send to Istanbul the amount obtained from the purchase after the extraction of the fare paid to Giridli Emin kapudan (11,272.5 ğuruş) and the “expenses” (masraf) amounting to 720 ğuruş⁵². Indeed, he sent a part of it (26,000 ğuruş), but still the remaining was to be expected. In the correspondence from December 1803 until the April of 1804 between the new kapudan paşa (after the death of Küçük Hüseyin Paşa), Abdülkadir Paşa or his steward, and Voulgaris, the latter was urged to send quickly the money to the Ottoman capital, while it is also mentioned that it would be deposited in the “Interior Treasury” (enderun-i hümayun hazine), probably as a result of the confiscation of the deceased chief admiral’s property and the repayment of his debts by the sultan as mentioned above.⁵³ It is interesting that according to the letter sent to Voulgaris by Abdülkadir Paşa in April 1804 the price of grain obtained on behalf of Küçük Hüseyin Paşa was 4.5 ğuruş/kile, which is higher than the price obtained in the market of Istanbul, and this can be an indication that the grain would –illegally– be exported. Nevertheless, a month before in another letter of Abdülkadir Paşa to Voulgaris the sums of money owed by the latter were 9,000 ğuruş more because the price of grain was computed to 5 ğuruş/kile.⁵⁴ It seems that either Voulgaris had agreed with the deceased chief admiral to keep for himself the difference of 0.5 ğuruş/kile –or he did it of his own accord? –or certain Ottoman officials tried to increase the price and pocket the difference, taking advantage of the death of Küçük Hüseyin Paşa. In any case, regardless whether Voulgaris acted in this transaction as representative of the community of Hydra or on his own, he served as intermediary for the fulfillment of the chief admiral’s economic interests. Interestingly, after the death of Küçük Hüseyin Paşa Voulgaris continued to accommodate the

---

50. HESG, OAGV, no. 14. See also AKH, v.I, p. 249-250, where it is stated that the ship that Voulgaris received as present from the chief admiral was a “polaka”, which was previously donated to Küçük Hüseyin Paşa by the bey of Algiers.

51. AKH, v. I, p. 138, 299, 302-302.

52. These sums of money are mentioned in the HESG, OAGV, no. 38/1804. The documents referring to the “issue of grain” are HESG, OAGV, nos. 40, 12, 38.

53. For the “Interior Treasury” see C. Orhonlu, “Khazine”, *Encyclopedia of Islam*, v. IV, p. 1183.

54. HESG, OAGV, no. 12.

---

interests of high Ottoman officials as in 1805, when the voyvoda of Tenedos asked Voulgaris to send a ship capable of carrying 12,000-15,000 of millet and barley brought there by the then kapudan paşa. In the same document there is a note in Greek written by Konstanti Haliani, consul of Russia in Tenedos, asking Voulgaris to send the ship so that they can make a “cheap bargain” («παζάρι φτηνό»), denoting that they could purchase the cargo with a profitable price for them and then resell it.⁵⁵ Again in February 1806 the same voyvoda asked Voulgaris to help in the sale of an amount of wine sent to Hydra with Hacı Konstanti from Athens and also to send to Tenedos 5,000-6,000 kile of barley and millet with the ship of a certain Anca çavuş, in case it was needed.⁵⁶

The involvement of a member of the governing elite by the end of the 18th century in entrepreneurial activity other than the usual one such as tax-farming, and the creation of a network around him aiming to fulfill his own political-economic interests was a phenomenon certainly not rare, and future studies on the subject will clarify the extent of this activity. It shows, however, that trade –even under the state control as in the case of the import of foodstuffs for the capital – provided the conditions for capital accumulation, while the investments in ship-ownership demonstrate the desire to capture some of the profits of the increasing foreign and internal trade. The participation in this network by a member of the provincial elite of non-Muslim origin such as Voulgaris demonstrates the ways the political and economic interests interacted within the framework of a patronage relationship, which gave the opportunity to enhance both the political authority and the economic interests. Also Küçük Hüseyin Paşa and Voulgaris shared a common political characteristic, that is the full integration into the Ottoman political system. Especially for Voulgaris this integration provided him with the necessary legitimation as far as his relationship with the Sublime Porte is concerned. However, he was confronted with a gradually expanding trend of disengagement from the dominant Ottoman political and economic framework, a trend that few years after his death prevailed with the outbreak of the Greek war of independence.

---

55. HESG, OAGV, no. 32/1805.

56. HESG, OAGV, no.3/1806.

Hugo Silveira Pereira

Markets, politics and railways: Portugal, 1852-1873

Introduction

On the first half of the 19th century, the turmoil of the Portuguese politics prevented the development of public works, namely in the field of transportation¹. In the 1840's, the minister Costa Cabral was able to introduce the required stability in order to decree the construction of the first railway in Portugal (between Lisbon and Spain). Even though the enterprise was not successful, it became obvious that Portugal needed to invest in the modernization of its transport and communication networks (which were at the time archaic)², so that the Portuguese could better connect themselves to Europe and at the same time exploit the resources of the nation.³

The coup of 1.5.1851, which initiated a period known in Portuguese History

---

1. A. H. de Oliveira Marques, coord., «Portugal e a instauração do liberalismo», in Joel Serrão, A. H. de Oliveira Marques, dir., *Nova História de Portugal*, vol. 9. Lisbon 2002, p. 552-621 ; Maria Eugénia Mata, Nuno Valerio, *História económica de Portugal*, Lisbon 1993, p. 142.

2. Isabelle Guillemois, *Les transports au Portugal au XIX siècle (de 1843 à 1899) à travers les Viagens na Minha Terra de Almeida Garrett et As Farpas de Ramalho Ortigão*, Bordéus 1995 ; David Justino, *A formação do espaço económico nacional. Portugal 1810-1913*, Lisbon 1988-1989, p. 189-190.

3. Clemente Santos, compil., *Caminhos de ferro. Pareceres parlamentares de 1845 a 1884, 226/1910. 3233-3234, 1884* ; Fernando de Sousa, A. H. de Oliveira Marques, coord., «Portugal e a Regeneração (1851-1900)», in Joel Serrão, A. H. de Oliveira Marques (dir.), *Nova História de Portugal*, vol. 10, Lisbon 2004, p. 467.

---

as Regeneração, overthrew Costa Cabral, but not his economic strategy, which could be further implemented, since that revolution also brought pacification and an enlarged consensus between the Portuguese political parties.⁴

The main goal of this public works programme (known as Fontismo, after Fontes Pereira de Melo, the statesman who, to a large extent, implemented it) was to break the distance between Portugal and Europe. In the mid-1850s, world commerce was on the rise. Railways met that demand for better transportation, but they also contributed for the development of commercial transactions.⁵ In countries of central Europe or the United States of America, wealth grew in tandem with railways and for the Portuguese rulers it was very tempting to connect railway building to economic development.⁶

However, it was hardly believable that in countries like Portugal any railway could be built only with private capital or only with the own resources of the nation. Even though it was considered that any investment in railways would promote economic development it was also known that there wasn't enough capital in the country to finance railway building. So there arose the need for the government to help and to associate to private foreign entrepreneurship in a relationship that was regarded as a symbiosis, not only in Portugal, but pretty much across Europe⁷.

In 1851, the engineer Albino de Figueiredo admits that construction and operation of railways should be assigned to private companies aided and overseen by the state⁸. Five years later, the French engineer Watier (hired by the Portuguese government) also believes that only through the cooperation between private and public initiative could Portugal enjoy the benefits of railway transportation. He said that building railroads in Portugal was very costly and little interesting as far as profit was concerned. They could be a great instrument for developing the country but for the company that operated them, it would be a disastrous enterprise unless the state aided that company. In the Portuguese parliament there were also those who were favourable to granting subsidies to private investors, given the certainty that direct construction and exploration by the government was unfeasible⁹.

---

4. Fátima Bonifacio, «A guerra de todos contra todos», *Análise Social*, vol. 27, nº 115 (1992), Lisbon, p. 96-98.

5. Paul Bairoch, *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, Paris 1976, p. 33-36.

6. Rondo Cameron, *História Económica do Mundo: de uma forma concisa de há 30 000 anos até ao presente*, Mem Martins 2000 ; B. R. Mitchell, «Statistical Appendix (1700-1914). Railways», in Carlo Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, 4.ª ed., vol. 4, Glasgow 1976, p. 789-790; Hugo Silveira Pereira, «Caminhos-de-ferro entre Técnica, Estratégia, Economia e Política (1845-1892)», *XXX Encontro da APHES*, 2010, p. 5.

7. Álvaro Ferreira da Silva, «More than a brass nameplate on the door: foreign ownership and control in the Companhia Real dos Caminhos de Ferro Portugueses (1860s-1890s)», *Workshop Railroads in historical context: construction, costs and consequences*, 2011, p. 2.

8. Albino Almeida, *Vias de comunicação*, Lisbon 1851, p. 31-36, 45-59, 61-65 and 67-76.

9. F. Watier, «Relatorio do engenheiro francez monsieur Watier sobre a construcção dos

---

Spain had also realized that a few years before, given the lack of financial and technical capability of the government. Up to 1865, private companies cooperating with the state built thousands of miles of railways¹⁰. Investors also knew that investing in the European periphery was very risky. Replicating what had happened in England was unlikely and in other European nations a deeper intervention of the state was the general rule.

In France, the engineers of the *École de Ponts et Chaussées* advised a complete dominion of the state over the railway sector. Others defended that the intervention of the state should be limited either granting interest guarantees or kilometric subventions or taking responsibility over the construction of part of the railways. The operation should always be given to private companies, even though the state could retrieve the tracks after a few years and pay a determined sum to the shareholders. After a period during which private entrepreneurship took over the sector without any help from the state (that ended in several bankruptcies), the law of 11.6.1842 grants the state a greater role in the sector. Public power was suspicious towards private companies and their demands became too strict. Nevertheless, the French network grew greatly between 1843 and 1846. The *Deuxième République* intended to nationalize every private railway, but that was impossible to achieve. France embraces once again the notion of cooperation between state and private companies through 99 year long concessions, financial aid, the formation of regional monopolies and a wider scope of action of the government in the companies' managements. The Second Empire reinforces this policy, but gives more liberty of action to private initiative. Until 1867, six big companies were formed, each one of them with an exclusive area of action and taking advantage of interest guarantees granted by the government. The major consequence of this strategy was an enormous growth of the network¹¹.

In Belgium, the government began to build the national rail network and after that it started to attract private investors. In 1843, a law allows the government to aid companies in order to extend the railroad net. Several were the solutions; however the lack of consensus made that law useless. In any case, British investors came, but the fact is that their achievements were scarce.

---

caminhos de ferro em Portugal», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 1 (1860), p. 81-82; *Diário do Governo*, session of the House of Peers, 18-5-1857, p. 663; Magda Pinheiro, «Le rôle de l'État dans la construction des chemins de fer du Portugal au XIXe siècle», *Histoire, Economie et Société*, 11/1 (1992), 174.

10. Diego Mateo Del Peral, «Los orígenes de la política ferroviaria en España (1844-1877)», in Miguel Artola (dir.), *Los ferrocarriles en España. 1844-1943*, Madrid 1978, vol. 1, p. 51-57; Francisco Wais, *Origen de los ferrocarriles españoles*, Madrid 1943, p. 151-158; Antonio Gomez Mendoza, *Ferrocarril, industria y mercado en la modernización de España*, Madrid 1989, p. 39-41 ; Francisco Wais, *Historia de los Ferrocarriles Españoles*, Madrid 1974, p. 41.

11. François Caron, *Histoire des chemins de fer en France*, Paris 1997, vol. 1, p. 28-34, 92, 95-96, 140-143, 172-185, 191, 198-211, 231-232 and 402; Louis Armand, pref., *Histoire des chemins de fer en France*, Paris 1963, p. 37-40 and 57-62; Rondo Cameron, *France and the Economic Development of Europe (1800-1914)*, Princeton 1961, p. 205-207 and 213.

The Belgian state was forced (20.12.1851 law) to take further measures which stimulated private initiative to the point that up to the 1870s 50 new companies were created and 2.600 kilometres of new rail lines were deployed¹².

Portugal had good examples from abroad as far as aiding private companies was concerned. However, it also lacked the required know-how to build railroads. Hence, trusting foreign investors and technicians was needed. It took a while before Portuguese engineers could take the building of railways into their own hands¹³. Furthermore, Portugal was always forced to resort to foreign investors. This became a structural feature of its railway history.

Map of the Iberian railways in 1865¹⁴

12. Rondo Cameron, *France*, p. 308-310; Michel Laffut, «Belgium», in Patrick O'Brien (ed.), *Railways and the Economic Development of Western Europe, 1830-1914*, Oxford 1983, p. 205-207; Bart van der Herten et al., *Le Temps du Train. 175 ans de chemins de fer en Belgique*, Louvain 2001, p. 22-24, 26-27, 71-78, 98-107 and 111.

13. Ana Cardoso de Matos, Maria Paula Diogo, «Bringing it all back home: Portuguese engineers and their travels of learning (1850-1900)», *Journal of History of Science and Technology*, 1 (2007).

14. Fernanda Alegria, *A organização dos transportes em Portugal (1850-1910)*, Lisbon 2007. Ramón Cordero, Fernando Menéndez, « El sistema ferroviario español », in Miguel Artola, dir., *Los ferrocarriles*, vol. 1, p. 247.

Central Peninsular Company

In 1851, Hardy Hislop, a British entrepreneur, proposed to build a railway between Lisbon and the Spanish border near Badajoz. The committee nominated to evaluate the project rejects it, but defines the bases to a public tender that would be won by the very same Hardy Hislop, even though other contestants were far more qualified (but didn't fulfil all the requirements of the tender).¹⁵

Hislop forms (21.6.1852) the Central Peninsular Company of Railways in Portugal. In the parliament a bill granting a guarantee of interest is approved and the final contract is signed (11.5.1853). The contract was about a line between Lisbon and Santarém. The remainder of the railway depended upon negotiations with Spain regarding the continuation of the track in Spanish territory. Before that, the government takes several actions to protect and foster the company (altering parts of the contract that had been the base of the tender, changing the expropriations law and approving the company's statutes against the better judgement of the technicians in the ministry of Public Works) despite the warnings and the criticism of the opposition and some engineers. One of the biggest helps was the purchase of $\frac{1}{3}$ of the company's capital. Hislop was having trouble placing the company's stocks in the London market (that was at the time closed to Portuguese bonds due to a partial default months before) and the government decides to aid the enterprise, acquiring a large part of its share capital. As far as the statutes go, the engineers at the ministry of Public Works and the general prosecutor advised against their approval, given the promiscuity that established between the company and the contractors Shaw & Waring, who were at the same time shareholders and members of the board.¹⁶

The works were already underway, but now they could be hastened. However, that didn't happen. The construction was very slow, due to the lack of experience of the Portuguese workers, the absence of qualified foremen, the linguistic obstacles between workers and contractors, the poor interpretation of some articles of the contract, the lack of the required material and mainly the conflicts between the contractors and the government's inspectors that should enforce the construction of the railway according to the articles of the contract. Meanwhile the company phlegmatically witnessed all of these events but did nothing, which is by no means surprising if we take into consideration the position the contractors had in the organization's hierarchy and the fact that the guarantee of interest discouraged an accurate construction. In November,

---

15. Correia Fino, compil., *Legislação e disposições regulamentares sobre caminhos de ferro*, Lisbon 1883-1903, vol. 1, p. 5-16. Santos, *Caminhos de ferro*; *Boletim do Ministério das Obras Públicas (BMOP)*, 1853, n.er 3, p. 17. Lobo de Ávila, *Reflexões sobre o contracto para a construção do caminho de ferro de leste*, Lisbon 1853.

16. Ministry of Public Works Historical Archive (MPWHA), Conselho de Obras Públicas e Minas (COPM), book 3, 1853, p. 82-85; *BMOP*, 1853, n.er 3, p. 94-101; Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 26; Santos, *Caminhos de ferro*, Relatório da comissão de inquerito da camara dos pares. Hugo Silveira Pereira, *Caminhos-de-ferro nos debates parlamentares (1845-1860)*, Porto 2008.

1854 the government intimates the inspectors to uphold the contract and the company to obey the inspectors, but the results were zero.¹⁷

In 5.9.1855, the Shaw & Waring Brothers suspended the works and fired the workers claiming that the company hadn't paid the expenses of August. At once the government takes hold of the contract and the works until the Central Peninsular was able to resume them. This immediately caused the builders Shaw & Waring to protest and to threaten the government with a complaint to the British government.¹⁸

Meanwhile, the failure of the government to give a boost to railway construction (through a contract with the Pereire brothers rejected by the parliament) leads to its replacement. The new government gives back the works to the Central Peninsular with an additional sum (450 contos, a small fortune¹⁹). The government hoped that with this help the company would be able to finish the job, but the slowness and lack of quality of the works were a constant.²⁰

In August, 1856, the king Peter V takes a voyage to Carregado, 36 kilometres from Lisbon, but the train would never reach there because the telegraph was yet to be installed. The king was furious and the government orders an inquiry.²¹ The inquiry committee approves the opening of the track if some repairs were made and if the trains wouldn't travel faster than 30 kph. The grand inauguration took place in 28.10.1856, but it was an enormous disappointment (part of the guests had to return to Lisbon on stagecoaches). It became obvious that the line was very poorly built, the materials were of low quality and that the conditions of the contract were not met.²²

In the remainder of the railway (that should reach Santarém), the works were still very slow. The government demands that they were hastened and nominates another inquiry commission that concludes that the company was in a very bad financial situation.²³ Then the government begins looking for other contractors who could resume the building of railways in Portugal.

Before that could happen it was necessary to solve the issue with the

17. *Colecção Oficial de Legislação Portuguesa* (COLP), Lisbon 1854, p. 741-742; Gromicho Couceiro, Simões Margiochi, «Relatorio dos Fiscaes do Governo sobre os trabalhos executados no caminho de ferro de Leste», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 6, Lisbon 1855; Alberto de Oliveira, «Os caminhos de ferro em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 27 (1914-1915), p. 154-155, 170 and 182.

18. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 51-53.; de Oliveira, «Os caminhos de ferro», p. 182.

19. Each one of the kilometres cost about 50 contos.

20. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 53-54. COLP, 1856, p. 310 and 351.

21. COLP, 1856, p. 373.

22. Santos, *Caminhos de ferro*, Relatorio da comissão; COLP, 1856, p. 429-430; Andrade Gomes, «O 69.º aniversário dos Caminhos de Ferro Portuguezes», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 38 n.ºs 908 (1925), p. 290; Carlos Bivar, «A Inauguração do Primeiro Caminho de Ferro em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 57, n.º 1381 (1945), p. 357; Maurício Levy, «O primeiro comboio de Lisbon ao Carregado», *História*, n.ºs 36-37 (1981), p. 2-27.

23. COLP, 1856, p. 494 and 497; Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 63; *Gazeta dos Caminhos de Ferro* (GCF), y. 62, n.º 1477 (1.7.1949), p. 448; Busquets de Aguilar, «A Evolução Histórica dos Transportes Terrestres em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 62, n.º 1475 (1949), p. 383-393.

Central Peninsular and its contractors. This was a delicate matter, given the protection they were granted by the British political and financial authorities. At the time the London financial market was closed to Portuguese bonds and this opportunity could be used to reopen them. A few weeks before, the Portuguese Finance and Public Works minister, Fontes Pereira de Melo, confessed in the parliament that a harsh (despite legal) treatment against the company could endanger the efforts to develop the Portuguese transport system that needed a strong investment from abroad.²⁴ The British ambassador in Portugal also advised the Portuguese to meet the demands of his countrymen, paving the way for the following contractor with whom Portugal would negotiate (Sir Samuel Morton Peto).²⁵ In 1857 the contract is finally terminated not without compensation to the shareholders and the contractors, even though they hadn't done a good job. The railway between Lisbon and Carregado also becomes state property.

Morton Peto

After Hislop, the Portuguese rulers trusted in another British contractor: Samuel Morton Peto, a man with more experience in railway building than his predecessors. He was contracted by the Portuguese government in April 1857 to build a railroad between the two major cities of Portugal: Porto and Lisbon. In June, the parliament approves the bill that allowed the government to terminate the contract with the Central Peninsular and to hire Sir Samuel Morton Peto to whom the government sells the line between Lisbon and Carregado for less than it had given to the Central Peninsular. Peto would also receive a bonus of 25 contos for each kilometre built.²⁶

Despite the reputation of Peto, he wasn't able to gather the necessary capital to form a new company. He was abroad for about a year and he returns empty-handed. To maintain the legality of the contract, the government grants Peto an extension of the deadlines. In the field, the construction was slowly being done by Portuguese engineers of the government.²⁷

In July 1858, Peto proposes a contract alteration: he would build the sections between Carregado and Tomar and between Pombal and Gaia, leaving a 50 kilometres gap between Tomar and Pombal until the time the company was formed. By this he would receive an allowance of 25 contos for each kilometre built. The first one of those lines would be operated by the state whilst the

---

24. Diário da Câmara dos Deputados (DCD), 31.3.1856, p. 273.

25. Lopes Vieira, *The role of Britain and France in the finance of portuguese railways 1850-1890*, Leicester 1983, p. 181-196; Lopes Vieira, «A política de especulação: uma introdução aos investimentos britânicos e franceses nos caminhos-de-ferro portugueses», *Análise Social*, vol. 24, n.º 101-102 (1988), p. 733.

26. Pereira, *Caminhos-de-ferro*; Vieira, *The role of Britain and France*, p. 196-204.

27. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 63-64. GCF, y. 62, n.er 1475 (1.6.1949), p. 382; y. 63, n.er 1495 (1.4.1950), p. 72; y. 63, n.er 1499 (1.6.1950), p. 150; y. 63, n.er 1501 (1.7.1950), p. 187.

---

second would be explored by Peto. If Peto was unable to create a new company, the government could take over the whole of the tracks paying an additional 16 contos to Peto.²⁸ This proposal was so unacceptable that it was never even presented to the parliament. So, a few weeks later Peto presents another solution: he would build the track between Carregado and the left bank of Douro. In exchange the government had to increase the kilometric bonus (to 32 contos) or to waive the sum it had to receive from the sale of the railway between Lisbon and Carregado. The government also had to accept looser construction conditions that would turn the construction easier. If even in these terms Peto wasn't able to form a company, he would commit himself to deliver 25% of the railway income to the state. If in five years time he still didn't create a company, the government would be forced to buy back all of the works for an additional 16 contos. The operation of the tracks, however, would remain in the hands of Peto for a period of five to ten years.²⁹ The government refuses but presents a counter-proposal granting Peto both a kilometric subvention and a guarantee of interest. This new arrangement is presented to the parliament in February 1859, but only to be rejected by parliamentary commissions, which led to the fall of the cabinet.³⁰

The new government imposes a two months deadline for Peto to form a company, under penalty of contract termination.³¹ Naturally, Peto isn't able to create a new company and the contract is terminated.³² This wasn't the end of this issue, because Peto demanded compensation for his time and the expenses he had allegedly done, even though he didn't present any proof of such expenses. When he realized that the Portuguese government wasn't willing to pay freely, he claimed that the investors that supported José de Salamanca (the Spanish entrepreneur that would be the following choice of Portugal) would never accept to invest in Portugal unless his demands were met. He even implied that it was not a good decision of the Portuguese government to deny him of his claims when Portugal was in a dire need to issue bonds in the London market.³³ The Portuguese minister António de Serpa responds that the Portuguese government "doesn't give in to threats; we shall handle the problem when and how we see fit".³⁴ Unfortunately such gallantry wasn't backed up with enough power to deny the compensation Peto demanded.³⁵

---

28. BMOP, 1858, n.er 9, p. 332-335.

29. BMOP, 1864, n.º 1, p. 89-92.

30. Pereira, *Caminhos-de-ferro*.

31. COLP, 1859, p. 104; Raul Esteves dos Santos, «Relembrando um passado distante», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 40 n.º 958 and 960 (1927), p. 343-347 and 368-369.

32. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 63-65.

33. Santos, *Caminhos de ferro*, Exposição resumida a s. ex.ª o ministro das obras publicas, p. 3-4.

34. Santos, *Caminhos de ferro*, Correspondencia Do Ministro das Obras Publicas com sir Samuel Morton Petto e seus agentes, p. 9.

35. Vieira, *The role of Britain and France*, p. 196-204.

The Southeastern of Portugal Railway Company

Before talking about José de Salamanca, we will analyze the case of another British enterprise that operated in the southern area of Portugal (Alentejo).

In Alentejo, a Portuguese company had built a line between Barreiro and Vendas Novas that in 1861 was bought by the state. In 1860 a group of British entrepreneurs was hired to extend this railway to Évora and Beja in exchange of a kilometric subvention of 12 contos. These men formed the Southeastern of Portugal Railway Company that in a few years, and despite some delays, is able to conclude its job. In 1864 the company also purchases from the government the line between Vendas Novas and Barreiro.³⁶ Besides the payment of a given sum, the Southeastern was also forced to extend its railways from Évora to the eastern line and Spain and from Beja to Algarve, receiving 18 contos for each kilometre built.³⁷ The first preliminary projects presented by the company to the government were too sloppy and they weren't approved by the ministry of Public Works.³⁸

Despite this disapproval, the new agreement with the British seemed a solution to railway building in Alentejo. However this illusion was shattered when the Southeastern asks the government to replace the kilometric subvention by a guarantee of income, giving the company back all the allowances that it had received (more than 3 000 contos an enormous fortune that could cover the budget deficit). The government would guarantee an annual income of 3,6 contos/kilometre (during 50 years), a very high figure considering the low traffic in those railways. The contract was signed in 14.10.1865; it was approved by the parliament and turned into law in 21.2.1866).³⁹

Unfortunately, the company failed to pay the first instalment of the debt. According to the contract, the government was entitled to be paid immediately and in full, something that the Southeastern couldn't do, which led to the termination of the contract (decree of 23.5.1866). The company appealed, but the ad hoc court decided in favour of the government, who takes hold of the lines and places them in public auction between April and October 1867. The bidding would go to the company, but the fact is that no one took interest in the railways. According to the contract, the government could simply take the railways and turn them into public property. Instead, it authorizes the company to continue their operations (24.10.1867 decree),⁴⁰ which didn't satisfy the stockholders and bondholders of the Southeastern. They demanded compensation from the company and they claimed that the Portuguese government should be

---

36. Carlos Manitto Torres, *Caminhos de ferro*, Lisbon 1936.

37. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 146.

38. MPWHA, COPM, book 20, 1864, p. 247-248.

39. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 166-169; COLP, 1866, p. 53-60; José Fernando de Sousa, «Caminhos de ferro no Algarve», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 28, n.º 664 (1915), p. 241-143.

40. COLP, 1866, p. 195; Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 174-175; *BMOP*, 1867, n.º 5 and 11, p. 279-281 and 332.

---

responsible for that compensation, which was completely illogical according to the contract. They also wanted to take the challenge to British courts, which was also against the contract that considered the company Portuguese for all legal purposes.⁴¹ Despite the strength of these arguments, the company had stronger ones such as the influence in the British financial markets. At the time, the Royal Company also faced financial troubles, as we shall see, and also had some influence in the Paris financial markets. Portugal was between two fires.⁴²

In the following years, several attempts to solve this issue were made and several governments fell trying. By the proposed arrangements, the state would guarantee the company an income for which it was not responsible, would forfeit the debt of the company and would get an old railway as if it were new. As for the company, it would get a bigger profit by not fulfilling the contract.⁴³

One of these governments decides to evaluate the rail lines and the work of the company in order to solve this disagreement. The commission nominated for the task reaches the following figure: 2.376 contos.⁴⁴ The same cabinet also takes possession of the lines and begins the exploration by the state (decree of 10.3.1869) and at the same time reinforces the will to pay that value to the British investors.⁴⁵ However, in the end, the government was forced to pay something like 8.325 contos to the British capitalists.⁴⁶ Portugal was forced to pay for debts that it had nothing to do with.

The Royal Company of Portuguese railways

After the failure of Peto, the Portuguese turned to a Spanish entrepreneur, José de Salamanca, another man with large experience in railway building.⁴⁷ Salamanca proposes the purchase of the existent line and its extension to Porto and to the Spanish frontier in exchange of a subsidy to the construction. The contract is signed on 30.7.1859. A few days after the public tender is open but it was done in such a fashion that only Salamanca was able to compete.⁴⁸ The final contract was signed on 14.9.1859, but some details weren't accepted

41. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 195-201; *Documentos relativos aos caminhos de ferro do sul e sueste e seus prolongamentos*. Lisbon 1869, p. 58-67.

42. Vieira, *The role of Britain and France*, p. 204-226.

43. Diário de Lisboa, sessions of the house of representatives of 23.5.1868 and 22.6.1868, p. 1150 and 1457-1458; Andrade Corvo, *A questão do caminho de ferro de sueste*, Lisbon 1868; Boaventura Vieira, «Relatório e inventario dos caminhos de ferro de Sul e Sueste em Abril de 1868», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 9 (1868), p. 154-163.

44. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 194; Canto e Castro Mascarenhas et al., «Liquidação do valor do caminho de ferro de sueste», in *Documentos*, p. 67-101.

45. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 231-232.

46. COLP, 1869, 351; Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 233.

47. Miguel Artola, «La acción del Estado», in Miguel Artola, dir., *Los ferrocarriles*, vol. 1, p. 343-346; Francisco Wais, *Origen*, p.71-72 and 107-111; Aníbal Casares Alonso, *Estudio historico-economico de las construcciones ferroviarias españolas en el siglo XIX*, Madrid 1973, p. 68-69; Francisco Comín Comín et al., *150 Años de Historia de los Ferrocarriles Españoles*, vol. 1, 1998, p. 70-73 and 153.

48. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 66-67.

by the investors that supported Salamanca. Therefore, when the contract is presented to the parliament, the government guarantees the right of changing the agreement in case it was necessary. The executive power once again surmounted the legislative power, so that it could better serve the interests of the financial markets and at the same time build the so desired railways. On 1860 two other laws (6.6.1860 and 20.12.1860) approve the contract and the alterations demanded by Salamanca.⁴⁹

Later that year (19.12.1859), Salamanca forms the Royal Company of the Portuguese Railways.⁵⁰ He was the sole stockholder and exclusive contractor. Even though this wasn't odd at all (in Spain it was rather common), it could be a source of problems in the future.⁵¹ The company had its headquarters in Lisbon, but there was also a committee in Paris that had the final say on central issues of the company's management. When the shares were placed into the market, the majority of them were bought by French investors.⁵²

The construction began and in four years time the work was done. However the route of the railroads somewhat diverged from what was decreed in the contract. This was so: (1) in order to diminish the difficulty and cost of the work; (2) for political lobbying; and (3) to acknowledge military concerns near the frontier. These railways should be built with a single track until the income reached a certain level. When that happened, the company was obliged to deploy double track. This didn't apply to metal bridges, where the company was obliged to prepare them as if the railway was double tracked. The Royal Company tried to unbind itself from such duty, but its reasoning was completely out of sense. The government tried to force Salamanca to build the bridges as it was set in the contract, but the fact is that when both lines were open, none of them had bridges prepared for double track.⁵³

On the other hand, the contract stated that the northern railway should have its terminus in Porto, but it ended on the other bank of the Douro river. In 1865 the company wasn't able to reach an agreement with the government regarding this issue. At the same time it was undergoing severe financial difficulties and it was unable to pay the interest and the dividend of the issued bonds and shares. In 1866 an agreement is reached. The company would build the so called fifth section in exchange of the postponement of the deployment of the double track

---

49. COLP, 1860.

50. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 97. GCF, a. 60, n.º 1463 (1-12-1948), p. 645-646.

51. Álvaro Ferreira da Silva, Gilberto Gomes, «A Companhia Real dos Caminhos de Ferro Portugueses: investimento estrangeiro e estrutura organizativa (1870-1885)», *III Congreso de Historia Ferroviaria*, 2003, p. 1; Antonio Gómez Mendoza, *Ferrocarril, industria y Mercado*, p. 64.

52. Silva & Gomes, «A Companhia Real », p. 7, 17.

53. Pedro Dinis, *Compilação de diversos documentos relativos à Companhia dos Caminhos de Ferro Portugueses*, Lisbon 1915-1919, vol. 3, p. 218-219; Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 589-593; MPWHA, COPM, book 16, 1863, p. 112-123; book 19, 1864, p. 282-286; COLP, 1863, p. 267; *BMOP*, 1865, n.er 9, p. 200.

---

in metal bridges. This contract would never be fulfilled because in that same year the company declares suspension of all payments.⁵⁴

In the following months nothing was done apart from more surveys of the Douro shores. The company blamed the government for its hardships (lack of roads, delays in approving the project of the Douro bridge and lack of a continuous communication towards Madrid) and demanded another financial aid. On his hand, the government couldn't afford granting another subsidy to the company. Instead, the minister nominates a inquiry committee that blames the company for its own problems (insufficient stock capital, excessive bond issuing, exaggerated expectations, overwhelming influence of Salamanca and the Paris committee, promiscuous relationship between the board and the contractor, waste of money, lack of personnel and negligence during construction). However, at the same time, the inquiry committee recognized the usefulness of those railways for Portugal and the need to keep on investing on other railways, giving an edge to the company.⁵⁵

The government ended up giving in to the demands of the company, ordering the fastening of road construction (ordinance of 28.8.1866).⁵⁶ This wasn't enough tough, and a new financial aid was in order, without which, the company could halt the service and the investors could hamper the placement of Portuguese bonds in the Parisian market.⁵⁷

The following government wasn't eager to spend any more money with the Royal Company. However, they were forced to negotiate, but an agreement wasn't reached.⁵⁸ Time went by and the patience of the businessmen that had invested their money in the company was running out. In a letter of the 30.6.1868 they remind the government just how the credit of the government was closely dependent on the credit of the Royal Company.⁵⁹ Negotiations were resumed, but nothing would come out of them.⁶⁰

Alongside the Southeastern of Portugal, the Royal Company lobbied against Portugal in the financial markets of Paris and London, impeding the Portuguese bonds from being placed and bringing enormous difficulties to the kingdom. The same thing was happening to Spain, at the time. The Spanish companies asked for new financial endorsements from the state. Political power was held by a group of revolutionaries that were against new subsidies to those

---

54. COLP, 1866, p. 76-77; Quadros Abragão, «A ligação de Lisboa com o Porto por Caminho de Ferro», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 65, n.º 1561 (1953).

55. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p. 393-490; Magda Pinheiro, «Investimentos estrangeiros, política financeira e caminhos-de-ferro em Portugal na segunda metade do século XIX», *Análise Social*, 2.ª série, vol. 15, n.º 58 (1979), p. 275-276.

56. BMOP, 1866, n.º 9, p. 174-179.

57. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p. 132-139.

58. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p.169 e 210.

59. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p. 217-231 e 240.

60. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p. 268-271, 273-274, 279, 282.

---

companies, however, they were forced to give in and help them.⁶¹ In Portugal, the government was able to solve the issue with the Southeastern of Portugal. As for the Royal Company, things wouldn't be so easy. In August 1869, the government asks permission to the parliament to solve any complaints the Royal Company may have, so that it could definitely shun away all of the obstacles against the issuing of new bonds, most of which had already disappeared after the agreement with the British, which also justified the delay in arriving to an agreement with the Royal Company.

Although it was recognized that the Royal Company had no reasons to complaint against the government, it was necessary to regain full access to foreign financial markets. That request was so urgent that it was discussed in the same day it was presented to the parliament and in the following day it was brought and approved in its high chamber.⁶²

Despite this authorization, in 1870 nothing had been settled. In this year, the Royal Company proposes another agreement, which met the same fate as all the other attempts, this time due to the beginning of the war between France and Prussia.⁶³ The whole conundrum would only be solved between 1873 and 1875 when the government forfeits the traffic tax during 36 years and the company agrees to build the railway section between Porto and Gaia.

Final remarks

In the beginning of the second half of the 19th century, Portugal wanted railways desperately. They were regarded as a privileged means to develop the kingdom and to bring it a little closer to the rest of Europe. To build them and to achieve that goal almost any sacrifice was allowable. Foreign investors knew this and they took advantage of it. Some of them enjoyed the protection of their diplomats or had enough power to manipulate within the London and Paris financial markets. Their endeavours in Portugal were almost riskless, because if they profited from the investment, they would take their profit home; if something went wrong they could lobby against the government in order to achieve a minimal win.

This was what happened with some companies that invested large sums of money in Portugal. They promised to build a railway which would bring all the benefits they were bringing to other countries. Or so it was thought. Then, they chose some acquainted to build the line. After the contract was signed, they could make up some excuse to stop the construction and claim compensation for the work already done. If they had built it, they requested an alteration of the contract and if they couldn't fulfil it, they then asked for compensation for the work done. Finally if they faced some difficulties, they could force the

---

61. Mateo del Peral, «*Los orígenes de la política ferroviaria*», p. 143-157.

62. Fino, *Legislação*, vol. 1, p. 233-234.

63. Dinis, *Compilação*, vol. 4, p. 1870 intro.

---

government to give further help to the needy company under penalty of halting the service.

Under all of these procedures, there are two major facts. On one hand, the fact that Portugal was in a dire need of having railways and, when they were operating, the Portuguese couldn't allow to have the service halted. In the beginning of the 1890s, the Royal Company once more went through some severe financial trouble (again due to some reckless investments) that could lead to a stop in train circulation. At the time, the government and the parliament were forced to approve some laws that legislated the bankruptcies of railway companies and that in fact were applied just a few days after to the Royal Company. Letting all these issues be decided in a court of law was unthinkable because justice in Portugal was very slow and could postpone the building and the exploration of railways indefinitely⁶⁴.

On the other hand, Portugal was also dependent on the foreign financial markets to finance the annual budget deficit. The investors behind those companies had some influence and enjoyed some protection from those markets. If something went wrong they could always threaten the Portuguese government with the shutdown of the money flow from Paris or London. In this sense, Portugal was in the hands of the financial markets and these ones were powerful enough to determine or force some decisions of the Portuguese government, which they in fact did.

Sources

- Almeida, Albino (1851), *Vias de comunicação*. Lisbon: Tipografia da Revista Popular.
- Ávila, Lobo de (1853), *Reflexões sobre o contracto para a construção do caminho de ferro de leste*. Lisbon: IN.
- Collecção Official de Legislação Portuguesa (1845-1892)*. Lisbon: IN.
- Corvo, Andrade (1868), *A questão do caminho de ferro de sueste*. Lisbon: Tipografia Portuguesa.
- Couceiro, Gromicho; Margiochi, Simões (1855), «Relatorio dos Fiscaes do Governo sobre os trabalhos executados no caminho de ferro de Leste», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 6. Lisbon: IN, p. 257-262.
- Dinis, Pedro (1915-1919), *Compilação de diversos documentos relativos à Companhia dos Caminhos de Ferro Portuguezes*. Lisbon: IN. 6 vols.
- Documentos relativos aos caminhos de ferro do sul e sueste e seus prolongamentos (1869)*. Lisbon: IN.
- Fino, Correia, compil. (1883-1903), *Legislação e disposições regulamentares sobre caminhos de ferro*. Lisbon: IN. 3 vols.
- Mascarenhas, Canto e Castro; Damasio, Vitorino; Vieira, Boaventura (1869), «Liquidação do valor do caminho de ferro de sueste», in *Documentos relativos aos caminhos de ferro do sul e sueste e seus prolongamentos*. Lisbon: IN, p. 67-101.
- Portugal, Ministry of Foreign Affairs Historical Archive.
- Portugal, Ministry of Public Works Historical Archive. Conselho de Obras Públicas e Minas.

---

64. COLP, 1893: 482-483, 813-816.

-
- Portugal, Government, ed., *Diario de Lisbon*. Lisbon: IN.
- Portugal, Government, ed., *Diario do Governo*. Lisbon: IN.
- Portugal, Ministério das Obras Públicas, Comércio e Indústria, ed., *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria* (1853-1868). Lisbon: IN.
- Santos, Clemente, compil. (1884), *Caminhos de ferro. Pareceres parlamentares de 1845 a 1884*, 226/1910. 3233-3234.
- Vieira, Boaventura (1868), «Relatorio e inventario dos caminhos de ferro de Sul e Sueste em Abril de 1868», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 9. Lisbon: IN, p. 154-163.
- Watier, F. (1860), «Relatorio do engenheiro francez monsieur Watier sobre a construcção dos caminhos de ferro em Portugal», *Boletim do Ministerio das Obras Publicas, Commercio e Industria*, n.º 1. Lisbon: IN, p. 76-131.

Bibliography

- Abração, Quadros (1953b), «A ligação de Lisboa com o Porto por Caminho de Ferro», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 65, n.º 1561. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 393-400.
- Aguilar, Busquets de (1949), «A Evolução Histórica dos Transportes Terrestres em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 62, n.º 1475. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 383-393.
- Alegria, Fernanda (1990), *A organização dos transportes em Portugal (1850-1910)*. Lisbon: Centro de Estudos Geográficos.
- Armand, Louis, pref. (1963), *Histoire des chemins de fer en France*. Paris: Les Presses Modernes.
- Artola, Miguel (1978), «La acción del Estado», in Artola, Miguel, dir., *Los ferrocarriles en España. 1844-1943*. Madrid: Banco de España, vol. 1, p. 341-454.
- Bairoch, Paul (1976), *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Bivar, Carlos (1945), «A Inauguração do Primeiro Caminho de Ferro em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 57, n.º 1381. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 357.
- Bonifacio, Fátima (1992), «A guerra de todos contra todos», *Análise Social*, vol. 27, n.º 115. Lisbon: Gabinete de Investigações Sociais, p. 91-134.
- Cameron, Rondo (1961), *France and the Economic Development of Europe (1800-1914)*. Princeton: University Press.
- Cameron, Rondo (2000), *História Económica do Mundo: de uma forma concisa de há 30 000 anos até ao presente*. Mem Martins: Europa-América.
- Caron, François (1997-2005), *Histoire des chemins de fer en France*. Paris: Fayard. 2 vols.
- Casares Alonso, Aníbal (1973), *Estudio historico-economico de las construcciones ferroviarias españolas en el siglo XIX*. Madrid: Escuela Nacional de Administración Pública.
- Comín Comín, Francisco et al. (1998), *150 Años de Historia de los Ferrocarriles Españoles*. [S. l.]: Fundación de los Ferrocarriles Españoles. 2 vols.
- Cordero, Ramón, Menéndez, Fernando (1978), «El sistema ferroviario español», in Artola, Miguel (dir.), *Los ferrocarriles en España. 1844-1943*. Madrid: Banco de España, v. 1, p. 163-339.
- Gazeta dos Caminhos de Ferro*. Vários ed. Lisbon: Tipografia do Comércio e Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro.
-

-
- Gomes, Andrade (1925), «O 69.º aniversário dos Caminhos de Ferro Portuguezes», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 38 n.ºs 908. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 290.
- Gomez Mendoza, Antonio (1989), *Ferrocarril, industria y mercado en la modernización de España*. Madrid: Espasa Calpe.
- Guillemois, Isabelle (1995), *Les transports au Portugal au XIX siècle (de 1843 à 1899) à travers les Viagens na Minha Terra de Almeida Garrett et As Farpas de Ramalho Ortigão*. Bordéus: Université Michel de Montaigne.
- Herten, Bart van der; Meerten, Michelangelo van; Verbeurgt, Greta (2001), *Le Temps du Train. 175 ans de chemins de fer en Belgique*. Louvain: Presses Universitaires.
- Justino, David (1988-1989), *A formação do espaço económico nacional. Portugal 1810-1913*. Lisbon: Vega.
- Laffut, Michel (1983), «Belgium», in O'Brien, Patrick (ed.), *Railways and the Economic Development of Western Europe, 1830-1914*. Oxford: St. Antony's College, p. 203-226.
- Levy, Maurício (1981), «O primeiro comboio de Lisbon ao Carregado», *História*, n.ºs 36-37. Lisbon: Projornal, p. 2-27.
- Marques, A. H. de Oliveira, coord (2002), «Portugal e a instauração do liberalismo», in Serrão, Joel, Marques, A. H. de Oliveira (dir.), *Nova História de Portugal*, vol. 9. Lisbon: Presença.
- Mata, Maria Eugénia; Valerio, Nuno (1993), *História económica de Portugal*. Lisbon: Presença.
- Mateo Del Peral, Diego (1978), « Los orígenes de la política ferroviaria en España (1844-1877) », in Artola, Miguel (dir.), *Los ferrocarriles en España. 1844-1943*. Madrid: Banco de España, vol. 1, p. 29-159.
- Matos, Ana Cardoso de; Diogo, Maria Paula (2007), «Bringing it all back home: Portuguese engineers and their travels of learning (1850-1900)», *Journal of History of Science and Technology*, vol. 1. Available at www.johost.eu/?oid=8&act=&area=6&ri=2&itid=1 (7.3.2011).
- Mitchell, B. R. (1976), «Statistical Appendix (1700-1914). Railways», in Cipolla, Carlo (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 4.ª ed., vol. 4. Glasgow: Fontana/Collins, p. 789-790.
- Oliveira, Alberto de (1914-1915), «Os caminhos de ferro em Portugal», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 27, n.ºs 630, 632 a 638, 640, 643 a 647, 650 a 652, 654 e 656. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 94-95, 122 a 215, 246-247, 295-358, 21-39, 71, 90-91 e 121-122.
- Pereira, Hugo Silveira (2008), *Caminhos-de-ferro nos debates parlamentares (1845-1860)*. Porto: FLUP.
- Pereira, Hugo Silveira (2010), «Caminhos-de-ferro entre Técnica, Estratégia, Economia e Política (1845-1892)», *XXX Encontro da APHES*. Available in [www.iseg.utl.pt/aphes30/docs/progdocs/Hugo Silveira Pereira.pdf](http://www.iseg.utl.pt/aphes30/docs/progdocs/Hugo_Silveira_Pereira.pdf)(1.12.2010).
- Pinheiro, Magda (1979), «Investimentos estrangeiros, política financeira e caminhos-de-ferro em Portugal na segunda metade do século XIX», *Análise Social*, 2.ª série, vol. 15, n.º 58. Lisbon: Gabinete de Investigações Sociais, p. 265-286.
- Pinheiro, Magda (1992a), «Le rôle de l'État dans la construction des chemins de fer du Portugal au XIXe siècle», *Histoire, Economie et Société*, ano 11, n.º 1. Paris: Armand Colin, p.173-184.
- Santos, Raul Esteves dos (1927), «Relembrando um passado distante», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 40 n.º 958 e 960. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 343-347 e 368-369.
-

-
- Silva, Álvaro Ferreira da (2011), «More than a brass nameplate on the door: foreign ownership and control in the Companhia Real dos Caminhos de Ferro Portugueses (1860s-1890s)», *Workshop Railroads in historical context: construction, costs and consequences*. Available at www3.dsi.uminho.pt/ebeira/foztua/wk2011/fsilva.pdf (5.10.2011).
- Silva, Álvaro Ferreira da; Gomes, Gilberto (2003), «A Companhia Real dos Caminhos de Ferro Portugueses: investimento estrangeiro e estrutura organizativa (1870-1885)», *III Congreso de Historia Ferroviaria*. Available at www.docutren.com/archivos/gijon/pdf/tb4.pdf (19-8-2010).
- Sousa, José Fernando de (1915), «Caminhos de ferro no Algarve», *Gazeta dos Caminhos de Ferro*, a. 28, n.º 664. Lisbon: Tipografia da Gazeta dos Caminhos de Ferro, p. 241-243.
- Sousa, Fernando de, Marques, A. H. de Oliveira, coord. (2004), «Portugal e a Regeneração (1851-1900)», in Serrão, Joel, Marques, A. H. de Oliveira (dir.), *Nova História de Portugal*, vol. 10. Lisbon: Presença.
- Torres, Carlos Manitto (1936), *Caminhos de ferro*. Lisbon: [s.n.].
- Vieira, Lopes (1983), *The role of Britain and France in the finance of portuguese railways 1850-1890*. Leicester: Leicester University.
- Vieira, Lopes (1988), «A política de especulação: uma introdução aos investimentos britânicos e franceses nos caminhos-de-ferro portugueses», *Análise Social*, vol. 24, n.º 101-102. Lisbon: Gabinete de Investigações Sociais, p. 723-744.
- Wais, Francisco (1943), *Origen de los ferrocarriles españoles*. Madrid: Marsiega.
- Wais, Francisco (1974), *Historia de los ferrocarriles españoles*. Madrid: Nacional.
-

Χρήστος Τσάκας

Απαλλοτριώσεις και συμβάσεις υπό αίρεση: Η ύστερη φάση της Δικτατορίας, 1973-1974

Εισαγωγή

Η ανακοίνωση αυτή επιχειρεί να φωτίσει τις διεργασίες που μεσολάβησαν από την ανατροπή του Παπαδόπουλου από μία υπερεθνικιστική ομάδα κατώτερων αξιωματικών, στις 25 Νοεμβρίου του 1973, μέχρι και την κατάρρευση του στρατιωτικού καθεστώτος, στις 23 Ιουλίου του 1974, σχετικά με την πολύκροτη υπόθεση της σύμβασης για την κατασκευή και την εκμετάλλευση του Γ΄ Διυλιστηρίου πετρελαίου. Η εξέταση θα επικεντρωθεί στη στάση και τις διαθέσεις της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου έναντι των επιχειρηματιών που είχαν ταυτιστεί με το καθεστώς του Παπαδόπουλου.

Θα προσπαθήσω πρώτα να σκιαγραφήσω τις αντιλήψεις και τη νοοτροπία κρίσιμων παραγόντων του ιωαννινδικού καθεστώτος, αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στο νέο πραξικόπημα, με το ύφος και το ήθος του νέου καθεστώτος, καθώς και με την οικονομική πολιτική. Κατόπιν, θα ακολουθήσει μία συνοπτική παρουσίαση του χρονικού της υπόθεσης του Γ΄ Διυλιστηρίου και της πολιτικής της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου έναντι του αναδόχου του έργου, Στρατή Ανδρεάδη, ενώ θα επιχειρηθεί και η ανάδειξη της πολιτικής της σημασίας για το νέο καθεστώς. Τέλος, η παρουσίαση, με αφορμή τη συγκεκριμένη υπόθεση, θα αποπειραθεί να διερευνήσει τις συνέπειες των επιλογών του ιωαννινδικού καθεστώτος στο πεδίο της οικονομίας, όσον αφορά τις κοινωνικές συμμαχίες και εκπροσωπήσεις του με τις ηγεμονικές μερίδες του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας.

Ως προς την προβληματική του συνεδρίου, η ανακοίνωση επιδιώκει να συμβά-

---

λει στη συζήτηση για τις σχέσεις πολιτικής εξουσίας και «αγορών», σε μια συγκυρία όπου η πρώτη παρουσιάζεται φαινομενικά πανίσχυρη –υπό ένα στρατιωτικό καθεστώς στην πιο σκληρή του φάση– ενώ οι «αγορές», με την κατεξοχήν έννοια του ιδιωτικού χρηματοπιστωτικού συστήματος, παραμένουν σε ένα υποτυπώδες επίπεδο ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό –και ενώ, συχνά, ένα πρόσωπο μπορεί να συγκεντρώνει πολλαπλές ιδιότητες– επιχειρώ να αντισταθώ στον πειρασμό της υποστασιοποίησης των νοητικών κατηγοριών μας –«αγορές» και «πολιτική»– και να παρακολουθήσω τη συνάντησή τους ως αυτό που είναι: μία σχεσιακή διαδικασία, όπου η αντιφατική της ενότητα αποδίδει μία έκβαση...

Το πραξικόπημα Ιωαννίδη και η «επαναστατική ηθική»

Την 1η Ιουνίου του 1973, λίγες μέρες μετά την αποκάλυψη του φιλοβασιλικού κινήματος του Ναυτικού, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εκθρονίζεται από τους δικτάτορες και ο ίδιος ο Παπαδόπουλος αυτοανακηρύσσεται πρώτος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, εγκαινιάζοντας μία διαδικασία ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας. Ένα δημοψήφισμα θα επικυρώσει τις πολιτειακές αλλαγές, τον Ιούλιο, ενώ τον Οκτώβριο, ο Σπύρος Markezίνης, ένας φιλελεύθερος παλαιός πολιτικός, θα διοριστεί στην πρωθυπουργία, επιφορτισμένος με την προσέλκυση προθύμων από τα προδικτατορικά αστικά κόμματα, ώστε να συμμετάσχουν στις σχεδιαζόμενες εκλογές. Ωστόσο, η στρατηγική της ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης προσέκρουσε στην εντεινόμενη αμφισβήτηση του ρόλου του στρατού από μέρους του διογκούμενου φοιτητικού κινήματος. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου υποχρέωσε τον Παπαδόπουλο να επαναφέρει το στρατιωτικό νόμο και πρακτικά, ακύρωσε το εγχείρημα της ομαλής μετάβασης σε μία κηδεμονουόμενη Δημοκρατία.

Το οριστικό τέλος του Παπαδόπουλου όμως, επήλθε λίγες μέρες μετά την καταστολή της εξέγερσης, από μία ομάδα κατώτερων αξιωματικών, με επικεφαλής τον αρχηγό της ΕΣΑ, Δημήτριο Ιωαννίδη. Πέρα από την αντίθεση της σκληροπυρηνικής αυτής ομάδας στο εγχείρημα της «φιλελευθεροποίησης», η βαθμιαία απομόνωση του Παπαδόπουλου από το βραχίονα του καθεστώτος –το στρατό– είχε από καιρό συντελεστεί: η προκλητική κοινωνική ζωή, η αποκάλυπτη σχέση με τους επιφανέστερους εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου (ο ίδιος ο Παπαδόπουλος διέμενε σε βίλλα του Ωνάση στο Λαγονήσι, ενώ ήταν στενός προσωπικός φίλος του Ανδρεάδη) και οι έντονες φήμες για σκάνδαλα που άγγιζαν την ηγεσία των απριλιανών, έδιναν την εντύπωση ενός παντελώς διεφθαρμένου καθεστώτος.¹

1. Για την προσωπική φιλία του Παπαδόπουλου με τον Ανδρεάδη, βλ. τις προφορικές συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον Αριστείδη Δημόπουλο, γενικό γραμματέα του Υπουργείου Συντονισμού (1969-1971) και κατόπι, υφυπουργό Οικονομικών (1971-1973), Αθήνα, 19 Μαΐου 2011, και με το διευθυντή του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, Γιάννη Μαρίνο, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 2011. Για το κλίμα μέσα στο οποίο πραγματοποιείται το αντι-πραξικόπημα Ιωαννίδη, βλ. την επιστολή του εκδότη της φιλοκαθεστωτικής εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος*, Σάββα Κωνσταντόπουλου, προς τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται: «β) Είχε υποστεί το καθεστώς και αυτός προσωπικώς (σσ. ο Παπαδόπουλος) [...] ηθικών φθοράν εις την συνείδησιν των Ενόπλων Δυνάμεων [...]». Εδημιουργήθη

Οι κατώτεροι αξιωματικοί, προερχόμενοι, κατά κύριο λόγο, από αγροτικά και κατώτερα μικροαστικά στρώματα,² είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον Ιωαννίδη, επιδιώκοντας την απομάκρυνση από την πολιτική Παπαδόπουλου που θεωρείτο συμβιβαστική τόσο προς το πολιτικό όσο και προς το οικονομικό κατεστημένο της προδικτατορικής περιόδου. Στο Διάγγελμα των Ενόπλων Δυνάμεων, αμέσως μετά την επιβολή του νέου πραξικοπήματος, θα γίνει λόγος για «εκλογική σκηνοθεσίαν ταπεινώσεως του λαού μας», ενώ στα συνοδευτικά συνθήματα που μεταδίδονται από τα ραδιοτηλεοπτικά δίκτυα, μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Ελληνικέ Λαέ, αι Ένοπλοι Δυνάμεις της χώρας, έχουσαι ως γνώμονά των το υπέρτατον συμφέρον του Έθνους θα επιβάλουν πάση θυσία τον Νόμον της Ηθικής, της Τιμιότητας και της Ευπρεπείας. Οι φαύλοι δεν πρόκειται να διαβρώσουν άλλο την χώραν μας».³

Στο ίδιο κλίμα, ο νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Φαίδων Γκιζίκης, σε μια επίδειξη επικοινωνιακής πολιτικής πρωτόλειας μορφής, θα εκδώσει διαταγή, σύμφωνα με την οποία καταργείται ο τίτλος της «Αυτού Εξοχότητος», προκειμένου για το πρόσωπό του, ενώ θα απαγορεύσει την ανάρτηση φωτογραφιών του στις δημόσιες υπηρεσίες.⁴ Επιπλέον, οι δημόσιες εμφανίσεις του θα γίνονται μόνο με μία απλή στρατιωτική στολή (αντίθετα με τον προκάτοχό του), ενώ ο φιλοκαθεστωτικός Τύπος δε θα παραλείψει να εκθειάσει την ακεραιότητα, την τιμιότητα και την «πατερναλιστική προσωπικότητά του».⁵

Ακόμη πιο διαφωτιστική για το ύφος και το ήθος που ήθελε να πρεσβεύει το νέο καθεστώς είναι η προσωπικότητα του νέου πρωθυπουργού Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου. Ο Ανδρουτσόπουλος, ο οποίος ήταν ο εμπνευστής ενός δρακόντειου νόμου κατά της φοροδιαφυγής (Α.Ν. 185/1967), ως υπουργός Οικονομικών, περιγράφεται –τόσο από συνεργάτες όσο και από αντιπάλους του– ως εκθρικός προς τους επιχειρηματίες και μανιακός με την πάταξη των σκανδάλων.⁶ Στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, στις 28 Νοεμβρίου του 1973 –παρόλο που δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός ως προς τις προθέσεις του αναφορικά με το πολιτικό πρόβλημα– θα επιχειρήσει να στείλει ένα σαφές μήνυμα προς τον επιχειρηματικό κόσμο: «[Η Κυβέρνησις] δεν θα επιτρέψη ειδικά προνόμια,

---

μία αποπνικτική ατμόσφαιρα σκανδάλων διά την οποίαν δεν δυνάμεθα ακόμη να γνωρίζωμε μέχρι ποίου σημείου ανταπεκρίνετο εις την πραγματικότητα. Πάντως αντιστοιχία υπήρχε οπωσδήποτε» (Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τ.7, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 203-205).

2. Για την κοινωνική προέλευση και σύνθεση των στηριγμάτων του καθεστώτος, βλ. Μελετόπουλος Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, έργο που αποτελεί ένα καλό βοήθημα για την ανθρωπογεωγραφία της δικτατορίας, χωρίς όμως, οι πληροφορίες του να είναι πάντοτε ακριβείς.

3. *Το Βήμα*, 27.11.1973 -οι υπογραμμίσεις δικές μου.

4. *Το Βήμα*, 8.12.1973.

5. *Ελεύθερος Κόσμος*, 28.11.1973.

6. Για την πτυχή αυτή του χαρακτήρα του Ανδρουτσόπουλου, βλ. τις προφορικές συνεντεύξεις του συγγραφέα με τον εγκέφαλο της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας από το 1967 έως το 1969, Κωνσταντίνου Θάνου -στην πολιτική του οποίου ήταν αντίθετος ο Ανδρουτσόπουλος, ως υπουργός Οικονομικών (1967-1971)- Αθήνα, 17 Απριλίου 2011, και με τον επικεφαλής του ΚΕΠΕ (1967-1974) και μετέπειτα υπουργό άνευ χαρτοφυλακίου και αναπληρωτή υπουργό Συντονισμού (1973-1974) στην κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου, Ηλία Μπαλόπουλο, Αθήνα 14 Ιουνίου 2011.

ευνοϊκάς μεταχειρίσεις και χαριστικές παροχές υπέρ ολίγων και εις βάρος του συνόλου. Δεν θα περιορισθώ μόνον εις την προστασίαν του περιβάλλοντος [...]. Αλλά θα είναι άτεγκτος εις τον αγώνα της ηθικής εξυγιάνσεως και αμείλικτος εις θέματα ηθικής τάξεως. [...] Δεν έχει η χώρα ανάγκην πελατείας καιροσκοπών. Προτιμώμεν, αν χρειασθή, να θυσιάσωμεν υλικά αγαθά διά να επιτύχωμεν την ηθικήν ακτινοβολίαν της κοινωνίας μας. Αποτελεί προειδοποίησιν προς πάσαν κατεύθυνσιν, ότι δεν θα επιτρέψη η Κυβέρνησις να καταστή ο λαός μας άθροισμα ολίγων γυπαετών και μυριάδων πτωχών στρουθίων, κατά την γνωστήν έκφρασιν του Βλάση Γαβριηλίδη. Όπως εις όλας τας προηγμένας χώρας, δεν θα υπάρξη ελεύθερον πεδίον ασυδοσίας, καιροσκοπισμών και ευκόλων και αδίκων πλουτισμών. Δεν δύναται να ευημερή μία μόνον μερίς, εάν υποφέρη το σύνολον».⁷

Η νέα κυβέρνηση δε θα μείνει, ωστόσο, μόνο στο επίπεδο των διακηρύξεων: η πρώτη κίνησή της, πριν ακόμη από την εξαγγελία του κυβερνητικού προγράμματος, ήταν η μονομερής ανάκληση των απαλλοτριώσεων για την κατασκευή του Γ΄ Διυλιστηρίου πετρελαίου. Στις 27 Νοεμβρίου, θα μεταβεί κυβερνητικό κλιμάκιο στην Πάχη Μεγάρων, όπου είχαν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες κατασκευής του διυλιστηρίου. Εκεί, οι νέοι υπουργοί Βιομηχανίας και Γεωργίας θα ανακοινώσουν σε πάνδημη συγκέντρωση των κατοίκων της περιοχής την ανάκληση των απαλλοτριώσεων και την επιστροφή της γης τους προς καλλιέργεια, η οποία θα γίνει δεκτή με ενθουσιασμό.⁸

Φυσικά, η κίνηση αυτή δεν είναι τυχαία. Η κατασκευή και η εκμετάλλευση του διυλιστηρίου είχε ανατεθεί στον Στρατή Ανδρεάδη, πρόεδρο της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών και επικεφαλής του μοναδικού ιδιωτικού δικτύου τραπεζών που είχε κατορθώσει να αμφισβητήσει την κυρίαρχη θέση της Εθνικής Τράπεζας. Επιπλέον, ο Όμιλος Ανδρεάδη, πέρα από τη δραστηριοποίησή του στη ναυτιλία και τις τράπεζες, περιλάμβανε σημαντικές βιομηχανίες, όπως η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, τα ναυπηγεία Ελευσίνας, ο ΗΣΑΠ (Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς), καθώς και το γνωστό ξενοδοχείο Χίλτον. Η μεγάλη ανάπτυξη του Ομίλου Ανδρεάδη έχει την αφετηρία της στην προδικτατορική οκταετία Καραμανλή, η επιτυχής συνέχισή της, όμως, όφειλε πολλά στη στενή σχέση του επικεφαλής του με τον Παπαδόπουλο, ενώ και ο ίδιος ο Ανδρεάδης είχε αναδειχτεί σε ένα από τα σημαντικότερα στηρίγματα του καθεστώτος.⁹ Είναι ξεκάθαρο λοιπόν, πως το αποφασιστικό αυτό πλήγμα σε μία από τις μεγαλύτερες επενδύσεις του Ανδρεάδη, συμβόλιζε τη ρήξη με την εποχή Παπαδόπουλου, εγκαινιάζοντας μία νέα πολιτική έναντι του επιχειρηματικού κόσμου.

7. *Το Βήμα*, 29.11.1973.

8. *Ελεύθερος Κόσμος*, 28.11.1973 και *Το Βήμα*, 28.11.1973.

9. Ως ενδεικτική της σχέσης τους, σημειώνω εδώ την πρωτοβουλία της Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών, υπό την προεδρία Ανδρεάδη, να αναγορεύσει τον Παπαδόπουλο ισόβιο επίτιμο Πρόεδρο της Ένωσης, το Μάρτιο του 1972, λίγες μέρες πριν από την έναρξη της διαδικασίας αξιολόγησης των τελικών προτάσεων για την κατασκευή του Γ΄ Διυλιστηρίου. Για τη σχετική ειδοσιογραφία, βλ. *Το Βήμα*, 4.3.1972 και 14.3.1972.

Το Γ΄ Διυλιστήριο ως μήλον της έριδος

Στο σημείο αυτό, προκειμένου να αντιληφθούμε την ιδιαίτερη σημασία της υπόθεσης του Γ΄ Διυλιστηρίου και τους λόγους για τους οποίους αυτό επιλέχτηκε από το νέο καθεστώς, ως η συμβολική τομή με το παρελθόν, είναι απαραίτητη μία σύντομη αναδρομή στις περιπέτειες της σύμβασης για την κατασκευή του.

Η κατασκευή του Γ΄ Διυλιστηρίου ήταν πρωταρχικής σημασίας για το καθεστώς της 21ης Απριλίου, δεδομένης της ραγδαίας αύξησης κατανάλωσης πετρελαίου και λιπαντικών, λόγω της ταχείας εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας και της συνακόλουθης πίεσης που ασκούσε η αύξηση των αντίστοιχων εισαγωγών στο εμπορικό ισοζύγιο.¹⁰ Ωστόσο, η σύμβαση για την κατασκευή ήταν επίσης εξαιρετικής πολιτικής σημασίας. Μια τόσο φιλόδοξη επένδυση θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από την προπαγάνδα του καθεστώτος ως δείκτης της δυναμικής της ελληνικής οικονομίας υπό στρατιωτικό καθεστώς, ενώ θα έδινε τη δυνατότητα στους συνταγματάρχες να αποκαταστήσουν δεσμούς εμπιστοσύνης με τις πιο ισχυρές μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου.

Η κούρσα του ανταγωνισμού για την ανάληψη του έργου έχει την αφετηρία της στα 1968, όταν ο Ωνάσης ανακοίνωσε ένα σχέδιο επενδύσεων συνολικού ύψους 400 εκατομμυρίων δολαρίων. Το σχέδιο αυτό περιλάμβανε, ως αντιστάθμισμα για την παραχώρηση του προνομίου κατασκευής και εκμετάλλευσης του διυλιστηρίου, τη δημιουργία ενός συμπλέγματος βιομηχανιών μεταξύ των οποίων και ένα θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο και μια βιομηχανία αλουμίνας/αλουμινίου. Ωστόσο, και ενώ η υπογραφή της σύμβασης είχε ήδη δρομολογηθεί, στο παιχνίδι μπήκε ο Στ. Νιάρχος ο οποίος με μία προσφορά μαμούθ υπερακόντισε κατά πολύ τον ανταγωνιστή του. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο εφοπλιστών ταλάνισε επί 4 περίπου χρόνια το καθεστώς, καθώς οι δύο μνηστήρες επιδόθηκαν σε μία διαμάχη για την εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής επιρροής εντός της κορυφής του καθεστώτος. Η διαμάχη αυτή περνώντας από διάφορα στάδια –με κορύφωση την ανοιχτή αμφισβήτηση της ηγετικής θέσης του Παπαδόπουλου, το καλοκαίρι του 1970, από τον Μακαρέζο, λόγω της σκανδαλώδους εύνοιας του πρώτου προς τον Ωνάση και τελικά, την απομάκρυνση του Μακαρέζου από το υπουργείο Συντονισμού το 1971– κατέληξε σε φιάσκο: οι διαρκείς υπαναχωρήσεις του Ωνάση από τους όρους της σύμβασης, τους οποίους είχε υποχρεωθεί να δεχτεί λόγω του αντίπαλης πρότασης Νιάρχου, σε συνδυασμό με τις πολιτικές προεκτάσεις της υπόθεσης, υποχρέωσε τη χουντική κυβέρνηση να καταγγείλει τη σύμβαση με τον Ωνάση, στα τέλη του 1971, και να προκηρύξει νέο διαγωνισμό.¹¹

Οι εξελίξεις αυτές άνοιξαν το δρόμο για μια οριστική διευθέτηση του προβλήματος, με τελικό κερδισμένο τον Ανδρεάδη. Το καλοκαίρι του 1972, υπογράφηκε η σύμβαση, σύμφωνα με την οποία η ανάθεση της κατασκευής και εκμετάλλευσης

10. Τράπεζα της Ελλάδος, *Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας*, Αθήνα 1992 και Κ. Χατζηαργύρης, *Η κρίση του πετρελαίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1971, σ. 218-229.

11. Για τις αναταράξεις στην ηγεσία της δικτατορίας, βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή, Φ40Α, «Διένεξις Παπαδόπουλου-Μακαρέζου. Απόρριψις Συμφωνίας Ωνάση», ανυπόγραφο χειρόγραφο σημείωμα, και *Der Spiegel*, 48/70.

του Γ΄ Διυλιστηρίου δινόταν κατά τα 2/3 στον Ανδρεάδη και κατά το 1/3 στον ανερχόμενο τότε εφοπλιστή Γιάννη Λάτση.¹² Ένα μεγάλο τμήμα των εκτάσεων γης που είχαν απαλλοτριωθεί για την πραγματοποίηση του φιλόδοξου προγράμματος των παράλληλων βιομηχανικών επενδύσεων του Ωνάση, μεταβιβάστηκαν, μέσω της ΕΤΒΑ, στον Ανδρεάδη και δόθηκε η άδεια για την έναρξη των έργων. Ωστόσο, σύμφωνα με τη νέα σύμβαση ο Ανδρεάδης δεν είχε αναλάβει καμία υποχρέωση για παράλληλες βιομηχανικές επενδύσεις που θα λειτουργούσαν αντισταθμιστικά για τον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής της Πάχης Μεγάρων όπου θα πραγματοποιούταν το έργο, ενώ οι τιμές εξαγοράς των εκτάσεων γης από τον Ανδρεάδη ήταν κατά πολύ υψηλότερες από το ύψος των αποζημιώσεων που είχαν δοθεί στους αρχικούς ιδιοκτήτες τους.

Μπροστά σε αυτές τις δυσμενείς εξελίξεις, οι κάτοικοι της Πάχης που είχαν δει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους να απαλλοτριώνονται σε σκανδαλωδώς χαμηλές τιμές, με το επιχείρημα της βιομηχανικής ανάπτυξης της περιοχής, προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ενώ προχώρησαν και στη διοργάνωση μαζικών συγκεντρώσεων. Είναι εξάλλου, ενδιαφέρον ότι ένας μεγάλος αριθμός αγροτών από τα Μέγαρα που βρίσκονταν στην Αθήνα για την εκδίκαση της υπόθεσής τους, στις 16 Νοεμβρίου του 1973 –η οποία τελικά αναβλήθηκε– συμμετείχε ενεργά στις συγκεντρώσεις έξω από το κατειλημμένο Πολυτεχνείο, τις μέρες της εξέγερσης.¹³

Η αντιπαράθεση της ιωαννινδικής χούντας με τον Ανδρεάδη: βεντέτα ή στρατηγική;

Με βάση την προϊστορία του Γ΄ Διυλιστηρίου, είναι εύκολο να αντιληφθούμε τις ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις της υπόθεσης και την προτεραιότητα που δόθηκε σε αυτήν από το καθεστώς, ως τροχιοδεικτική βολή για ό,τι επρόκειτο να ακολουθήσει. Με την απόφαση ακύρωσης των απαλλοτριώσεων υπέρ του Ανδρεάδη, η ιωαννινδική χούντα στέλνει ένα διπλό μήνυμα: αφενός, αυτό της ρήξης με το καθεστώς Παπαδόπουλου και αφετέρου, της αδιαλλαξίας έναντι επιχειρηματικών συμφερόντων που μέχρι τότε δρούσαν σε συνθήκες ανομίας και ασυδοσίας.

Το νέο καθεστώς δεν περιορίστηκε, όμως, στην ακύρωση των χαριστικών απαλλοτριώσεων. Λίγες εβδομάδες αργότερα, ο Ανδρεάδης απομακρύνθηκε από την προεδρία του θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός». Επιπλέον, ο γιος του Αλέξανδρος (ανώτατο στέλεχος του Ομίλου), πρωταθλητής Ευρώπης στην ιστιοπολία το 1973 –που είχε πάρει απαλλαγή από τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις για λόγους υγείας το 1971– στάλθηκε στον Έβρο για να υπηρετήσει τη θητεία του.¹⁴

Ειδικά οι τελευταίες αυτές κινήσεις δίνουν την εντύπωση μιας στενά εκδικη-

12. ΦΕΚ 130/26.7.1972, τ. Α.

13. Για τις συνοπτικές παρουσιάσεις του χρονικού της υπόθεσης, σε κρίσιμες καμπές της, βλ. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3.12.1970, 18.11.1971 και 31.1.1974, καθώς και την αποκαλυπτική αρθρογραφία του δυτικογερμανικού εντύπου *Der Spiegel* για το θέμα, στα τεύχη 28/69, 14/70, 48/70 και 47/71.

14. *Ελεύθερος Κόσμος*, 22.12.1973 και 5.2.1974.

τικής στάσης εκ μέρους του νέου καθεστώτος. Ωστόσο, η σκαιά μεταχείριση ενός διακεκριμένου επιχειρηματία πολύ περισσότερο από μια απλή προσωπική βεντέτα εναντίον ενός από τα βασικά στηρίγματα του καθεστώτος Παπαδόπουλου, σε μεγάλο βαθμό αντανάκλα μια ορισμένη προσέγγιση στην οικονομία και τους φορείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Πρώτα απ' όλα, ο Ανδρεάδης δεν ήταν ο μόνος που υπέστη μεγάλες απώλειες ως αποτέλεσμα των νέων πολιτικών. Ο Ωνάσης αντιμετώπισε επίσης τη σκληρή στάση των κυβερνητικών διαπραγματευτών αναφορικά με το ύψος των επιδοτήσεων της «Ολυμπιακής», ενώ μία ακόμη σημαντική ανάκληση απαλλοτριώσεων μεγάλων εκτάσεων γης έλαβε χώρα σε βάρος του Ομίλου Βαρδινογιάννη. Επιπλέον, ο Αλέξανδρος Τσάτσος, πρόεδρος της τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ και ιστορικό στέλεχος του ΣΕΒ, είδε τη φιλόδοξη επένδυσή του για την ίδρυση εργοστασίου στα Μέθανα να παγώνει, ενώ απομακρύνθηκε και από τη θέση του διοικητή της ΕΤΒΑ.¹⁵

Οι νέες κατευθύνσεις της οικονομικής πολιτικής γίνονται ακόμη ευκρινέστερες, αν λάβουμε υπόψη τον τρόπο με τον οποίο το καθεστώς Ιωαννίδη επιχείρησε να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της διεθνούς οικονομικής κρίσης που ξεσπά το τελευταίο τρίμηνο του 1973. Στην Ελλάδα, ο αντίκτυπος της κρίσης θα καταγραφεί με τη μορφή ενός καλπάζοντος πληθωρισμού. Μετά από δεκαετίες αξιοθαύμαστης μακροοικονομικής σταθερότητας που συνδυαζόταν με υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, οι πληθωριστικές πιέσεις που ασκούνται στην ελληνική οικονομία προκαλούν πραγματικό σοκ. Ύστερα από μία απέλπιδα προσπάθεια να συγκρατήσει τις τιμές βασικών αγαθών με εντατικοποίηση των αγορανομικών ελέγχων, το καθεστώς Παπαδόπουλου θα κάνει στροφή 180 μοιρών: η κυβέρνηση Μαρκεζίνη, τον Οκτώβριο του 1973, ταυτόχρονα με την έκρηξη της πετρελαϊκής κρίσης, θα ανακοινώσει την πλήρη κατάργηση των περιορισμών στις τιμές, ικανοποιώντας έτσι ένα πάγιο αίτημα του βιομηχανικού και εμπορικού κόσμου. Ωστόσο, τα αποτελέσματα ήταν καταστροφικά: παρά την ανατίμηση της δραχμής κατά 11%, με στόχο την απορρόφηση των ανατιμητικών τάσεων, ο δείκτης τιμών καταναλωτή θα αγγίξει μέσα στον Οκτώβριο, το πρωτοφανές για τα μετεμφυλιακά δεδομένα, επίπεδο του 30%.¹⁶

Μετά το πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου, η κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου επανέφερε μια πιο ελαστική μορφή του ελέγχου των τιμών, αλλά αυτό ήταν μόνο μία ένδειξη για το τι επρόκειτο να ακολουθήσει. Η νέα κυβέρνηση, πέρα από την επαναφορά του ΑΝ 185/1967 ενάντια στη φοροδιαφυγή και του ελέγχου των τιμών –κόντρα στις επιθυμίες των επιχειρηματιών– προχώρησε ακόμη στην επιβολή σειράς περιορισμών στην οικονομική δραστηριότητα. Ακολουθώντας μία αυστηρά περιοριστική πολιτική, το οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης θα εφαρμόσει με αυστηρότητα το κατώτατο όριο του 30% στη σχέση ιδίων προς ξένα κεφάλαια

15. Το Βήμα, 9.12.1974, 5.4.1974, 8.6.1974 και *Ελεύθερος Κόσμος*, 23.5.1974, 6.6.1974 και 7.6.1974.

16. Για την ακολουθούμενη πολιτική αναφορικά με τον έλεγχο των τιμών και τις αντιθέσεις εντός του καθεστώτος για το θέμα, βλ. Μακαρέζος Ν., *Η οικονομία της Ελλάδος*, Πελασγός, Αθήνα 2006, σ. 264-272.

για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις (το οποίο είχε θεσμοθετηθεί νωρίτερα, αλλά δεν τηρήθηκε), συμπεριλαμβάνοντας στο ίδιο μέτρο και τις δραστηριότητες των ναυπηγείων που είχαν εξαιρεθεί.¹⁷ Επιπλέον, ανακοινώθηκε η κατάργηση των εξαγωγικών κινήτρων της ΝΕ 1574/70, ενώ επιβλήθηκε ένα ειδικό οικοδομικό τέλος, το οποίο πάγωσε κυριολεκτικά την οικοδομική δραστηριότητα.¹⁸

Η ρήξη στο εσωτερικό του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας και η κοινωνική απομόνωση της δικτατορίας

Η αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών ως προς τους ονομαστικούς τους στόχους είναι αμφίβολη, καθώς ο πληθωρισμός παρέμεινε σταθερά, καθόλη την υπό εξέταση περίοδο σε επίπεδα άνω του 30%.¹⁹ Ωστόσο, η πολιτική αυτή είχε σοβαρό αντίκτυπο στις σχέσεις του καθεστώτος με τον επιχειρηματικό κόσμο. Από τη μία πλευρά, οι μεγάλοι εφοπλιστές που είχαν δει τις δραστηριότητες και τα κέρδη τους να ανθούν κάτω από το παπαδοπουλικό καθεστώς και είχαν προσανατολίσει κεφάλαια σε βιομηχανικές επενδύσεις ανακάλυπταν τώρα πως η αυθαιρεσία μιας αυταρχικής κρατικής εξουσίας μπορεί ενίοτε να αποδειχτεί επιζήμια για τα συμφέροντά τους. Από την άλλη, οι έλληνες βιομήχανοι, καθώς και οι εργολάβοι κατασκευαστικών έργων, που είχαν απολαύσει μια προνομιακή μεταχείριση από το προηγούμενο καθεστώς, υποχρεώνονταν τώρα να δράσουν σε ένα εχθρικό επιχειρηματικό περιβάλλον.

Εξάλλου, τα οικονομικά αποτελέσματα αυτής της χοντροκομμένης περιοριστικής πολιτικής υπήρξαν καταστροφικά: το 1974, οι ακαθάριστες ιδιωτικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου μειώθηκαν κατά 36% (με τις επενδύσεις στις κατοικίες να βυθίζονται κατά 52,5%), ενώ το ακαθάριστο προϊόν της βιομηχανίας, παρά την κεκτημένη ταχύτητα της επενδυτικής έκρηξης του 1972-1973, παρέμεινε στάσιμο. Συνολικά το ΑΕΠ μειώθηκε μέσα στο 1974 κατά 6,4%, ποσοστό πρωτοφανές για τα μετεμφυλιακά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας.²⁰

Μια από τις τελευταίες κοινωνικές συμμαχίες του καθεστώτος, αυτή με τους ξενοδόχους, επρόκειτο γρήγορα να καταρρεύσει λόγω της ραγδαίας όξυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων από τον Φεβρουάριο του 1974, όταν το καθεστώς ανακοίνωσε την ανακάλυψη πλούσιων κοιτασμάτων πετρελαίου στην περιοχή της Θάσου. Το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος είχε χαιρετίσει το πραξικόπημα Ιωαννίδη από την πρώτη στιγμή.²¹ Οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις είχαν εξαιρεθεί από το πλαφόν του 30% στη σχέση ιδίων-ξένων κεφαλαίων,²² ενώ οι ξενοδόχοι είχαν κάθε λόγο να είναι ευχαριστημένοι από την ακύρωση μεγάλων βιομηχανικών έργων σε περιοχές μεγάλου τουριστικού ενδιαφέροντος. Ωστόσο, η ελληνο-

17. *Ναυτικά Χρονικά*, τ. 928/687, 1.2.1974.

18. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 29.11.1973-2.5.1974.

19. Για τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ, βλ. www.statistics.gr.

20. ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960 - 1997*, Αθήνα 1998.

21. *Ελεύθερος Κόσμος*, 29.11.1973.

22. *Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7.2.1974.

τουρκική κρίση τούς κόστισε 1 εκατομμύριο τουριστικές αφίξεις λιγότερες από αυτές του 1973.²³

Αυτός ο συνδυασμός εκθρικών διαθέσεων έναντι των εφοπλιστών, των βιομηχάνων και των εργολάβων και θλιβερών οικονομικών αποτελεσμάτων αυτής της πολιτικής σηματοδοτεί ένα σημείο καμπής για τη δικτατορική περίοδο. Είναι η στιγμή κατά την οποία εμφανίζεται ένα ρήγμα εντός του κοινωνικού συνασπισμού εξουσίας, καθώς η κρατική εξουσία την οποία μονοπωλεί ο στρατός, απομονώνεται από τις κοινωνικές δυνάμεις τις οποίες υποτίθεται πως εκπροσωπεί. Ωστόσο, το ρήγμα αυτό, σε καμία περίπτωση δεν ανοίγει το δρόμο για μία διαφορετική, φιλολαϊκή πολιτική που θα μπορούσε να οδηγήσει το καθεστώς στην οικοδόμηση εναλλακτικών κοινωνικών συμμαχιών, στη βάση νέων εκπροσωπήσεων. Αντίθετα, η επιθετική περιοριστική πολιτική και η δημοσιονομική πειθαρχία, ως συνταγή κατά του πληθωρισμού, οδηγεί στην απόρριψη όλων των αιτημάτων για αυξήσεις.²⁴ Αυτό θα έχει ως συνέπεια τη μείωση του μέσου πραγματικού μισθού κατά 6% εντός του 1974, και παρά τις αυξήσεις που δόθηκαν αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας.²⁵ Η πολιτική αυτή λοιπόν, εκτός των άλλων, είναι καταστροφική και για το βιοτικό επίπεδο των λαϊκών τάξεων, με εξαίρεση ίσως μόνο τμήμα των αγροτικών πληθυσμών.²⁶

Συμπεράσματα

Επιχειρώντας να εξαγάγουμε ευρύτερα συμπεράσματα, ως προς την προβληματική του συνεδρίου, με αφορμή την εξέταση αυτής της, σε μεγάλο βαθμό, αγνοημένης ιστοριογραφικά περιόδου, θα σημειώναμε τα εξής:

1. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργεί η συγκέντρωση πολλαπλών ιδιοτήτων σε ένα πρόσωπο (ο Ανδρεάδης είναι ταυτόχρονα, εφοπλιστής και τραπεζίτης, με δραστηριότητα στη βιομηχανία και τον τουρισμό) είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε τη σημασία των κρατικών παρεμβάσεων για τους φορείς της επιχειρηματικής δραστηριότητας, ως σύνολο, πέρα από την προσωπική διάσταση των αντιθέσεων. Η προσωπική σχέση του Παπαδόπουλου με τον Ανδρεάδη εντάσσεται σε μία πολιτική ασφυκτικού εναγκαλισμού του δικτατορικού καθεστώτος με την αστική τάξη. Αντίστοιχα, η βεντέτα του ιωαννιδικού καθεστώτος με τον Ανδρεάδη είναι ενδεικτική της εκθρικής αντιμετώπισης των μεγάλων επιχειρηματιών εκ μέρους της δεύτερης χούντας.
2. Παρά τη φαινομενική παντοδυναμία μιας ανεξέλεγκτης και συγκεντρωτικής κρατικής εξουσίας και την ουσιαστική ανυπαρξία αυτού που σήμερα θα αποκαλούσαμε «αγορές» (στην πραγματικότητα ο Ανδρεάδης είναι ο

23. Με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ στο www.statistics.gr.

24. Προφορική συνέντευξη του συγγραφέα με τον Η. Μπαλόπουλο, Αθήνα 14 Ιουνίου 2011.

25. ΥΠΕΘΟ, *Η Ελληνική Οικονομία 1960 - 1997*, Αθήνα 1998.

26. Για μια ειδική αναφορά στο αγροτικό εισόδημα, βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού διά το έτος 1974*, Αθήνα 1975.

πιο επιφανής, αν όχι ο μοναδικός τραπεζίτης με την οικονομική και πολιτική δυνατότητα να επιτελέσει έναν τέτοιο ρόλο), το αποτέλεσμα της συγκρουσιακής τους σχέσης δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο. Στην προκειμένη περίπτωση, ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ των милитарιστικών στοιχείων που ελέγχουν το κράτος και της αστικής τάξης επικαθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από τη ρευστότητα της συγκυρίας: η πετρελαϊκή κρίση που ξεσπά τον Οκτώβρη του 1973 συναντά τη σοβούσα νομισματική αστάθεια, αποδίδοντας έντονες πληθωριστικές πιέσεις. Η περιοριστική οικονομική πολιτική του ιωαννιδικού καθεστώτος για την αντιμετώπιση της κρίσης, τού στερεί και τα τελευταία ψήγματα νομιμοποίησης, αποδυναμώνοντάς το αποφασιστικά στην αντιπαράθεσή του με την αστική τάξη. Έτσι, οι πολιτικές επιλογές του στρατιωτικού κράτους στο πεδίο των εξωτερικών σχέσεων της χώρας (όξυνση της αντιπαράθεσης με την Τουρκία, πραξικόπημα στην Κύπρο) του δίνουν απλώς τη χαριστική βολή στην προδιαγεγραμμένη πορεία αποσάρθρωσής του.

3. Ως εκ τούτου, δε θα πρέπει να μάς διαφεύγει πως η (κάπως θολή) έννοια των «αγορών», δεν είναι πάντοτε η καταλληλότερη για να αποδώσει την πραγματική δυναμική της αστικής τάξης και των ιδιαίτερων μερίδων της σε συνθήκες καχεκτικής παρουσίας του ιδιωτικού χρηματοπιστωτικού δικτύου. Εδώ όμως, βρισκόμαστε ήδη στον πυρήνα του προβλήματος: το ερώτημα δεν είναι η διάγνωση της πραγματικής δύναμης του ενός ή του άλλου πόλου της αντίθεσης («αγορές» - «πολιτική») σε μια δεδομένη συγκυρία, αλλά το ίδιο το γεγονός της αντιφατικής τους ενότητας. Και αυτό όχι τόσο γιατί η ορολογία ενίοτε δεν αντιστοιχεί στα πραγματολογικά δεδομένα όσο γιατί η μανιαχίστικη αναπαράσταση μιας διαμάχης της οποίας ανά ιστορική συγκυρία αλλάζει μόνο η μορφή, αποδεικνύεται κάποτε αδύναμη να εντοπίσει τη διάσταση της κρίσης ως εξαίρεσης και όχι ως μόνιμης κατάστασης· δηλαδή, την εκδήλωση της κρίσης, ακριβώς τη στιγμή που οι σχέσεις του αστικού κράτους με την αστική τάξη εισέρχονται σε τροχιά σύγκρουσης.
-

Nicolas A. Métaxidés - Michel Fabrice Akono Abina

Confrontation et/ou coopération entre pratiques politiques et logiques économiques dans le processus de la création de l'imaginaire entrepreneurial en Afrique subsaharienne

Introduction

L'entrepreneuriat comme institution économique est largement façonné par les relations sociales et les pratiques politiques. Le but de cet article est de démontrer que, le climat des affaires et la «tradition» entrepreneuriale sont le résultat d'un processus politique et économique en pleine mutation. Nous essayons de montrer dans quelle mesure le système politique en Afrique subsaharienne postcoloniale, présent dans la vie des affaires comme «courtier», «intermédiaire» et «protecteur» des entreprises d'accueil dans les années 1980, continue à fonctionner de la sorte dans l'environnement néolibéral des années 1990 et même jusqu'à nos jours. Nous soutenons la thèse que les entrepreneurs et en particulier tous ceux qui tiennent le pouvoir économique mettent en valeur leurs relations avec le système politique et administratif afin de renforcer leur statut dans les affaires et tirer profit par leur insertion dans l'espace du pouvoir et des décisions politiques.¹ En même temps le système politique et administratif joue le rôle du fournisseur de facilités afin de tirer profit par l'insertion dans le système économique. Nous constatons que certaines élites économiques ne montrent pas intérêt d'entrer dans la politique proprement

---

1. «Ce capital de relations est un palliatif à une épargne insuffisante. L'accès à des marchés privilégiés, à des richesses nationales, à l'épargne publique par l'intermédiaire du crédit bancaire, suppose la connexion préalable à des instances de décisions» (Voir P. Labazée, *Entreprises et entrepreneurs du Burkina Faso*, éditions Karthala, Paris 1988).

---

dite. Par contre les politiciens montrent intérêt pour entrer dans la sphère de l'économie et des entreprises. Pour les entrepreneurs l'intérêt semble se limiter dans la sphère économique et la construction d'un environnement propice au profit mais ayant toujours des dimensions aussi politiques que sociales.² Ils utilisent leurs connaissances pour fonder des réseaux d'influence qui leur permettra d'établir une place prépondérante dans les affaires. Les politiciens, quant à eux, soit jouent le rôle du «prince» dont le pouvoir politique donne aux actifs économiques une possibilité importante de faire part de ce mécanisme du pouvoir, soit se donnent le permis d'entrer dans la sphère économique qui complète leur exigence de pouvoir et soutient en même temps un profil de succès par l'intermédiaire de la richesse matérielle.³ Fauré note certaines études sur la Côte d'Ivoire qui focalisent sur l'importance et la nature des relations des acteurs politiques et économiques, et qui, dans leur prolongement théorique, ont identifié une catégorie d'apporteurs de capitaux dans les entreprises industrielles –pour la plupart entreprises de l'État– caractérisés davantage par le souci de saisir des opportunités de placements que par l'existence de véritables projets d'investissements.

Le cadre chronologique de notre communication débute dans les années 1950. Cette période coïncide avec les dernières décennies de l'administration coloniale, allant jusqu'à la transition vers l'indépendance de la plupart des pays d'Afrique subsaharienne et le développement des états - nations modernes. Nous essaierons de démontrer que l'État africain indépendant doit sa structure et ses fonctionnements en partie au fait qu'il représente la suite de l'État colonial, surtout même que cela a été le résultat d'une politique consciente de la part des hommes du pouvoir africains.

La politique coloniale a renforcé les élites commerciales étrangères afin de gérer et compléter sa propre faiblesse administrative, mais aussi afin de tirer profit plus efficacement de ses colonies.⁴ Les politiques postcoloniales, quant à elles, ont valorisé les structures économiques coloniales tout en s'efforçant de créer de nouvelles élites dans les affaires, dans le cadre du besoin de la création d'une bourgeoisie politico-économique. Par contre, nous avons des exemples où les élites économiques n'ont pas, paraît-il, des relations intimes avec le pouvoir

---

2. «La création de l'entreprise s'articule étroitement à la construction du statut social du promoteur, pour laquelle l'alliance avec la bureaucratie –qui passe par les mécanismes bien connus du clientélisme et de la cooptation politique– et la participation à la gestion de la vie politique et administrative... ». Voir L. Bazin, «Une aventure industrielle en Côte d'Ivoire, trajectoire sociale et création d'entreprise», in St. Ellis, Y.-A. Fauré (dir.), *Entreprises et entrepreneurs africains*, éditions Karthala, Paris 1995, p. 345.

3. Y.-A. Fauré, «Les politiciens dans les entreprises en Côte-d'Ivoire: investisseurs ou courtiers ? », *Politique Africaine*, no 56 (1994), p. 26-40.

4. «L'Afrique est un continent investi par le capitalisme colonial...» (R. Gallissot, «De la colonisation à l'indépendance, les métamorphoses du couple 'entreprise privée – Etat'», in *Actes du Colloque Entreprises et entrepreneurs en Afrique*, éditions L'Harmattan, tome II, Paris 1983, p. 611).

---

politique (exemples des Bamiléké du Cameroun,⁵ des Haoussas⁶ et des Igbo⁷ du Nigeria, des Malinkés en Côte d'Ivoire⁸ ou des Alhazai du Niger⁹).

L'image postcoloniale de l'environnement économique se caractérise également par une variété de facteurs exogènes tels que les effets de la tradition coloniale,¹⁰ les politiques d'ajustement structurel, les incitations des organismes internationaux, «l'itinéraire» souvent chaotique de la marche vers la démocratisation, qui ont pour effet de renforcer le secteur informel de l'économie, qui fonctionne en Afrique comme une institution de réglementation nécessaire à la cohésion sociale, en particulier dans les centres urbains.¹¹ Les quartiers urbains reproduisent le village en ville et offrent aux «exclus» des zones rurales l'occasion de participer dans les structures d'organisation sociopolitique du village en ville.¹²

Les règles du jeu économique dans l'espace des affaires sont largement dominées par les impératifs des pouvoirs politiques, les structures du système économique globalisé et le micro-monde des réseaux socioculturels¹³ qui, ces derniers, soit s'insèrent dans le monde du politique, soit se tiennent à sa marge tout en desservant leurs propres intérêts dans le cadre d'une bataille quotidienne de survie.¹⁴

5. J.-P. Warnier, *L'esprit d'entreprise au Cameroun*, Éditions Karthala, Paris 1993.

6. E. Grégoire, «La trilogie des réseaux marchands haoussas: un clientélisme social, religieux et étatique», in E. Grégoire et P. Labazée (dir.), *Grands Commerçants d'Afrique de l'Ouest*, éditions Karthala - ORSTOM, Paris 1993, p. 71-99.

7. O.-A. Olutayo, "The Igbo entrepreneur in the political economy of Nigeria", *African Study Monographs*, 20/3 (1999), p.147-174.

8. J. C. Arnaud, *Le pays Malinké de Côte d'Ivoire*, 1987 (Thèse de doctorat). D. Harre, « Les hommes d'affaires en Côte d'Ivoire. L'insertion des Malinkés du Kabadougou dans l'économie contemporaine », in Grégoire et Labazée (dir.), *Grands Commerçants*, p. 221-262.

9. E. Grégoire, *Les Alhazai de Maradi (Niger)*, *Histoire d'un groupe de riches marchands sahéliens*, Éditions de l'ORSTOM, Paris 1986.

10. Basil Davidson (...) a soutenu que le caractère faible de l'Etat en Afrique est l'héritage du colonialisme. Le principal argument de l'auteur est que l'introduction de la notion d'État-nation en Afrique par les colons européens a eu des conséquences extrêmement négatives pour ses peuples. Contrairement à la nature de modernisation du contact entre l'Occident et le Japon de l'ère Meiji, l'Afrique et l'Europe ont construit des relations basées sur l'aliénation de la première de son passé (A. Huliaras, *I katarefsi tou kratous stin Afriki, Rwanda, Liveria, Somalia*, éditions Stohastis, Athènes 1997, p.13).

11. B. Shally Gachuruzi, *L'entrepreneuriat en Afrique Noire. Application aux entrepreneurs du secteur informel au Congo- Zaïre*, éditions l'Harmattan, Paris 1998; K. Meagher, *Identity Economics: Social Networks & the Informal Economy in Nigeria*, James Currey, 2010.

12. Exemple des Bamiléké dans les centres urbains du Cameroun, voir J.-P. Warnier, «Trois générations d'entrepreneurs Bamiléké (Cameroun)», in Ellis & Fauré (dir.), *Entreprises et entrepreneurs*, p. 65. Voir aussi E. de Rosny, *Les yeux de ma chèvre*, éditions Plon, Paris 1981.

13. Dans une économie qui fonctionne autour de la famille, du village ou du clan même les réseaux d'accès au travail ne sont pas liés aux compétences et aux qualifications des candidats, mais aux relations qu'ils entretiennent. Ainsi, l'employé trouve sa place dans le marché du travail dans le cadre d'un réseau de liens familiaux ou sociaux et par conséquent politiques. Voir J.-M., Ela, *Travail et entreprise en Afrique. Les fondements sociaux de la réussite économique*, Éditions Karthala, Paris 2006, p. 9 et 26.

14. En Afrique l'esprit d'entreprise est étroitement lié aux migrations (internes ou externes). La migration est une stratégie de survie, parmi les plus importantes. Certains groupes migrent plus

L'espace politique africain depuis les années de l'après-guerre

Les forces coloniales dominantes, la France et la Grande Bretagne, avaient comme intérêt principal de légitimer leur fonction politique et économique en Afrique par l'intermédiaire de la formation progressive d'une classe économique, qui pourrait être même une élite politique qui serait assimilée dans la philosophie de l'économie impériale. Cette économie impériale représentait une version développementaliste, dépendante des capitaux étrangers, reposant sur l'exploitation industrielle des richesses naturelles du continent africain, essentiellement celles qui pourraient approvisionner les marchés en dehors de l'Afrique.

Les États coloniaux fonctionnaient comme des États gardes-barrières se dressant comme obstacles artificiels entre les pays africains et le monde extérieur, n'ayant ni les moyens, ni la volonté de s'ouvrir dans le monde social et culturel qu'ils administraient.¹⁵ De fait l'administration coloniale a construit un système économique qui excluait les agents économiques locaux du processus de développement qu'elle prétendait promouvoir.¹⁶ L'administration coloniale imposait son pouvoir essentiellement par le contrôle de l'économie et l'imposition d'un système d'impôts sur les marchandises exportées et importées, mais aussi par le contrôle du système éducatif et des personnes qui avaient accès à l'éducation en Europe. Les régimes coloniaux n'avaient aucune intention de fortifier les économies africaines, qui restèrent ainsi dépendantes d'un système basé à l'exportation des produits. Sous ces conditions «certains Africains tentèrent de construire des réseaux contournant le contrôle de l'État sur l'accès au monde extérieur et de mettre sur pied, à l'intérieur de leurs pays, des réseaux économiques et sociaux indépendants de l'État».¹⁷ On pourrait

---

que d'autres. Les activités entrepreneuriales représentent une nécessité. L'exemple des Bamiléké du Cameroun est fort caractéristique (Warnier, «Trois générations»). Une autre caractéristique de l'entrepreneurship en Afrique est aussi celui de la recherche du financement des affaires qui se fait traditionnellement dans le cadre de la famille ou du clan (J-F. Trani, « L'économie informelle est la voie pour un développement à l'Africaine », in G. Courade (dir), *L'Afrique des idées reçues*, éditions Bélin, Paris 2006, p. 372).

15. Les caractéristiques de l'état moderne s'introduisent en Afrique dans les années 1930 (division territoriale, tracement des frontières, introduction de la bureaucratie dans l'administration etc.). Toutes les administrations coloniales ont créé leurs appuis sur les intermédiaires et chefs locaux qui fonctionnaient comme receveurs d'impôts et recruteurs de main-d'œuvre (voir L. Kaptue, *Travail et main d'œuvre au Cameroun sous régime français 1916-1952*, Ed. L'Harmattan, Paris 1987 et F. Cooper, *Decolonization and African Society, The Labor Question in French and British Africa*, Cambridge University Press, 1996).

16. "At the time when the Arusha Declaration governed policy in Tanzania - roughly from 1967 to 1974 - both in government circles and in the then radical Dar Es Salaam academic community, the idea of an African entrepreneur was laughable. It was perceived to be theoretically as well as practically impossible for an independent African entrepreneur or bourgeoisie to emerge in a world economy dominated by imperialism" (A. M. Babu, «Entrepreneurs in Tanzania: a Minister's Story», in Ellis & Fauré (dir.), *Entreprises et entrepreneurs*, p. 347).

17. Fr. Cooper, *L'Afrique depuis 1940*, Editions Payot, Paris 2008, p.16 (Original title: *The Past of the Present*, Cambridge University Press, 2002).

---

donc parler de l'émergence d'une classe politico-économique¹⁸ rattachée à des réseaux d'accumulation de richesses et de pouvoir, plutôt que d'une bourgeoisie dite nationale.

De première vue, l'État africain indépendant semble être l'évolution de l'État colonial.¹⁹ L'héritage colonial s'exprime par la nature du pouvoir plutôt que par les politiques développementalistes établies. Comme l'explique Jacques Austruy le dynamisme du pouvoir tend à la perpétuation des structures économico-sociales qui le supportent et lui donnent sa finalité.²⁰ Cela explique le fait que le pouvoir postcolonial est l'émanation des intérêts du néo-colonialisme. De fait l'intérêt néocolonialiste a été exprimé par les pouvoirs indépendants qui ont forgé tout un mécanisme orienté vers un état d'équilibre entre les agents socioéconomiques (nationaux et étrangers) et les groupes identitaires locaux, voir minorités nationales favorisées.

L'Indépendance, dans la majorité des pays africains a décomposé le front anticolonial et la crise de légitimité qui l'a suivi. Chaque détenteur d'une partie de l'autorité publique la privatise en sa faveur et celle de ses proches. Les politiciens, les bureaucrates et le peuple s'occupaient de plus en plus de leurs propres intérêts, de leur clan et leur village.²¹ C'est ce qu'on pourrait nommer «gestion publique de type héréditaire» à la place de «gestion des affaires publiques», ce qui indique qu'il s'agit d'une situation hybride et non d'un phénomène traditionnel. L'exemple de la pratique politique du clientélisme est caractéristique.²² Le clientélisme comme fonction sociopolitique est une relation de dépendance de l'individu basée sur l'échange mutuel de services entre deux personnes, le maître et le client, dont chacun contrôle des ressources inégales.²³ Malgré le fait que les sociétés africaines sont pour la plupart des

---

18. Plusieurs analystes constatent l'extrême fluidité entre champ politique et champ économique en décrivant la classe des dirigeants comme appartenant à une bourgeoisie mixte (Y.-A. Fauré & J.-F. Médard (éds.), *Etat et bourgeoisie en Côte d'Ivoire*, Karthala, Paris 1982).

19. «La réalité politique africaine se caractérise par les pratiques autoritaires de l'époque coloniale. Cet élément se trouve à la base de toute dénudation des structures démocratiques et de leur contenu qui a conduit à la formation du parti unique comme expression essentielle de l'autoritarisme. Cependant après la Seconde Guerre Mondiale ont été créées dans une certaine mesure des pratiques de transition vers une démocratisation politique bien avant le processus de décolonisation. La classe locale montée au pouvoir depuis l'indépendance a été «éduquée» pendant la période de la «démocratisation coloniale» qui a pourtant été une période très courte et la démocratisation de ce type particulièrement superficielle» (N. Métaxidès, *Epithirimatikotita kai anaptyxi stin yposaharia Afriki*, thèse de doctorat, Université de Thessalie, Volos 2009, p. 152).

20. J. Austruy, *Le prince et le patron*, éditions Cujas, Paris 1972, p. 122.

21. R. Sandbrook, «Personnalisation du pouvoir et stagnation capitaliste, l'État africain en crise», in *Politique Africaine*, no 26 (1987), p. 20.

22. J.-F. Médard, «L'état sous-développé en Afrique noire: clientélisme politique ou néo-patrimonialisme?», *Travaux et Documents* no 1, Centre d'Etudes d'Afrique Noire, Institut d'études politiques de Bordeaux, 1982; J.-F. Médard, «L'état néo-patrimonial en Afrique», in *Politique Africaine*, no 39 (1990), p. 25-36; J.-F. Bayart, *L'État en Afrique, la politique du ventre*, Éditions Fayard, Paris 1989, p. 270-280.

23. J.-F. Médard, «Le rapport de clientèle, du phénomène social à l'analyse politique», *Revue Française de Science Politique*, 26/1 (1976), p. 103.

---

sociétés sans séparation claire entre classes sociales –ce qui ne signifie pas absence d'inégalités– la relation clientéliste, au-delà de l'acceptation mutuelle des termes de l'échange, exige une séparation claire entre le maître (fournisseur) et le sujet (client). Ainsi on risque de saisir le clientélisme dans le cadre d'une tradition des sociétés africaines, au moins celles qui sont basées sur des structures hiérarchiques.²⁴ Les relations de ce type ont survécu à la période coloniale et après l'indépendance, ayant subi certaines mutations. Par exemple, le développement de la culture de l'arachide a porté certains changements structurels dans l'environnement économique et social du Sénégal (ce fut le cas dans les pays voisins comme au Niger). L'État postcolonial a conservé ce type de relations entre politiciens et marabouts²⁵ qui contrôlaient, à leur tour, les populations rurales.²⁶ Le contrôle des cultivateurs implique le contrôle de la production agricole, notamment celle qui concerne les produits à l'exportation (bananes, coton, café, cacao etc.). Dans ce système clientéliste il n'y a pas de place pour tout le monde. Une grande partie de la population est exclue. Les mécontents, que le système politique contrôle d'une part mais ne favorise pas, réagissent –souvent par la violence²⁷– soit contre la «loi», soit par l'intermédiaire d'une violence quotidienne au niveau social.²⁸

La modestie des ressources disponibles, la pauvreté des populations et le manque d'infrastructures économiques constituent les défis majeurs du nouvel État africain indépendant. C'est donc face à ces handicaps que les autorités décident d'entreprendre des réformes structurelles afin de rompre avec l'ancien système colonial. Malgré cela l'État postcolonial continue à fonctionner comme l'État colonial dont les nouveaux dirigeants locaux, pour renforcer leur position, ont fait de l'opposition un bouc émissaire. L'explication proposée par Frederick Cooper²⁹ montre que les crises successives du système étatique indépendant en Afrique Noire ne doivent pas être vues seulement comme le résultat de l'héritage colonial, ou de l'incompétence des gouvernements africains due au manque de conscience démocratique des cultures dites africaines.

Souvent les différends entre Africains sont dus aux politiques discriminatives des colonisateurs. Le Rwanda, par exemple, a initialement été colonisé par les Allemands, qui par la suite, après leur défaite, ont donné le pays aux Belges. Ces derniers considéraient les Tutsi comme supérieurs aux Hutu et ne reconnaissaient que les Tutsi comme chefs pour l'administration coloniale. De cette façon l'administration coloniale a «importé» dans la question ethnique

---

24. Voir royaumes du Sahel (Empire du Mali, Royaume de Gao, Empire du Ghana, Empire Songhaï, Empire de Kanem- Bornou).

25. Guides religieux du monde musulman.

26. Ch. Coulon, *Le marabout et le prince*, Pedone, Paris 1981.

27. A. Mbembe, «Pouvoir, violence et accumulation», *Politique Africaine*, No 39, 1990, p. 7-24.

28. M. M'Packo, Violence, Délinquance et insécurité à Douala, 2000, http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/drivers_urb_change/urb_society/pdf_violence_rights/Mpacko_violence_douala.pdf.

29. Fr. Cooper, *Africa Since 1940: The Past of the Present*, Cambridge University Press, 2002.

---

une iconographie de différence de classe.³⁰ Même si les sociétés africaines ne sont pas par elles seules égalitaires, les inégalités ont été implantées de façon qui a provoqué des troubles profonds et maximisé les différences. Dans certains cas, surtout dans le cadre de l'administration britannique de l'« indirect rule », les chefs locaux nommés par l'administration coloniale ont utilisé pour leur compte le pouvoir obtenu afin de s'enrichir et étendre leur pouvoir dans l'espace qui sera, quelques années plus tard, le territoire indépendant.³¹

Les régimes postcoloniaux furent fortement clientélistes, la situation économique étant toujours le baromètre qui démontrerait à chaque fois ceux qui seraient les boucs émissaires sur lesquels serait projeté l'anathème pour les difficultés. Ces politiques d'exclusion sont la suite des politiques coloniales qui privilégiaient certains groupes et excluaient d'autres, renforçaient certaines tendances politiques et s'attaquaient à d'autres.³²

Les administrations coloniales cédèrent leur place à des États Africains indépendants qui étaient basés à des structures politiques qui voulaient absolument répondre aux besoins d'autodétermination mais qui, n'ayant pas de fortes bases économiques, étaient obligés de suivre des politiques de gestion économiques développementalistes soutenues par des logiques de soutien des intérêts des pays ex-colonisateurs. La construction d'infrastructures était à l'origine des besoins et des espérances des forces coloniales afin de rentabiliser les économies africaines. À titre d'exemple nous nous référons aux offices de commercialisation du cacao; les britanniques avaient fait d'eux les principaux acheteurs pour « apaiser d'abord l'opposition des Africains aux entreprises européennes qui monopolisaient ce commerce, puis pour les utiliser comme sources de fonds de développement à distribuer (ou accumuler)... ». ³³ Certes, les politiques développementalistes butaient souvent sur l'opinion des Européens pour les Africains, qu'ils considéraient comme arriérés et primitifs. Les forces coloniales se trouvant devant le besoin de limiter les coûts de gestion « d'un empire développementaliste » furent obligés de fonder une tactique (ou plusieurs, en vérité) de construction d'un processus de transition vers l'indépendance en essayant d'orienter les dirigeants africains vers des comportements politiques relativement proches aux institutions occidentales.

Malgré le mimétisme, de la part des structures étatiques africaines, du fonctionnement politique à l'occidentale, un enjeu important s'attache à l'existence, depuis

---

30. Les sociétés africaines n'étaient pas égalitaires. Il y avait toujours une différence importante entre un grand propriétaire et un petit propriétaire de troupeau. Et même les sociétés africaines précoloniales n'étaient pas non plus pacifiques. Des conflits violents survenaient entre les royaumes rivaux. Mais les rivalités ethniques ne prirent cette énorme dimension qu'au moment transitoire entre l'époque coloniale et celle postcoloniale (Cooper, *Africa Since 1940*).

31. Dans le cadre de l'« indirect rule » les chefs se comportent comme des souverains héréditaires, chose qui n'a rien à faire à la gouvernance légitime et rationnelle, et les indigènes ne sont pas considérés comme des citoyens, mais plutôt comme des dominés.

32. Fr. Cooper, *L'Afrique depuis 1940*, p. 97-101.

33. Fr. Cooper, *L'Afrique depuis 1940*, p. 104.

---

et encore, du tribalisme; ce dernier étant un élément important de l'illusion identitaire dite ethnique.³⁴ «L'aporie propre aux interprétations tribalistes du politique provient en grande partie de ce qu'elles confondent deux plans d'observation: celui des structures sociales, d'une part, et, de l'autre, celui de la conscience des acteurs. Il peut, à la limite, y avoir conscience ethnique sans ethnie».³⁵ Comme le soutient Bayard, le tribalisme joue un rôle primordial dans la création de l'État africain postcolonial et son fonctionnement politico-économique.

Politiciens et milieux d'affaires en Afrique Noire

L'État indépendant, ayant comme désir d'être le principal acteur économique, devient le premier commerçant et le premier entrepreneur, son outil essentiel étant celui de l'interventionnisme. La politique d'étatisation a eu comme résultat la constitution d'une bourgeoisie vivant aux frais de l'État ou plutôt d'une élite bureaucratique.³⁶ Les élites locales sont nées avant les indépendances quand le combat pour l'indépendance fut marqué par le soutien du milieu des affaires local comme moyen principal pour se débarrasser des régimes coloniaux.³⁷

Les indépendances se sont basées sur des régimes politiques du parti unique qui ont soutenu pour la plupart l'idéologie de l'État comme acteur économique principal.³⁸ L'État dans son désir d'être le principal acteur économique, a retardé l'initiative privée des promoteurs nationaux qu'il prétend aider à se constituer en classe économique susceptible de concurrencer le négoce français et européen; cela donnant l'occasion aux «petits blancs» –Libanais et Grecs– de s'investir dans certains secteurs vacants. Ces gouvernements fonctionnaient selon la volonté, la culture politique et les visions du chef de l'État. Les chefs du gouvernement avaient –pour leur majorité– la vision de créer une élite de type bourgeoisie économique et politique qui prendrait sur elle le décollage économique de leur pays. Le tribalisme est fortement attaché au régionalisme, du fait que les ethnies sont liées –dans la conscience de leurs membres– au passé historique et à un espace bien déterminé et interchangeable, même si, en réalité, la conscience ethnique est une construction idéologique du phénomène social.

Sur le plan politique, les Africains s'efforcent de construire des républiques basées sur une identité nationale mais sans pour autant être privées du tribalisme. Le tribalisme fonctionne comme un mécanisme de création d'inégalités basées

---

34. La notion d'ethnie est conçue comme une entité donnée traversant les siècles et correspondant à un espace géographique délimité (Bayart, *L'État en Afrique*, p. 71).

35. Bayart, *L'État en Afrique*, p. 72.

36. Exemples du Niger et du Sénégal. Voir H. Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs du Niger (1922-2006)*, Éditions L'Harmattan, Paris 2013, p. 217-218 et L. Marfaing & M. Sow, *Les opérateurs économiques au Sénégal*, éditions Karthala, Paris 1999.

37. Exemple du Kenya in G. K. Ikiara, «Réformes politico-économiques au Kenya, Les perspectives de la communauté des entrepreneurs», *Politique Africaine*, no 56, 1994, p. 66-67. Exemple du Niger in Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs*.

38. Actuellement le retour au multipartisme dans certains pays africains est lié à la politique néolibérale très à la vogue depuis les années 1980 à l'occident .

---

sur l'infériorité ou la supériorité ethnique. Les élites politiques existantes et ou celles visant au pouvoir, semblent soutenir «la valeur historique des ethnies» créant leur propre mythe nationaliste. Le tribalisme paraît «obligatoire» en Afrique, du Sénégal au Cameroun, du Gabon en Tanzanie.³⁹ La réalité politique africaine fonctionnait, depuis les premières années des indépendances, dans le cadre d'équilibres et arbitrages plus ou moins subtils entre ethnies, soutenant des inégalités sociales diachroniques. Comme le démontre Bayart⁴⁰ les pratiques politiques semblent vouloir soutenir et gérer une classe politique dominante, résultat d'un effort unificateur des différentes élites; le besoin final étant la création d'un groupe social relativement homogène. Les structures liées à ce processus sont la chefferie⁴¹ le pouvoir et le contrôle bureaucratique, la bourgeoisie des affaires, et la fonction démocratique par les élections et le parti.

De la sorte Ahmadou Ahidjo⁴² de provenance nordiste a essayé de créer les conditions favorables à l'émergence d'une classe entrepreneuriale qui avait ses origines dans le Nord du Cameroun; ce qui a provoqué des tensions avec les populations du Centre qui étaient majoritaires.⁴³ Aujourd'hui, une situation équivalente correspond aux réactions des régions anglophones qui se sentent

39. Bayart, *L'État en Afrique*, p. 68.

40. Bayart, *L'État en Afrique*, p. 208-226.

41. Le modèle de la chefferie dans les Grassfields de l'Ouest Cameroun par exemple est une réalité autochtone «même si, les relations inter - régionales ont joué un rôle important dans la reproduction –sans doute dans l'émergence– des hiérarchies locales et régionales» (Warnier, *L'esprit d'entreprise*, p. 200).

42. Ahidjo, Ahmadou (1924-1989): premier président du Cameroun Oriental depuis 1958. Le Cameroun oriental obtint son autonomie interne en 1958, dans le cadre de la Communauté française, puis accéda à l'indépendance en 1960. Le Cameroun occidental se scinda en deux après un référendum d'autodétermination organisé en 1961. Les populations du Nord, musulmanes, choisirent de rester nigérianes tandis que les habitants du Sud, chrétiens ou animistes, demandèrent leur rattachement au Cameroun. La même année fut formée une république fédérale du Cameroun, sous sa présidence. En 1972, Ahidjo organisa un référendum qui transforma l'État fédéral en une république unie du Cameroun. Confirmé dans ses fonctions en 1975 et en 1980, le président Ahidjo démissionna pour raisons de santé en novembre 1982 en laissant son poste à Paul Biya. Ses relations avec son successeur se sont aggravées et il a dû s'exiler en France (1983) en abandonnant ainsi la fonction de chef de parti au pouvoir (Union Nationale Camerounaise). Il a même été accusé de complot contre Biya.

43. Le nouvel État fut soumis, dès sa naissance, à d'importants mouvements centrifuges. Le Sud bamiléké et chrétien fut au cœur d'une violente agitation contre le régime dominé par un homme du Nord musulman. En 1963, le président Ahmadou Ahidjo –un Peul musulman du Nord – réprima la révolte des militants de l'Union du Peuple Camerounais (UPC), un parti révolutionnaire et nationaliste opposé au centralisme de Yaoundé. Les Bassa et les Bamiléké furent nombreux à militer dans ses rangs, mais ils ne furent pas les seuls à lui prodiguer leur appui et, surtout, cette explication par le tribalisme ne fait que renvoyer aux conditions socio-économiques particulières qui différenciaient les régions du pays. Richard A. Joseph montre que l'UPC était, plutôt qu'un parti communiste, un authentique mouvement nationaliste sans base de classe précise, dont la radicalisation procéda, d'une part, du statut international du territoire et, d'autre part, du refus de la France de reconnaître cette spécificité juridique et politique. Trois ans plus tard, les six principaux partis camerounais furent contraints de fusionner dans le Rassemblement démocratique du peuple camerounais (RDPC), érigé en parti unique (R. A. Joseph, *Radical Nationalism in Cameroon - Social Origins of the U.P.C. Rebellion*, Clarendon Press, Oxford 1977).

---

marginalisées par le gouvernement et qui réclament une décentralisation des pouvoirs du Président et même sa sécession. Durant les années 1970, la crise pétrolière et la politique nationaliste du président Ahidjo ont conduit les grandes maisons françaises à abandonner progressivement le pays. Les étrangers non Africains (Libanais et Grecs) ont comblé en partie ce vide. Les Grecs par exemple, qui jusque-là se fournissaient exclusivement auprès des maisons françaises et vendaient ensuite au détail, ont commencé à se rendre eux-mêmes en Europe pour acheter les marchandises avec lesquelles ils allaient alimenter les marchés camerounais.⁴⁴ Successivement la naissance d'une élite économique locale a créée de très forts concurrents pour les Libanais et les Grecs. À la fin des années 1970 les populations du Centre, majoritaires dans le pays, ont trouvé leur représentant et supporteur aux yeux de Paul Biya.⁴⁵ Depuis, les nordistes n'ont plus la place privilégiée dans le gouvernement. Mais au fur et à mesure que le multipartisme s'instaure, même si en vérité le pouvoir se trouve encore exclusivement dans les mains du Président, les acteurs économiques cherchent la satisfaction de leurs intérêts dans le cadre de leurs réseaux ethniques mais aussi interethniques et même régionaux, ainsi que dans un environnement politique qui n'a pas une identité ethnique particulière et dominante, et dans un système administratif qui favorise la corruption.

Afin de mieux comprendre le phénomène entrepreneurial et sa corrélation avec le politique nous décrirons ici la présence bamiléké au Cameroun depuis les indépendances. Les Bamiléké représentent une entité sociale ancienne établie dans un espace géographique particulier. Cet espace s'étend depuis la côte

---

44. Métaixidès N. *La diaspora hellénique en Afrique Noire: Esprit d'entreprise, culture et développement des grecs au Cameroun*, Éditions Universitaires Européennes, 2011, p. 146.

45. Biya, Paul (1933-), président du Cameroun depuis 1982. Né au sud du pays, Paul Biya fait ses études primaires dans des missions catholiques, secondaires au lycée Général-Leclerc de Yaoundé, et supérieures à Paris, qu'il quitte en 1960 diplômé en droit. En 1962, il rentre au Cameroun où il est nommé à la tête du ministère de l'Aide au développement dans le gouvernement du président Ahmadou Ahidjo. Après plusieurs nominations, au ministère de l'Éducation, puis comme ministre d'État, et enfin comme secrétaire général de la présidence, il devient Premier ministre en 1975. Lorsqu'en 1982, le président Ahidjo démissionne pour raisons de santé, il remet le pouvoir à Biya, tout en restant le chef du parti unique, l'Union nationale camerounaise (UNC). Biya entreprend de se débarrasser de certains des fidèles et des ministres nordistes de l'ancien président pour les remplacer par des hommes du sud. En 1983, il annonce qu'il a découvert l'existence d'un complot fomenté par Ahidjo. Ce dernier fuit immédiatement le pays et démissionne de la présidence du parti. Pour consolider son pouvoir personnel, Biya abolit la fonction de Premier ministre. En janvier 1984, il est réélu président de la République à une majorité écrasante, et, en avril, il échappe à un coup d'État. En 1985, il change le nom de l'Union nationale camerounaise en Rassemblement démocratique du peuple camerounais (RDPC) et exclut toute possibilité de réelle opposition dans le processus électoral. En 1988, Biya autorise plusieurs listes aux élections municipales, mais, seul candidat légal à l'élection présidentielle, il remporte 98,75% des votes exprimés. En 1991, il est contraint de légaliser les partis d'opposition. La même année, à la suite d'une grève générale dans le pays, il rétablit le poste de Premier ministre, et, en 1992, des élections présidentielle et législative sont organisées. Biya et son parti gagnent depuis les élections, obtenant des majorités écrasantes.

Atlantique, la Bénoué,⁴⁶ la vallée du Mbam jusqu'aux plateaux de l'Adamaoua.⁴⁷ Leur organisation sociale les oblige le plus souvent à migrer. Un homme par exemple ne peut s'émanciper de son père qu'en acquérant une deuxième épouse, chose très difficile pour quelqu'un qui ne peut économiquement obtenir son indépendance. Aussi le fait qu'un seul des fils héritait la totalité du patrimoine de son père obligeait les autres fils à migrer vers les centres urbains. «Les quartiers urbains à dominante Bamiléké ... reproduisent le village en ville, avec ses notables, ses hiérarchies, ses inégalités, sa vie associative ... et offrent aux cadets des possibilités multiples dont ils ne bénéficiaient pas dans l'ancienne organisation sociopolitique».⁴⁸ Le Bamiléké en ville est en train de chercher une activité lucrative et trouve accès à un financement par l'intermédiaire des associations de crédit mutuel dites tontines,⁴⁹ n'étant pas en rapport avec les banques. Les années 1955-1986 représentent une période de prospérité qui aide les acteurs bamiléké de s'élever au-dessus du petit artisanat et des métiers de la rue. Ils fondent des entreprises orientées vers le commerce, le transport, l'ameublement du bâtiment, l'agroalimentaire, l'hôtellerie etc., qu'ils gèrent de façon personnalisée. La réussite dans les affaires leur permet de prendre deux épouses ou plus, d'acquérir un titre de notabilité à la chefferie, de construire une maison et adopter un comportement de notable. «Leurs profits sont essentiellement basés sur des situations de rente procurées par la libéralité, pour ne pas dire la légèreté de l'État, des banques et des bailleurs de fonds dans l'octroi de crédits à la consommation et de crédits à certaines entreprises jusqu'à la crise de 1986, et sur des dédouanements massivement frauduleux de produits importés. [...] Mais ces facteurs ne suffisent pas à expliquer pourquoi ce sont les Bamiléké qui ont su profiter de la manne et capitaliser sur les revenus qu'elle a procurés, plutôt que les ressortissants d'autres régions du Cameroun qui s'en sont montrés très largement incapables, bien qu'ils aient eu accès à ces rentes et qu'ils aient joui de toutes les facilités offertes successivement par les Présidents Ahidjo et Biya, soucieux de promouvoir des entrepreneurs non-bamiléké».⁵⁰

L'aventure de l'indépendance au Cameroun commence dans les dernières années de la décennie de 1950.⁵¹ Selon Joseph (1986) le mouvement nationaliste camerounais a des origines sociales aux déterminants proprement coloniaux, voir, entre autres, la rigidité de la politique française au regard des aspirations politiques locales et la surexploitation économique du pays par l'administration

46. Rivière d'Afrique occidentale et principal affluent du Niger. Elle prend sa source dans le massif de l'Adamaoua, au cœur du Cameroun, puis se dirige à l'ouest vers le Nigeria.

47. Plateau de l'ouest de l'Afrique centrale, au centre du Cameroun, se prolongeant jusqu'au sud-est du Nigeria et l'ouest de la République centrafricaine.

48. J.-P. Warnier, «Trois générations», p. 65.

49. A. Henry, G.-H. Tchente, P. Guillaume-Dieumegard, *Tontines et banques au Cameroun, Les principes de la Société des amis*, Éditions Karthala, Paris 1991.

50. Warnier, «Trois générations», p. 67.

51. J.A. Mbembe, *Le mouvement nationaliste au Cameroun*, Karthala, Paris 1986.

---

coloniale et les «petits blancs».⁵² Dans le cadre de la rébellion, Warnier trouve que «...en pays bamiléké, l'antagonisme entre aînés et cadets aggrava le désordre colonial pour aboutir au moment de l'indépendance, à deux crises qu'il convient de distinguer: celle de la politique coloniale et celle de la chefferie bamiléké ».⁵³ Les cadets bamiléké avaient comme intension principale de se battre contre les hiérarchies anciennes; leurs tentatives étant de créer un nationalisme à base sociale.

Depuis mai 1955 l'Union des Populations du Cameroun (UPC), principale force d'opposition au régime colonial, commence à perdre son unité. Le secrétaire général de l'UPC se terre en pays Bassa tandis que les leaders bamiléké se réfugient au Cameroun sous mandat britannique. Les éléments constitutifs de l'Union poursuivent des parcours divergents. Le résultat de ces années de guerre civile a été l'écrasement de la puissance des notables, les profondes mutations de l'espace camerounais (les villages se regroupent le long des routes, le paysage bocager, le rapport à l'espace hiérarchisé par la proximité de l'eau, sont subvertis), mais aussi de l'«espace social» (accentuation des mobilités des individus, reclassements à grande échelle); «...les hiérarchies sont à l'agonie alors que le principe hiérarchique reste intact». La présence des néo-notables – ce qu'on appelle «es élites»– est considérable. On le voit bien par l'appropriation foncière, les investissements immobiliers, les manifestations dans la vie publique, les actes d'évergétisme etc. Le monde bamiléké a créé une propre hégémonie spatiale structurée par ses propres relations, ayant marginalisé les anciens notables héréditaires. On dirait la réinvention d'un monde ancien, de nouvelles élites à la place des anciennes qui ont été balayées soit par la fin du colonialisme, soit par les troubles de l'indépendance. Au Cameroun, comme en Afrique, la «politique du ventre» dont parle Bayart⁵⁴ a inhibé la création d'une communauté nationale à l'échelle du pays conditionnant le débat sur le partage du «gâteau national».⁵⁵ Le cas des Bamiléké représente une histoire sociale d'un ensemble communautaire cherchant à se réinventer et délimiter son espace vital. Les priorités de ce groupement ethnique, orientés autrement comme nous l'avons constaté, furent la raison pour laquelle une élite ethnique économiquement puissante n'a jamais eu intérêt à revendiquer une place active dans la vie politique du Cameroun. En même temps les élites au pouvoir ne se sont jamais réellement opposés aux intérêts de la «classe» bamiléké.

Suit l'exemple du Niger qui a obtenu, lui aussi, son indépendance en 1960. Jusqu'en 1987 domine le pouvoir du parti unique. Au cours des années 1960-1987, les fondements de la politique étatique reposent sur l'étatisation des circuits de commerce de l'arachide et des autres produits nationaux orientés à l'exportation. Cette politique veut remettre en cause la suprématie du commerce

---

52. Grecs et Syro-Libanais.

53. Warnier, «Trois générations», p. 205.

54. Bayart J.-F., *L'état en Afrique*.

55. Warnier, «Trois générations», p. 213-222.

---

européen et nourrit l'espoir de remplacer progressivement les entreprises étrangères par des commerçants et entrepreneurs nationaux. Cette option engendra une politique interventionniste du nouvel État, se concrétisant par la création de plusieurs organismes publics et de sociétés d'économie mixte⁵⁶ dans une perspective développementaliste. Le boom économique arrive avec l'uranium, ce qui pour le Cameroun a été fait par le pétrole. Les revenus de l'État ont «explosé» et cela a eu comme effet l'élancement de certaines activités économiques comme le commerce mais aussi la continuation de l'hégémonie française au Niger malgré le retrait des sociétés françaises du circuit intérieur. Depuis 1987 on constate une hausse de l'interventionnisme de l'État évoluant vers un certain nationalisme en faveur des opérateurs économiques nationaux.⁵⁷

Les présidents Diori⁵⁸ (1960-1974) et Kountché⁵⁹ (1974-1987), d'origine djerma tous deux, ont encouragé la formation d'une classe marchande de provenance djerma par l'octroi de prêts de la Banque de développement de la République du Niger et l'attribution de marchés étatiques afin de faire contrepoids à l'hégémonie du commerce haoussa.⁶⁰ Les deux pôles principaux qui caractérisent le monde des affaires au Niger sont d'une part les milieux marchands haoussas du centre et de l'est du pays issus du négoce précolonial, et d'autre part les commerçants djermas qui occupent la partie occidentale du Niger et la région du Niamey. Dans les années 1974-1987 le régime militaire du président Kountché base sa politique sur «la manne financière de l'uranium,

56. Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs*, 212-216.

57. Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs*, p. 209.

58. Diori, Hamani (1916-1989), premier président du Niger, de 1960 à 1974. Hamani Diori est le fils d'un Djerma fonctionnaire de santé publique dans l'administration coloniale française. En 1946, devenu directeur d'école à Niamey, la capitale du Niger, Diori participe à la fondation du Parti progressiste nigérien (PPN), section locale du Rassemblement démocratique africain (RDA), fondé par l'Ivoirien Félix Houphouët-Boigny. À la tête d'une coalition de chefs traditionnels bénéficiant du soutien actif de la France, Diori fait une campagne victorieuse pour le « oui » au référendum sur la Communauté française en 1958. Premier ministre du Niger en 1958, Diori en devient le premier président quand le pays accède à l'indépendance en 1960. Il est réélu en 1965 et 1970. Partisan de l'intégration régionale, il est un membre fondateur du Conseil de l'Entente qui réunit la Côte d'Ivoire, le Dahomey (Bénin), la Haute-Volta (Burkina) et le Niger, et qui, sous l'égide de la France, contribuera à donner toute son importance à l'Organisation africaine et malgache (OCAM). Son nom reste lié à la première conférence internationale francophone qui s'est tenue à Niamey en 1969. Diori est finalement renversé par un coup d'État militaire en 1974, en raison de la gestion indélicate par son entourage des aides versées après la terrible sécheresse de l'année précédente.

59. Kountché Seyni (1931-1987), général et homme d'État nigérien qui a gouverné le Niger pendant treize ans, de 1974 à sa mort. Fils d'un chef traditionnel, complète ses études par un stage de formation à Paris (1965-1966), retourne au Niger où il gravit les échelons qui le mènent au poste de chef d'état-major de l'armée nigérienne (1973). Il s'empare du pouvoir en 1974. Kountché lutte contre la corruption, fait appel à l'aide internationale et oriente sa politique à l'autosuffisance alimentaire. Mais le retour de la sécheresse (1983-1984), l'agitation en pays touareg, un coup d'État manqué, et la baisse du prix de l'uranium, dont le Niger est l'un des grands producteurs, jettent un doute sur l'œuvre menée par ce militaire austère.

60. E. Grégoire, «Démocratie, État et milieux d'affaires au Niger», *Politique Africaine*, no 56, 1994, p. 97.

les commerçants et entrepreneurs (qui) tissaient leur relations à l'État en s'impliquant dans les structures créées par le pouvoir». ⁶¹ Pendant l'époque du monopartisme le clientélisme est officiel et ne provoque aucune gêne aux commerçants et hommes d'affaires. Dans la période du multipartisme qui suit chacun a intérêt à se procurer discrètement un réseau de relations en soutenant le ou les partis au pouvoir. C'est pourquoi les opérateurs économiques ne sont tellement disposés à évoquer leur appartenance politique. ⁶²

Depuis la fin des années 1980 les pressions sociales imposent le multipartisme. Cette pression sociale comporte une multitude d'acteurs; syndicats, groupes religieux, associations professionnelles, acteurs du milieu des affaires. Le paysage politique change et s'instaurent de nouveaux rapports entre État et milieu d'affaires. Les agents économiques ainsi que les électeurs fonctionnent dans un environnement «régionaliste». Les choix des commerçants haoussas qui, ayant peu bénéficié des largesses des régimes militaires, se sont tournés vers la Convention Sociale et Démocratique (CDS), sont liés à l'espoir de mettre fin à la domination djerma et au désir de voir leur pays gouverné par un des leurs, population majoritaire dans le pays. Les commerçants djerma de l'ouest du pays se rallient à l'ANDP (Alliance Nigériane pour la Démocratie et le Progrès). ⁶³ Les alhazai de Maradi et de Zinder ont vu dans l'arrivée du multipartisme «la possibilité de modifier les réseaux de redistribution de la rente étatique et de bénéficier à leur tour des opportunités offertes par l'État». ⁶⁴

Au Niger et en Afrique Noire en général les considérations idéologiques se limitent plutôt dans les cercles intellectuels. En plus les alternatives proposées par les partis politiques ne diffèrent pas fondamentalement et par conséquent les choix sont plutôt liés aux intérêts des groupes sociaux, voire aux appartenances régionales et ethniques.

Même s'il paraît qu'il y a une distinction fondamentale entre groupes –dans le cas du Niger entre Djerma et Haoussas– les relations des hommes d'affaires avec les régimes du parti unique étaient souvent partagées entre «complices» du sommet du milieu des affaires indépendamment de la provenance ethnique. Les grands commerçants djerma et haoussas figuraient parmi les principaux débiteurs de la Banque de développement de la République du Niger. Cette situation qui caractérisait le temps de la période du parti unique s'ensuit par la suite dans le contexte multipartiste. Le support apporté par les grands commerçants pour certains candidats ⁶⁵ était lié à des intérêts économiques importants. La perte de Moumouni Djermakoye a mis à l'écart des opportunités offertes par

---

61. L'une d'elles est la Samariya, une association qui regroupe les jeunes au niveau de tous les villages. Mise en veille par la colonisation, cette structure traditionnelle a été mise en valeur à partir de 1974 par les autorités dans sa fonction d'animation de la vie locale (Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs*, p. 279, 280).

62. Gandah Nabi, *Commerçants et entrepreneurs*, p. 280.

63. Grégoire, «Démocratie», p. 98.

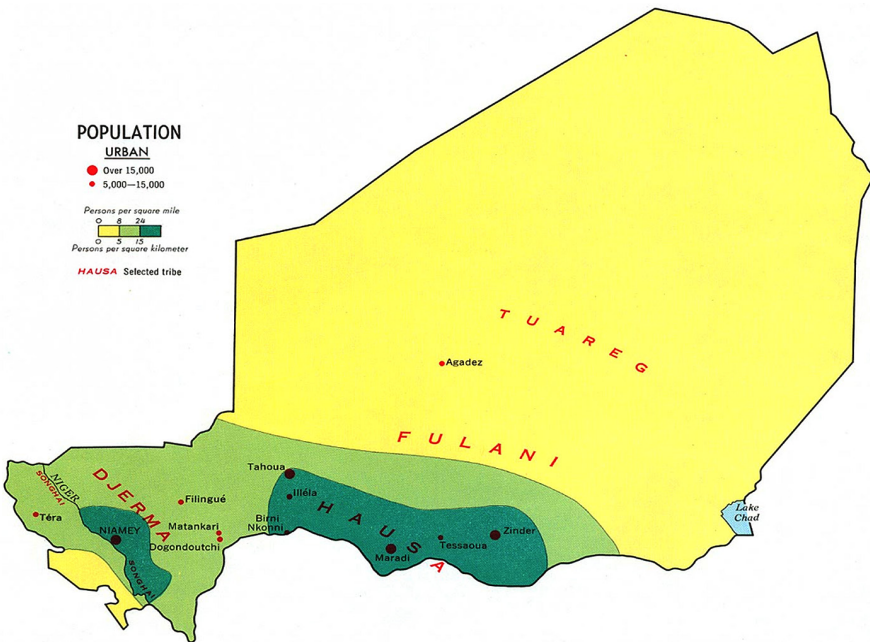
64. Grégoire, «Démocratie», p. 99.

65. Voir le cas de Moumouni Djermakoye in Grégoire, «Démocratie».

---

l'État à tous ceux qui avaient investi sur lui.

Cette expérience a instauré un nouveau comportement face à l'incertitude du résultat des élections, une stratégie de diversification des choix visant à capitaliser des relations personnelles au sein des différents partis afin d'éviter la marginalisation après les élections. En fait nous constatons que les choix politiques représentent un investissement politique risqué. L'État en Afrique reste par excellence le lieu d'accumulation et une source importante de redistribution et de profits pour la classe dirigeante, qui successivement n'est plus une classe à l'africaine issue du colonialisme, c'est-à-dire une classe traditionnelle représentant le pouvoir du dit Big Man,⁶⁶ d'une ethnie, d'un village, d'une région.

Conclusion

Les politiques africaines depuis l'indépendance sont liées, dans une certaine mesure, au passé colonial; mais cette constatation ne peut tout expliquer. Il y a, par exemple, des pays comme l'Éthiopie ou le Liberia, qui, sans être sous influence coloniale ont échoué sur le plan économique, tandis que d'autres, comme le Botswana sous influence d'un système colonial souple, ont réussi

66. T. Moss, *African development*, Lynne Rienner publishers, Inc, 2007, p. 37-52.

à construire un État rationnel et un régime démocratique.⁶⁷ Mais la grande majorité des pays africains a subi une présence coloniale «indirecte» ou «assimilatrice» suivie d'un système dur et autoritaire.

Les États indépendants visent à des impératifs développementalistes afin de moderniser le pays et améliorer la vie de leurs citoyens qui, jusqu'à ce moment sont plutôt des sujets que des citoyens. Le nouvel État indépendant utilise l'intermédiation maraboutique dans ses relations avec les populations rurales de la même manière que l'État colonial avait laissé aux pouvoirs traditionnels une part importante de leurs prérogatives.⁶⁸ Le nouvel État indépendant suit une politique interventionniste, créant des organismes publics et des sociétés d'économie mixte, pour gérer les richesses nationales.

Le fonctionnement du nouvel État indépendant est étroitement lié à la mainmise sur les importations et le contrôle des agents impliqués dans la distribution des importations de l'État (exemple des importations de riz au Sénégal, ou de blé au Cameroun). De même la politique étatique est orientée vers le contrôle des circuits de commerce des produits à l'exportation (exemple de l'arachide et noix de cola au Niger, du coton au Nigeria et au Tchad, du café et du cacao en cote d'ivoire et au Cameroun). Ainsi le clientélisme représente une structure sociale de caractère politique qui influence les décisions des individus (politiciens, électeurs, hommes d'affaires) et des groupes (familles, villages, associations et amicales). Pour ce qui concerne les acteurs économiques (commerçants, familles marchandes, sociétés) leurs décisions (prises ou à prendre) se caractérisent de stratégies élaborées afin de valoriser leur capital social.⁶⁹

Le clientélisme comme expression du ralliement d'un homme d'affaires à un parti politique provoque des effets socioéconomiques majeurs dans le cadre de la construction de réseaux mutuels de support entre le monde politique et le monde économique, mais aussi entre des acteurs économiques appartenant à un groupe social différent. Au Niger tel fut le cas de la relation entre grands commerçants haoussas et djermas ayant des intérêts économiques communs dans la répartition de la rente étatique et afin de bénéficier à leur tour des opportunités offertes par l'État. Au Cameroun les relations entre acteurs économiques et système politique diffèrent de celles existant au Niger du fait que le système existant encore au Cameroun est autocratique, et le multipartisme encore loin d'être une réalité. Les élites économiques du Cameroun sont obligées de créer leurs propres réseaux afin de survivre et de servir leurs intérêts dans le cadre d'une administration corrompue qui fonctionne comme «habitude ou nécessité» établie dans tout le corps social. La corruption est liée au besoin

---

67. N. Métaxidès, *Epihirimatikotita kai anaptyxi*.

68. L. Marfaing, M. Sow, *Les opérateurs économiques au Sénégal: entre le formel et l'informel, 1930-1996*, Editions Karthala, Paris 1999, p. 234.

69. Dans le sens d'un réseau socioéconomique ayant les mêmes valeurs, des intérêts communs et une plateforme commune de stratégies de survie.

---

des politiciens ou des membres de l'administration de conserver un système de reproduction d'un pouvoir qui dans la majorité des cas représente aussi le besoin d'obtenir l'acceptation sociale de la famille, du village d'origine, du clan, de l'ethnie. Cette tactique est répandue en Afrique, au Cameroun ou au Niger, mais la seule différence est que dans un environnement politique multipartiste les rapports entre État et milieux d'affaires sont moins donnés et les milieux d'affaires se trouvent en rapport avec plusieurs interlocuteurs qui peuvent exprimer, avec leur politique proposée, les intérêts socio-économiques.

**Επιχειρήσεις, πολιτική και
κοινωνικές προκλήσεις
Business, politics and
societal challenges**

IV

Άγγελος Α. Χοτζίδης

Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1881-1914): Η δράση των ευρωπαϊών πιστωτών και οι αντιδράσεις των οθωμανικών αρχών και των αγροτών

1. Η ίδρυση της Επιτροπής και της Régie

Την ανακοίνωση της οθωμανικής κυβέρνησης, στις 6 Οκτωβρίου 1875, ότι αδυνατεί να εξυπηρετήσει το εξωτερικό δημόσιο χρέος της, ακολούθησε μετά από έξι έτη μία συμφωνία των ευρωπαϊών πιστωτών με τον σουλτάνο για τη διευθέτηση του ζητήματος. Με το διάταγμα Μουχαρέμ (Muharrem), που εξέδωσε στις 20 Δεκεμβρίου 1881 ο Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (Abdülhamid), συστάθηκε η Επιτροπή Διαχείρισης Δημοσίου Οθωμανικού Χρέους (στο εξής Ε.Δ.Δ.Ο.Χ.) (*Administration de la Dette Publique Ottomane*).¹ Η Επιτροπή ανέλαβε την είσπραξη διαφόρων προσόδων με σκοπό την αποπληρωμή του δημοσίου οθωμανικού χρέους. Επρόκειτο για τα έσοδα από τα μονοπώλια αλατιού και καπνού σε όλη την αυτοκρατορία καθώς

---

1. Christopher Clay, *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, I.B. Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000, σ. 546-59· Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2005 (ανατύπωση β΄ έκδ.), σ. 110 και Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1929, σ. 84-5 και 89-99. Ουσιαστικά η Επιτροπή διαδέχθηκε τη Διαχείριση των έξι έμμεσων προσόδων (*Administration of the Six Indirect Contributions*) που είχε ιδρυθεί με το διάταγμα της 10ης Νοεμβρίου 1879, ύστερα από συμφωνία του Σουλτάνου με τους τραπεζίτες του Γαλατά και την Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, βλ. σχετικά Haris Exertzoglu, «The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914», στο Dimitri Gondicas & Charles Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, The Darwin Press, Inc., Princeton, New Jersey 1999, σ. 93 και σημ. 12.

και από τη δεκάτη του μεταξιού στις περιοχές της Κωνσταντινούπολης (Istanbul), της Αδριανούπολης (Edirne), της Προύσας (Bursa) και της Σαμψούντας (Samsun), τις προσόδους από τα αλιεύματα στην περιοχή της πρωτεύουσας αλλά και τα χαρτόσημα και τα οιοπνευματώδη (κυρίως οίνο, ρακί και ζύθο). Η Επιτροπή είχε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το Διοικητικό της Συμβούλιο (Δ.Σ.) ήταν επταμελές και στελεχωνόταν από τους εκπροσώπους των βρετανών, γάλλων, γερμανών, αυστροουγγών, ιταλών και οθωμανών πιστωτών, καθώς και από έναν εκπρόσωπο της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας,² που ήταν γαλλοβρετανικών συμφερόντων. Την προεδρία ασκούσαν εναλλάξ -με ετήσια θητεία- ο γάλλος και ο βρετανός εκπρόσωπος. Στις συνεδριάσεις του Δ.Σ. της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. συμμετείχε -χωρίς δικαίωμα ψήφου- και ένας αυτοκρατορικός επίτροπος (*Commissaire impérial*). Ο ρόλος του επιτρόπου ήταν σημαντικός, καθώς αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ της οθωμανικής κυβέρνησης και της Επιτροπής. Αυτός μετέφερε τα αιτήματα ή τις απαντήσεις του Δ.Σ. της Επιτροπής προς τα αρμόδια υπουργεία, και αντιστρόφως. Η Επιτροπή διέθετε περίπου 700 πρακτορεία σε όλη την αυτοκρατορία και το 1893/94 απασχολούσε 4.835 μόνιμους υπαλλήλους, από τους οποίους 4.446 ήταν μουσουλμάνοι Οθωμανοί, 332 μη μουσουλμάνοι Οθωμανοί και 57 αλλοδαποί, καθώς και 2.689 εποχικούς.³

Με βάση τη δυνατότητα που παρείχε το διάταγμα *Μουχαρέμ* (παράγραφοι 6 και 7 του άρθρου ΙΧ),⁴ στις 27 Μαΐου 1883 η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. εκμίσθωσε τις προσόδους από το μονοπώλιο καπνών⁵ στην Εταιρεία του Μονοπωλίου Συνενδιαφερομένων των Καπνών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (στο εξής Régie ή Μονοπώλιο καπνών) (*Société de la Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman*). Ιδρυτικοί μέτοχοι της εταιρείας ήταν η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, ο τραπεζικός οίκος S. Bleichröder του Gerson von Bleichröder από το Βερολίνο και η Kredit-Anstalt της οικογένειας Rothschild από τη Βιέννη.⁶ Ο πρόεδρος του Δ.Σ. της Régie προερχόταν από την Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα και είχε την έδρα του στο Παρίσι. Όμως στην Κωνσταντινούπολη συνεδρίαζε ένα δεύτερο Δ.Σ. (αρχικά πενταμελές και από το 1894/95 και έπειτα εξαμελές) υπό τον αντιπρόεδρο

2. Για την ίδρυση το 1856 της Οθωμανικής Τράπεζας (η οποία δραστηριοποιήθηκε έως το 1862) και το 1863 της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας, βλ. Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, Ottoman Bank Historical Research Center, Ιστανμπούλ 1999, σ. 29-53, 91κ.ε. και André Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, Istanbul 2002, σ. 21-7 και 45-7.

3. Vincent Caillard, *The Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt for the Twelfth Financial Period (13th March, 1893, to 12th March, 1894). Followed by the Translation of the Annual Report of the Council of Administration*, Bradbury, Wilkinson & Co, Λονδίνο 1894, σ. 150.

4. *Décret impérial rendu de 28 Mouharrem 1299 (soit le 8/20 décembre 1881) réglant le service de la dette publique consolidée de l'Empire Ottoman*, *Levant Herald*, Constantinople 1894, σ. 19. Η ίδια δυνατότητα προβλεπόταν, με τις αυτές διατάξεις, και για το αλάτι, αλλά η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. προτίμησε να διαχειριστεί η ίδια την πρόσοδο αυτή.

5. Για τη σύσταση των κρατικών μονοπωλίων καπνών και αλατιού βλ. Stanford J. Shaw, «The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», στο *International Journal of Middle East Studies*, 6/4 (Oct., 1975), σ. 446-8.

6. Fritz Stern, *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*, C.H. Beck, München, 2008, σ. 582 και Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, σ. 115-6.

της εταιρείας, που ήταν είτε ο διευθυντής του υποκαταστήματος της τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη είτε κάποιο μέλος του Δ.Σ. της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. Σχεδόν όλα τα μέλη του Δ.Σ. στην Πόλη ορίζονταν από τους τρεις ιδρυτικούς μετόχους, ενώ μία θέση κατείχαν και τραπεζίτες του Γαλατά: ο Λεωνίδας Μπαλτατζής από το 1884/85 έως το 1888/89⁷ και ο Ευστάθιος Ευγενίδης από τον Σεπτέμβριο του 1891 έως το θάνατό του στις αρχές του 1914, οπότε τον διαδέχτηκε ο γιος του, Στέφανος Ευγενίδης.⁸ Στις συνεδριάσεις αυτού του Δ.Σ. λάμβαναν επίσης μέρος ένας αυτοκρατορικός επίτροπος, ένας επίτροπος της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. και ο γενικός διευθυντής της Régie.

Ως ημέρα έναρξης της μίσθωσης των προσόδων του μονοπωλίου καπνών ορίστηκε η 1η Απριλίου 1884 και η διάρκειά της στα 30 έτη με ετήσιο μίσθωμα 750.000 λίρες Τουρκίας (λ.Τ.), πλέον ενός ποσοστού από τα κέρδη. Το 1888/89 η Régie απασχολούσε συνολικά 5.602 υπαλλήλους. Οι 4.141 ήταν άνδρες του προσωπικού εποπτείας –όλοι οθωμανοί υπήκοοι–, από τους οποίους 2.469 ήταν οι πεζοί φύλακες (kolcu) και 1.369 οι έφιπποι φύλακες. Οι υπόλοιποι 1.461 υπάλληλοι ήταν διοικητικοί, συγκεκριμένα 1.168 Οθωμανοί και 293 αλλοδαποί.⁹ Ένας από τους αλλοδαπούς υπαλλήλους της εταιρείας στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν και ο πραγματογνώμονας καπνού Παναγιώτης Ζαχαριάδης, πατέρας του Νίκου Ζαχαριάδη, του μετέπειτα ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Μάλιστα, ο Ν. Ζαχαριάδης εργάστηκε το 1918 ως εποχικός υπάλληλος της Régie στη Νικομήδεια (Ismid).¹⁰

Από το 1888 και εξής, η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. ανέλαβε την είσπραξη και άλλων προσόδων –εκτός από αυτές που προβλέπονταν από το διάταγμα *Μουχαρέμ*–, αυτή τη φορά όμως για λογαριασμό ευρωπαϊκών τραπεζών και εταιρειών σιδηροδρόμων. Έτσι, με βάση τη δανειακή σύμβαση του 1888 (δάνειο «αλιείας» ύψους 1.650.000 λ.Τ.) μεταξύ της Deutsche Bank και της οθωμανικής κυβέρνησης, ανατέθηκε στην Επιτροπή η είσπραξη της προσόδου των αλιευμάτων και της δεκάτης του μεταξιού από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας στο όνομα της γερμανικής τράπεζας.¹¹ Παρόμοιες δανειακές συμβάσεις έγιναν κυρίως με εταιρείες σιδηροδρόμων, όπως

7. Βλ. Société de la Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman, *Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblée Générale du 25 septembre/7 octobre 1885*, «La Turquie», Constantinople 1885 (στο εξής Régie, *Rapport du Conseil d'Administration 1884/85*) καθώς και τα αντίστοιχα πρακτικά των ετήσιων Γενικών Συνελεύσεων για τα έτη έως το 1888/89.

8. Société de la Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman, *Rapport du Conseil d'Administration à l'Assemblée Générale ordinaire du 27 Avril 1921. XXXe Exercice 1913/1914 et du 1er au VIme Exercice 1914/1920*, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, Constantinople 1921, σ. 23.

9. Régie, *Rapport du Conseil d'Administration 1888/89*, σ. 9-10.

10. Το 1903 ο Π. Ζαχαριάδης εργαζόταν για τη Régie στην Αδριανούπολη, ενώ στη συνέχεια μετατέθηκε, μεταξύ άλλων, στα Σκόπια, στη Νικομήδεια και πάλι στην Αδριανούπολη. Βλ. Θεόδωρος Σαμπατακάκης, «Νίκος Ζαχαριάδης. Από την Αδριανούπολη στο Σουργκούτ», στο *Ελευθεροτυπία / Ε-Ιστορικά, Νίκος Ζαχαριάδης, Άρης Βελουχιώτης, Νίκος Μπελογιάννης. Βίοι παράλληλοι και... τεμνόμενοι*, Χ.Κ. Τεγόπουλος, Αθήνα, x.x., σ. 9.

11. Ch. Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*, Carl Heymanns Verlag, Berlin 1903, σ. 349-51.

για τις γραμμές Χαϊντάρ Πασά (Haydarpaşa)-Άγκυρας (Ankara) το 1888, Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου (Bitola) το 1892 κ.ά. Αυτές προέβλεπαν την είσπραξη από την Επιτροπή, μεταξύ άλλων, της δεκάτης διαφόρων αγροτικών προϊόντων σε συγκεκριμένες περιοχές για λογαριασμό των εταιρειών αυτών.¹²

Όπως ήταν επόμενο, κατά την εκτέλεση του έργου της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ., αλλά και της Régie, καθόλη την περίοδο από το 1882 έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι ευρωπαίοι ομολογιούχοι, από τη μια, και οι οθωμανικές αρχές ή οι οθωμανοί αγρότες, από την άλλη, προέβαλλαν αιτήματα για την τροποποίηση των όρων με τους οποίους γινόταν η είσπραξη των προσόδων. Τα αιτήματα αυτά άλλοτε γίνονταν δεκτά χωρίς επιφυλάξεις, άλλοτε όμως συναντούσαν την αντίδραση της άλλης πλευράς, οπότε ήταν αναγκαία η εύρεση συμβιβαστικής λύσης για τη διευθέτηση του ζητήματος.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να καταδείξει την αντίδραση των οθωμανικών αρχών-κεντρικής κυβέρνησης και τοπικών αρχών- όπως και των αγροτών στην προσπάθεια που κατέβαλλαν οι ευρωπαίοι πιστωτές να εισπράξουν τις προσόδους των διαφόρων προϊόντων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της αυτοκρατορίας. Για το σκοπό αυτό θα παρατεθούν περιπτώσεις σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ των ευρωπαίων ομολογιούχων και των οθωμανικών αρχών ή των αγροτών σχετικά με τα μονοπώλια του αλατιού και των καπνών, τις προσόδους από τα αλιεύματα και τα χαρτόσημα και τη συλλογή των φόρων.

2. Μονοπώλιο αλατιού

Το κυριότερο ζήτημα για το οποίο η οθωμανική κυβέρνηση αλλά και οι αρχές των επαρχιών, καλούσαν να συνδράμουν την Επιτροπή και τη Régie ήταν η καταπολέμηση του λαθρεμπορίου, κυρίως του αλατιού και των καπνών. Και τα δύο προϊόντα ήταν είδη πρώτης ανάγκης για τους κατοίκους όλης της αυτοκρατορίας, με συνέπεια το λαθρεμπόριο τους να είναι εξαιρετικά επικερδές. Όπως είχε γράψει το 1866 ο Περικλής Τριανταφυλλίδης για τους κατοίκους της Τραπεζούντας (Trabzon), σχολιάζοντας τις υψηλές τιμές του καπνού και του αλατιού: «Εάν δε τις και [εις] τους πολλούς και υπό παντοία ονόματα επιβαλλομένους φόρους προσθήκη και την υπερτίμησιν του άλατος και της νικοτιανής, του μεν απολύτως αναγκαίου διά τας αγροτικές χρήσεις, της δε αποβάσης αυτοίς δευτέρας φύσεως, θέλει σχηματίσει εικόνα αρκούντως αισθητήν της ελεεινής των κατοίκων καταστάσεως».¹³ Το λαθρεμπόριο αλατιού ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένο στην Αλβανία, στον Πόντο και στις περιοχές όπου κατοικούσαν Κούρδοι και Άραβες, ενώ μεγάλες ποσότητες εισάγονταν παράνομα με πλοία από τη Ρωσία, την Αίγυπτο, τη Σάμο και την Κύπρο.¹⁴

12. Blaisdell, *European Financial Control*, σ. 124-33 και Χριστόδουλου Ι. Δαμίρη, «Το δημόσιον χρέος της Τουρκίας, Τόμος Α΄, Από του Κριμαϊκού Πολέμου μέχρι των Βαλκανικών Πολέμων», Π.Α. Πετράκος, Αθήνα 1915 [διδακτορική διατριβή], σ. 148-62.

13. Περικλέους Τριανταφυλλίδη, *Η εν Πόντω Ελληνική φυλή ήτοι τα Ποντικά*, Τυπογραφείο Λαζ. Δ. Βιλλαρά, Αθήνα 1866 [φωτ. ανατύπωση Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993], σ. 27.

14. Για το λαθρεμπόριο κυπριακού και αιγυπτιακού αλατιού στις ακτές της Καραμανίας και της

Όπως προβλεπόταν από το κείμενο του διατάγματος *Μουχαρέμ*, όποτε κρινόταν αναγκαίο, η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. ζητούσε τη βοήθεια των αρχών για την αποτελεσματική φύλαξη των αλυκών και των αλατωρυχείων, καθώς οι περίπου 1.400 δικοί της ένοπλοι φρουροί δεν επαρκούσαν. Όμως οι διοικητές των επαρχιών ήταν απρόθυμοι να συγκρουστούν με τους λαθρέμπορους (*καζιμασι*), οι οποίοι ήταν συνήθως αγρότες με πενιχρά εισοδήματα και επιδίδονταν στο λαθρεμπόριο για βιοποριστικούς λόγους. Επιπλέον, η κινητοποίηση μονάδων στρατού και χωροφυλακής συνεπαγόταν ένα δυσβάστακτο οικονομικό κόστος για το οθωμανικό κράτος. Ενώ, ακόμη μεγαλύτερο προβληματισμό προκαλούσε στους πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους το ενδεχόμενο πρόκλησης γενικότερης αναταραχής σε μία επαρχία από μία στρατιωτική επιχείρηση κατά των λαθρεμπόρων. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση ενός διοικητή επαρχίας το 1893, ο οποίος δικαιολογούσε τη στάση του λέγοντας ότι: «οι άνθρωποι αυτοί [οι λαθρέμποροι αλατιού] είναι πολύ καλοί άνθρωποι, αλλά είναι φτωχοί και η γη τους είναι άγονη, και με κάτι πρέπει να ασχοληθούν. Αν δεν ασχοληθούν με το λαθρεμπόριο, ίσως κάνουν κάτι χειρότερο».¹⁵

Ενδεικτικό της «κλιαρής» υποστήριξης των οθωμανικών αρχών στην προσπάθεια για την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου αλατιού είναι και το επεισόδιο που συνέβη τον Οκτώβριο του 1895 κοντά στην πόλη *Deir-el-Zor* (*Dayr az-Zawr*) της Συρίας. Ένα στρατιωτικό απόσπασμα κατάφερε τότε, ύστερα από αιματηρή σύμπλοκή, να εντοπίσει μία ποσότητα περίπου 100 τόνων αλατιού που είχαν αρπάξει από τις αλυκές της *Bevara* μέλη της φυλής των *Bakara*. Όταν, όμως, η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. ζήτησε από τις οθωμανικές αρχές να εισπράξουν τα πρόστιμα ύψους 116.775 γροσίων από τους λαθρέμπορους, έλαβε, πέντε μήνες αργότερα, την απάντηση από τα υπουργεία Εσωτερικών και Οικονομικών ότι αυτό ήταν αδύνατο επειδή δεν ήταν γνωστή η ταυτότητα των δραστών.¹⁶

Βέβαια, δεν αδιαφορούσαν όλοι οι διοικητές των επαρχιών για το ζήτημα του λαθρεμπορίου. Το 1900 ο διοικητής του βιλαετίου της Τραπεζούντας, *Καντρί μπέη* (*Kadry* ή *Cadri Bey*), ένας από τους ικανότερους βαλήδες της αυτοκρατορίας,¹⁷ είχε καταφέρει να καταστείλει τη δράση των λαθρεμπόρων αλατιού, οι οποίοι έως τότε μετέφεραν το αλάτι με πλοία από την Κριμαία. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με το συνάδελφό του στο γειτονικό βιλαέτι της Κασταμονής (*Kastamonu*), όπου το λαθραίο αλάτι από τη Ρωσία κυκλοφορούσε σε μεγάλες ποσότητες.¹⁸ Τελικά, στις αρχές του 20ού αιώνα, με συντονισμένες προσπάθειες της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. και της οθωμανικής κυβέρνησης, που παρείχε κυρίως στρατιωτική υποστήριξη, μειώθηκαν οι ποσότητες αλατιού που εισάγονταν λαθραία από τη Ρωσία, την Αίγυπτο, την Κρήτη, τη Σάμο και την Κύπρο. Ως αποτέλεσμα αυξήθηκαν κατά σχεδόν 70%

Συρίας το 1892 βλ. *Conseil d'Administration de la Dette Publique Ottomane, Procès-Verbal du Conseil* (στο εξής DPO PV) αρ. 5§3 της 16(παλ. ημερ.)/28(νέα ημερ.).3.1892.

15. Caillard, *The Ottoman Public Debt*, σ. 33.

16. DPO PV 332§7 2/14.10.1895 και 370§2 7/19.3.1896.

17. Louis Rambert, *Notes et impressions de Turquie. L'Empire Ottoman sous Abdul-Hamid II 1895-1905*, Édition Atar, Genève-Paris, 1926, σ. 152-3.

18. DPO PV 289§10 23/6.12.1900.

τα έσοδα της Επιτροπής από το μονοπώλιο του αλατιού από το 1881/82 έως το 1907/08 (από 635.000 σε 1.075.880 λ.Τ.)¹⁹

Το πρόβλημα παρέμενε, όμως, έντονο στα βιλαέτια της Βαγδάτης, της Μοσούλης και της Βασόρας, όπως και στην Υεμένη και τις υπόλοιπες αραβικές επαρχίες, εξαιτίας της ανεξέλεγκτης δράσης των Κούρδων και των διαφόρων αραβικών φυλών.²⁰ Πλέον, το αποτελεσματικότερο όπλο της Επιτροπής για την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου στις προαναφερθείσες περιοχές ήταν η μείωση της τιμής του αλατιού που αγόραζαν οι κάτοικοι από τις δικές της αποθήκες, ώστε να μειωθεί η πελατεία των λαθρεμπόρων. Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε από το 1907 και εξής και στα εδάφη γύρω από τις αλυκές Bevara, Mokha, Tadmour, Kom, Zeidie κ.ά., η εκμετάλλευση των οποίων διεκόπη τότε προσωρινά, τουλάχιστον έως το 1910, εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης από τη δράση των ένοπλων λαθρεμπόρων.²¹ Όπως δήλωσε τον Μάρτιο του 1908 ο ιταλός εκπρόσωπος στο Δ.Σ., μαρκήσιος ΑΙ. Theodoli, η απόφαση για την εγκατάλειψη, ειδικά της μεγάλης αλυκής Bevara, εξαιτίας των λεηλασιών από τους Άραβες, έπληττε το γόητρο της Επιτροπής, αλλά την ευθύνη γι' αυτό έφερε η κυβέρνηση, που δεν παρέιχε στρατιωτικές μονάδες για την προστασία της.²² Οι χαμηλές τιμές του αλατιού διατηρήθηκαν και το 1912 στις περιοχές Βαγδάτης, Βασόρας, Χετζάζ, Υεμένης και Τρίπολης (Λιβύης).²³

3. Μονοπώλιο καπνών

Οι μεγαλύτερες αντιδράσεις των οθωμανικών αρχών και των αγροτών σημειώθηκαν στο ζήτημα του μονοπωλίου των καπνών. Η κύρια αιτία αντίδρασης των καπνοπαραγωγών αφορούσε τη χαμηλή –κατά την εκτίμησή τους– τιμή αγοράς των καπνών από τη Régie. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν εδώ οι διαμαρτυρίες τον Απρίλιο του 1887 των καλλιεργητών, κυρίως Ελλήνων, της Σαμψούντας που κατήγγειλαν στον τοπικό διοικητή την πολιτική της Régie. Οι ίδιοι τον επόμενο μήνα λιθοβόλησαν τα γραφεία της εταιρείας με αποτέλεσμα να συλληφθούν 100

19. Blaisdell, *European Financial Control*, σ. 110.

20. Adam Block, *Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt. Followed by the Translation of the Council of Administration for the Twenty-Fourth Financial Period (14th March, 1905, to the 13th March, 1906)*, x.t., 1906, σ. 50-2 και του ίδιου, *Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt. Followed by the Translation of the Council of Administration for the Twenty-Fifth Financial Period (14th March, 1906, to the 13th March, 1907)*, x.t., 1907, σ. 20.

21. Sir Adam Block, *Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt. Followed by the Translation of the Council of Administration for the Twenty-Eighth Financial Period (14th March, 1909, to the 13th March, 1910)*, x.t., 1910, σ. 30-1.

22. DPO PV 52§25 3/16.3.1908 αλλά και 53§10 11/24.3.1908 για την απόφαση παύσης λειτουργίας της αλυκής Bevara το Μάρτιο του 1908, όπου η παραγωγή είχε σταματήσει το Νοέμβριο του 1907. Η απόφαση ελήφθη ύστερα από την άρνηση των στρατιωτικών αρχών να συνδράμουν στην προστασία της.

23. Sir Adam Block, *Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt. Followed by the Translation of the Council of Administration for the Thirtieth Financial Period (14th March, 1911, to the 13th March, 1912)*, x.t., 1912, σ. 11-2 και DPO PV 143§16 21/3.1.1910 και 153§6 4/17.3.1910 όπου αναφέρεται ότι το Μάρτιο του 1910, ύστερα από πρόταση της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ., εκδόθηκε αυτοκρατορικό διάταγμα που όριζε χαμηλότερη τιμή πώλησης του αλατιού στην Υεμένη για άλλα τρία έτη.

από αυτούς.²⁴ Το Σεπτέμβριο του 1893 οι αγρότες της Δράμας, της Καβάλας και της Ξάνθης πίεζαν την εταιρεία να αγοράσει το σύνολο της παραγωγής τους. Η εταιρεία αρνήθηκε να προμηθευτεί επιπλέον ποσότητες και μάλιστα σε τιμές τις οποίες θεωρούσε υψηλές. Τότε, 400 έως 500 χωρικοί συγκεντρώθηκαν για να διαμαρτυρηθούν στο διοικητήριο της Ξάνθης(ι), έχοντας μάλιστα τη συμπαράσταση των δημοτικών αρχών που τους πρόσφεραν δωρεάν άρτο.²⁵ Οι παραγωγοί της Ξάνθης, αφού απείλησαν τους υπαλλήλους του Μονοπωλίου καπνών, ζήτησαν την παρέμβαση του σουλτάνου.²⁶ Τελικά, τον Νοέμβριο του 1893, με αυτοκρατορικό διάταγμα συστάθηκε επιτροπή για να μελετήσει τα παράπονα των καλλιεργητών.²⁷ Για τις τιμές των καπνών διαμαρτυρήθηκαν το 1894 και οι παραγωγοί της Τραπεζούντας.²⁸

Με τους καπνοπαραγωγούς συντασσόταν στο ζήτημα της τιμής αγοράς των καπνών και η οθωμανική κυβέρνηση. Όπως και στο λαθρεμπόριο αλατιού, οι οθωμανοί αξιωματούχοι γνώριζαν ότι η πλειονότητα των λαθρεμπόρων καπνού ήταν φτωχοί αγρότες, επιπλέον, μάλιστα, κατηγορούσαν την εταιρεία ότι με τις χαμηλές τιμές που πρόσφερε οδηγούσε τους παραγωγούς στο λαθρεμπόριο. Αυτό ανέφερε το 1890, σε έκθεσή του προς τον σουλτάνο, και ο Νουρί μπέη (Nuri Bey), που είχε τοποθετηθεί αυτοκρατορικός επίτροπος στη Régie.²⁹

Φυσική συνέπεια της κατάστασης αυτής ήταν η μεγάλη ανάπτυξη του λαθρεμπορίου καπνών. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Vincent Caillard, εκπροσώπου των βρετανών ομολογιούχων στην Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. από το 1883 έως το 1898, τα λαθραία καπνά που κυκλοφορούσαν το 1890/91 στην αγορά της αυτοκρατορίας ήταν περισσότερα από αυτά που πωλούσε το Μονοπώλιο (7.586 τόνοι έναντι 6.414). Ο Caillard βάσισε τις εκτιμήσεις του στο δεδομένο ότι «σε μια χώρα σαν κι αυτή, όπου καπνίζουν όλοι, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, η μέση κατά κεφαλήν κατανάλωση πρέπει να είναι τουλάχιστον ένα κιλό καπνών ετησίως», δηλ. συνολικά 14.000 τόνοι.³⁰ Οι αγρότες πωλούσαν τα ακατέργαστα καπνά τους στους λαθρέμπορους σε τιμή διπλάσια ή τριπλάσια από αυτή που τους πρόσφερε η Régie.³¹ Με δεδομένο ότι το Μονοπώλιο διέθετε στους καταναλωτές τα καπνά σε τιμή τετραπλάσια ή πενταπλάσια από το συνολικό κόστος παραγωγής και

---

24. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1983, σ. 20. Για τις αντιδράσεις κατά της Régie βλ. και Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2010, σ. 145-51.

25. DPO PV 155§4 16/28.9.1893 και 167§6 28/9.11.1893.

26. *Parliamentary Papers, Accounts and Papers*, 1893-94, vol. XC VII, 241.

27. DPO PV 169§1 4/16.11.1893.

28. Quataert, *Social Disintegration*, σ. 20.

29. Στο ίδιο, σ. 26 και κυρίως σ. 34. Ο Νουρί μπέη ήταν αυτοκρατορικός επίτροπος στη Régie πιθανότατα από την ίδρυσή της το 1884 έως και το 1904/05.

30. *The Ottoman Public Debt, Translation of the Annual Report of the Council of Administration of the Ottoman Public Debt for the Ninth Financial Period, 13th March, 1890, to 12th March, 1891. With an Introduction by Mr. Vincent Caillard*, Bradbury, Wilkinson & Co., London 1891, σ. 12.

31. Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, σ. 148.

επεξεργασίας τους,³² είναι προφανές ότι υπήρχε ένα καλό περιθώριο κέρδους για τους λαθρέμπορους. Επρόκειτο για μία διαδικασία προσοδοφόρα όχι μόνο για τους παραγωγούς, τους λαθρέμπορους και τους καταναλωτές αλλά και για πολλούς τοπικούς αξιωματούχους, χωροφύλακες και στρατιωτικούς, οι οποίοι κάλυπταν τη δράση των λαθρεμπόρων.³³

Έτσι, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η ανταπόκριση των οθωμανικών αρχών στα αιτήματα της Régie για παροχή βοήθειας στην πάταξη του λαθρεμπορίου καπνών συνήθως δεν ήταν ούτε άμεση ούτε ικανοποιητική. Οι αρμόδιοι αξιωματούχοι απρόθυμα παρείχαν στρατιωτικές μονάδες ή χωροφύλακες για να υποστηρίξουν το έργο των φυλάκων της Régie. Η εταιρεία το διαπίστωσε αυτό και το 1895, όταν οι υπάλληλοί της προέβησαν σε πολλές περιοχές στην εκχέρωση εκτάσεων, στις οποίες παράνομα είχαν καλλιεργηθεί καπνά, καθώς και στην κατάσχεση των ποσοτήτων καπνών που δεν είχαν δηλωθεί. Οι διαμαρτυρίες των αγροτών ήταν έντονες σχεδόν σε όλη την αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να αρνηθεί να υποστηρίξει τη Régie, φοβούμενη για την πρόκληση ταραχών.³⁴

Την απροθυμία των σωμάτων ασφαλείας μαρτυρεί και ο μακεδονομάχος και πολιτικός Γεώργιος Μόδης. Ο Μόδης έγραψε στις Αναμνήσεις του για τις συγκρούσεις των φυλάκων της Régie με τους λαθρέμπορους στο Μοναστήρι, στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, γύρω στο 1900:

Πολλές φορές τη νύχτα ακούαμε τουφεκίες αληθινής μάχης. Πολεμούσαν «κατσαρματζήδες» (λαθρέμποροι καπνού) και «κολτζήδες» (φύλακες της Ρεζή, της Γαλλικής Εταιρείας του Μονοπωλίου του Καπνού). Σκοτώνονταν άλογα και άνθρωποι. Οι λαθρέμποροι έρχονταν πάνοπλοι με άλογα φορτωμένα καπνό από μακρυά, ακόμα και από την Ελασσώνα και τη Σκόδρα. Τους περίμεναν και τους χτυπούσαν οι 'κολτζήδες'. Η Ρεζή τους πλήρωνε μια και δυο το πολύ λίρες τον μήνα για να σκοτώνουν ή να σκοτώνονται. Προτιμούσε τους παληούς κατσαρματζήδες... Χωροφυλακή και Αστυνομία τηρούσαν αυστηρήν ουδετερότητα. Δεν κουνούσαν ούτε το δακτυλάκι τους για την δίωξη του λαθρεμπορίου καπνού, που είχε αντίκτυπο και στα δημόσια έσοδα... Ίσως γιατί η Ρεζή ήταν Γαλλική εταιρεία 'γκιαούρική'...³⁵

Επιπλέον, οι λαθρέμποροι καπνού αντιμετώπιζονταν ως ήρωες από όλους τους λαούς της αυτοκρατορίας. Υπάρχουν τουρκικά δημοτικά τραγούδια που υμνούν τη δράση γνωστών λαθρέμπωρων,³⁶ ενώ, από ελληνικής πλευράς, η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου στο ρεμπέτικο *Ο μπάρμπας μου ο Παναγής*³⁷ έγραψε για έναν

32. The Ottoman Public Debt, *Translation of the Annual Report 1890/91*, σ. 13, όπου αναφέρεται ότι μεταξύ 1885/86 και 1890/91 το κόστος παραγωγής και επεξεργασίας των καπνών αντιστοιχούσε αρχικά στο 30,89% της τιμής πώλησης για να πέσει -σταδιακά- στο τέλος στο 21,49%.

33. Vincent Caillard, *Rapport spécial sur la Dette Publique Ottomane pour la troisième période quinquennale (1892-1893 à 1896-1897 inclusivement)*, x.t., 1897, σ. 28.

34. Morawitz, *Die Türkei*, σ. 329.

35. Γεώργιος Μόδης, *Αναμνήσεις*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 48-9

36. Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, σ. 150 και σημ. 48.

37. Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου (Αϊδίνι 1893 - Αθήνα 1972): *Ο μπάρμπας μου ο Παναγής*. «Είχα ένα μπάρμπας εγώ νταή/τον ξακουστό τον Παναγή ... Μες τα Βουρλά κατιρματζής/αντάμης και κοντραματζής ... Είχε σκοτώσει τσαντιρμά/όταν περνούσε κατσιρμά/μπροστά απ' το καρακόλι/για να

θείο της «κατιρματζή» (λαθρέμπορο) που μετέφερε λαθραία καπνά από τα Βουρλά στην Πόλη και ο Στράτης Μυριβήλης ασχολήθηκε με το ζήτημα στη νουβέλα του *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*. Ο Μυριβήλης παρουσιάζει τον ήρωά του (που ήταν υπαρκτό πρόσωπο) να δρα το 1909 στο Μόλυβο της Λέσβου αρχικά ως «κουλτζής (φύλακας) της Ρεζή» και στη συνέχεια να αλλάζει στρατόπεδο για να γίνει «αρχικοντραμπατζής», σημειώνοντας ότι «το κοντραμπάντο επί Τουρκίας ήταν το πιο λεβέντικο επάγγελμα» και πως «οι κοντραμπατζήδες... προμηθεύανε φτηνά τον κόσμο».³⁸

Όμως, εκτός από το ζήτημα των τιμών, οι διαμαρτυρίες των παραγωγών αφορούσαν και τις πρακτικές που εφαρμόζε η εταιρεία σε θέματα όπως η έκδοση των αδειών για καπνοκαλλιέργεια, η ύπαρξη χώρων αποθήκευσης για τα καπνά ή το ύψος των προκαταβολών που λάμβαναν από αυτή για την παραγωγή τους. Ήταν θέματα που δεν είχαν ρυθμιστεί με σαφή τρόπο στις συμβάσεις που είχε υπογράψει η οθωμανική κυβέρνηση με τη Régie και τα οποία η εταιρεία εκμεταλλευόταν προκειμένου να περιορίσει την έκταση της καπνοκαλλιέργειας - ζήτημα που την απασχολούσε ιδιαίτερα, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.

Λόγω της συχνότητας των σχετικών έγγραφων καταγγελιών των καπνοπαραγωγών προς τον Σουλτάνο και την Υψηλή Πύλη στις αρχές της δεκαετίας του 1890, η οθωμανική κυβέρνηση αναγκάστηκε να παρέμβει. Με αυτοκρατορικό διάταγμα συστάθηκε ειδική επιτροπή στο υπουργείο Οικονομικών για την επίλυση των διαφορών. Με βάση τις προτάσεις της επιτροπής εκδόθηκαν κοινές αποφάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου και της νομικής υπηρεσίας του Συμβουλίου της Επικρατείας (*Conseil d'État*) για τη ρύθμιση 20 αιτημάτων των καλλιεργητών και 27 αιτημάτων της Régie. Οι αποφάσεις δημοσιεύθηκαν το 1894 σε ένα κείμενο (*mazbata*) που αριθμεί συνολικά 47 άρθρα.³⁹ Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης, μία ενδεικτική αναφορά ορισμένων από τα αιτήματα αυτά είναι απαραίτητη για την κατάδειξη συχνών περιπτώσεων σύγκρουσης μεταξύ της Régie, από τη μια, και των οθωμανικών αρχών και των αγροτών, από την άλλη.

Με βάση τα αιτήματα των καλλιεργητών της Δράμας για τριπλασιασμό του ποσού των προκαταβολών που λάμβαναν και των παραγωγών της Ξάνθης για

γλιτώσει τα καπνά/σκαρφάλωσε από τα βουνά/και τα φευγάτισε στην Πόλη ... Η μάνα μου η Αλισταβώ/ και η νενέ μου η Τζεβώ/είχαν συχνά μπελάδες/γιατί μας βγάζαν αβανιές/πως στου σπιτιού μας τις γωνιές/κρύβαμε κατιρμάδες...»

38. Στράτης Μυριβήλης (Συκαμιά Λέσβου 1890 - Αθήνα 1969), *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, Εστία, Αθήνα, 1987, σ. 77 κ.ε.

39. *Instructions sur l'application des décisions prises par la Commission chargée par l'radé impérial d'examiner les plaintes formulées contre la Régie ainsi que les contre-réclamations de cette administration*, Képhalides, Constantinople, x.x. [1894], σ. 1. Αν και στο έντυπο δεν αναφέρεται το έτος έκδοσης, από την DPO PV 267§11 22/3.1.1895 προκύπτει ότι αυτό εκδόθηκε στα τέλη του 1894. Από το ίδιο το κείμενο μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι διαβουλεύσεις μεταξύ των ενδιαφερόμενων πλευρών έλαβαν χώρα μετά τον Σεπτέμβριο του 1891 και πριν τα τέλη Μαρτίου του 1894, καθώς τότε ήταν Γενικός Διευθυντής της Régie ο G. de Forni, ο οποίος εκπροσωπούσε την εταιρεία (όπως αναφέρεται στη σ. 4). Μάλιστα τον Μάρτιο του 1893 το Δ.Σ. της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. είχε διαμαρτυρηθεί για τέταρτη(;) φορά στον αυτοκρατορικό επίτροπο επειδή δεν εκλήθη να συμμετάσχει στις διαβουλεύσεις, βλ. DPO PV 277§16 26/7.2.1895. Στην τουρκική έκδοση αυτού του *mazbata* παραπέμπει ο Quataert, *Social Disintegration*, σ. 27-30 και σημ. 61.

έγκαιρη καταβολή των σχετικών ποσών, ορίστηκε (άρθρο 2) ότι οι προκαταβολές πρέπει, πρώτον, να δίνονται με βάση την ποσότητα και την ποιότητα των καπνών που επρόκειτο να παραχθούν και, δεύτερον, να καταβάλλονται την περίοδο που οι παραγωγοί έχουν τα αντίστοιχα έξοδα.⁴⁰ Στο άρθρο 20 αναφέρεται ένα παράπονο που διατύπωναν συχνά καλλιεργητές από διάφορες περιοχές. Επρόκειτο για το ζήτημα των αποθηκών που όφειλε να διαθέτει η Régie στα σημαντικά κέντρα παραγωγής και στις οποίες ήταν υποχρεωμένοι οι παραγωγοί να μεταφέρουν το σύνολο της παραγωγής τους. Η ανυπαρξία αποθηκών σε μια περιοχή σήμαινε ότι οι παραγωγοί έπρεπε να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις για να παραδώσουν τα προϊόντα τους. Σύμφωνα με το Cahier des Charges (το κείμενο με τους όρους της σύμβασης), η Régie ήταν υποχρεωμένη να διαθέτει αποθήκες σε κάθε περιοχή που είχε ετήσια παραγωγή μεγαλύτερη από 100.000 οκάδες (περ. 128.200 χλγ.).⁴¹ Για να διαπιστωθεί αν πράγματι η εταιρεία τηρούσε αυτή τη συμβατική της δέσμευση, η ειδική επιτροπή ζήτησε από αυτή να κάνει μια καταγραφή των ποσοτήτων που παράγονταν ανά χωριό καθώς και της χωρητικότητας των αποθηκών.⁴²

Από την άλλη, η επιτροπή του υπουργείου Οικονομικών εξέτασε και τα αιτήματα που είχε υποβάλει ενώπιόν της η εταιρεία και τα οποία σχετιζόνταν κυρίως με την πάταξη του λαθρεμπορίου αλλά και τη στάση των διοικητικών και δικαστικών αρχών στο θέμα αυτό. Μεταξύ άλλων, η Régie ζήτησε να θεωρούνται συνυπεύθυνοι και συνεγγυητές όσοι δημογέροντες (μέλη τοπικών συμβουλίων) βεβαίωναν για τη φερεγγυότητα των καλλιεργητών που είχαν πάρει δάνεια από αυτήν.⁴³ Άλλα αιτήματα της εταιρείας αφορούσαν τη στάση των δικαστικών αρχών, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις δεν επέβαλαν τις προβλεπόμενες ποινές στους παραβάτες των διατάξεων του μονοπωλίου (άρ. 31).⁴⁴ Επίσης, η εταιρεία ζήτησε να διώκονται οι ιμάμπδες και οι μουχτάρηδες που κρύβονταν για να μη συνδράμουν σε κατ' οίκον ελέγχους για λαθρεμπόριο (άρ. 32). Πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία τους ήταν αναγκαία προκειμένου οι φύλακες να προβούν στους ελέγχους για ύπαρξη, εντός των οικιών, λαθραίων καπνών ή μηχανημάτων επεξεργασίας καπνού.⁴⁵ Στο άρθρο 37, κατόπιν διαμαρτυρίας της Régie ότι δεν αποστέλλονται εγκαίρως στρατιωτικές μονάδες όταν δεν επαρκούν οι δυνάμεις της χωροφυλακής για να συνδράμουν τους φύλακες στη δίωξη πολυάριθμων ένοπλων λαθρεμπόρων, η επιτροπή όρισε, με βάση το άρ. III του Cahier des Charges, ότι η κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη να παρέχει εγκαίρως και «στο μέτρο του δυνατού» χωροφύλακες για να συνοδεύουν τους υπαλλήλους του Μονοπωλίου, όποτε οι τελευταίοι το ζητούσαν.⁴⁶

40. *Instructions sur l'application des décisions*, σ. 2-4.

41. Η υποχρέωση της Régie για λειτουργία αποθηκών σε περιοχές με παραγωγή μεγαλύτερη των 100.000 οκάδων προβλεπόταν από την παρ. 2 του άρ. XVI του Cahier des Charges, βλ. Régie Co-intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, *Cahier des Charges*, Imprimerie Osmanié, Constantinople 1884, σ. 21.

42. *Instructions sur l'application des décisions*, σ. 28-9.

43. Στο ίδιο, σ. 30-2.

44. Στο ίδιο, σ. 38-9.

45. Στο ίδιο, σ. 39-41 και Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, σ. 150.

46. *Instructions sur l'application des décisions*, σ. 45-6.

Ακανθώδες ήταν το ζήτημα του οπλισμού των φυλάκων της Régie, καθώς οι τοπικές αρχές δεν επιθυμούσαν να οπλοφορούν (να φέρουν ξίφος) οι φύλακες σε κατοικημένες περιοχές (άρ. 36). Η επιτροπή απέφυγε να ρυθμίσει το ζήτημα με το σκεπτικό ότι αυτό αποτελούσε ήδη αντικείμενο διαβούλευσης κρατικών υπηρεσιών, οι οποίες επρόκειτο να αποφασίσουν και για το δικαίωμα οπλοφορίας των φυλάκων της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ.⁴⁷ Είναι γεγονός ότι οι φύλακες εμπλέκονταν συχνά σε φονικές συγκρούσεις με τους λαθρέμπορους και ουσιαστικά υποκαθιστούσαν τα σώματα ασφαλείας στο έργο τους. Η οθωμανική κυβέρνηση ανέφερε ότι μόνο κατά τα πρώτα 14 έτη λειτουργίας της Régie οι νεκροί στις συγκρούσεις αυτές ανέρχονταν ετησίως σε περίπου 2.000.⁴⁸ Σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις, τα θύματα σε όλη την υπό εξέταση περίοδο ήταν 20.000 ή ακόμη και πάνω από 50.000.⁴⁹ Πάντως, το 1895, οι τοπικές αρχές σε ορισμένες περιοχές, όπως η Τραπεζούντα, η Προύσα, το Χαλέπι, το Ικόνιο κ.ά., αποφάσισαν τον αφοπλισμό των φυλάκων της Régie και ορίστηκε ότι αυτοί απλά θα συνόδευαν τους στρατιώτες ή τους χωροφύλακες που δίωκαν τους λαθρέμπορους.⁵⁰

Ένα άλλο βασικό σημείο τριβής στις σχέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης και της Régie αποτελούσε ένας όρος του *Cahier des Charges*, για τον οποίο η εταιρεία θεωρούσε ότι αποτελούσε κύριο παράγοντα για την ανάπτυξη του λαθρεμπορίου. Στην παρ. 6 του άρ. XVIII της συμφωνίας οριζόταν ότι η Régie ήταν υποχρεωμένη να αγοράζει το σύνολο της παραγωγής καπνών.⁵¹ Η διάταξη αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός πως στο *Cahier* δεν προβλεπόταν κανένας περιορισμός για την έκταση των καλλιεργούμενων γαιών –εκτός από το ότι αυτές έπρεπε να είναι μεγαλύτερες από μισό dönüm (περ. 460 τ.μ.)–, ώθησε όλο και περισσότερους αγρότες στην ενασχόληση με την καπνοκαλλιέργεια. Βασική συνέπεια της ανεξέλεγκτης αύξησης της καπνοπαραγωγής ήταν η ύπαρξη μεγάλων αδήλωτων ποσοτήτων καπνών, τις οποίες οι αγρότες μπορούσαν να διαθέσουν στους λαθρέμπορους. Ουσιαστικά οι παραγωγοί είχαν τη σιγουριά πως όσες ποσότητες δεν κατόρθωναν να διοχετεύσουν στους λαθρέμπορους ή σε εμπόρους για εξαγωγή θα τις διέθεταν στη Régie, έστω και σε χαμηλότερη τιμή, εξασφαλίζοντας ρευστό, το οποίο ήταν αναγκαίο για την εκπλήρωση των διαφόρων φορολογικών τους υποχρεώσεων.⁵²

Τα οφέλη από τον περιορισμό της καπνοκαλλιέργειας θα ήταν σίγουρα μεγάλα για το Μονοπώλιο. Αρκούσε μία σύγκριση με την κατάσταση στην Αίγυπτο, όπου, μετά την εφαρμογή του μέτρου αυτού, η πρόσοδος από τα καπνά δεκαπλασιάστηκε μεταξύ 1889 και 1897 φτάνοντας τις 1.000.000 λ.Τ. Ήταν δηλαδή όση περίπου και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που όμως είχε τριπλάσιο πληθυσμό.⁵³

47. Στο ίδιο, σ. 44-5.

48. Quataert, *Social Disintegration*, σ. 34.

49. Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt*, σ. 139 και σημ. 27.

50. Στο ίδιο, σ. 150.

51. *Cahier des Charges*, σ. 24.

52. Caillard, *Special Report 1893-94*, σ. 24.

53. Edgar Vincent, *Report on the Financial Situation of Turkey*, Bradbury, Wilkinson & Co. Ltd., London 1897, σ. 32.

Έτσι, καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο η Régie πίεζε την κυβέρνηση για περιορισμό των καλλιεργούμενων εκτάσεων και κατάργηση του όρου για την υποχρέωση αγοράς του συνόλου της παραγωγής. Διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών έγιναν και το 1891.⁵⁴ Όμως, η κυβέρνηση αρνήθηκε σθεναρά να συναινέσει στο αίτημα της Régie και ο βασικός λόγος ήταν η απροθυμία της να δυσαρεστήσει τους αγρότες.⁵⁵

Πάντως, μετά το 1901 οι καπνοπαραγωγοί είχαν να αντιμετωπίσουν μία ευνοϊκότερη γι' αυτούς κατάσταση στο θέμα της πώλησης της παραγωγής τους. Τη χρονιά αυτή άρχισε να αγοράζει μεγάλες ποσότητες οθωμανικών καπνών το American Tobacco Trust (το οποίο είχε ιδρυθεί στις Η.Π.Α. το 1890). Έτσι, την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα και ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος των Αμερικανών, οι οθωμανοί αγρότες διέθεταν τα καπνά τους σε εμπόρους για εξαγωγή σε τιμές μεγαλύτερες κατά 27% έως 66% από τη μέση τιμή που πρόσφερε η Régie.⁵⁶ Βέβαια, οι αγρότες συνέχισαν να πιέζουν την εταιρεία για καλύτερες τιμές. Ενδεικτική είναι η δύσκολη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει το 1904 και το 1910 οι καπνοπαραγωγοί στο βιλαέτι του Κοσόβου, οι οποίοι είχαν να αντιμετωπίσουν το κοινό μέτωπο της Régie και των εμπόρων που αγόραζαν καπνά για εξαγωγή. Όπως ανέφερε ο πρόξενος της Αυστροουγγαρίας στα Σκόπια το 1910, η Régie και οι καπνέμποροι είχαν συμφωνήσει να προσφέρουν παρόμοιες χαμηλές τιμές στους αγρότες (8 γρόσια ανά οκά ή 1,282 κλγ.), με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται ούτε τα έξοδα παραγωγής, τα οποία οι αγρότες υπολόγιζαν σε 10 έως 12 γρόσια. Προκειμένου να βρεθεί συμβιβαστική λύση, παρενέβη τότε η οθωμανική κυβέρνηση.⁵⁷

Την περίοδο αυτή, μετά την κατάλυση του απολυταρχικού καθεστώτος του Αβδούλ Χαμίτ Β' με την επανάσταση των Νεοτούρκων τον Ιούλιο του 1908 και συγκεκριμένα μετά την έναρξη των εργασιών του οθωμανικού κοινοβουλίου, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, οι αγρότες απέκτησαν και άλλους υποστηρικτές έναντι των ευρωπαϊών ομολογιούχων: τους οθωμανούς βουλευτές. Αρκετοί βουλευτές, κυρίως από περιοχές με μεγάλη παραγωγή καπνών, όπως η Μακεδονία και ο Πόντος, συντάχθηκαν με τους αγρότες. Μάλιστα, στις εκλογές που διενεργήθηκαν το 1908, το 1912 και το 1914 εκλέχτηκαν στο οθωμανικό κοινοβούλιο τέσσερις από τους έλληνες υπαλλήλους της Régie στις περιφέρειες Αϊβαλί-Μπαλίκεσιρ (Ayvalik-Balikesisir), Τραπεζούντας και Κωνσταντινούπολης.⁵⁸ Τον Φεβρουάριο του

54. The Ottoman Public Debt, *Translation of the Annual Report 1890/91*, σ. 115.

55. Dette Publique Ottomane, *Rapport par M. Vincent Caillard sur les opérations de l'exercice (1895-1896)*, Imprimerie Chaix, Paris 1896, σ. 11-2 και Morawitz, *Die Türkei*, σ. 330.

56. Quataert, *Social Disintegration*, σ. 36. Για την επίδραση της δραστηριοποίησης του American Tobacco Trust στην καπνοπαραγωγή της δυτικής Θράκης στις αρχές του 20ού αι. βλ. Άγγελος Α. Χοτζίδης, «Η αγροτική οικονομία του βιλαετίου της Αδριανούπολης (1878-1912): Η προσπάθεια για την εντατικοποίηση της παραγωγής», *Περί Θράκης*, 5 (2005-2006), σ. 132-4.

57. *Berichte der k[aiserlichen]. und k[öniglichen]. österr[eichisch].-ung[arischen]. Consular-Ämter, Uesküb*, 1904, 7, και στο ίδιο, Uesküb, 1910, 2.

58. Πρόκειται για τους Κ. Σαββόπουλο (Αϊβαλί-Μπαλίκεσιρ) και Μ. Κοφίδη (Τραπεζούντα) που εκλέχτηκαν και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, τον Β. Ορφανίδη (Κωνσταντινούπολη) που εκλέχτηκε το 1912 και το 1914 και τον Γ. Ιωαννίδη (Τραπεζούντα) εκλεγέντα το 1914, βλ. Catherine

1909 ο βουλευτής Δράμας Ριζά μπέν (Riza Bey) έθεσε στο κοινοβούλιο το γνωστό ζήτημα της αθέτησης από την πλευρά του Μονοπωλίου της υποχρέωσης για δημιουργία αποθηκών σε όλα τα μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπου δηλαδή η παραγωγή ήταν πάνω από 128,2 τόνους ετησίως.⁵⁹ Απαντώντας, η Régie προέβαλε ως δικαιολογία για τον περιορισμένο αριθμό των αποθηκών ότι οι ποσότητες των καπνών που παράγονταν στην αυτοκρατορία δεν ήταν κάθε χρόνο οι ίδιες. Έτσι, ενώ το 1902 ήταν 34.000 τόνοι, το 1903 ανήλθαν στους 52.000 και το 1904 έπεσαν στους 24.000. Συνεπώς, δεν ήταν εύκολο για τη Régie να υπολογίσει αν θα έπρεπε να διαθέτει αποθήκες για ποσότητα 52.000 τόνων ή για το ήμισυ αυτής.

4. Αλιεύματα

Από το 1888 και εξής, ένα νέο πεδίο αντιπαράθεσης των αγροτών με τους ευρωπαϊούς ομολογιούχους προκλήθηκε με αφορμή τα αλιεύματα. Το πρόβλημα προέκυψε επειδή η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. αποφάσισε να εκμισθώσει σε ιδιώτες τις προσόδους από τα αλιεύματα με τη διαδικασία του πλειστηριασμού. Η Επιτροπή έκρινε ότι ήταν πιο συμφέρουσα η εκμίσθωση για μια περίοδο τριών, τεσσάρων ή και δέκα ετών σε έναν ιδιώτη από το να εισπράττει αυτή μέσω των υπαλλήλων της ένα ποσοστό από τα αλιεύματα που πωλούνταν από τους αλιείς μέσω πλειστηριασμών σε δικές της εγκαταστάσεις.⁶⁰ Με τον τρόπο αυτό, όμως, η Επιτροπή στερούσε από τις τοπικές κοινωνίες σημαντικά έσοδα από την αλιεία.

Έτσι το Σεπτέμβριο του 1900 κάτοικοι τριών καζάδων στις περιοχές του Αϊβαλί και της Λέσβου διαφώνησαν με την απόφαση του πρακτορείου της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. στη Μυτιλήνη να εκμισθώσει τα αλιεύματα της περιοχής στον Panayi Cotchinari για μία περίοδο τεσσάρων ετών. Αν και τον επόμενο μήνα το Δ.Σ. της Επιτροπής ζήτησε από τον αυτοκρατορικό επίτροπο να προβεί άμεσα σε ενέργειες, ώστε οι αρχές του βιλαετίου της Προύσας, όπου υπάγονταν οι περιοχές αυτές, να φροντίσουν για την παύση των αντιδράσεων των κατοίκων, τελικά οι τελευταίοι δικαιώθηκαν και ο μισθωτής αναγκάστηκε να αποχωρήσει λαμβάνοντας πίσω την εγγύηση που είχε καταβάλει. Φαίνεται ότι αποφασιστικό ρόλο στη διένεξη αυτή έπαιξαν οι διοικητικές αρχές του Αϊβαλί που τάχθηκαν στο πλευρό των κατοίκων.⁶¹

Άλλες φορές πάλι οι διενέξεις των αγροτών ή των τοπικών αρχών με τους εκπροσώπους των ευρωπαϊών πιστωτών οφείλονταν στην ασάφεια των σχετικών συμβάσεων. Έτσι, το 1900, όταν οι αρχές του βιλαετίου του Αϊδινίου (Aydin) αποφάσισαν να εκχωρήσουν σε κirkάσιους πρόσφυγες του χωριού Kya Bounar, κοντά στη Σμύρνη, μια έκταση 998 dönüm (περίπου 920 στρέμματα) στις παρόχθι-

Boura, «The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)», στο Gondicas & Issawi (eds.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, σ. 205-6.

59. Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire ottoman, *Lettre du Conseil d'administration à S. A. le Grand Vézir. Note sur l'achat obligatoire. Note sur les avances aux cultivateurs. Rapport de la Direction Générale sur la séance de la chambre des députés du 7/20 février 1909*, Imp. Gérard Frères, Constantinople 1909, σ. 29-30.

60. Morawitz, *Die Türkei*, σ. 350.

61. DPO PV 276§18 25/8.10.1900 και 283§24 30/12.11.1900.

ες περιοχές της λίμνης Mermeredjik, η Επιτροπή διαφώνησε. Θεώρησε ότι μόνο αυτή είχε το δικαίωμα να διαχειρίζεται τις παραλίμνιες εκτάσεις,⁶² αρνούμενη να παραβλέψει το οικονομικό της συμφέρον και να συμβάλει στην αποκατάσταση των ακτημόνων προσφύγων.

Δεν συνέβη όμως το ίδιο σε άλλες περιπτώσεις, στις οποίες συμπαραστάθηκε στους δοκιμαζόμενους αγρότες. Αυτό έγινε το καλοκαίρι του 1911 όταν αποδέχθηκε πρόταση του υπουργείου Οικονομικών, ύστερα από σχετικό αίτημα των κατοίκων της περιοχής της Αχρίδας (Ohrid), στη δυτική Μακεδονία, για κατάργηση του συστήματος της εκμίσθωσης των αλιευμάτων στην ομώνυμη λίμνη. Αιτιολογώντας την απόφασή του το Δ.Σ. της Επιτροπής αναγνώριζε ότι: «στην ειδική περίπτωση της λίμνης Αχρίδας υφίσταται ένα ζήτημα ανθρωπιστικό και δεν θα ήταν δίκαιο, δεδομένων των οικονομικών συνθηκών της περιοχής αυτής, να στερηθούν οι παρόχθιοι πληθυσμοί τους πόρους που μπορεί να τους παράσχει η αλιεία».⁶³ Προφανώς, όμως, ο βασικός λόγος για τον οποίο η οθωμανική κυβέρνηση και η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. αποφάσισαν να ικανοποιήσουν το αίτημα των κατοίκων της Αχρίδας ήταν η γενικότερη αναταραχή στις περιοχές της Αλβανίας και της Μακεδονίας την περίοδο εκείνη, κυρίως εξαιτίας της ανάπτυξης του αλβανικού εθνικισμού. Εξάλλου, μόλις είχε ολοκληρωθεί η περιοδεία του σουλτάνου Μεχμέτ Ε΄ Ρεσάτ (Mehmet Reşad) στο Κόσοβο και τη Μακεδονία, βασικός σκοπός της οποίας ήταν ο κατευνασμός των εξεγερθέντων Αλβανών.⁶⁴

Από την άλλη πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι τοπικοί πληθυσμοί καθιστούσαν δύσκολο έως αδύνατο το έργο της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. Αυτό συνέβαινε σε περιοχές όπου οι οθωμανικές αρχές αδυνατούσαν να επιβάλουν την τάξη. Έτσι, το 1901 στην Υεμένη οι κάτοικοι της περιοχής γύρω από τη λίμνη Zebid, οι οποίοι εκτός από την αλιεία επιδίδονταν συχνά και σε ληστείες, δεν επέτρεψαν στο μισθωτή των αλιευμάτων της λίμνης να τα εκμεταλλευτεί. Το Δ.Σ. της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. αναγκάστηκε τότε να αποδεχθεί το αίτημα αυτού για υπαναχώρηση από τη σύμβαση και να του επιστρέψει το ποσό της εγγύησης.⁶⁵

5. Χαρτόσημα

Μόνιμο πεδίο σύγκρουσης μεταξύ της Επιτροπής και της οθωμανικής κυβέρνησης, κατά την υπό εξέταση περίοδο, υπήρξε το θέμα των χαρτοσήμων. Ήδη το 1884 η κυβέρνηση ζήτησε από την Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. να πάψει να εισπράττει τις προσόδους από τα χαρτόσημα που επικολλούνταν στα διαβατήρια και σε άλλα ταξιδιωτικά έγγραφα, καθώς αυτό δεν προβλεπόταν από τις σχετικές συμβάσεις. Η Επιτροπή αναγκάστηκε να αποδεχθεί το αίτημα και να επιστρέψει το ποσό των

62. Στο ίδιο 284§17 6/19.11.1900 και 293§8 18/31.12.1900.

63. Conseil d'Administration de la Dette Publique Ottomane, Departement des Dimes, Aghnam et Revenus Divers, *Procès-Verbal* (στο εξής DPO PV Dimes) αρ. 171§2 της 5/18.5.1911, 175§5 23/6.7.1911 και 178§3 4/17.8.1911.

64. Erik J. Zürcher, «Kosovo revisited: Sultan Reşad's Macedonian journey of 1911», *Middle Eastern Studies* 35/4 (1999), σ. 26-39.

65. DPO PV 294§6 28/10.1.1901.

50.000 λ.Τ. που είχε εισπράξει.⁶⁶ Τα επόμενα έτη η οθωμανική κυβέρνηση αντιστάθηκε σθεναρά στις πιέσεις των Ευρωπαίων για επέκταση του δικαιωμάτων τους για είσπραξη τελών χαρτοσήμων και σε άλλα έγγραφα, όπως πιστοποιητικά βάπτισης⁶⁷ ή διάφορες εταιρικές συμβάσεις.

Η αρνητική στάση της κυβέρνησης επέφερε στην Επιτροπή μεγάλες απώλειες από την πρόσοδο αυτή, όπως από τη μη επιβολή φόρου χαρτοσήμου στις εφημερίδες, που θα απέδιδε ετησίως περίπου 10.000 λ.Τ. Επιπλέον, η κυβέρνηση, παραβιάζοντας τις διατάξεις του διατάγματος *Μουχαρέμ*, εισέπραττε η ίδια τα έσοδα από ένα νέο χαρτόσημο (*Timbre des Emigrés*) για την αποκατάσταση των μουσουλμάνων προσφύγων (*muhacir*) που κατέφευγαν, από τα τέλη του 19ου αι. και εξής, από τις βαλκανικές χώρες και τον Καύκασο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁶⁸ Οι όποιες πιέσεις της Επιτροπής προς την κυβέρνηση δεν απέδωσαν. Όπως μάλιστα ανέφερε αργότερα, το 1904, ο εκπρόσωπος των βρετανών ομολογιούχων στο Δ.Σ. της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ., Adam Block, στις σχετικές διαμαρτυρίες της προς την κυβέρνηση η Επιτροπή δεν είχε τη συμπαράσταση ούτε των κρατών από τα οποία προέρχονταν οι πιστωτές που εκπροσωπούσαν στο Συμβούλιο της.⁶⁹

Ακόμη χειρότερα, η κυβέρνηση επέτρεπε στους αρμόδιους δημοσίους υπαλλήλους να ερμηνεύουν υπέρ των πολιτών τις αντίστοιχες νομοθετικές διατάξεις, προκειμένου να μην επιβαρύνονται οι τελευταίοι με τα τέλη χαρτοσήμου.⁷⁰ Τελικά, χρειάστηκαν μακροχρόνιες πιέσεις της Επιτροπής προς την κυβέρνηση ώστε να ψηφιστεί νέος νόμος περί Χαρτοσήμων στις 8/20 Μαρτίου 1894⁷¹ και άλλος ένας το 1904, ο οποίος αναθεωρήθηκε τον Φεβρουάριο του 1906. Με αυτό το νέο νομοθετικό πλαίσιο διασφαλίστηκε η είσπραξη επιπλέον προσόδων. Μάλιστα, με την αναθεώρηση του 1906 οι επιθεωρητές της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. απέκτησαν το δικαίωμα να διενεργούν ελέγχους ακόμη και στις εγκαταστάσεις των επιχειρήσεων για να ελέγχουν την εφαρμογή του νόμου.⁷²

6. Συλλογή φόρων

Και το ζήτημα της συλλογής των φόρων αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης και των εκπροσώπων των πιστωτών. Από την πλευρά της, η Επιτροπή θεωρούσε ότι δεν είχε την απαραίτητη υποστήριξη των οθωμανικών αρχών. Είναι γεγονός ότι καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο οι τοπικές αρχές σε όλη την αυτοκρατορία, είτε επρόκειτο για συμβούλια καζάδων ή σαντζακίων είτε ακόμη και για διοικητές βιλαετιών, συχνά προσπαθούσαν να διευκολύνουν ποικι-

66. Morawitz, *Die Türkei*, σ. 336.

67. DPO PV 293§2 18/31.12.1900.

68. Adam Block, *The Ottoman Public Debt. Special Report on the Ottoman Public Debt for the Twenty-Second Financial Period (13th March, 1903, to 12th March, 1904). Followed by the Translation of the Annual Report for the Same Year of the Council of Administration*, Bradbury, Wilkinson & Co., London 1904, σ. 32.

69. Στο ίδιο.

70. Caillard, *Special Report 1893-94*, σ. 46.

71. Morawitz, *Die Türkei*, σ. 336-41.

72. Block, *Special Report on the Ottoman Public Debt 1905/06*, σ. 60-1.

λοτρόπως τους αγρότες που δυσκολεύονταν να καταβάλουν τους φόρους.

Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις του καϊμακάμη (διοικητή) του καζά του Δέλβινου (Delvino) στην Αλβανία, ο οποίος το 1900 αρνήθηκε να παράσχει στους υπαλλήλους της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. τα απαραίτητα στοιχεία για τη συλλογή των φόρων της οινοπαραγωγής,⁷³ καθώς και των δικαστικών αρχών στο Κιρ Σεχίρ (Kir Şehir) της Άγκυρας, που το 1911 δεν παρείχαν την απαραίτητη υποστήριξη για την είσπραξη της δεκάτης.⁷⁴ Και στις δύο περιπτώσεις το Δ.Σ. της Επιτροπής ζήτησε την άμεση παρέμβαση του υπουργείου Οικονομικών.

Όμως, ορισμένες φορές, τα αιτήματα των τοπικών αρχών υπέρ των αγροτών δεν προσέκρουαν μόνο στην αντίδραση της Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. αλλά και στην κεντρική κυβέρνηση. Αυτό συνέβη το 1911, όταν, εξαιτίας της επιδημίας χολέρας που είχε ενσκήψει τον Σεπτέμβριο στην περιοχή του Μοναστηρίου, η διοίκηση του βιλαετίου, έχοντας και τη συμπαράσταση των μισθωτών της δεκάτης, ζήτησε από το υπουργείο Οικονομικών την παράταση της προθεσμίας για την καταβολή του φόρου της δεκάτης. Η απάντηση του υπουργείου ήταν αρνητική.⁷⁵

Από την άλλη, πάλι, η οθωμανική κυβέρνηση χρησιμοποιούσε το ζήτημα για να ελέγχει το έργο της Επιτροπής, καθώς το υπουργείο Οικονομικών είχε το δικαίωμα να παρακολουθεί τις εισπράξεις των προσόδων. Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι την περίοδο των Νεοτούρκων καταγράφονται μεγαλύτερες πιέσεις από την πλευρά της κυβέρνησης, σε σχέση με τα χρόνια της απολυταρχίας του Αβδούλ Χαμίτ Β΄. Έτσι, το 1911 το υπουργείο Οικονομικών ζήτησε από την Επιτροπή να του αποστείλει καταστάσεις με τα ένδικα μέσα που είχαν ασκήσει τα κατά τόπους πρακτορεία της, προκειμένου να εισπράξουν τις ληξιπρόθεσμες οφειλές της δεκάτης στις περιφέρειές τους. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια προσπάθεια άμεσου ελέγχου του έργου της Επιτροπής από την κυβέρνηση. Μάλιστα ο αυτοκρατορικός επίτροπος, Σαϊντ μπέη (Said Bey), τόνισε στο Συμβούλιο της Επιτροπής ότι «η κυβέρνηση, διαθέτοντας τη δεκάτη ως εγγύηση για τα δάνεια [...], σε καμία περίπτωση δεν απώλεσε ούτε περιόρισε το δικαίωμά της να ελέγχει αυτές τις προσόδους. Ανέλαβε μόνο την υποχρέωση να μην αναμειγνύεται στη διαχείρισή τους και να μην τροποποιεί [...] τις νομοθετικές διατάξεις». Τελικά, το Συμβούλιο, ύστερα από πρόταση του βρετανού προέδρου, Block, και προκειμένου να μη συγκρουστεί με την κυβέρνηση, αναγκάστηκε να αποδεχθεί το αίτημα του υπουργείου.⁷⁶

7. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά μπορεί να αναφερθεί ότι η Ε.Δ.Δ.Ο.Χ. και η Régie προσπάθησαν να επιτελέσουν το έργο τους χωρίς να προκαλέσουν την αντίδραση της κυβέρνησης και κυρίως των αγροτών. Το βασικό ζήτημα στο οποίο επιδίωξαν την αρωγή της κυβέρνησης ήταν η αντιμετώπιση του λαθρεμπορίου των καπνών, του αλατιού και, σε μικρότερο βαθμό, άλλων προϊόντων. Η ανταπόκριση των οθωμα-

73. DPO PV 262§9 22/5.7.1900 και 286§8 13/26.11.1900.

74. DPO PV Dimes 183§4 13/26.10.1911.

75. Στο ίδιο 181§2 15/28.9.1911 και 184§2 3/16.11.1911.

76. Στο ίδιο 185§3 17/30.11.1911.

νικών αρχών ήταν συγκρατημένη, καθώς δεν ήθελαν να έρθουν σε ευθεία αντιπαράθεση με τους φτωχούς αγρότες λαθρέμπορους και, κυρίως, να μη δημιουργήσουν εστίες έντασης στην Αλβανία, τον Πόντο και τις περιοχές των Κούρδων και των Αράβων.

Από την πλευρά τους οι αγρότες αντιδρούσαν συχνά κατά της Régie, επειδή θεωρούσαν ότι πρόσφερε χαμηλές τιμές για τα καπνά τους. Μετά το 1888, και το ζήτημα της εκμίσθωσης από την Επιτροπή των προσόδων από τα αλιεύματα προκάλεσε τις αντιδράσεις των αλιέων, αναγκάζοντάς την, σε αρκετές περιπτώσεις, να ακυρώσει τις συμβάσεις εκμίσθωσης. Πρωτίστως συμπαραστέκονταν στους αγρότες οι τοπικές αρχές, οι διοικητές των επαρχιών και τα αντίστοιχα συμβούλια, που προωθούσαν τα σχετικά αιτήματα στα αρμόδια υπουργεία ή φρόντιζαν, είτε με τις πράξεις τους είτε τις παραλείψεις τους, να ικανοποιήσουν –έστω και προσωρινά– ορισμένα από τα αιτήματα αυτά. Παρόμοια ήταν και η στάση της οθωμανικής κυβέρνησης, η οποία κατέβαλλε προσπάθεια, μέσω του αυτοκρατορικού επιτρόπου, να πείσει τα μέλη του Συμβουλίου της Επιτροπής να λάβουν υπόψη τους τα αιτήματα των αγροτών. Η συμπάρασταση αυτή εκδηλώθηκε εντονότερα μετά το 1908, κατά την περίοδο των Νεοτούρκων, όταν και αρκετοί οθωμανοί βουλευτές, κυρίως από περιοχές με μεγάλη καπνοπαραγωγή, έσπευσαν να υποστηρίξουν τους αγρότες έναντι των ευρωπαϊών ομολογιούχων.

Νίκος Ποταμιάνος

Κρατική πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929): η εργατική νομοθεσία, οι προδιαγραφές υγιεινής και η εξαίρεση της αρτοποιίας

Στη συζήτηση για την κυριαρχία των μικρών μονάδων παραγωγής στην Ελλάδα έχει τεθεί το ζήτημα του ρόλου που έπαιξε η κρατική πολιτική. Είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία το ότι δεν υπήρξε μια πολιτική προώθησης της συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, και ότι αντίθετα στον αγροτικό τομέα ευνοήθηκε σταθερά η μικροϊδιοκτησία: βεβαίως η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 δεν συνδέεται πλέον με προθέσεις ενίσχυσης της μικροϊδιοκτησίας,¹ και υπάρχει πάντα η εξαίρεση της πολιτικής του Τρικούπη απέναντι στα τσιφλίκια της Θεσσαλίας τη δεκαετία του 1880,² συνολικά πάντως δεν αμφισβητείται η ευνοϊκή στάση του κράτους απέναντι στη μικροϊδιοκτησία. Στη μεταποίηση τα φιλόδοξα σχέδια του 1918-22 για τη δημιουργία μεγάλης βιομηχανίας εγκαταλείφθηκαν μετά τη μικρασιατική καταστροφή, ενώ η συζήτηση για «εξορθολογισμό» μετά την κρίση του 1929 δεν απέληξε σε συγκεκριμένα μέτρα.³

---

1. Καθώς στις περιοχές της εμπορευματικής γεωργίας λειτούργησε υπέρ της συγκέντρωσης γης: Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος –20ός αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 29-32, βλ. και Christos Hadziiosif, «Class structure and class antagonism in late 19th century Greece», στο Philip Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making 1863-1913*, King's College, Λονδίνο 1997, σ. 3-17.

2. Η οποία όμως έχει συνδεθεί κυρίως με το ότι μεγάλοι γαιοκτήμονες στη νεοπροσαρτηθείσα περιφέρεια ήταν οι τραπεζίτες ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των οποίων τα κεφάλαια επεδίωκε ο Τρικούπης να προσελκύσει στη χώρα: Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

3. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο επιμέλειας του ίδιου *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ.Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ.14-18 και 46 κ.ε.

Πώς λειτούργησαν, σ' αυτό το τοπίο, οι ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας με την εργατική νομοθεσία της δεκαετίας του 1910 και οι προδιαγραφές υγιεινής που άρχισαν να επιβάλλονται σε διάφορους κλάδους; Θα εστιάσω στην περιοχή του κοινωνικού με την οποία έχω ασχοληθεί στη διατριβή μου,⁴ στους βιοτεχνικούς και εμπορικούς κλάδους όπου κυριαρχούσαν οι μικρές μονάδες παραγωγής.

Έχει αναδειχθεί στη βιβλιογραφία η δυσαρέσκεια μικρών και μεγάλων εργοδοτών από την εργατική νομοθεσία –η οποία έθρεψε τον αντιβενιζελισμό τους.⁵ Συχνά το διαδεδομένο μοτίβο της εκ του μηδενός και από τα πάνω δημιουργίας εργατικού ζητήματος, από τις κυβερνήσεις και πολιτευτές των Φιλελευθέρων, συνδεόταν στον λόγο τόσο των βιοτεχνών όσο και των βιομηχάνων με την ψήφιση των εργατικών νόμων του 1911-15.⁶ Ενώ όμως συναντά κανείς ιδιοκτήτες μεγάλων επιχειρήσεων με μια πιο μακροπρόθεσμη και πολιτική οπτική, διατεθειμένους να προβούν σε παραχωρήσεις χάριν της αναπαραγωγής της κυριαρχίας τους, οι αντιδράσεις των μικροαστών δεν φαίνεται να ξεπερνούσαν το πρωτογενές αρνητικό επίπεδο: αυτή την εντύπωση αποκομίζει κανείς για παράδειγμα διαβάζοντας το έντυπο Βιομήχανος που εξέδιδε το 1914-16 ένας συντηρητικός ιδιοκτήτης τυπογραφείου.⁷ Τα οριακά τους κέρδη έκαναν για τις μικρές μονάδες πιο δυσβάστακτη την αύξηση του κόστους που συνεπαγόταν η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στον χώρο εργασίας, τα πρόσθετα μέτρα ασφάλειας για την αποφυγή εργατικού ατυχήματος⁸ και οι περιορισμοί στη χρήση της φτηνής εργασίας των παιδιών και των γυναικών.⁹ Η υποχρέωση, π.χ., των παντοπωλών να δημιουργήσουν ειδικούς

4. Όπου και παραπέμπω τον αναγνώστη για εκτενέστερη τεκμηρίωση όσον θίγονται σ' αυτή τη δημοσίευση: Νίκος Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011. Βλ. τώρα και: Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

5. Χρήστος Χατζιωσήφ, «Εισαγωγή», στο του ιδίου (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 34-37· βλ. και του ιδίου, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 299, 307 κ.α.

6. Ενδεικτικά: Ι. Β., «Κοινωνική νομοθεσία», *Βιομηχανική και βιοτεχνική επιθεώρησης* τ. Α', Αύγουστος 1914, σ. 106-113, *Λαός της Ελλάδος*, 7 Μαρτίου 1917 (προγραμματικός λόγος του Ν. Στράτου) και υπόμνημα του βιοτεχνικού τμήματος του ΕΒΕΑ, «Οι βιοτέχναι εναντίον της συστάσεως επαγγελματικών επιμελητηρίων», *Δελτίον ΕΒΕΑ Γ'*, Απρίλιος 1922, σ. 282-291.

7. Και το οποίο αφιέρωσε πλήθος άρθρων πολεμικής στην εργατική νομοθεσία: *Βιομήχανος*, 30 Μαρτίου, 24 και 31 Αυγούστου, 7 και 28 Σεπτεμβρίου, 26 Οκτωβρίου, 9 Νοεμβρίου-14 Δεκεμβρίου 1914, 26 Απριλίου, 28 Ιουνίου, 9 και 30 Αυγούστου, 6, 13 και 20 Σεπτεμβρίου, 4 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1915.

8. Σπ. Κορώνης, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944, σ. 62-63 και *Βιομηχανική και Βιοτεχνική Επιθεώρησης Α'* (1914-15), Δεκέμβριος 1914, σ. 225-237.

9. Με βάση την ΓΣΥΕ, Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920, Αθήνα 1926 (βλ. και Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 53-58) η εργασία των ανηλίκων ήταν ελαφρά πιο διαδεδομένη στις μικρές μονάδες απ' ό,τι στις μεγάλες, και τα σχετικά στοιχεία ούτως ή άλλως θα πρέπει να θεωρηθούν ελλιπέστερα ως προς τις μικρές μονάδες: βλ. και τις παρατηρήσεις του Σπύρου Κορώνη, «Παρατηρήσεις επί του αριθμού των εν Ελλάδι εις βιομηχανικά, μεταλλευτικά και υπαιθρίους εργασίας απασχολούμενων παιδιών, νεαρών προσώπων και γυναικών», *Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας Α'* (1914), σ. 1-13.

χώρους στο μαγαζί για να κοιμούνται οι υπάλληλοί τους, η οποία θεσπίστηκε το 1913, παραβιάζόταν απ' αυτούς ακριβώς που αφορούσε, τους ιδιοκτήτες των μικρών (ιδίως συνοικιακών) καταστημάτων που απασχολούσαν έναν ανήλικο μπακαλόγατο, των οποίων τα πολύ περιορισμένα κεφάλαια που είχαν επενδυθεί στο μαγαζί δεν επέτρεπαν τέτοιας κλίμακας τροποποιήσεις ή την ενοικίαση ενός πιο κατάλληλου χώρου.¹⁰ Αντίστοιχα ήταν τα προβλήματα που δημιουργούνταν σε πολλές μικρές μονάδες που καλούνταν να αποκτήσουν βρύσες, αποχωρητήρια, εξόδους κινδύνου, να βελτιώσουν τον φωτισμό και τον εξαερισμό κλπ.

Στο επίπεδο της πολιτικής διαπάλης, υπήρξε βέβαια μια ισχυρή αντιπολίτευση στην εργατική νομοθεσία στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων,¹¹ η αντίθεση σ' αυτήν όμως ήταν πιο ξεκάθαρη στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, παρά τις θέσεις που από παλιά είχε διατυπώσει ο Δ. Γούναρης, καθώς ο αντιβενιζελισμός χαρακτηριζόταν κι από μια συνολικότερη επιφυλακτικότητα απέναντι στη διεύρυνση της σφαίρας της κρατικής παρέμβασης. Αυτό που ιδίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι αντιβενιζελικά στελέχη, όπως ο βουλευτής Κ. Σοκόλης το 1914, συνέδεαν ρητά την αντίθεσή τους στην εργατική νομοθεσία με τα ιδιαίτερα συμφέροντα των μικροεργοδοτών, οι οποίοι κατάφερναν να ανταγωνιστούν το μεγάλο κεφάλαιο χάρη στην υπερεργασία τη δικιά τους και των εργατών τους.¹² Οι βενιζελικοί, αντίθετα, όχι μόνο δεν έδειχναν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μικροαστούς στη ρητορεία τους αλλά και παρέβλεπαν συστηματικά τα συμφέροντά τους, για παράδειγμα αποκλείοντας τον σύνδεσμο συντεχνιών από το Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας, τον νέο θεσμό διαπραγμάτευσης των κοινωνικών εταίρων υπό κυβερνητική αιγίδα που εισήγαγαν το 1912.¹³ Μοναδική περίπτωση ευνοϊκής μεταχείρι-

10. Τις γενικές αρχές του νόμου Γ'ΛΔ' «περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας», ΦΕΚ Α' 319, 21 Νοεμβρίου 1911 εξειδίκευε το ΒΔ «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών εν τοις εργοστασίοις, εργαστηρίοις, καταστήμασι κλπ», ΦΕΚ Α' 87, 5 Μαΐου 1913. Το 1920 οι επιθεωρητές εργασίας καταγράφουν την εξακολούθηση της διανυκτέρευσης των «υπηρετών» «κατά καθιερωμένον έθιμον» σε ακατάλληλους χώρους μέσα στα παντοπωλεία: Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, Επιθεώρησις Εργασίας, *Περίληψις των εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων κατά το έτος 1920*, Αθήνα 1921, σ. 15 και 19· βλ. και τις διαμαρτυρίες στον Ριζοσπάστη, 6 Νοεμβρίου 1919. Το 1936, σύμφωνα με δημοσιογραφική έρευνα που παραθέτει ο Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σ' ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (1995), σ. 9-78: 58-59, οι συνθήκες στα μπακάλικα (και) από την άποψη του ύπνου των υπαλλήλων παρέμεναν άθλιες.

11. Βλ. π.χ. Σπύρος Μαρκέτος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1998, σ.166-167, 170-173 κλπ. Φωτεινή Σουλιώτη, «Οι απεργιακές κινητοποιήσεις της περιόδου 1909-1914 στον αθηναϊκό τύπο», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1991, σ. 104-105.

12. Η υπερεργασία κατά τον Σοκόλη είχε ως κίνητρο τη φιλοδοξία της κοινωνικής ανόδου, με μια λογική αντίθετη σε αυτήν την προστασίας των εργατών: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ', σύννοδος Β', συνεδρίασις 68, 7/5/1914, σ.1516-17. Πρβλ. Κ. Σ. Σοκόλης, *Αυτοκρατορία*, Ροές, Αθήνα 2^η1993, (πρώτη δημοσίευση 1916), σ.95-96.

13. ΒΔ «περί Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας», ΦΕΚ Α' 65, 18 Φεβρουαρίου 1912, βλ. και *Εμπρός*, 22 Ιουνίου 1912 για τη διαμαρτυρία του συνδέσμου συντεχνιών για τον αποκλεισμό του από το όργανο.

σης των μικρών επιχειρήσεων που εντοπίσαμε, κατά την οποία αυτές εξαιρέθηκαν από την εργατική νομοθεσία,¹⁴ ήταν όταν επιτράπηκε στα μικρά καπνοπωλεία το 1919-20 να είναι ανοιχτά σε ώρες και μέρες που κανονικά απαγορευόταν¹⁵ επρόκειτο για μια επιλογή στην οποία θα συνέβαλαν αφενός η μαζική παρουσία των αναπήρων πολέμου στον κλάδο, αφετέρου μια διάθεση ολοκληρωμένης διευθέτησης της βιομηχανίας και του εμπορίου του καπνού: το 1919 αποζημιώθηκαν οι σιγαροποιοί εργάτες και εισήχθησαν οριστικά οι σιγαροποιητικές μηχανές,¹⁶ και η τυποποίηση του προϊόντος που αυτές επέφεραν ευνοούσε τη διάχυση μικρών μαγαζιών στην πόλη αντί των μεγαλύτερων πρατηρίων των καπνεμπόρων που κυριαρχούσαν παλιότερα.

Για να επανέλθουμε στις διαφορετικές δυνατότητες μεγάλων και μικρών εργοδοτών να αντεπεξέλθουν στις επιβαρύνσεις της κοινωνικής νομοθεσίας, αυτές καταδεικνύονται από τη στάση ορισμένων από τους μεγαλύτερους καταστηματαρχες σε κάποιους κλάδους (κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1910), οι οποίοι όχι μόνο αποδέχονταν πιο πρόθυμα αλλά και υποστήριξαν ενεργητικά τέτοιες μεταρρυθμίσεις, ενάντια στις αντιδράσεις των μικρών καταστηματαρχών, δίκως να διστάσουν να συμπορευτούν (ή και να συμμαχήσουν) με το εργατικό κίνημα. Διαθέτουμε μελέτες για την ανάπτυξη τέτοιου είδους στάσεων και συμμαχιών στην Αγγλία και τον Καναδά στα τέλη του 19ου αιώνα σε σχέση με το ωράριο των μαγαζιών.¹⁷ Στην Ελλάδα αυτό συνέβη κατεξοχήν σε σχέση με την κατοχύρωση

14. Μια άλλη ευνοϊκή ρύθμιση, μικρότερης σημασίας και σχετιζόμενη με αντιλήψεις για την οικογένεια, αποτελούσε η δυνατότητα απασχόλησης παιδιών 10-12 ετών σε οικογενειακά και μόνο εργαστήρια ή μαγαζιά, σύμφωνα με τον νόμο ΔΚΘ' «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», ΦΕΚ Α' 46, 7 Φεβρουαρίου 1912. Επιτρεπόταν όμως μόνο για διάρκεια εργασίας έως 3 ώρες τη μέρα και χωρίς να εμποδίζεται η φοίτησή τους στο δημοτικό σχολείο. Πάντως η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν μπορεί να συγκριθεί με τα πλεονεκτήματα που έδωσε στις μικρές επιχειρήσεις αντίστοιχη διάταξη στον γαλλικό νόμο του 1892 για την γυναικεία εργασία, ο οποίος δεν επέβαλε περιορισμούς στην εργασία των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις, προωθώντας έτσι την αποκέντρωση σε πολύ μικρά εργαστήρια της παραγωγής κλάδων όπως η βιοτεχνία ένδυσης: Marilyn Boxer, «Protective legislation and home industry: the marginalization of women workers in late nineteenth-early twentieth-century France», *Journal of Social History*, 20 (1986), σ. 45-65.

15. Συγκεκριμένα το ΝΔ «περί καθορισμού ωρών εργασίας εις τα πρατήρια της λιανικής αποκλειστικώς πώλησεως καπνού», ΦΕΚ Α' 193, 30 Αυγούστου 1919 επέτρεπε να εργάζονται νύχτες και Κυριακές τα καπνοπωλεία που δεν απασχολούσαν υπάλληλο, ενώ ο νόμος 1976 «περί κυρώσεως του από 28 Αυγούστου 1919 ΝΔ, ως τροποποιείται, και περί συστάσεως Γνωμοδοτικού συμβουλίου εργασίας», ΦΕΚ Α' 37, 12 Φεβρουαρίου 1920 το επέτρεψε αυτό για όλα τα καπνοπωλεία και τα περίπτερα εφόσον τις «απαγορευμένες» ώρες εργαζόταν όχι υπάλληλος αλλά ο ίδιος ο ιδιοκτήτης.

16. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 398-400.

17. Michael Winstanley, *The shopkeepers' world 1830-1914*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1983, σ. 94-99. Chris Hosgood, «A "brave and daring folk"? Shopkeepers and trade associational life in Victorian and Edwardian England», *Journal of Social History*, 26 (1992), σ. 285-308. Geoffrey Crossick, «Shopkeepers and the state in Britain 1870-1914», στο Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt (επιμ.), *Shopkeepers and master artisans in 19th century Europe*, Methuen Young books, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1984, σ. 252-256. David Monod, «Culture without class: Canada's retailers and the problem of group identification 1890-1940», *Journal of Social History*, 28/3 (1994-1995), σ. 521-545. Ελαφρώς διαφορετικά ήταν τα στρατόπεδα στην περίπτωση του αιτήματος επιβολής ενιαίου ωραρίου των κουρείων στη Γαλλία τη δεκαετία του 1930: για την προώθησή τους

της κυριακάτικης αργίας το 1910 και με τον περιορισμό των ωρών λειτουργίας των μαγαζιών το 1914-15.¹⁸

Και στις δύο αυτές νομοθετικές πρωτοβουλίες ο στόχος του περιορισμού των ωρών εργασίας των μισθωτών επιδιωκόταν με το ταυτόχρονο και υποχρεωτικό κλείσιμο των εμπορικών και βιοτεχνικών καταστημάτων.¹⁹ Δυσαρέσκεις από την πλευρά των καταστηματαρχών εκφράστηκαν με διάφορους τρόπους στον τύπο και με αναφορές στη βουλή, κυρίως μετά την αρχική ψήφιση των νόμων, και μαζί με την πίεση του εργατικού κινήματος (π.χ. σε κλάδους που είχαν αρχικά εξαιρεθεί από την κυριακάτικη αργία) οδήγησαν σε αρκετές τροποποιήσεις και επιμέρους ρυθμίσεις ανά επάγγελμα.²⁰

Στα πλαίσια αυτής της διαπάλης, λοιπόν, η οποία κατά βάση διεξαγόταν ανάμεσα στην εργοδοσία και τους εργατοϋπάλληλους κάθε κλάδου, σε ορισμένες περιπτώσεις οι καταστηματαρχες δεν παρουσίαζαν ένα συμπαγές μέτωπο: στα οινοπωλεία και κουρεία της Αθήνας και τα αρτοποιεία του Πειραιά το 1910, στα αρτοποιεία της Αθήνας το 1912 και στα παντοπωλεία το 1910 και το 1914-15.²¹ Στα παντοπωλεία το 1914 τριάντα Αθηναίοι καταστηματαρχες συμμάχησαν με το εργατικό σωματείο που πίεζε για λιγότερες ώρες δουλειάς, ενάντια στο σωματείο των παντοπωλών που κινητοποιήθηκε για την αύξηση των ωρών λειτουργίας των

συμμάχησαν με το εργατικό σωματείο οι ιδιοκτήτες των μικρομεσαίων κουρείων, σε σύγκρουση με τους ιδιοκτήτες τόσο των μικροσκοπικών όσο και των μεγάλων κομμωτηρίων: Steven Zdatny, «Fashion and class struggle: the case of *coiffure*», *Social History*, 18/1 (1993), σ. 68-70. Για τις διαφορές ανάμεσα στους Γάλλους μαγαζάτορες ως προς τον τρόπο που τους επηρέαζε η νομοθεσία για το ωράριο των εργατών και των καταστημάτων στις αρχές του εικοστού αιώνα, βλ. Heinz-Gerhard Haupt, «Les petits commerçants et la politique sociale: l'exemple de la loi sur le repos hebdomadaire», *Bulletin du Centre d' Histoire de la France contemporaine*, 8 (1987), σ. 7-34.

18. Ενώ ίσως αυτό το νόημα να είχε η υποστήριξη από το όργανο του ΣΕΒΒ, και εξ ονόματος των «ανεπτυγμένων και φιλανθρωπικών εργοδοτών», των νόμων περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών: *Βιομηχανική και Βιοτεχνική Επιθεώρησις Β΄* (1915-1916), Ιούλιος 1915, σ. 76-79.

19. Προφανώς με διάφορες επιμέρους εξαιρέσεις και ρυθμίσεις. Νόμοι ΓΥΝΕ΄ «Περί Κυριακής αργίας και εορτών», ΦΕΚ Α΄ 286, 7 Δεκεμβρίου 1909 και 271 «περί κανονισμού χρονικών ορίων εργασίας εις εμπορικά καταστήματα και πρατήρια», ΦΕΚ Α΄ 146, 3 Ιουνίου 1914.

20. Ο νόμος ΓΥΝΕ΄ τροποποιήθηκε δύο φορές μέσα στους πρώτους τρεις μήνες από την ψήφισή του: νόμοι ΓΦΜΔ΄ «περί τροποποιήσεως του νόμου ΓΥΝΕ΄ περί Κυριακής αργίας και εορτών», ΦΕΚ Α΄ 39, 27 Ιανουαρίου 1910 και ΓΧΙΣΤ΄ «περί προσθηκών εις τους νόμους ΓΥΝΕ΄ και ΓΦΜΔ΄ περί Κυριακής αργίας και εορτών και τροποποιήσεως αυτών», ΦΕΚ Α΄ 97, 12 Μαρτίου 1910.

21. Στα αρτοποιεία, κουρεία και παντοπωλεία της Αθήνας αναφερόμαστε παρακάτω. Στο *Εμπρός*, 4 Μαρτίου 1910, αναφέρεται ότι το ΔΣ του σωματείου των αρτοποιών Πειραιά έχει ταχθεί υπέρ της κυριακάτικης αργίας, άλλοι αρτοποιοί όμως υποβάλλουν υπομνήματα και ενεργούν υπέρ της κατάργησής της: υποθέτουμε ότι, όπως και σε άλλα σωματεία, το ΔΣ το έλεγχαν οι μεγαλύτερες οικονομικής επιφάνειας καταστηματαρχες. Διαφορετικές απόψεις στο σύνδεσμο οινοπωλών (καταστηματαρχών) Αθήνας το 1910, υπέρ και κατά της αργίας, αναφέρονται στο Χρήστος Κουτσογιαννόπουλος (επιμ.), *Οι οινοπώλαι Αθηνών. Επαγγελματική επισκόπησις*, Αθήνα 1934, σ. 5,11. Παρεμφερής είναι η περίπτωση της σύγκρουσης για το ωράριο των καφενείων το 1910, η οποία βέβαια αφορούσε μια αστυνομική διάταξη στα πλαίσια των μέτρων ευταξίας και όχι ένα πάγιας ισχύος νομοθέτημα. Η αντιπαράθεση σχετικά με την ώρα του βραδινού κλεισίματος ήταν ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των συνοικιακών καφενείων (που επιθυμούσαν την παράταση του ωραρίου) και στο σωματείο των γκαρσονιών, με τους ιδιοκτήτες των μεγάλων κεντρικών καφενείων να ενισχύουν διακριτικά το στρατόπεδο των υπαλλήλων τους: *Αστραπή*, 14 και 24 Ιουλίου 1910, *Ακρόπολις* 24 και 25 Ιουλίου 1910, και *Νέον Άστυ*, 24 Ιουλίου 1910.

καταστημάτων απειλώντας με «γενική απεργία»: πιθανότατα επρόκειτο για επανάληψη της αντίθεσης του 1910, όταν ενάντια στην κυριακάτικη αργία στρέφονταν κυρίως οι «μπακάληδες των μικροσυνοικιών». ²² Στα μπακάλικα ήταν ιδιαίτερα εμφανές ένα μοντέλο με λίγο πολύ γενική ισχύ: οι ανεξάρτητοι παραγωγοί επιβίωναν ως τέτοιοι υποβαλλόμενοι, αυτοί και οι υπάλληλοί τους, σε υπερεργασία · στο εμπόριο με το να μένουν τα συνοικιακά και τα μικρά μπακάλικα περισσότερες ώρες ανοιχτά, αποκτώντας έτσι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, την προσφορά της αναγκαίας υπηρεσίας ή αγαθού κοντά στην κατοικία του πελάτη σε ώρες και μέρες που οι μεγαλύτεροι ανταγωνιστές τους ήταν κλειστοί. Χαρακτηριστικά, δημοσιογράφος που ήθελε να τονίσει το 1904 ότι στο μνημόσυνο του Παύλου Μελά συμμετείχαν οι πάντες, έγραψε ότι κατά τη διάρκειά του έκλεισαν ακόμα «και τα τελευταία μικρομπακάλικα» στου Ψυρρή. ²³ Πιθανότατα στο πλήθος και τη διασπορά στην πόλη των μικρών παντοπωλείων οφειλόταν το ότι το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων παραβιαζόταν κυρίως στα παντοπωλεία. ²⁴

Τα κουρεία αποτελούσαν έναν άλλο κλάδο στον οποίο ένα πλήθος μικρών μαγαζιών επιβίωνε χάρη στο παρατεταμένο ωράριο λειτουργίας, ιδίως το Σαββατοκύριακο, οπότε ξυριζόταν η λαϊκή πελατεία τους. Το χαρακτηριστικό αυτό επικαλούνταν οι καταστηματάρχες κουρείς «δευτέρας και τρίτης τάξεως», όπως αυτοαποκαλούνταν, που «διατηρούνται εκ [πελατείας] των εργατικών τάξεων» και περίμεναν το Σαββατοκύριακο για να δουλέψουν, σε αντίθεση με τα κουρεία της οδού Σταδίου, των οποίων η «εκλεκτή πελατεία» δεν περίμενε την Κυριακή για να ξυριστεί: ζήτησαν και πέτυχαν να δουλεύουν τα κουρεία το πρωί της Κυριακής, παρότι οι υπάλληλοι και κάποιοι καταστηματάρχες κινητοποιήθηκαν για να το αποτρέψουν. ²⁵ Η αδελφότητα των καταστηματαρχών, που ελεγχόταν από τους μεγαλύτερης επιφάνειας κουρείς, επανήλθε το 1914 και ζήτησε την καθιέρωση πλήρους αργίας τις Κυριακές. ²⁶ Όταν αυτό επιτεύχθηκε το 1922, ²⁷ άρχισε να

22. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ' σύνοδος Γ', συνεδριάσεις 16 και 17 Οκτωβρίου 1914 και *Βιομήχανος*, 12 Οκτωβρίου 1914. *Εφημερίς των εργατών*, 17 Φεβρουαρίου 1910.

23. *Εμπρός*, 23 Οκτωβρίου 1904. Σύμφωνα με την έρευνα που διατάχθηκε από τον υπουργό εθνικής οικονομίας Μιχαλακόπουλο, ενώ τα κεντρικά καταστήματα δεν άνοιγαν πριν τις 7.00 ή τις 8.00 το πρωί, «εις συνοικίας ολίγον απομεμακρυσμένας, χωρίς να υπάρχει εύλογος λόγος, βλέπομεν πολλά καταστήματα να ανοίγουν από της 5^{ης} πρωινής και να εξακολουθώσιν εργαζόμενα μέχρι βαθείας νυκτός»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ', σύνοδος Β', συνεδρίαση 68, 7 Μαΐου 1914, σ. 1513. Στη συζήτηση στη βουλή το 1914 ο Πολ. Λαγοπάτης υπερασπιζόταν τους μαγαζάτορες που κρατούσαν τα μαγαζιά τους ανοιχτά πιο αργά από τους άλλους ως εξής: «θα είναι μικρέμποροι, οι οποίοι μη έχοντες περιθώριον κεφαλαίων να αντικρύσωσι ζημίαις, λόγω αντιξώων περιστάσεων, υπολογίζουσι την ιδιαίτεράν εργατικότητά των, και κατ' ανάγκην των υπαλλήλων των»: ό.π., σ. 1514.

24. *Περίληψις των εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας...κατά το έτος 1920*, ό.π., σ.19.

25. Αξιοσημείωτο είναι ότι η συγκέντρωση των «κατώτερων κουρέων» στον περιβολο της βουλής έγινε εκτός των πλαισίων της αδελφότητας των κουρέων, στην οποία κυριαρχούσαν οι μεγαλύτεροι καταστηματάρχες. *Ακρόπολις*, 24 Ιανουαρίου και 10 και 11 Μαρτίου 1910, *Εμπρός*, 10 Μαρτίου 1910 και *Ημέρα*, 20 Φεβρουαρίου 1910.

26. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΘ', σύνοδος Γ', συνεδρίαση 22 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου 1914.

27. Μετά από μια διεκυστίδα διαπραγματεύσεων ανάμεσα στα εργατικά και εργοδοτικά σωματεία

κιντοποιείται το αντίπαλο σωματείο καταστηματαρχών κουρέων υπέρ της επαναφοράς στο παλιό καθεστώς, επικαλούμενο τα συμφέροντα των φτωχότερων και συνοικιακών κουρέων και επιτιθέμενο στους «μεγαλοσχήμους, οίτινες έτυχε να έχουν τα καταστήματά των εις το κέντρον»²⁸ τα στελέχη της Αδελφότητας, από την πλευρά τους, αναφέρθηκαν υποτιμητικά σ' αυτούς ως μη ανήκοντες «εις την οικογένειαν των κουρέων» –ένας αρκετά διαδεδομένος τρόπος στην εποχή να απαξιώνονται οι ιδιοκτήτες μικροσκοπικών θνησιγενών επιχειρήσεων που δεν αποτελούσαν «αναγνωρισμένους» ομότεχνους.²⁹

Στις περιπτώσεις αυτές, λοιπόν, αναδεικνύεται η λειτουργία της εργατικής νομοθεσίας (ή πάντως κάποιων πλευρών της) υπέρ των μεγαλύτερων μονάδων, στα πλαίσια του ανταγωνισμού τους με τις μικρές.³⁰ Ωστόσο θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τον παράγοντα της εφαρμογής των νόμων στην πράξη. Οι διατάξεις που αφορούσαν το ωράριο των καταστημάτων και την αργία της Κυριακής αποτελούσαν τους εργατικούς νόμους που παραβιάζονταν λιγότερο, σύμφωνα με τις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, καθώς ήταν πιο εύκολη η επιτήρηση της εφαρμογής τους:³¹ αυτό θα συνέβαλε στις διενέξεις που τροφοδότησαν σε διάφορα επαγγέλματα. Συνολικά πάντως γνωρίζουμε ότι η εργατική νομοθεσία λίγο εφαρμοζόταν: η αποτυχία συγκρότησης ενός αποτελεσματικού ελεγκτικού μηχανισμού δεν οφειλόταν σε κάποια παροιμιώδη ανικανότητα του ελληνικού κράτους,

---

και στο κράτος που ξεκίνησε από την εκ περιτροπής λειτουργία του 25% των κουρέων κάθε Κυριακή και κατέληξε στην πλήρη κυριακάτικη αργία που αντισταθμίζονταν από την εργασία μέχρι αργά τη νύχτα του Σαββάτου: *Νέαι Αρχαί*, 9, 12 και 14 Ιουλίου, 13 Αυγούστου 1922, *Πατρίς*, 12 Ιουλίου 1922, νόμος 2943 «περί τροποποίησης και συμπληρώσεως εργατικών τινών νόμων», ΦΕΚ Α' 139, 8 Αυγούστου 1922, διάταγμα «περί Κυριακής αναπαύσεως των κουρέων», ΦΕΚ Α' 162, 31 Αυγούστου 1922.

28. *Εμπρός*, 10 και 12 Ιουλίου 1923 και *Ελληνική*, 16 Απριλίου 1925.

29. *Νέαι Αρχαί*, 14 Ιουλίου 1922, βλ. και *Ελληνική*, 15 Απριλίου 1925 («μερικοί παράσιτοι του επαγγέλματός μας»). Περί «αναγνωρισμένων» επαγγελματιών, βλ. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας...», ό.π., σ.316-318.

30. Ασφαλώς δεν ισχυριζόμαστε ότι το συμπέρασμα αυτό έχει καθολική ισχύ. Χαρακτηριστική η αντιστροφή των στρατοπέδων στη σημερινή διαμάχη για το ωράριο των καταστημάτων, με τους κολοσσούς του εμπορίου να επιδιώκουν την κατάργηση των περιορισμών και τους μικρομαγαζάτορες να συμμαχούν με το εργατικό κίνημα στην υπεράσπισή τους. Σημαντικό γι' αυτό είναι παράγοντες όπως η αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων, η ευκολία στη μετακίνηση στην πόλη και η μείωση της σημασίας της γειτονιάς για την κοινωνική ζωή με την ανάπτυξη υπερτοπικών πόλων κατανάλωσης και διασκέδασης, η κανονικοποίηση των εισοδημάτων των λαϊκών τάξεων και η παρακμή του μηχανισμού του βερεσέ που παλιότερα έθετε όρια στις προόδους που μπορούσαν να κάνουν οι μεγάλες μονάδες στο λιανικό εμπόριο των «βασικών ειδών».

31. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, Επιθεωρησις εργασίας, *Περίληψις εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων δια τα έτη 1927 και 1928*, Αθήνα 1930, σ. 25. Το πρότυπο των συγκεκριμένων νόμων, του ταυτόχρονου δηλαδή και υποχρεωτικού κλεισίματος των καταστημάτων, προτείνουν οι επιθεωρητές εργασίας να επεκταθεί και σε άλλες περιπτώσεις: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Επιθεωρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1932*, Αθήνα 1935, σ. 65, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Επιθεωρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1933*, Αθήνα 1935, σ. 75 και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Επιθεωρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας κατά το 1934*, Αθήνα 1936, σ. 70.

αλλά στην εξάντληση της μεταρρυθμιστικής πνοής του πρώιμου βενιζελισμού και την τροποποίηση του πολιτικού σχεδίου των Φιλελευθέρων, στον μεταβαλλόμενο ταξικό συσχετισμό δυνάμεων και στις αντιστάσεις που προβάλλονταν στα κατώτερα και τοπικά επίπεδα του κρατικού μηχανισμού.

Μάλιστα οι επιθεωρητές εργασίας συμφωνούσαν ότι ήταν περισσότερο στα μικρά εργαστήρια παρά στα εργοστάσια που παραβιαζόταν το ωράριο εργασίας των ανηλίκων και των γυναικών (καθώς και των ενηλίκων αντρών όπου αυτό είχε καθιερωθεί με νόμο),³² ενώ αν η καθαριότητα, ο φωτισμός και οι συνθήκες υγιεινής εν γένει των χώρων εργασίας αναφέρονταν παντού ως «λυπηρές», οι επιθεωρητές συμφωνούσαν ότι τα εργαστήρια υστερούσαν περισσότερο. Αυτό δεν οφειλόταν σε ευνοϊκότερη μεταχείριση των μικροαστών αλλά στο ότι οι βιοτεχνίες ήταν λιγότερο προσιτές στον έλεγχο αστυνομίας και επιθεωρητών καθώς βρίσκονταν συχνά σε απόμακρα σημεία της πόλης, ήταν διάσπαρτες και λιγότερο «δημόσιες»· επιπλέον η εγκατάστασή τους σε υπόγεια και χώρους «μη επιδεχόμενους διαρρυθμίσεως» και βελτιώσεων από την άποψη της υγιεινής γινόταν ανεκτή ελλείψει εναλλακτικών λύσεων, ενώ η πίεση στα εργοστάσια ήταν ισχυρότερη και αποτελεσματικότερη.³³

Το αποτέλεσμα ήταν ότι η εργατική νομοθεσία και οι προδιαγραφές υγιεινής στην πράξη επιβάρυναν αναλογικά περισσότερο όχι τους πιο αδύναμους αλλά τους πιο ισχυρούς εργοδότες, με τις εξαιρέσεις που είδαμε όσον αφορά ιδίως το εμπόριο, και εν τέλει θα πρέπει να προστεθούν μάλλον στους παράγοντες που συνέβαλαν στην αναπαραγωγή των μικροϊδιοκτητικών δομών στις ελληνικές πόλεις.

Θα μπορούσε να είχε γίνει αλλιώς; Η περίπτωση της αρτοποιίας υποδεικνύει ότι το κράτος, όταν το θέλησε, χρησιμοποίησε την εργατική νομοθεσία και τη νομοθεσία υγιεινής για να προωθήσει τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και να κάμψει τις αντιστάσεις της βιοτεχνικής παραγωγής, έστω χωρίς να της επιφέρει συντριπτικά πλήγματα.

Στην αρτοποιία κυριαρχούσαν προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μικρές βιοτεχνικές μονάδες –εν μέρει χάρη και στη διατίμηση του ψωμιού³⁴ που συμπίζεζε τα κέρδη

32. «Γενικά εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας του έτους 1913», *Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας Α΄* (1914), σ. 170 και 192. Διεύθυνσις Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, Επιθεωρησις εργασίας, *Περίληψις των εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων κατά το έτος 1920*, Αθήνα 1921, σ. 17 και *Περίληψις εκθέσεων ... δια τα έτη 1927 και 1928*, ό.π., σ. 7 και 26, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας... κατά το 1932*, ό.π., σ. 54-55 και Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Επιθεωρησις Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας κατά το 1935*, Αθήνα 1937, σ. 37.

33. «Γενικά εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας του έτους 1913» ό.π., σ.163 και 191, *Περίληψις των εκθέσεων... κατά το 1920* ό.π., σ. 11, *Περίληψις εκθέσεων ... δια τα έτη 1927 και 1928*, ό.π., σ. 8, 9, 10 και 35, *Εκθέσεις ... κατά το 1932*, ό.π., σ. 56, *Εκθέσεις ... κατά το 1933*, ό.π., σ. 12, 15 και 54, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας κατά το 1934*, ό.π., σ. 11-12 και 66-67 και *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας κατά το 1935*, ό.π., σ. 17.

34. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, «Τιμή και ποιότητες του ψωμιού: κρατική παρέμβαση και δημοτική πολιτική στα ελληνικά αστικά κέντρα (1835-1900)», στο *Ο άρτος ημών. Από το σιτάρι στο ψωμί*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1994, σ. 278-291.

των αρτοποιιών,³⁵ αποθαρρύνοντας έτσι τις επενδύσεις στον κλάδο.³⁶ Στην πορεία, ωστόσο, και καθώς η Αθήνα και η αγορά του ψωμιού σ' αυτήν μεγάλωναν, ιδρύθηκαν κάποιες μεγάλες εκμνησιμμένες μονάδες,³⁷ οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να πουλάνε φτηνότερα από τις μικρές που συνέχιζαν με τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής.³⁸ Τώρα ο διοικητικός ορισμός της τιμής του ψωμιού πίεζε τα μικρά αρτοποιεία, ιδίως όταν το κράτος προσπαθούσε να τη μειώσει βασιζόμενο στην υψηλότερη παραγωγικότητα των μηχανικών αρτοποιειών.³⁹ Παρά τις προόδους τους, ωστόσο, οι αρτοβιομηχανίες στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων δεν είχαν καταφέρει να επικρατήσουν στην αγορά: το 1912 υπολογίστηκε ότι τη μισή ποσότητα ψωμιού που καταναλωνόταν στην Αθήνα την παρήγαγαν τα οικογενειακά αρτοποιεία που δεν απασχολούσαν εργάτες, με το υπόλοιπο μισό να κατανέμεται ανάμεσα στις βιοτεχνίες που χρησιμοποιούσαν μισθωτή εργασία και στις βιομηχανίες.⁴⁰ Είναι πιθανό ότι οι βιομηχανίες άρτου δεν προσπάθησαν να πουλήσουν συστηματικά κάτω από τη διατίμηση για να αποσπάσουν μεγαλύτερο μερίδιο της αγοράς, αλλά βολεύονταν με το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους που τους εξασφάλιζε η διατίμηση, ενδεχομένως αφού διαπίστωσαν ότι ήταν δύσκολο να ξεπεράσουν κάποια επίπεδα ελέγχου της αγοράς.

Οι μικροί βιοτέχνες ανταγωνίζονταν τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις δουλεύοντας περισσότερο⁴¹ και αποδεχόμενοι ένα χαμηλότερο επίπεδο κατανάλωσης για

35. Βλ. εκτιμήσεις σε *Ερμή*, 2 Σεπτεμβρίου 1884 και *Ακρόπολις*, 18 Δεκεμβρίου 1908. Το ότι η διατίμηση πίεζε τους αρτοποιούς και όχι τους αλευροβιομήχανους ή τους σιτέμπορους γίνεται σαφές κατά τις σχετικές αντιδικίες το 1905: *Ακρόπολις*, 29 Ιουλίου (ρεπορτάζ από τη βουλή: ομιλία Ζυγομαλά), 31 Αυγούστου και 1, 7 και 8 Σεπτεμβρίου 1905. Πρβλ. Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, τ. Α΄, σ. 529.

36. Πρβλ. την ανάλυση του Ε. P. Thompson, «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», στη συλλογή άρθρων του *Customs in Common*, Penguin, Λονδίνο 1991, (1971), σ. 222 για τη λειτουργία της «Ασίζης του ψωμιού» στη Βρετανία.

37. Με βάση τη βιομηχανική απογραφή του 1917, τα 24 από τα 25 εκμνησιμμένα αρτοποιεία που λειτουργούσαν στην Ελλάδα είχαν την έδρα τους στην Αθήνα: Αναστάσιος Λώζος, *Η οικονομική ιστορία των Αθηνών*, Αθήνα 1984, σ. 190.

38. Πέρα από τις οικονομίες κλίμακας, επιτύγχαναν καλύτερη απόδοση των αλεύρων: πχ το 1921 τα άλευρα που διαθέτονταν στην αγορά ήταν πιο αδύναμα και με μικρότερη απόδοση σε ψωμί, η οποία έπρεπε να μετρηθεί για να καθοριστεί βάσει αυτής και η τιμή του ψωμιού· τα αποτελέσματα της πρώτης «δοκιμής» της απόδοσης που έγινε σε μηχανικό αρτοποιείο ήταν αρκετά υψηλά, και η συντεχνία των αρτοποιιών ζήτησε την επανάληψή τους «εις αρτοποιεία που εργάζονται δια των χειρών», όπου η απόδοση θα ήταν μικρότερη: *Ριζοσπάστης*, 22 Αυγούστου 1921.

39. *Ακρόπολις*, 5 Αυγούστου 1892, *Εμπρός*, 15 Φεβρουαρίου 1915 και 1 Οκτωβρίου 1917, *Καθημερινή*, 29 Σεπτεμβρίου 1919.

40. *Εμπρός*, 30 Μαΐου 1912.

41. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Φωτιάδη, διευθυντή της Αρτοποιητικής εταιρείας, θα έπρεπε να απασχολούνται 4 άτομα σ' ένα μικρό αρτοποιείο που παρήγαγε «δια των χειρών» 200 οκάδες ψωμί· το σύνθημα όμως ήταν να δουλεύουν ο ιδιοκτήτης του κι ένας εργάτης (ή κάποτε δύο), γιατί αλλιώς η επιχείρηση δεν ήταν οικονομικά βιώσιμη: *Ακρόπολις*, 13 Ιανουαρίου 1912, βλ. και 30 Ιουλίου 1905, 9 Ιανουαρίου και 29 Μαΐου 1912. Η συμφωνία, πάντως, ανάμεσα σε αρτοποιούς, αρτεργάτες και αγορανομία το 1926-28 προέβλεπε μεταξύ άλλων ότι θα απασχολούνταν δύο εργάτες και ένας βοηθός σε κάθε φούρνο που αρτοποιούσε 210-310 οκάδες αλεύρι: η απόφαση της αγορανομίας δημοσιεύεται στην αρχή των «Βιβλίων καταχωρήσεως παραγωγής άρτου» του 1927-28 και 1928-29 που σώζονται στην αρχείο του Παντ. Ζαγοραίου (ΕΛΙΑ). Στον παράγοντα της υπερεργασίας επιμένουν

να επιβιώσουν ως ανεξάρτητοι παραγωγοί,⁴² παράγοντας έναν τύπο ψωμιού που ενδεχομένως βρισκόταν πιο κοντά στις προτιμήσεις των καταναλωτών,⁴³ εξυπηρετώντας τις ανάγκες των νοικοκυριών ψήνοντας τα φαγητά και ψωμιά που τους έφερναν⁴⁴ και, ιδίως, πουλώντας ψωμί με πίστωση: το σύστημα του βερεσέ που κυριαρχούσε εκείνη την εποχή δεν μπορούσε να υιοθετηθεί από τις μεγάλες μονάδες, καθώς απαιτούσε προσωπική γνωριμία και μπορούσε να λειτουργήσει μόνο σε μικρή κλίμακα.⁴⁵

Παρ' όλ' αυτά φαίνεται ότι τα μεγάλα αρτοποιεία βελτίωσαν τη θέση τους τα επόμενα χρόνια.⁴⁶ Σ' αυτό συνέβαλαν οι ευκαιρίες εκτάκτων κερδών και οι ανάγκες τροφοδοσίας του στρατού κατά την πολεμική δεκαετία,⁴⁷ όπως και το ότι η διατίμηση έγινε πιο σφικτή, πιέζοντας πολύ τους χαμηλής παραγωγικότητας βιοτέχνες αρτοποιούς: στα συμφραζόμενα του υψηλού πληθωρισμού και της πτώσης του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων από τη δεκαετία του 1910 κ.ε. οι κυβερνήσεις έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στη διατήρηση της τιμής του ψωμιού σε

οι Daniel Bertaux και Isabelle Bertaux-Wiame, «Artisanal bakery in France: how it lives and why it survives», στο Frank Bechhofer και Brian Elliott (επιμ.), *The Petite Bourgeoisie*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 155-181.

42. Για παράδειγμα κατοικώντας (τόσο εργένηδες όσο και οικογένειες) στον φούρνο για να γλιτώσουν το νοίκι και τα έξοδα θέρμανσης: Ακρόπολις, 11 Ιουνίου και 5 Ιανουαρίου 1912.

43. Αυτή είναι η ερμηνεία που δίνει ο Jonathan Morris, *The Political Economy of Shopkeeping in Milan 1886-1922*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1993, σ. 54 για τη συνεχιζόμενη κυριαρχία της βιοτεχνικής αρτοποιίας στην Ιταλία.

44. Ο ρυθμός με τον οποίο η εμπορική παραγωγή ψωμιού εκτόπιζε το ψωμί που ζυμωνόταν στο σπίτι (αλλά συχνά δινόταν στους φούρνους για ψήσιμο) επιταχύνθηκε κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Στην απογραφή του 1879 είχαν καταγραφεί μόλις 46 αρτοποιεία αλλά 52 «κλίβανοι» στην πόλη της Αθήνας: Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881, σ. 55. Το 1912 τα «ψωπτικά» ως πηγή εισοδήματος για τους αρτοποιούς είχαν μειωθεί αρκετά, στις φτωχογειτονιές της Αθήνας πάντως συνέχιζε να παράγεται σπιτικό ψωμί: Ακρόπολις, 7, 11 και 13 Ιανουαρίου και 11 Ιουνίου 1912, βλ. και Ακρόπολις, 30 Ιουλίου 1905.

45. Σύμφωνα με έναν αρτοποιό οι φούρνοι το 1912 πουλούσαν το 90% της παραγωγής τους με πίστωση (Ακρόπολις, 5 Ιανουαρίου 1912), ενώ το 1932 σύμφωνα με εφημερίδα του κλάδου τα περισσότερα συνοικιακά αρτοποιεία έδιναν βερεσέ το 50% της παραγωγής τους: Ευφροσύνη Καρποδίνη-Δημητριάδη, «Προβλήματα παραγωγής και κατανάλωσης σίτου και άρτου κατά την κρίσιμη δεκαετία 1925-1935», στο *Ο άρτος ημών*, σ. 302. Βλ. και Ακρόπολις, 10, 12 και 13 Ιανουαρίου 1912. Η συστηματική πίστωση που παρείχαν οι μαγαζάτορες σε τακτικούς πελάτες τους δεν αποτελούσε βέβαια ελληνική ιδιοτυπία, αλλά τον κυρίαρχο πανευρωπαϊκό τρόπο διεξαγωγής του λιανικού εμπορίου τροφίμων σε μια πελατεία με συχνά ακανόνιστα εισοδήματα και ευάλωτη στην ανεργία ή στα κεσάτια, στις αρρώστιες και τα ατυχήματα σε μια εποχή που δεν υπήρχε κοινωνική ασφάλιση: ηβλ. Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt, *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914*, Routledge, Λονδίνο 1995, σ. 180 κ.ε.

46. Το 1927 αναφέρεται ότι το εργοστάσιο του Φ. Ηλιόπουλου μόνο του παρήγαγε το ένα έκτο του ψωμιού που καταναλωνόταν στην Αθήνα: *Ριζοσπάστης*, 10 Μαρτίου 1927.

47. Ο Φ. Ηλιόπουλος προφυλακίστηκε για λίγο το 1914 κατηγορούμενος για καταχρήσεις που διέπραξε ως προμηθευτής άρτου του στρατού κατά τη διάρκεια των δύο βαλκανικών πολέμων: *Εμπρός*, 15 Ιανουαρίου 1914. Ο ίδιος αργότερα επωφελήθηκε από τις δυνατότητες εξαιρετικών κερδών που έδινε η διαταραχή των όρων του εμπορίου λόγω του παγκοσμίου πολέμου: κατηγορήθηκε ως κερδοσκοπός που εμπλεκόταν σε μια παραγγελία εισαγωγής αλεύρων (*Πατρις*, 7 Φεβρουαρίου 1916), ενώ συμμετείχε στην τριμελή επιτροπή διανομής στα αρτοποιεία των αλεύρων που είχε εισαγάγει το κράτος: *Σκριπ*, 13 Φεβρουαρίου 1915.

χαμηλά επίπεδα.

Τη βιομηχανία ευνόησαν και οι πλευρές της κρατικής πολιτικής που μας απασχολούν σ' αυτή την ανακοίνωση. Το 1912 οι αρτεργάτες απέργησαν ζητώντας αύξηση των ημερομισθίων και μείωση των ωρών εργασίας· παρά την υποστήριξη της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων ηττήθηκαν, το Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας όμως πήρε αμέσως τη σκυτάλη επιβάλλοντας το ενδεκάωρο (δεκάωρο για όσα αρτοποιεία χρησιμοποιούσαν μηχανική κινητήρια δύναμη στη ζύμωση) και απαγορεύοντας τη νυχτερινή εργασία.⁴⁸ Υπόμνημα των συντεχνιών αρτοποιιών από διάφορες πόλεις κατήγγειλε την «σκευωρία ενδιαφερομένων επιχειρηματιών προς εισαγωγήν της μεγάλης μηχανικής αρτοποιίας»: ο καθορισμός των ωρών εργασίας δεν συμβάδιζε με τους ρυθμούς της παραγωγής στην παραδοσιακή αρτοποιία, στην οποία μεσολαβούσαν μεγάλα διαλείμματα ανάμεσα στα διαστήματα εργασίας, ενώ η απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας περιόριζε τις φουρνιές που μπορούσαν να βγουν: το διάταγμα, κατέληξαν, «τείνει εις την εξόντωσιν του χειροποίητου άρτου».⁴⁹ Στη «σκευωρία» μετείχε και η συντεχνία αρτοποιιών Αθήνας κατά την προεδρία του εργοστασιάρχη Φ. Ηλιόπουλου, καθώς το 1911 είχε ζητήσει τόσο την κατάργηση της νυχτερινής εργασίας όσο και την υιοθέτηση αυστηρών προδιαγραφών υγιεινής των κλιβάνων και όλων των εγκαταστάσεων.⁵⁰

Νομοθετική ρύθμιση των όρων υγιεινής στα αρτοποιεία θα υπάρξει το καλο-

48. Για την απεργία και τη θετική στάση της κυβέρνησης και της αστυνομίας απέναντί της βλ. *Εμπρός*, 21, 24 και 26 Μαΐου 1912 και *Ακρόπολις*, 29 και 30 Μαΐου και 5-9 Ιουνίου 1912. Για το ΑΣΕ βλ. *Ακρόπολις*, 9, 13 και 19 Ιουνίου 1912. ΒΔ «περί κανονισμού ωρών εργασίας εν τοις αρτοποιείοις», ΦΕΚ Α' 285, 20 Σεπτεμβρίου 1912. Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι σύμφωνα με την *Περίληψις των εκθέσεων του προσωπικού επιθεωρήσεως εργασίας...κατά το έτος 1920, ό.π., σ. 16*, οι διατάξεις περί ωρών εργασίας στα αρτοποιεία γενικά τηρούνταν, κάτι που αποδιδόταν τόσο στον έλεγχο που ασκούσε το εργατικό σωματείο του κλάδου όσο και στις συχνές επιθεωρήσεις στις οποίες προέβαιναν οι αρμόδιοι υπάλληλοι: να δεχτούμε ότι το κράτος ήταν σε θέση να επιβάλει την τήρηση της εργατικής νομοθεσίας όταν το ήθελε;

49. *Ακρόπολις*, 20 Αυγούστου 1912, βλ. και 13 Ιουνίου. Η εφημερίδα στις 21 Ιουνίου εκτιμούσε κι αυτή ότι το ενδεκάωρο ήταν ανεφάρμοστο από οικονομικής άποψης στα μικρά αρτοποιεία και άρα οι ρυθμίσεις ευνοούσαν σαφώς τα εκμηχανισμένα.

50. Στο υπόμνημα της συντεχνίας το 1911 προτεινόταν ακόμα η ύπαρξη ενός μόνο φούρνου ανά γειτονιά (με τη θέσπιση «ακτίνοσ κλιβάνου») και η καταβολή χρηματικής εγγύησης εκ μέρους του καταστηματούχου, με ένα ευρύτερο σκεπτικό περιορισμού του ανταγωνισμού στον κλάδο: γινόνταν έτσι ξεκάθαρο ότι για τους ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων μονάδων που έλεγχαν τότε το σωματείο του κεντρικό πρόβλημα ήταν ο ανταγωνισμός που αντιμετώπιζαν από τους μικρούς φούρνους, και επεδίωκαν μέτρα (ή συναινούσαν σ' αυτά) που επιβάρυναν τη θέση των τελευταίων: *Ακρόπολις*, 8 Ιανουαρίου, 3, 7 και 8 Ιουνίου 1912. Τη λήψη μέτρων από την πολιτεία για την υγιεινή των αρτοποιείων και την απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας για την καταπολέμηση της φυματίωσης πρότειναν σε συνεντεύξεις τους ο πρόεδρος Ηλιόπουλος, ο αντιπρόεδρος και ο γραμματέας της συντεχνίας: *Ακρόπολις*, 5, 7 και 10 Ιανουαρίου 1912. Πιθανότατα ήταν οι θέσεις αυτές που οδήγησαν στην ήττα του Ηλιόπουλου στις εκλογές στη συντεχνία που ακολούθησαν, μετά από 7 χρόνια προεδρίας: *Ακρόπολις*, 14 και 20 Ιανουαρίου 1912. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Ηλιόπουλος, σύμφωνα με ένα στέλεχος του σωματείου των αρτεργατών (*Εφημερίς των Εργατών*, 10 Σεπτεμβρίου 1910, βλ. και 25 Αυγούστου), δεν είχε σταθεί μόνο αρωγός του εργατικού σωματείου, ακολουθώντας μια πατερναλιστική στρατηγική, αλλά και είχε παροτρύνει τους εργάτες να το ιδρύσουν για να διεκδικήσουν την καθιέρωση κυριακάτικης αργίας· το 1905, πράγματι, αγόρευε στις συνελεύσεις των αρτεργατών υπέρ της νομοθέτησης της κυριακάτικης αργίας: *Ακρόπολις*, 24 και 29 Νοεμβρίου 1905.

καίρι του 1922, δυο βδομάδες μετά τη νικηφόρα απεργία των καταστηματαρχών αρτοποιιών ενάντια στη νέα διατίμηση που προσπάθησε να επιβάλει το κράτος:⁵¹ εμφανίζεται έτσι με σαφήνεια η σχέση ανάμεσα στην επιβολή από το κράτος αυξημένων απαιτήσεων υγιεινής και στην επιδίωξη να ξεπεραστούν τα όρια που έβαζε στην μείωση της τιμής του ψωμιού η χαμηλή παραγωγικότητα της μεγάλης μάζας των αρτοποιείων: οι όροι υγιεινής θα χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό του κλάδου.

Το διάταγμα, όπως και πολλά άλλα που ψηφίστηκαν το καλοκαίρι του 1922, δεν εφαρμόστηκε: θα έρθει να το εφαρμόσει το 1928 η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου, με ρητό στόχο τη μείωση της τιμής του ψωμιού στην πρωτεύουσα μέσω της εκβιομηχάνισης της παραγωγής του. Τα νομοθετικά μέτρα του 1928-29 περιλάμβαναν επιπλέον την αποζημίωση των ιδιοκτητών όσων βιοτεχνιών αναγκάζονταν να κλείσουν (ή τη μετατροπή τους σε πρατήρια), αλλαγές στον τρόπο υπολογισμού της διατίμησης ευνοϊκές για τα αρτοποιεία που μπορούσαν να παραγάγουν μεγαλύτερες ποσότητες, και την απαγόρευση ίδρυσης στις μεγάλες πόλεις νέων βιοτεχνικών μονάδων.⁵²

Η αντίδραση των μικρών αρτοποιιών αρχικά αντιμετωπίστηκε με αποφασιστικότητα (και με τη βοήθεια των αρτοβιομηχάνων),⁵³ φαίνεται όμως ότι στα επόμενα χρόνια επήλθε ένας συμβιβασμός τους με το κράτος,⁵⁴ το οποίο δεν συνέχισε να προωθεί το ίδιο αποφασιστικά την ενίσχυση της βιομηχανίας, ίσως επειδή οι εργασίες κάποιων νέων εργοστασίων που ιδρύθηκαν δεν ευοδώθηκαν.⁵⁵ Αντίθετα το κλείσιμο μικρών βιοτεχνιών με αποζημίωση, η απαγόρευση ίδρυσης νέων και η καθιέρωση μιας ελάχιστης απόστασης 200 μέτρων που έπρεπε να μεσολαβεί ανάμεσα σε δύο αρτοποιεία λειτούργησαν υπέρ των μικρομεσαίων βιοτεχνιών,

51. *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 24 και 25 Ιουνίου 1922, *Εμπρός*, 26 Ιουνίου 1922 και ΒΔ «περί υγιεινής και κανονισμού των ωρών εργασίας εν τοις αρτοποιείοις», ΦΕΚ Α' 111, 12 Ιουλίου 1922.

52. Νόμοι 3769 «περί αποζημιώσεως μικρών αρτοποιείων» και 3770 «περί ιδρύσεως και λειτουργίας αρτοποιείων», ΦΕΚ Α' 10, 14 Ιανουαρίου 1929, βλ. και την εισήγηση του υπουργού εσωτερικών Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου και τη συζήτηση στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* (περίοδος Β', σύνοδος Α', συνεδριάσεις 16 και 17, 14 και 15 Νοεμβρίου 1928). Συγκεκριμένα απαγορευόταν η ίδρυση νέων μονάδων αρτοποιίας που δεν θα χρησιμοποιούσαν μηχανική ενέργεια και δεν θα είχαν δυνατότητα ημερήσιας παραγωγής τουλάχιστον 15.000 οκάδων ψωμιού. Επιπλέον δίνονταν αξιόλογα κίνητρα για την ίδρυση βιομηχανιών: επιτρεπόταν η νυχτερινή και η συνεχής εργασία, παρέχονταν ευκολίες για την εξεύρεση κεφαλαίων με ευνοϊκούς όρους, την πληρωμή των φόρων κλπ.

53. Για την καταστολή της απεργίας των αρτοποιιών που ακολούθησε την προώθηση των νομοσχεδίων ψηφίστηκε ο νόμος 3673 (ΦΕΚ Α' 260, 11 Δεκεμβρίου 1928) που επέτρεπε την επιστράτευση των απεργών καταστηματαρχών σε επαγγέλματα που σχετιζονταν με τα βασικά είδη του επισιτισμού, τη στέρξη των ευεργετημάτων του ενοικιοστασίου γι' αυτούς (δηλαδή κατά πάσα πιθανότητα την έξωσή τους) και τη διάλυση των σωματείων τους. Από το βήμα της βουλής ο Κ. Ζαβιτσιάνος ευχαρίστησε «τα πρώτης τάξεως εργοστάσια» που «μας εβοήθησαν δυνατά»: *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος Β', σύνοδος Α', συνεδρίαση 16, 14 Νοεμβρίου 1928.

54. Καταρχάς όσον αφορά τις προθεσμίες και τη διαδικασία συγκρότησης της επιτροπής που θα εξέταζε την καταλληλότητα κάθε αρτοποιείου, έπειτα ως προς τις ακριβείς προδιαγραφές υγιεινής κλπ: μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τα διαδοχικά νομοθετήματα στο Κωνσταντίνου Καραμέλη, *Αρτοποιητική νομοθεσία και νομολογία*, Θεσσαλονίκη 1954.

55. Σύμφωνα τουλάχιστον με την *Εφημερίδα άρτου και ζυμαρικών*, 29 Μαρτίου 1934.

περιορίζοντας τον ανταγωνισμό και καταλήγοντας στην «κατοχύρωση» της αρτοποιίας ως κλειστού επαγγέλματος.⁵⁶ Ακόμα λοιπόν και στη μοναδική, απ' όσο γνωρίζουμε, περίπτωση που η κοινωνική νομοθεσία χρησιμοποιήθηκε εμπρόθετα για την ενίσχυση των μεγάλων επιχειρήσεων, εν τέλει δεν τροποποιήθηκε ριζικά μια δομή παραγωγής και διανομής στην οποία βαρύνουσα ήταν η θέση των μικρών μονάδων.

---

56. Συνολική (και σε πανελλαδικό επίπεδο) διευθέτηση έγινε με τον Α.Ν. «περί ιδρύσεως ταμείου επικουρικής ασφάλισης και αποζημιώσεως των αρτοποιών της Ελλάδος», ΦΕΚ Α' 615, 12 Δεκεμβρίου 1935 και τον Α.Ν. 405/1936 «περί του ταμείου επικουρικής ασφάλισης και αποζημιώσεως αρτοποιών της Ελλάδος», ΦΕΚ Α' 3, 7 Ιανουαρίου 1937.

Αγγελική Νικολάου

Το ζήτημα των φορτοεκφορτωτών του λιμένος Βόλου ως πεδίο αντιπαράθεσης και διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους φορείς της πολιτικής εξουσίας και της ιδιωτικής οικονομίας στη δεκαετία του 1930

Βόλος, αρχές της δεκαετίας του 1930. Στο γεμάτο κίνηση, ανθρώπους και εμπορεύματα, λιμάνι μιας πόλης που αριθμεί λίγες δεκαετίες ζωής, που σηματοδεύτηκε από την έλευση των προσφύγων κατά την προηγούμενη δεκαετία, στην αρχή των τριγμών από την παγκόσμια οικονομική κρίση αλλά και εποχή καλύτερων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης για τα πολυπληθή εργατικά στρώματα, θα παρακολουθήσουμε ζητήματα που σχετίζονται με τους φορτοεκφορτωτές του λιμένος Βόλου, μια πολυάριθμη, ανομοιογενή ομάδα εργαζομένων, σε σχέση με την οποία αντιπαράθενται, διαπλέκονται, συγκρούονται και προσεγγίζουν, με τρόπο χαρακτηριστικό, οι φορείς της ιδιωτικής οικονομίας και τα κέντρα της πολιτικής εξουσίας. Στόχος μας είναι, μέσα από το σημαντικό αρχείο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου (η περιφέρεια του οποίου περιλαμβάνει ολόκληρη τη Θεσσαλία, δηλ. τους νομούς Λαρίσης, Τρικάλων, τις επαρχίες Δομοκού, Ιστιαίας και Σκοπέλου, με έδρα την πόλη του Βόλου), που απόκειται στα ΓΑΚ – Αρχαία Ν. Μαγνησίας, και μέσα από τον τοπικό Τύπο της εποχής, να παρακολουθήσουμε τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους τρεις εμπλεκόμενους φορείς: κρατική εξουσία, εργοδοσία, εργάτες, ώστε να φωτίσουμε και να ερμηνεύσουμε, όσο είναι δυνατό στο πλαίσιο της σημερινής ανακοίνωσης, όλους τους τυπικούς και άτυπους τρόπους διαπραγμάτευσης, πειθούς, πίεσης, εξαναγκασμού και κατασκευής της συναίνεσης, που χρησιμοποιούνται για την εξασφάλιση των συμφερόντων του κάθε φορέα αλλά και για τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας και συνοχής.

Ο χώρος αναφοράς μας, το λιμάνι του Βόλου, από την ένταξη της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος μέχρι και την εποχή που εξετάζουμε, φυσικά με διακυμάν-

---

σεις, κυρίως μετά την ανάπτυξη των χερσαίων συγκοινωνιών, είναι ο κατεξοχήν χώρος της εμπορικής δραστηριότητας της πόλης.¹ Αυτός είναι ο κύριος λόγος που τα ζητήματα του λιμένος Βόλου εμφανίζονται συνεχώς και με μεγάλη ένταση στο αρχείο του Επιμελητηρίου. Οι νέες αποβάθρες, που κατασκευάστηκαν και βελτιώθηκαν σε διαδοχικά στάδια,² ώστε να εξυπηρετήσουν τη διευρυμένη διακίνηση αγαθών και την αυξανόμενη ανθρώπινη μετακίνηση, κυρίως η νέα αποβάθρα του Θεσσαλικού σιδηρόδρομου που φτάνει μέχρι το λιμάνι, σφύζουν από εμπορεύματα και από ένα πολύχρωμο μωσαϊκό ανθρώπινης παρουσίας: εργάτες μεροκαματιάρηδες που φορτώνουν και ξεφορτώνουν εμπορεύματα, ιδιοκτήτες φορτηγίδων και λεμβούχοι προβληματισμένοι από την ανεργία που τους δημιούργησε η αλλαγή στον τρόπο φόρτωσης, εφόσον τα μεγάλα ατμόπλοια έχουν πλέον τη δυνατότητα να προσεγγίζουν στις αποβάθρες χωρίς τις υπηρεσίες τους, εργολάβοι φορτοεκφορτωτών που παζαρεύουν τις τιμές των ημερομισθίων, καθώς η προσφορά συνήθως υπερβαίνει τη ζήτηση, έμποροι και βιομήχανοι που επιβλέπουν την ασφαλή μεταφορά και φόρτωση των εμπορευμάτων τους, εκπρόσωποι των εργατικών σωματείων, ναύτες, τελώνες, ναυτικοί πράκτορες, αστυνομικές αρχές... Μετά την άνηση που γνώρισε το εμπόριο μέσω του λιμένος Βόλου κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι., όταν ήταν το βορειότερο λιμάνι του ελληνικού κράτους, την εποχή που εξετάζουμε, είκοσι χρόνια αργότερα, η κατάσταση έχει αλλάξει. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Πεντηκονταετηρίδας του ΕΒΕΒ, «το εξαγωγικόν εμπόριον της πόλεως Βόλου υφίσταται την επίδρασιν της παγκοσμίου οικονομικής κρίσεως, το δε εισαγωγικόν εμπόριον, βεβαρημένον διά μεγάλων παρακαταθηκών, ασθμαίνει. Η εγχώρια παραγωγή εξάλλου δεν εμφανίζει ανθηράν κατάστασιν».³ Έτσι, το φθινόπωρο του 1930, η εργασία των φορτοεκφορτωτών περιορίζεται, ο κλάδος τους πλήττεται κι αυτός από την ανεργία.⁴ Οι εφημερίδες της εποχής αποτυπώνουν την κατάσταση, με τις συνεχείς συνελεύσεις και απεργίες των εργατικών σωματείων, με αιχμή τους καπνεργάτες και τους αρτεργάτες, τις δύο πολυπληθέστερες επαγγελματικές ομάδες της πόλης.⁵

1. Αίγλη Δημόγλου, «Λιμάνι και Εμπόριο. Δυο συνιστώσες της προπολεμικής οικονομίας του Βόλου», στο *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* (Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών), τ. 12 (1995), σ. 149-168.

2. Βίλμα Χαστάογλου, *Βόλος, το πορτραίτο της πόλης από το 19^ο αιώνα έως σήμερα*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (ΔΗ.Κ.Ι.), Βόλος 2007, σ. 51-53, 89-91.

3. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 292, «Τα 50 χρόνια του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου 1919-1969», 30.11.1969, σ. 9.

4. Για την ανεργία των αρχών της δεκαετίας του 1930, που πλήττει περισσότερο συγκεκριμένες εργατικές ομάδες (καπνεργάτες, μηχανουργούς, αρτεργάτες, λιμενεργάτες, σιδηροδρομικούς κ.ά.), βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 175. Βλ. επίσης Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστούφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 414.

5. Εφημ. του Βόλου *Σημαία*, 23.11.1930, σ. 3, *Λαϊκή Φωνή*, 6.12.1930, σ. 3, *Λαϊκή Φωνή*, 7.12.1930, σ. 3, όπου γίνονται συνεχείς αναφορές στα συλλαλητήρια των αρτεργατών και σε επικείμενο συλλαλητήριο των ανέργων εργατών του Πειραιά, με κύρια αιτήματα την υγειονομική περίθαλψη και την ασφάλεια, καθώς και στην εργατική διάσκεψη του Πειραιά, στην οποία συμμετείχε και η Ομοσπονδία των φορτοεκφορτωτών. Έχουν προηγηθεί βέβαια οι μεγάλες απεργίες των

Το ζήτημα των φορτοεκφορτωτών του λιμένος Βόλου, την περίοδο που εξετάζουμε (1930 – 1934), περιλαμβάνει δύο βασικές παραμέτρους:

1. Την εκ περιτροπής ή την κατ' εκλογήν εργασία. Το θέμα δεν είναι καινούργιο. Η μέθοδος της εκ περιτροπής εργασίας ήταν ο συνηθέστερος τρόπος απασχόλησης στα περισσότερα επαγγέλματα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το σύστημα στηριζόταν στη διανομή της εργασίας και των ημερομισθίων μεταξύ των εργατών, αμβλύνοντας έτσι τις επιπτώσεις από τον περιορισμό της απασχόλησης και διατηρώντας κάποια ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση εργασίας.⁶ Η μέθοδος της εκ περιτροπής εργασίας αποτελούσε πάγιο αίτημα των εργατικών σωματείων και της συνομοσπονδίας φορτοεκφορτωτών, που είχε ιδρυθεί το 1927,⁷ και συνδέθηκε, αν όχι από την αρχή, οπωσδήποτε όμως στη συνέχεια, με το θέμα του εφοδιασμού των μελών τους με βιβλιάρια επαγγελματικής ταυτότητας.

Μέσα λοιπόν στο κλίμα έντασης του φθινοπώρου 1930, στο οποίο οι λιγότερο άλκιμοι, κακής υγείας και μεγαλύτερης ηλικίας φορτοεκφορτωτές περιμένουν με αγωνία, στο εργολαβικό γραφείο ή στα γραφεία του σωματείου, τη σειρά τους να κάνουν μερικά μεροκάματα, συνεδριάζει η Επιτροπή Φορτοεκφορτώσεων Λιμένος Βόλου, που υπάγεται στη Διεύθυνση Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, και απαρτίζεται από τον Επιθεωρητή ή Επόπτη Εργασίας, τον Λιμενάρχη, έναν αντιπρόσωπο των πρακτόρων εμπορικών ατμοπλοίων, έναν αντιπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της πόλης και έναν αντιπρόσωπο των εργατών φορτοεκφορτωτών. Καθήκον της Επιτροπής, σύμφωνα με τον Ν. 3459/1928, είναι η εφαρμογή του συστήματος της εκ περιτροπής εργασίας, διαρκούς ή περιοδικής ισχύος, ο καθορισμός του ανώτατου αριθμού εργατών για κάθε λιμένα, ο εφοδιασμός τους με βιβλιάρια επαγγελματικής ταυτότητας, χωρίς τα οποία η άσκηση της εργασίας τους καθίσταται πλέον απαγορευτική, επίσης ο καθορισμός του κόστους των φορτοεκφορτώσεων και των τιμολογίων αμοιβής των εργατών, η επιβολή πειθαρχικών μέτρων για παράβαση κανονισμών, είσπραξη υπερβολικής αμοιβής, μέθη, απρεπή και βάνουση συμπεριφορά κ.ο.κ.⁸ Η Επιτροπή του Βόλου, κατά πλειοψηφία, εισηγείται την καθιέρωση της κατ' εκλογήν εργασίας αντί της εκ περιτροπής. Όπως επισημαίνεται στην απόφαση της Επιτροπής, ως λόγοι προβάλλονται, μεταξύ άλλων, ότι

οιδηροδρομικών, τροχιοδρομικών και ναυτεργατών την άνοιξη του 1925, αλλά και το πιο πρόσφατο, στα γεγονότα που αναφερόμαστε, απεργιακό κύμα του Ιουνίου-Ιουλίου 1929 των ταππουργών της Αθήνας και των φορτοεκφορτωτών και των εργατών λιπασμάτων του Πειραιά, καθώς και οι μεγάλες καπνεργατικές απεργίες στη Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο 1930 (Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, έκδ. γ', Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ. 435, 444-445). Για το ίδιο θέμα βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, σ. 444.

6. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 312.

7. *Φορτοεκφορτωτικές εργασίες λιμένος – ξηράς, Νομοθεσία, Συνομοσπονδία Φορτοεκφορτωτών Ελλάδος*, Αθήνα 1993.

8. Στο ίδιο.

η μέχρι σήμερα εφαρμογή του συστήματος της εκ περιτροπής εργασίας απεθράσυνε τους εργάτες, οίτινες ουδένα σεβασμόν τρέφουσι προς τον εργοδότην τους, αντιθέτως δε κωλυσιεργούσι, δημιουργούντες διαρκώς επεισόδια.⁹

Η Επιτροπή φαίνεται να ενστερνίζεται τις απόψεις των ναυτικών πρακτόρων και εργολάβων φορτοεκφορτώσεων, οι οποίοι, σε Υπόμνημά τους προς αυτή, λίγες μέρες πριν, δήλωναν:

δεν δύναται άλλως να υπάρξη πειθαρχία και σεβασμός των εργατών προς την εργασίαν. Προς βεβαίωσιν της ασεβείας που επικρατεί εκ μέρους των εργατών προς τους εργοδότης σας καταγγέλλομεν πλείστα όσα επεισόδια τα οποία συνέβησαν εις βάρος των πρακτόρων [ακολουθούν ονόματα] απειλήσαντες αυτούς με την συνήθη φράσιν 'θα σας τσακίσωμεν εις το ξύλο και θα σας ρίξωμεν εις την θάλασσαν'.¹⁰

Το Επιμελητήριο εξάλλου, τα μέλη του οποίου τάσσονται υπέρ της κατάργησης της εκ περιτροπής εργασίας, αλλά και σημαίνοντες παράγοντες της οικονομικής ζωής της πόλης, με καταιγισμό επιστολών και τηλεγραφημάτων,¹¹ πιέζουν την ηγεσία του Υπουργείου Οικονομίας να εγκρίνει την απόφαση της Επιτροπής υπέρ της κατ' εκλογήν εργασίας, ανασκευάζοντας ένα προς ένα τα επιχειρήματα του Λιμενάρχη-Προέδρου της Επιτροπής, που τέθηκε υπέρ της εκ περιτροπής εργασίας, όμως μειοψήφισε. Οι πρακτικές άλλων λιμένων του κράτους (Πειραιάς, Πάτρα, Καλαμάτα), όπου οι εργάτες είναι ταξινομημένοι, δηλ. ειδικευμένοι –εργάτες σίτου, γαιανθράκων, ξυλείας– προβάλλονται ως καλές πρακτικές που πρέπει και ο Βόλος να ακολουθήσει.

Μερικές ημέρες αργότερα, στις αρχές Δεκεμβρίου 1930, η κυβέρνηση Βενιζέλου στέλνει στον Βόλο τον Επιθεωρητή Εργασίας, ο οποίος «προέβη σε δηλώσεις διά τύπου και ενώπιον εργατικής συνελεύσεως αφ' ενός προαναγγέλλων ίδρυσιν αυτονόμου οργανισμού λιμένος, πράγμα όπερ ημείς διαρρηδην αποκρούομεν, αφ' ετέρου εδήλωσεν απεριφράστως σύστημα εκ περιτροπής εργασίας δεν καταργείται»,¹² όπως αναφέρεται σε τηλεγράφημα του Αντιπροέδρου ΕΒΕΒ στον υπουργό Οικονομίας, στενό συνεργάτη του Βενιζέλου, Π. Βουρλούμη. Το τηλεγράφημα καταλήγει:

Άφιξις Επιθεωρητού αντί βελτιώση κατάστασιν εξώθησε πράγματα και έθιξε καλώς κείμενα ζητήματα τείνων ούτω δημιουργήση κατάστασιν αναμφισβητήτως εγκυμονούσαν αν όχι διασάλευσιν τάξεως τουλάχιστον εγκατάστασιν δικτατορι-

9. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 20, «Περί της εκ περιτροπής εργασίας Λιμένος Βόλου», 29.11.1930, σ. 22.

10. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 20, «Περί της εκ περιτροπής εργασίας Λιμένος Βόλου», το Υπόμνημα πρακτόρων και εργολάβων φορτοεκφορτώσεων προς την Επιτροπή Φορτοεκφορτώσεων Βόλου, 18.11.1930, σ. 28.

11. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 20, «Περί της εκ περιτροπής εργασίας Λιμένος Βόλου», βλ. την επιστολή της διοίκησης του Επιμελητηρίου προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, 1.12.1930, σ. 2-6. Στον ίδιο Υποφ. βλ. και το τηλεγράφημα προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, 9.12.1930, σ. 1.

12. Ανάλογα δημοσιεύματα και στις εφημ. του Βόλου *Σημαία* και *Λαϊκή Φωνή*, στα φύλλα της 9.12.1930.

κής εργατών εξουσίας συνεπαγομένης διάρρηξιν σχέσεων εργατών και εργοδοτών ων απόψεις ουδόλως ελήφθησαν υπ' όψιν. Συνεπεία τούτων παρακαλούμεν ανακαλέσπε τηλεγραφικώς Επιθεωρητήν και εγκρίντε αποφάσεις Επιτροπής Φορτοεκφορτώσεων.¹³

Έτσι, από το αρχειακό υλικό πιστοποιείται η άσκηση πίεσης από μέρος του ΕΒΕΒ προς την κεντρική εξουσία σχετικά με το θέμα της εκ περιτροπής εργασίας. Πολύ περισσότερο: η ηγεσία των οικονομικών δυνάμεων της πόλης ασκεί έντονη κριτική στην πολιτική ηγεσία, εγκυβερνάει την κυβέρνηση για ανεύθυνη διαχείριση, παρεμβαίνοντας στις αρμοδιότητες των ανώτερων υπαλλήλων της, ζητώντας ακόμα και την ανάκληση του εντολοδόχου της κυβέρνησης προς όφελος των φορέων της ιδιωτικής οικονομίας. Διαπιστώνεται, με άλλα λόγια, μια μετατόπιση της ηγεσίας του ΕΒΕΒ από τον γνωμοδοτικό-συμβουλευτικό της ρόλο στην οικονομική πολιτική του κράτους, όπως σαφώς ορίζεται στους σκοπούς του ιδρυτικού του διατάγματος, στον ρόλο του τελικού διαμορφωτή των πολιτικών αποφάσεων.

Ας σημειωθεί εδώ πως, μερικούς μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο 1931, μπροστά στον κίνδυνο να ιδρυθεί και στον Βόλο Γραφείο Εργασίας Λιμένος, όπως υπήρχε στον Πειραιά, το οποίο θα επέπτευε το σύνολο των φορτοεκφορτώσεων και θα ελεγχόταν κεντρικά, το ίδιο το ΕΒΕΒ, 'ανακρούον πρύμναν', θα επιμένει στη διατήρηση του συστήματος της εκ περιτροπής εργασίας, δεχόμενο ότι χάρη σε αυτό οι φορτοεκφορτώσεις διεξάγονται κανονικότερα και οι σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργατών είναι άριστες(!). Το έγγραφο τονίζει την πλήρη ικανοποίηση εργοδοτών και εργατών, για να καταλήξει:

Όσον αφορά την ίδρυσιν ενταύθα Γραφείου εργασίας γνωρίζομεν υμίν ότι η ίδρυσις τούτου Γραφείου αποτελεί πολυτέλειαν διά τον Λιμένα του Βόλου, δεδομένου ότι η Επιτροπή ρυθμίσεως των φορτοεκφορτωτικών εργασιών του Λιμένος μας είναι λίαν ή επαρκής προς πλήρη εκπλήρωσιν του προορισμού της.¹⁴

2. Το αίτημα για χορήγηση σε όλους τους φορτοεκφορτωτές βιβλιαρίων επαγγελματικής ταυτότητας. Ήδη το άρθρο 1 του Ν. 3459/1928 ορίζει ότι «εις τας εκφορτώσεις εμπορευμάτων εις τους διαφόρους λιμένας του Κράτους απαγορεύεται η εργασία εις εργάτας μη εφωδιασμένους δι' αδείας ασκήσεως του επαγγέλματος του φορτοεκφορτωτού, δηλαδή διά βιβλιαρίου επαγγελματικής ταυτότητας». Ενδιαφέρον έχει λοιπόν να παρακολουθήσουμε πώς εξελίσσεται το θέμα στο λιμάνι του Βόλου.

Καταρχάς, από τη μελέτη των Πολιτικών Αποφάσεων του Πρωτοδικείου Βόλου¹⁵ και του αρχείου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, διαπιστώνεται η πολυδιάσπαση της επαγγελματικής ομάδας των φορτοεκφορτω-

13. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 20, «Περί της εκ περιτροπής εργασίας Λιμένος Βόλου», το τηλεγράφημα προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, 9.12.1930, σ. 1.

14. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 19, «Περί ρυθμίσεως των φορτοεκφορτωτικών εργασιών υπό αρμοδίας Επιτροπής», την επιστολή της διοικήσεως του Επιμελητηρίου προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, 7.10.1931, σ. 4.

15. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, Πολιτικές Αποφάσεις 1924-1931.

τών, με την ταυτόχρονη ύπαρξη περισσότερων από ένα σωματείων με τις ονομασίες: Σύλλογος φορτοεκφορτωτών συσκευαστών Βόλου Άγιος Γεώργιος', Ένωσις φορτοεκφορτωτών Βόλου, Σύνδεσμος φορτοεκφορτωτών Βόλου, Σύνδεσμος εργατών λιμένος Βόλου, Σωματείο φορτοεκφορτωτών Άγιος Παντελεήμων' κ.ά. Τα ποικιλώνυμα αυτά σωματεία διακρίνονται για τις ανταγωνιστικές μεταξύ τους σχέσεις και την πρόθεσή τους να ελέγξουν τους εργάτες, με αντάλλαγμα την εξασφάλιση εργασίας για τα μέλη τους. Σχετικά με αυτό αναφέρουμε ότι, όταν με την Πολιτική Απόφαση 550/1924 συστάθηκε το 'Πανεργατικόν Κέντρον Βόλου', που απαρτίστηκε από 10 αναγνωρισμένα σωματεία μεταξύ των οποίων ο 'Σύνδεσμος φορτοεκφορτωτών Βόλου', δυο μέρες μόλις πριν από την αναγνώριση του εν λόγω Κέντρου αποσπάστηκε ο 'Σύνδεσμος εργατών Λιμένος Βόλου', με την αιτιολογία ότι

«αντελήφθησαν ότι το εν λόγω Πανεργατικόν Κέντρον δεν εξυπνρεί τον σκοπόν δι' ον ιδρύθη, ήτοι τα καθαρώς εργατικά ζητήματα, αλλ' ανατρεπτικός ιδέας καλλιεργουμένου εσωτερικώς αναφανδόν μεταξύ του εργατικού κόσμου του μικροβίου του μπολσεβικισμού».¹⁶

Με παρόμοιες άλλωστε αιτιολογίες, καθώς και επειδή «διεγείρει το μίσος και την περιφρόνησιν προς το Κράτος, τους εργοδότας και την αστικήν τάξιν», το 'Πανεργατικόν Κέντρον Βόλου' «κηρύσσεται διαλελυμένον» με την Πολιτική Απόφαση 692/1927, απόφαση που θα ακολουθηθεί από πολλές παρόμοιες, μέσα στο κλίμα των μέτρων καταστολής που εντείνονται αυτή την περίοδο.

Μέσα λοιπόν από τη συχνή αλληλογραφία των ποικιλώνυμων σωματείων φορτοεκφορτωτών της πόλης, διαπιστώνουμε πως, καθώς κάθε ομάδα επιδιώκει να διατηρήσει τη θέση της μέσα στο πλέγμα των διαμορφωμένων εργασιακών σχέσεων, ιδιαίτερα δε κάποιες επιδιώκουν να διατηρήσουν τα προνομιακά τους δικαιώματα σε σχέση με συγκεκριμένα προϊόντα που φόρτωναν και ξεφόρτωναν, κατά παράδοση αρχικά, λόγω ειδίκευσης αργότερα, ως κύριο σημείο αιχμής αναδεικνύεται το ζήτημα του εφοδιασμού τους ή όχι με βιβλιάρια επαγγελματικής ταυτότητας. Οι επιχειρηματίες του EBEB, σε έγγραφό τους προς το υπουργείο, υποστηρίζουν πως 150-160 εργάτες κατά μέσο όρο καθημερινά στο λιμάνι είναι επαρκής αριθμός, επομένως χρειάζεται και αντίστοιχος αριθμός βιβλιαρίων, ισχυριζόμενοι πως με τον τρόπο αυτό «προλαμβάνουσι την δημιουργίαν κοινωνικού ζητήματος το οποίον αναποφεύκτως δημιουργεί η προσπάθεια αυξήσεως του αριθμού εργατών λιμένος...».¹⁷ Οι πράκτορες και οι εργολάβοι φορτοεκφορτωτών κατεβάζουν τον αριθμό, μιλώντας για 100 μόνο απαραίτητους εργάτες εφοδιασμένους με βιβλιάρια.¹⁸ Τα σωματεία, αντίθετα, κάνουν λόγο για τριπλάσιο αριθμό εργατών λιμένος, ενώ καταγγέλλουν τους ελεύθερους, εκτός σωματείων λιμενεργάτες, στην προσπάθειά τους να αυξήσουν τη δύναμη, συνεπώς και τη διαπραγ-

16. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Βόλου, Πολιτικές Αποφάσεις 1924, αρ. 465/17.6.1924.

17. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 86, σ. 8.

18. Στο ίδιο.

ματευτική τους ισχύ απέναντι στην εργοδοσία.¹⁹ Το ζήτημα μάλιστα, το καλοκαίρι του 1931, δεν περιορίστηκε σε λεκτικές επιθέσεις προς τους πράκτορες και τους εργολάβους φορτοεκφορτωτών ούτε στις επιστολές διαμαρτυρίας προς τα μέλη του ΕΒΕΒ, αλλά πήρε χαρακτήρα πραγματικής σύγκρουσης στο λιμάνι του Βόλου. Αρκετοί πράκτορες τραυματίστηκαν και καμιά εικοσαριά εργάτες σύρθηκαν στη φυλακή, όπως διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα *Λαϊκή Φωνή*.²⁰ Η κατάσταση φαίνεται να εκτονώνεται το 1934, με τη χορήγηση βιβλιαρίων σε όλους τους εργάτες λιμένος Βόλου,²¹ όταν η οικονομική ύφεση έχει ήδη οδηγήσει το λιμάνι σε μαρασμό.

Η μελέτη του αρχειακού υλικού που παρουσιάστηκε μπορεί λοιπόν να συνοψιστεί σε μερικά γενικότερα συμπεράσματα:

1. Διαπιστώνεται ένας διττός λόγος, οι εκφρασμένες θέσεις εργοδοσίας και σωματείων μετατοπίζονται, μάλλον εύκολα, ανάλογα με τις συνθήκες που υπάρχουν κάθε φορά, τα συμφέροντα, τις περιστασιακές συμμαχίες ή αντιθέσεις. Έτσι, ενώ το Επιμελητήριο τον Αύγουστο του 1931 τασσόταν κατά της εκ περιτροπής εργασίας και υπέρ της κατ' εκλογήν,²² διότι πίστευε πως έτσι εξασφάλιζε τον έλεγχο των εργατών με την απομάκρυνση των σωματικώς ανίκανων ή των επικίνδυνων και ταραχοποιών, μερικούς μήνες αργότερα το βλέπουμε να αλλάζει στάση υπέρ της εκ περιτροπής,²³ πρεσβεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα διατηρούσε κάποια ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση, άρα θα συγκρατούσε τους εργάτες μακριά από κινητοποιήσεις, φοβούμενο πιθανόν και τον έλεγχο των διαδικασιών από το κέντρο με την πιθανολογούμενη ίδρυση αρμόδιου Γραφείου Εργασίας Λιμένος Βόλου.

2. Κεντρικό επιχείρημα των εκπροσώπων του επιχειρηματικού κόσμου, κυρίως των λεγόμενων μεσαζόντων, πρακτόρων και εργολάβων φορτοεκφορτωτών, για να επιβάλουν τις επιλογές τους, αποτελεί η απειλή δημιουργίας ταραχών και κοινωνικού ζητήματος ή η εγκαθίδρυση δικτατορικής εξουσίας από μέρους των εργατών, όπως επίσης και η χρήση μειωτικών πθικών προσδιορισμών. Έτσι, στα έγγραφα οι εργάτες λιμένος αποκαλούνται 'ασεβείς', 'φαύλοι', 'άδικοι', 'θρασείς'²⁴

19. Στο ίδιο

20. Εφημ. *Λαϊκή Φωνή*, Βόλος, 6.8.1931. Σχετικά με τα βιβλιάρια εργασίας/ειδικότητας βλ. και Νίκος Ποταμιάνος, «'Ντόπιο πράμα!». Το αίτημα 'εθνικής/εθνοτικής προτίμησης' και οι στρατηγικές ελέγχου της αγοράς εργασίας από τα εργατικά σωματεία της Αθήνας και του Πειραιά στις αρχές του εικοστού αιώνα», *Ιστορείν*, 10 (2010), σ. 10-13.

21. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 25, «Επιστολή Συλλόγου Φορτοεκφορτωτών Συσκευαστών Βόλου 'Αγ. Γεώργιος' προς τον Πρόεδρον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου», 9.5.1934, σ. 1.

22. Γ.Α.Κ. Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Βόλου, Φάκ. 72, Υποφ. 19, «Περί ρυθμίσεως των φορτοεκφορτωτικών εργασιών υπό αρμοδίας Επιτροπής», τηλεγράφημα στον γερούσιαστή Ανδρέα Χατζηκυριακό, 20.8.1931, σ. 40.

23. Στο ίδιο, επιστολή στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, 7.10.1931, σ. 3-4.

24. Στο ίδιο, επιστολή του ναυτικού πράκτορα και ασφαλιστή Στάμου Αξελού στον Αντιπρόεδρο του Επιμελητηρίου Σωκράτη Πετρόχειλο, 24.7.1931, σ. 68-69, καθώς και το παραπάνω τηλεγράφημα προς τον Ανδρέα Χατζηκυριακό.

κ.τ.ό., τοποθετούνται δηλαδή απέναντι, συγκροτώντας μια κατώτερη και επικίνδυνη ετερότητα.

3. Οι εργάτες λιμένος συνθλίβονται συνήθως ανάμεσα σε κάποιους επιχειρηματίες και εργολάβους, με τους οποίους έχουν αναπτύξει σχέσεις εξάρτησης, και στην, λιγότερο ή περισσότερο, υποχρεωτική συμμετοχή τους σε κάποιο σωματείο. Η κάθε πλευρά επιδιώκει τον έλεγχο της ροής προσφοράς-ζήτησης εργατικών χεριών με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, η πρώτη, τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής και πολιτικής της επιρροής, η δεύτερη.

4. Οι φανερές, επίσημες πρακτικές που συνάδουν με τη νομοθεσία συνυπάρχουν με έναν μεγάλο όγκο παρασκηνιακών πρακτικών, που χρησιμοποιούν νομικά κενά και αμφιλεγόμενα σημεία, συστήματα πατρωνίας και προσωπικές γνωριμίες. Μέσα από την επίσημη αλλά κυρίως τη διαβαθμισμένη αλληλογραφία προέδρων και αντιπροέδρων, ναυτικών πρακτόρων, επικεφαλής σωματείων και συνδέσμων, μέσα από τα αγχώδη τηλεγραφήματα των φορέων της ιδιωτικής οικονομίας προς τους εκπροσώπους τους της κεντρικής πολιτικής σκηνής, προσκείμενους βουλευτές, γερουσιαστές και κάθε είδους πολιτευτές, και τις οδηγίες που λαμβάνουν σε απάντηση, διαπιστώνονται οι παρασκηνιακές μεθοδεύσεις, η πολιτική του κυνισμού και της ιδιοτέλειας που διέπουν τα δίκτυα σχέσεων, με τις πιέσεις εκατέρωθεν και τις αμοιβαίες εξυπηρετήσεις. Σε ένα βαθμό, άλλωστε, τα νομικά κενά και οι αμφισημίες είναι τακτικές επιθυμητές και επιδιωκόμενες από τους φορείς της πολιτικής εξουσίας, αφού συντηρούν και αναπαράγουν τα δίκτυα των πελατειακών τους σχέσεων. Λείπει ένας στέρεος πολιτικός λόγος, που θα αναλύει δεδομένα και θα επιχειρηματολογεί με γνώμονα το κοινό συμφέρον, την ποιότητα, τη διάσταση του μέλλοντος.

Vassilis G. Manousakis

The economic elites of occupied Europe and the end of Nazi “New Order”: The examples of Greece and Belgium¹

In occupied Europe, especially in its more developed non-eastern part,² the occupation by the Axis powers brought the local economic elites face to face with a crucial dilemma: should they produce for the enemy, thus profiting but also opening the door for their future prosecution, or resist, therefore risking confiscation and possibly imprisonment? Few were able to avoid doing any business with the occupiers. Most simply felt too afraid, were enticed by the prospects of large profits, or even found the Nazi regime more to their liking comparing to the democratic governments of the recent past.³ The attitude of many could be well summarized with the phrase coined by a member of the French state apparatus: “the bridge on the river Kwai syndrome”, that is the

---

1. I would like to thank Lieven Saerens and Tasos Kostopoulos for providing me copies of some documents from Cegesoma and the Royal Palace Archive respectively.

2. German policy towards the occupied countries was not uniform. Eastern Europe was treated especially harsh, leaving less opportunity of large scale economic collaboration.

3. One of the best known cases of ideological sympathies to fascism and Nazism before the war was that of Eugène Schueller (of L'Oréal), who was involved with French far right groups both before the war (“La Cagoule”) and during the occupation (the collaborationist, anticommunist and anti-semitic “Mouvement Social Révolutionnaire”). Gayle K. Brunelle and Anette Finley–Grosswhite: *Murder in the Métro. Laetitia Toureaux and the Cagoule in 1930s France*, Louisiana State University Press, Baton Rouge 2010, p. 140 & 162-3; Bertram M. Gordon, “The Condottieri of the Collaboration: Mouvement Social Révolutionnaire”, *Journal of Contemporary History*, 10/2 (April 1975), p. 261-282 and Renaud De Rochebrune & Jean-Claude Hazera, *Les Patrons sous l'Occupation*, Odile Jacob, Paris 2013 [1995], p. 665-6 & 813-5.

---

tendency to narrow their horizons and find refuge on what they see as purely “technical” or business and a-political matters, especially when they thought the war might already be over with a German victory.⁴

When, around 1943-44, it became clear that the Axis was losing the war, businessmen and economists began planning for their business and personal future. At the same time they started discussing the rebuilding of infrastructure and the postwar sociopolitical system. Their attention was often diverted from economy and business to pressing political and legal preoccupations. Two such issues were seen as especially urgent among the most conservative elements of European economic elites: a) The rise of communist-led resistance during the war was seen as a menace to social peace and as a grave threat to the postwar capitalist order and b) those personally or collectively accused for having collaborated with the Axis felt that they had to prepare their legal defense and protect their personal and business image. In that crucial –and often uncertain– period, roughly from 1943 to 1946, the economic elites tried a variety of means to address this double challenge.

The aim of this essay is to present the response of members of occupied Europe’s economic elites to these challenges, through the presentation of the developments in two, seemingly quite different countries: Greece and Belgium. The similarities found in these two cases illustrate the common issues faced and the similar responses often chosen by Europe’s economic elites.

Greece

In occupied Greece some of the businesses that were of great interest to the Germans were quickly “commandeered” and occasionally even bought by German companies.⁵ Profit however was generally acknowledged as the best way to keep production going. As the needs of the occupation forces grew, so did the orders to Greek industry. The sectors of construction, shipbuilding, textiles and tobacco, had to rely to a large extent on the orders from the occupation forces. According to a postwar report of the Greek tax office, the payments of the occupation authorities to suppliers and contractors were equal to about 60-70% of the Greek occupation expenses.⁶

---

4. The term was first used by François Bloch-Lainé (a relative of the former Prime Minister Léon Blum), in an interview in 1991 (De Rochebrune & Hazera, *Les Patrons*, p. 791).

5. See for example the list of “commandeered factories” (AOK 12 IV Wi, October 20, 1941) in: Istoriko Archeio Ethnikis Trapezas tis Ellados (hereafter IAETE), Α1Σ40Υ68Φ1123. Businesses were officially commandeered throughout the occupation, but – especially towards the end of the war – many businessmen producing for the Axis asked to be officially commandeered, in order to safeguard themselves from accusations after the war. Similar actions took place all over Europe, including Belgium.

6. Report of October 1944. Genika Archeia tou Kratous (hereafter GAK), Tsouderos archive, Mission C, file 7. The payments to the suppliers and contractors according to that report was a little more than 5,5 million gold sovereign. The money paid to Germany and Italy as occupation expenses is usually estimated to about 8-9 million gold sovereign. The occupation authorities consumed much of the county’s income and were the main cause for the catastrophic hyperinflation.

The few sources available today do show the existence of an internal debate among the country's businessmen as to the stance they would follow on the question of German and Italian orders. It looks however that collective decisions were occasionally taken in order to avoid unwanted competition for these orders. In the cement production sector the companies agreed to distribute evenly the orders of the occupation authorities. Furthermore eleven of the country's tobacco companies submitted a common offer to the Germans, while textile producers jointly agreed to accept Italian orders.⁷ In German records it is stated that the Federation of Greek Industrialists and Craftsmen (Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών-ΣΕΒΒ) had contacted the occupying forces about "a central system for orders, in the interest of a successful cooperation of the Greek industry with the Wehrmacht".⁸ In most cases however it looks like the decisions was taken on a company or individual level.

After 1942 the resistance, especially the largest group, the leftist EAM-ELAS, was becoming a force to be reckoned with. In response, the last occupation government created the "Security Battalions" ("Τάγματα Ασφαλείας") to serve the effort to suppress the resistance movement under German orders. The fear of a communist postwar Greece (in addition to the likelihood of postwar punishment and loss of occupation gains) proved enough of a motive for some members of the local business elites to also side with the occupier. As a result other units joined the fight against EAM-ELAS in many parts of occupied Greece, often with the initiative and financial support of local businessmen.

In Volos for example, the local authorities, Greek Nazis, businessmen, supporters of the Athens branch of EDES, even some old politicians, collaborated with the German authorities during the last year of the occupation for the creation of EASAD (Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως) and EAO (Εθνική Αντικομμουνιστική Οργάνωσις).⁹ These were anti-communist groups, armed by the Germans and fighting under the command of the Wehrmacht. In Athens, Nikos Antonakeas, a former prefect and a staunch Metaxas supporter,¹⁰ criticised the Economic Committee (Οικονομική Επιτροπή, an organisation formed by the businessmen and royalist politicians Markezinis,

7. Christoforos A. Katsambas, *Pistevontas eis to mellon. To chroniko mias prospatheias*, Athens 1966, p. 200-213, Christos Hadziioissif: "Opseis tis hellinikis oikonomias sth diarkeia tis katochis, 1941-1945", p. 140, in : *Hepistimoniko Symposio sti Mnimi tou Nikou Svoronou* (30 & 31 March 1990), Etairia Spudon Neoellinikou Politismou kai Genikis Paideias, Athens 1993 and IAETE, Α1Σ23Υ54Φ1: "Diaititiki apofasis", 30/9/1942, letter of "Titan" Cement company to the Office for the Sale of Cement of AGET, "Titan", Tsimenta Chalkidos, no. Α.1607, 2/11/1942 & letter of "Titan" to I. Paraskevopoulos and D. Zeggelis, 6/11/1942.

8. Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), RW 29/108, Kriegstagebuch Blatt Nr. 170, 10/11/1941. The document does not give any further details.

9. See the report of the mayor of Volos during the occupation, reproduced in: Lazaros Arseniou, *Hi Thessalia stin Antitasi*, vol. Β', 3rd edition, "Hella" publications, Larisa 1999, p. 48-56. The Athens branch of the resistance organization EDES (ΕΔΕΣ) was viewed as highly suspicious even by the leader of the organization Napoleon Zervas.

10. Metaxas was the dictator of Greece from 1936 to 1941.

Zalokostas, Benakis & Koumantaros) because it stopped the financing of the so called “national” (that is right-wing) resistance organisations when the “Security Battalions” were formed, suggesting that the members of the Committee might have tried to secure their by the Security Battalions. Antonakeas is not always reliable, especially when it comes to the EAM-ELAS, but he is usually not hostile to the other rightwing organizations, like those of Markezinis and Zalokostas.¹¹ What’s also interesting is that among the financiers of Antonakeas’s own small organization, were three of the most important black marketeers of Piraeus, the Koveris brothers.¹²

The supporters of the counter-ELAS groups did not stop after the liberation, feeling vindicated by the fighting that erupted in Athens in December 1944. A prominent member of this circle was the above-mentioned industrialist, writer and politician Christos Zalokostas, president of the Retsina Brothers textile company. During the occupation, his company received some orders from the Wehrmacht, although there is no evidence that he actively pursued collaboration as a way of making any significant profits. Zalokostas had close contacts with members of the occupation government and endorsed the candidacy of Tsironikos as minister for finance and economy in 1943.¹³ He was also in contact with some smaller rightwing groups, but after 1943 his main concern became the rise of EAM-ELAS.¹⁴ After the liberation he was instrumental in the creation of the “Macedonian Committee” (“Μακεδονικό Κομιτάτο”), a secret organization created in 1946 by businessmen, rightwing politicians and high-ranking officers and sanctioned by the Tsaldaris government. The Committee initially collected about 100.000.000 Drachmas in order to fund “bands of 20 nationally-minded” militants whose goal would be to “exterminate” the communist leaders and to paralyze their organizations.¹⁵ It was part of a larger operation that went

11. According to Antonakeas the Committee had decided, at least in the beginning, to finance non royalist organizations (but obviously not EAM-ELAS) in order to influence them (Nikos Antonakeas, *Fos eis to skotos tis Katochis*. *Ethiniki Antistasis*, 1941-44, p. 306-7, Athens 1947).

12. *Ibid.*, p. 279-280. For Koveris see also: Antonios Voltairakis, *Eis tin Ypiresian tis Gestapo*, Athens 1946, p. 230; Georgios K. S. Tsolakoglou, *Apomnimonevmata*, “Akropolis” publications, Athens 1959, p. 204 as well as the newspaper *Eleftheria*, 17/4/1945 and 25/5/1945.

13. Less than 20 years later Zalokostas remembered Tsironikos, appealing to the Greek public to help him in his time of need and portraying the former minister of the occupation as the savior of Athens (Elliniko Logotechniko kai Istoriko Archeio – hereafter ELIA), Zalokostas Archive, I, miscellaneous: “Ekkklisis pros Athinaious”, December 1962).

14. According to Zalokostas’ book (*To Chronino tis Sklavias*, “Hestia” I. D. Kollarou, Athens, 1997 [1946]), he financed a number of smaller rightist resistance organizations. It is not entirely clear which of the episodes in his book are actually based upon his experiences and which reflect postwar knowledge. More than ¾ of the book are devoted to 1943-44 and the fight against the “internal enemy” (the Left).

15. GAK, Archive of the Royal Palace, Φ. 439: “Markezinis-Zalokostas Reports 1944-1946. Top Secret”, “Note or public order of 6 July [1946] (By Chr. Zalokostas)”. The document has been published in *Eleftherotypia* newspaper (“Ios tis Kyriakis”, 17/5/2009). The Committee presented itself not just as protectors of the politico-economic order but also as defenders of the Nation, since communists were portrayed as associated with the Slavic danger from the north and therefore a threat to

under the name “Committee for the Coordination of the National Struggle” («Επιτροπή Συντονισμού Εθνικού Αγώνος» - ΕΣΕΑ) in which Zalokostas again played a leading role. This and other armed groups – often also influenced by partisan politics – were characteristic of the period that became known as the “White Terror” («Λευκή Τρομοκρατία»)¹⁶. Their ultimate goal was to secure the survival of the current politico-economic establishment against the threat of communism. King George II was seen as a catalyst in that effort, thus the immediate objective became to secure a victory in the referendum for his return in September 1946.

***

At the same time, many of those who had been exposed to allegations of collaboration (among them members of the old and new economic elites) approached the Allies or the resistance, in an effort to create the image of a secret resistance member. For example when the industrialist Meletios Stamatopoulos of Volos joined “Kodros” organization in the very last months of the war, it was –as the organization itself noted– “possibly with ulterior motives since his family is collaborating with the enemy”.¹⁷ Another engineer who was involved in several building projects of the occupation authorities during the first occupation years (Georgios Averoff, brother of the future foreign minister Evangelos Averoff) only escaped conviction as an economic collaborator in 1945 because he became a leading member of the same group in 1942. One of the busiest civil engineers during the occupation, Takis Xanthopoulos, a rich germanophile who had studied under and worked with German engineer and minister of war production Fritz Todt, tried to buy his way out trouble by providing some information to Peltekis, leader of the Apollo organization and proposing to serve for the British.¹⁸ Towards the end of the war Xanthopoulos

---

the country's integrity. The report begins with a presentation of the “communist aggression”, based on sometimes exaggerated and often altogether fictional information. From the document looks very likely that among the sources were people who had sided with the Germans during the occupation (even members of the “Security Battalions”) and were now looking to justify their role in postwar Greece. Other members of the committee were Vovolinis of the right wing «Ελληνικόν Αίμα» (“Hellenic Blood”) organization, with whom Zalokostas was in contact during the occupation, generals Vendiris & Spiliotopoulos, newspaper owners Kyrou and Kalapothakis, MP Grigoriadis and the state minister for the armed forces.

16. See: ELIA, Zalokostas Archive, I, Biographical Note. Some related documents can also be found in file II, III.

17. Dieftinski Istorias tou Stratou (DIS), Φ. 912, Στ/1: table of the members of the secret intelligence group “Kodros”, entry no. 213.

18. The National Archives, UK (TNA), HS 5-652: “Takis Xanthopoulos”. In the archive he is characterized as “one of the most notable Quislings”. He is often mentioned in several postwar trials as having profited significantly by working for the Germans and there were persistent rumours that he was intended for the job of minister for public works during the occupation.

---

approached every organization he knew offering money and information,¹⁹ but it was Peltekis (then minister) who hid him during his first trial, in 1945.²⁰

The effort to counter accusations of profiteering and collaboration intensified after the war. Individual industrialists actively sought to add their name in the inflated postwar members' lists of various secret intelligence or the most influential rightist resistance organizations, like «Ελληνικόν Αίμα».²¹ In a collective effort to defend the image of the business elite ΣΕΒΒ published in 1945 a book on the state of the Greek industry, portraying the industrialists as mere victims of German rapacity.²²

Before the legal proceedings against collaborators and war profiteers started in 1945, the new law asked the organizations of professionals to purge themselves. The Technical Chamber of Greece (Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας - TEE) formed its "Committee for the Collaborators" rather quickly and sent the relative list within the 10 day period that the law stipulated.²³ In the case of Athens Chamber of Commerce and Industry (Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών-ΕΒΕΑ) however the industrialists demanded that the Chamber does not comply. After much debate the lists demanded by law were finally sent (about half a year after the deadline), but they contained only 158 names of mostly small or mid-level businessmen and foreign nationals, despite findings of German payments to thousands more.²⁴ The thinking was to comply with the demands of the law while "saving honest businessmen and industrialists from slander". One of the very few big names on the list was Stavros Katsigeras, president of ELMA and direct competitor of the president of the committee, Aristotelis Makris (president of ELAIS).²⁵ Soon Makris himself

19. See for example Woodhouse's report of 19/10/1943, in Las Baerentzen, *British Reports on Greece, 1943-44*, Copenhagen 1982, p. 47-71.

20. During his retrial in 1947, Vovolinis, Peltekis and several other resistance members helped him with their testimonies.

21. Zalokostas was also recognized as a member after the war. The list of the «Ελληνικόν Αίμα» [Hellenic Blood] organization can also be found in his archive in ELIA.

22. Federation of Greek Industries: *Greek Industries in 1945*, [Federation of Greek Industries], Athens 1946. The book talked about an almost complete lack of production during the occupation. While it is true that a significant part of the Greek industry did suffer during the occupation (mostly because of transport difficulties and the resulting lack of fuel), the general picture painted in the book was not accurate.

23. See, TEE archives, Administrative Committee, 1945, meeting 2, 24/1/45.

24. The first proceedings of the committee mention payments to 8.000 people (ELIA, Pouloupoulos archive, 1945, file 1, document 77). The list has been removed from the file, probably by Pouloupoulos himself, but can be found at the Archive of the Foreign Ministry, K.Y., 1946, Φ.31 Y.2. Konstantinos Aggelopoulos latter complained that about 600.000 to 800.000 businessmen were "victims" of such accusations (*Fos eis to zitima 'ton oikonomikon dosilogon'*, Athens 1945, p. 13). See also: Dimitris Kousouris, "I poiniki dioxi ton dosilogon tis katochis (1944-1949)" in Christos Hadziiosif (ed.): *Istoria tis Helladas tou 20^{ou} aiona*, vol. Δ1, Vivliorama, Athens 2009, p. 105-129. Not all of the 600.000-800.000 were actual economic collaborators, but there is no question that the EBEA list is too small.

25. ELMA and ELAIS (the latter presently owned by Unilever) were the country's largest vegetable oils (margarine etc.) producers of the time.

---

was accused of economic collaboration with Katsigeras testifying against him, claiming that he was put on the list by Makris for reasons of business rivalry. In general however few members of the old business elites testified against their colleagues.

Both legislation and its interpretation by the courts followed the political climate of the period. As Greece was getting closer to civil war, convictions for economic collaboration were diminishing and after the elections of March 1946 they practically stopped.²⁶ Only a limited number, mostly of people who were not members of the upper economic strata before the war, received relatively small sentences. The effort of the old elites to safeguard their privileges and protect their image from the tainted “new money” subsided as “old” and “new money” reconciled and often found a common enemy in the face of communism. Soon the climate would even allow the founding of a “Committee of those Convicted and Accused as Collaborators”. Few of those convicted as collaborators spent more than a few months in jail, and most kept the largest part of their war profits.²⁷

Liberation therefore did not realize the worst fears of the Greek economic elite. At the end of the day the state remained under the control of the “proper national authorities”, the threat of Communism was checked, convictions were limited to a few cases that very rarely involved members of the old elite, and the coming of the British and especially the American economic assistance opened new prospects for recovery and profit, even for those previously accused of cooperation with the enemy. In the next decades the country’s economic leaders would include many of those whose future looked uncertain in 1944-45.

Belgium

Contrary to Greece, Belgium had experienced German occupation in the First World War. That’s when the country’s economic elite played, for the first time, a semi-official role in the affairs of the state by establishing a National Committee for Aid and Food and tending to the needs of the population. When the country was again about to be overrun in 1940, Belgian politicians and businessmen decided to lay out some rules for “postwar” economic life. Thus, on May 15, ministers and bankers established the Galopin committee (named

---

26. The left decided to abstain from these elections and was absent from the 1946 parliament. This allowed several far-right candidates, even some who had openly collaborated with the Germans, to become MPs. One such example is Th. Tourkovaasilis, a prewar politician who had been sent to exile in 1940 for his pro-German stance. During the occupation he contacted the Germans describing himself as a “friend of the German people” and “an admirer of the unrivaled Führer” and in 1943 managed to secure his appointment at the head of the Bank of Greece. A second example is that of Konstantinos Papadopoulos, leader of a unit (ΕΕΣ) armed by the Germans in Northern Greece, who had followed the retreating Wehrmacht to Germany in 1944.

27. “Epitropi Diochthenton kai Diokomenon os Dosilogon”. A short paper of that Committee can be found in ELIA, in the personal archive of the first occupation minister of economy P. Hatzimichalis.

---

after the governor of Société Générale de Belgique, Alexandre Galopin).²⁸ That committee became essentially a shadow government for most economic and social matters of occupied Belgium, and the principles it laid down (the “Galopin doctrine”) were the guidelines for the position of Belgian businessmen on the subject of economic collaboration. The committee’s basic position was that in order to avoid hunger unemployment, the deportation of workers to Germany, or the destruction of infrastructure Belgian enterprises had to continue working under German rule. It was however decided to stay away from the production of military equipment in the strict sense (weapons, ammunition etc), as such production would violate the Belgian penal code.²⁹

It was also agreed that, in order to avoid unwanted competition and safeguard businessmen from postwar sentences, profit should not be a motive when producing for the Germans. The committee therefore recommended that the acceptance of German orders should be decided collectively and no major investments in production should be made for those orders. As German demands grew and Belgian production rose, the Galopin committee made slight adjustments. These included the doubling of exports to Germany (initially 6 billion Belgian Francs) and the use of the concept of “necessity” as the basis for their postwar judicial defense.³⁰

When the prospect of German defeat started looking increasingly probable, Belgian businessmen became nervous. It was even suggested then that

28. *Société Générale* controlled about 40% of the Belgian industry. It was by far the biggest bank in the country and its foundation actually preceded that of Belgium by about a decade. Business leaders also sought direct contacts with their counterparts in Germany and were hoping to convince Germany to allow them a greater role in the running of the country. In 1941 King Leopold (who had stayed in captivity) suggested to the Germans that they should run the country through a council of (Belgian) economic experts (John Gillingham, *Belgian Business in the Nazi New Order*, Jan Dhondt Foundation, Ghent 1977, p. 74). A committee of the General Secretaries was also established to run the Belgian administration under the Germans. Documents not consulted by Gillingham (although they were available at the time) show that the Belgian government in London had contacts with industrialists and financiers on the subject of production in occupied Belgium (Patrick Nefors, *La Collaboration Industrielle en Belgique, 1940-1945*, Éditions Racine, Bruxelles 2006, p. 7).

29. The decision to avoid military production included – in theory at least – the workers sent to Germany (Centre d’Études et de Documentation Guerre et Sociétés contemporaines – Segesoma, *Rapports de réunion et rapports dans la commission d’enquête des secrétaires généraux*, 12/1944-1948, AA 43-53: documents 36, 36 and 44 and Archives Camille Gutt, AA 1624, 48: “Devons-nous reprendre la production industrielle en Belgique? Dans quelle mesure?”, 12/7/1940). Much of the country’s military industry was commandeered and German industries used some Belgian installations for production. Those who refused (like publicly owned enterprises) often saw their equipment dismantled and transported to Germany. Others decided to produce weapons and ammunition on the condition that they would be placed under German administration. See: Nefors, *La Collaboration Industrielle*, p. 86 and Etienne Verhoeyen, *La Belgique Occupée, de l’An 40 à la Libération*, De Boeck Université, Bruxelles 1994, p. 136-137.

30. The concept of necessity basically supported that in order to save the economic infrastructure and safeguard the country’s independence and integrity, it was necessary to produce for the Germans. Stopping would also cause serious inflation and result in the laying off of workers, who would then be deported to Germany.

manufacturers should stop accepting German contracts and sell their stock.³¹ However no drastic decisions were taken, until it was shortages that caused serious decline in production in 1944. During the war large sectors of the economy managed to make big profits by supplying the German army and the total Belgian industrial production for Germany was estimated at 65 billion BF.³²

Belgian industrialists were also anxious to maintain social unity, especially after strikes begun in May 1941 (the so called "strike of the 100.000"). The strikes were seen as a sign of the radicalization of the workforce and a policy of carrot and stick was used to put them under control: organized efforts to supply the workers with food, give them a share of the profit but also prohibit worker actions like strikes. The efforts to maintain relations with prewar unionists concluded in the Social Pact of 1944, which became the foundation for the postwar welfare state.³³

The Galopin doctrine tried to safeguard the interests of the Belgian economic elite and prevent chaos. However not every businessman felt necessary to subscribe to it. Some people went further than others in their economic relations for the Germans, and had more reasons to worry about the liberation and the rise of communist organizations that demanded their punishment.

One such example was Baron de Launoit, president of the country's second largest financial and industrial group, Banque de Bruxelles-Confidius-Brufina. The industrial crown jewel of the group was Ougrée-Marihaye, a major producer of iron and steel. According to a German report de Launoit was enthusiastic

31. John Gillingham, "The Baron de Launoit: a Case Study in the 'Politics of Production' of Belgian Industry during Nazi Occupation", *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, V (1974), 1-2, p. 19.

32. *Ibid.* p. 1. Between 2/3 and 3/4 of Belgian production during the occupation is estimated to have been bought by the Germans. Gillingham, *Belgian Business*, p. 190. For profits see *ibid.* p. 110 and 180-184.

33. Dirk Luyten, "The Belgian Elite Between Economy and Politics", p. 89, in Joachim Lund (ed.), *Working for the New Order, European Business under German Domination 1939-1945*, University Press of Southern Denmark & Copenhagen Business School Press, Copenhagen 2006, and Robert Gildea, Dirk Luyten and Juliane Fürst, "To Work or Not to Work?", p. 47, in Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (eds), *Surviving Hitler and Mussolini, Daily Life in Occupied Europe*, Berg, Oxford 2006. By that time however Galopin had been murdered (February 1944) by a Flemish Fascist group led by the former general secretary of the Flemish Football Federation, Robert Jan Verbelen. Verbelen was also an officer in the Flemish SS and left the country with the retreating German army in September 1944. After the war he became an agent of the US Counter Intelligence Corps, even though he had been sentenced (in absentia) to death by a Belgian court in 1947. See: *Robert Jan Verbelen and the United States Government. A Report to the Assistant Attorney General, Criminal Division, U.S. Department of Justice, June 16, 1988* (accessible at the site of the US Department of Justice: <http://www.justice.gov/criminal/hrsp/archives/1988/06-16-1988verbelen-rpt.pdf>). Galopin's murder probably contributed to his being viewed as a positive figure after the war. Some German authorities were relatively hostile to Galopin (the Sipo-SD of Brussels characterized him as "a typical capitalist with his liberal views of the economy, a 'Belgicist' in politics and catholic in conviction"), but when he was murdered, the German military administration considered his death "a heavy loss", as he had "greatly facilitated the exploitation by the Reich of the Belgian industry". See: Nefors, *La Collaboration Industrielle*, p. 114 and 174.

towards the prospect of a new economic community under German domination “freed” of state borders.³⁴ During the occupation Ougrée-Marihaye reached an agreement with an important German steel firm and became one of the biggest exporters of industrial products to Germany –some used for military purposes.³⁵

Like in Greece, the rise of the large resistance groups was not always welcome. The small organizations –mostly of the political right– that were focused on the gathering of intelligence for the Allied forces abroad were not deemed dangerous by many of the members of the economic Belgian elite. In contrast, the Front de l’Indépendance (the leftist resistance organization) did not have that many friends in those circles. Some members of the group were considered too radical and their tactical target for an active role in the liberation of the country too risky. Moreover, “liberation from an unjust political system” (the second goal of the organization), was not something that businessmen of any country could find very appealing. It is no surprise that when de Launoit decided to finance some resistance groups, he chose from the ones he considered more compatible with the political system he, as well as the other businessmen and the government in exile, preferred.

After some attempts to send money directly from London, the government in exile had turned to a member of the economic elite of the country, Reymond Scheyven, to help setup a network to finance the resistance. He created “Service Socrate”, which borrowed money from big detainers of money in occupied Belgium in return for treasury certificates from the Belgian government in London.³⁶ Sheyven avoided financing the Front and even set up competitive organizations to do the same work.³⁷ When, during the last weeks of the occupation, funds were allocated by the Sûreté to armed resistance (as opposed to intelligence gathering and support), almost 78% of them were given to the politically conservative Armée Secrète and only about 5,5% to the much larger Front de l’Indépendance.³⁸ That money, plus other sums given directly by other

---

34. Gillingham, “The Baron de Launoit”, p. 11.

35. The agreement never came formally into effect, but it was not kept secret. In fact rumors abounded about his collaboration with his “German partner” (Otto Wolf). *Ibid*, p. 12-15. Ougrée-Marihaye produced (among others) semi-finished products used for the production of ammunition, wire (between 60% and 76% of which for German orders) and practically doubled the production of high grade steel used in armaments during the occupation (*Ibid*, p. 19-20 and 29-34). However, no complete weapons were produced by the firm.

36. Among them were several commercial businesses and banks. See: Bernard Ducarme, *Courrier hebdomadaire* no. 476-477, Centre de Recherche et d’Information Socio-Politiques (C.R.I.S.P.), “Le financement de la résistance armée en Belgique, 1940-1944 », p. 30-31. Scheyven was director of the *Banque Allard*.

37. He created for example a new organization for helping workers who wanted to go into hiding to avoid being drafted for work in Germany. Such an organization had already been created by the *Front*, but was apparently considered a dangerous influence by Sheyven. *Ibid*, p. 27.

38. Of the more than 183 million BF allocated after June 1944 for this purpose, 142,7 were given to the *Armée Secrète* and only 10 to the *Front de l’Indépendance*. The *Armée Secrète* was by far the biggest receiver of government money. *Ibid*, p. 29, 35-39 and 43-46, and Gillingham, “The Baron de Launoit”, p. 47.

---

private and public sources, transformed the Armée Secrète, into a significant counterrevolutionary force in Belgian domestic politics.³⁹ Among the financiers of this and other “safe” resistance groups was the baron de Launoit, who is estimated to have given them between 40 and 146,6 million BF.⁴⁰ It is unknown if de Launoit received any “repayment” in the form of useful information about his business rivals from the groups he financed.

The payments to the resistance were not the only technique used to influence postwar Belgium. De Launoit tried also to buy the favors of labour unionists, journalists, workers, possibly even politicians. About 3,7 million BF were given by Ougrée-Marihaye directly to dozens of journalists and unionists and a further 111 million BF to the workers as “voluntary social contributions”.⁴¹ When de Launoit was under investigation after the war, many influential persons came to his defense, including the (post-liberation) prime minister A. Van Acker, J. Guissart of the Armée Secrète, W. Ugeux of Service Zero (another Belgian intelligence gathering group), and Marcel de Roover of the Rassemblement Moral des Anciens Combattants autour du Roi.⁴²

Even though there was concern about the transition of power during the liberation, Belgium managed to avoid a civil war. The postwar demonstrations

39. Gillingham, “The Baron de Launoit”, p. 47 and *Belgian Business*, p. 178. The rise of the Left and the need to cooperate with the government in exile in order to support “the forces of order” also restored Galopin’s credibility. *Armée Secrète*, obeying orders from the government in exile, never attacked the Germans and saved its strength for the “disorder” that was expected to follow the liberation.

40. According to Gillingham, “The Baron de Launoit”, p. 47, the postwar authorities estimated the sum at 146.615.000BF. Debruyne (« Le nerf de la guerre secrète : Le financement des services de renseignements en Belgique occupée, 1940-1944 », *CHTP-BEG* - n° 13/14 / 2004, p. 254) mentions that the resistance and victims of the Germans received at least 40 billion BF. When the first Treasury bond arrived from London in 1942, de Launoit at first sought to have Galopin pay half of the money. When he declined, de Launoit paid the money himself, although in that particular instance it’s not certain that the money actually reached the intelligence groups (*Ibid.*, p. 243). In any case *Société Générale* supported the *Armée Secrète* and was suspicious of the *Front de l’Indépendance*. Nefors, *La Collaboration Industrielle*, p. 162. Most of the money of the *Sûreté* came in the form of Treasury bonds that were in effect used as I.O.U.s by the financiers in Belgium, who expected to be reimbursed after the liberation.

41. That sum was about equal to the compulsory social payments. Furthermore *Ougrée-Marihaye* did not fire any workers during the occupation. See: Gillingham, “The Baron de Launoit”, p. 56-59 and 48-9.

42. Van Acker even sent a letter to de Launoit expressing his sympathies for the “campaign directed by certain newspapers” against de Launoit (Cegesoma, Documenten Paul de Launoit betr. Brufina en Ougrée-Marihaye tijdens de bezetting, AA 628-24: Lettre du Premier Ministre Van Acker au Baron de Launoit concernant la campagne contre Brufina, 28/12/1945). De Roover is himself another interesting case. He was an anticommunist hardliner who became director of Brufina during the occupation (1941). *Rassemblement Moral des Anciens Combattants autour du Roi* was founded in autumn of 1940. It started as a royalist organization, but under de Roover’s leadership it soon developed links with fascist organizations like the *Legion Nationale*. De Roover became in 1966 Belgium’s representative to the *World Anti-communist League*. (Rudi van Doorslaer, «Anti-Communist Activities in Belgium, 1930-44”, p. 118 & 123, in *The Socialist Register*, vol. 21/1984).

and political crisis of November 1944 was a serious affair, but did not evolve into anything like the December 1944 events in Greece.⁴³

The percentage of those convicted for collaboration in the time that followed was considerably larger than in Greece, something that reflects the different developments during and immediately after the liberation.⁴⁴ However, the strategy of setting rules for collaboration (Galopin doctrine), treating workers relatively well⁴⁵ and bribing, appears to have worked for most big businessmen. Relatively few prosecutions and even fewer convictions involved industrialists. In most cases those attracting popular anger were black marketeers, small shopkeepers and companies that had expanded their production (thus moving outside the Galopin committee guidelines) or had mistreated their employees. Demonstrations against the lack of convictions of collaborators were sometimes portrayed as attempts by the communists to destabilize the state.⁴⁶

In the end the Belgian business elite survived practically unscathed⁴⁷ – sometimes actually benefiting from the occupation.⁴⁸

Conclusions

The various countries of occupied Europe were in different economic and social stages of development, and had diverse historical experiences. As a result of those differences, but also because of the differences in the occupation policies, European economic elites did not always have exactly the same reaction to the occupation. Belgium, for example, was the only country where there was a general organized stance in the form of the Galopin committee. Nonetheless, the legal repercussions of economic collaboration, and the rise

---

43. Troops and armoured vehicles were deployed in Brussels and Winston Churchill described the events of 28 November as “a Putsch organised ... in order to throw out the Government”, but the situation was contained, and communists were included in the new government of February 1945. Geoffrey Warner, “Allies, Government and Resistance: The Belgian Political Crisis of November 1944”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, vol. 28 (1978), p. 45-60.

44. In Greece about 95 people per 100.000 were convicted for collaboration, comparing to 582 in Belgium. Kousouris, “I Poiniki dioxi”, p. 127. Only a few of them were convicted for economic collaboration.

45. Businessmen often provided food for them for example. On the other hand the CCI (Belgian *Chambres de Commerce et d'Industrie*) proposed to lower minimum salary from 4 to 3,6BF, causing the reaction of the German military administration, that feared such a decision might cause social unrest. Most Belgian Industrialists preferred the classic paternalist role and disliked Workers' Unions and the power they gained in the 1930s. Verhoeyen, *La Belgique Occupée*, p. 203-206.

46. Dirk Luyten: “Prosecution, Society and Politics: the Penalization of Economic Collaboration in Belgium after the Second World War”, in *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies*, 2/1 (1998), p. 111-133.

47. Galopin had streets named after him after the war. Some early postwar histories presented industrialists essentially as tragic figures that saved Belgium by doing their unpleasant duty. See for example: Fernand Bauduin, *L'Economie Belge sous l'Occupation, 1940-44*, Bruxelles 1945.

48. Most of the infrastructure survived and in some cases expanded. A few sectors, like that of synthetic fibers, even owe much of their postwar success to the transfer of German technology during the occupation. Nefors, *La Collaboration Industrielle*, p. 274-275.

---

of the communist movement were common challenges that occupied Europe's economic elites had to face. Their response was not always identical but, as the examples of Greece and Belgium show, the similarities were clearer than one might have expected from countries with such different economic and political characteristics.

Ilias Bissias - Katerina Papakonstantinou

Interest groups, the Media and politics: Revisiting the Greek ship-owners associations' strategic vision towards the Media in the 1970s

In January 1975, during the meeting of the Greek Shipping Cooperation Committee in London, it was stated that the Greek Prime Minister Konstantinos Karamanlis reminded ship-owners that they did not have a good reputation among the general public and should thus take measures to make a good impression on the country. At the end of the same year, the then Chairman of the Union of Greek Shipowners, Antonis Chandris, explained to his colleagues that “if we do not respond to the pressures of the government, Law Decree 2687/53¹ will be excluded from the revision of Constitution”.²

What were the reasons behind this negative reputation of Greek ship owners among Greeks? And for what reason did they try to change their public image and their Media relations? In this paper we will try to investigate the communication strategy that the Union of Greek Ship-owners developed under the chairmanship of Antonis Chandris, during the period 1975-1981 and their

---

1. Law Decree 2687/ 53 is considered to be one of the milestones of contemporary Greek shipping law and policy as it protects and enhances foreign investments in Greece. The Decree includes a special tax exemption regime, for vessels over 1.500 tons registered under the Greek flag. Legislative decree 2687/1953 enjoys constitutional protection.

2. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece 1945-1975. From separate development to mutual interdependence*, The Athlone Press, London 1993, p. 166, Gelina Harlaftis, “Oi Ellines efoplistes kai o Konstantinos Karamanlis, 1945-1975”, in K. Svolopoulos, K. Botsiou, Ev. Hatzivasileiou (eds), *O Konstantinos Karamanlis ston eikosto aiona. Diethnes epistimoniko synedrio, Zappeio Megaro, 5-9 Iouliou 2007*, Idryma “Konstantinos G. Karamanlis”, Athens 2008, p. 110.

---

achievements in changing their social image.

We have to go some decades back and take a closer look at the relations between Greek ship-owners and the state. In the 1940's, especially after Second World War, Greek ship-owners developed an impressive international business activity which during the following decades was further increased. During the 1940s and 1950s the number of ships carrying the Greek flag shrank, while the number of Greek-owned ships under foreign flags (especially the so called flags of convenience) steadily increased. Since the beginning of the 1950s various Greek governments had been trying to reorganize the Greek Register in order to make it more attractive and competitive for Greek ship-owners.³ Political and legislative initiatives offered Greek owners competitive advantages. Hence, at the end of the 1960s the Greek flag competed successfully with various 'attractive' flags of convenience.⁴ A series of policies developed by the Greek governments since 1951 had led to the gradual repatriation of Greek-owned ships to the Greek registry and the creation of relations of mutual trust between the Greek state and the ship-owners.⁵ Those political initiatives obviously do not seem to have contributed to the negative image that Karamanlis describes. Other underlying factors must have led to that result.

Firstly, let us be reminded that the above mentioned statement was made in January 1975, some months after the fall of the dictatorship that had lasted for seven years. It was a period of hope and optimism for a new political era in the country. Any person or organization that had collaborated with the military regime was the subject of criticism and distrust. The Chairman of the Union of Greek Ship-owners Professor Stratis Andreadis, a business tycoon during that period, was heavily accused in 1975 both by the newly formed government and the Media of collaborating with the junta and of developing strong personal links with the dictators.

The public image of ship-owners was, as imagined, stigmatized by most newspapers and magazines, the state owned TV and radio and the local cinema industry. Despite the strict government censorship of those times, the image of the ship-owner as presented in Greek movies was certainly negative. Greek films at that particular period attracted big audiences and had significant influence on Greek society. In most, if not all, Greek movies ship-owners were presented mostly as notoriously rich and ruthless.

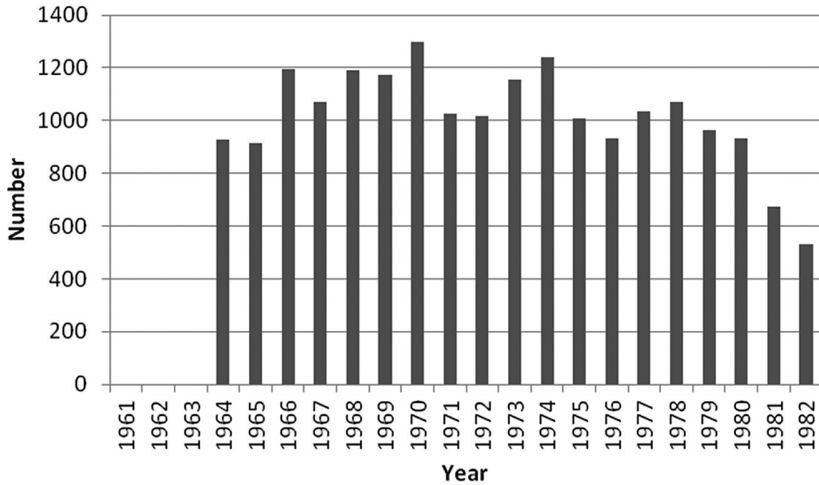
3. Alkis J. Korres, "Greek Maritime Policy and the discreet role of Shipowners' Associations", in Athanasios A. Pallis (ed.), *Maritime Transport: The Greek Paradigm*, Elsevier, Oxford/ Amsterdam/ San Diego 2007, p. 221 and Giannis Theotokas and Gelina Harlaftis, *Leadership in World Shipping – Greek Family Firms in International Business*, Palgrave/MacMillan, Basingstoke, 2009, p. 57, 92.

4. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners*, p. 175; Harlaftis, "Oi Ellines efoplistes", p. 107.

5. Gelina Harlaftis, "Oi Ellines efoplistes", p. 105 ff.

Fig. 1
Shipwrecks and maritime accidents in Greek-owned ships over 500 GRT, 1964-1982

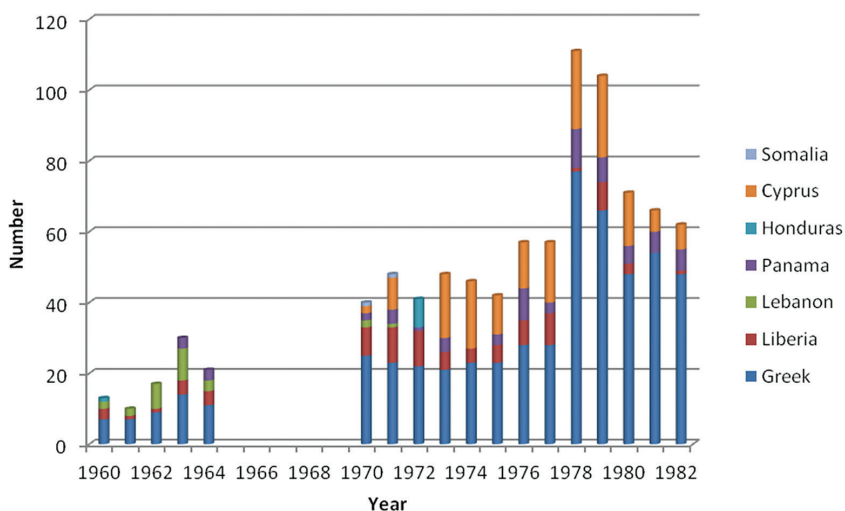

Source: *Naftika Chronika*, 1960-1982

Those films reflected another aspect of Greek shipping: the big number of shipwrecks and maritime accidents. Since the beginning of the 1960s, shipwrecks and maritime accidents multiplied. At the end of the 1960s their number was extremely high and thus maritime accidents on Greek-owned ships remained the highest worldwide. This bad record remained unchanged until the beginning of the 1980s. (See Fig. 1)

As indicated in Figure 1, in 1970 Greek-owned ships were involved in 1.296 maritime accidents and shipwrecks that represented 17,37% of the total accidents for that year, worldwide. Statistical data refer to ships under the Greek flag, but also with a flag of convenience. But most maritime accidents happened to ships sailing under the Greek flag. (See Fig. 2)

Fig. 2
Maritime accidents of Greek-owned ships over 500 GRT sailing under various flags, 1960-1982

Source: *Naftika Chronika*, 1960-1982

This record in maritime accidents and shipwrecks for a period of twenty years is difficult to explain. In the maritime press of the period three main arguments appear in order to explain this situation: (1) the overaged fleet; (2) the fact that the Greek-owned fleet was made up of tramp ships that sailed in unknown waters; (3) the unskilled sea men originating from undeveloped countries who worked on the ships. Many Greek-owned ships were built during the Second World War and at the end of the 1960s were already old and badly preserved.

Antonis Chandris and the Public Image of the UGS

In January 1976 the journal 'Argo' organized a round table with members of the shipping industry and politicians. The ship-owner Costas Karras mentioned that for the negative image of shipping in Greek society "a big part of the responsibility lies with the ship-owners who weren't as interested as they should have been in the security level of their ships".⁶ During the particular round table the interlocutors ascertained that there was a need to change the public image of the shipping world within Greek society. The initiative in that field would come from the Greek Ship-owners Union after 1975 and the change in its leadership.

6. Efstathios Batis, *O dromos gia ton episeionta*, Vol. 1, Athens 1995, p. 70.

The new president adopted a new way of acting and promoting Greek shipping. The Union couldn't reduce the number of maritime accidents but they worked systematically in changing the public image of shipping and the public opinion towards Greek ship-owners.

On 8 November 1974, elections were carried out for the new Board of Directors of the Union of Greek Ship-owners. They were the first elections to be held after the fall of the junta. In these elections, Professor Stratis Andreadis, after having chaired the Union for many consecutive terms, lost his hegemony and was elected tenth in line. Professor Andreadis was accused of centralism and Media overexposure next to members of the junta regime during the previous years. A few weeks later, during the 10 January 1975 elections,⁷ Antonis Chandris was elected new chairman; his presidency signaled a new beginning for Greek ship-owning, a time of great rallying for Greek ship-owners, but mainly a time of breaking away from the recent past, a past which was based on silence and "living secretly",⁸ which had lasted for five decades.

With the support of many leading ship-owners, Antonis Chandris formed the presiding board of the UGS which included new faces, many of whom were only about 30 years of age - a radical move at the time, especially in this particular industry. Among them were Vassilis Goulandris, Stavros Ntaifas, George Vardinogiannis, Stathis Gourdomichalis, Aristomenes Karageorghis, John Karras and others. The new presiding board had to face a number of serious issues.

Internally, Greek ship-owners –and more specifically, the UGS– had to face:⁹

- The disparity between its members, both in terms of the age of their fleets and of their desire for modernization and renewal - not only of ships, but also regarding administrative practices and strategies
- the large number of total losses of ships under Greek flag,¹⁰
- the increasing crew shortages,¹¹
- the high incidence of desertion within the ranks of Greek seamen, especially among lower rank crew members,
- the intrusion in Greek shipping –and by extension in the UGS– of foreign ship-owners who wanted to secure the tax privileges of the Greek flag.

7. *Naftika Chronika*, Issue No 951/710 (15 January 1975), p. 1.

8. Efstathios Batis, *Vios kai dimosiografia en plo*, Athens 2006, p. 24, 51, 110, 130, 165, 168-173 and Andreas G. Lemos, "O megas agnostos na ginei gnostos", *Naftika Chronika*, Issue No 976/735 (1 February 1976), p. 15.

9. Regarding the challenges faced by Greek shipping during this period, see "Ai antistrofoi dynameis", *Naftika Chronika*, Issue No. 932/61 (1 April 1974), p. 1.

10. "Anisihomen", *Naftika Chronika*, Issue No. 934/693 (1 May 1974), p. 7.

11. "Epanerhontai...", *Naftika Chronika*, Issue No 928/687 (1 February 1974), p. 3, and in the same "Perissoteroi oi neoi", p. 3.

In the external environment, the shipping industry's problems involved.¹²

- The alienation or hostility of the political parties,
- the reluctance of government to enshrine key provisions in the Constitution that would ensure and maintain a long-term, stable economic base for the shipping sector and its investments in the country that began in the 1960's,
- the changing attitudes of the American and British governments towards foreign companies located in their territories under favorable tax conditions,
- the great ignorance and hostility of the Greek Media towards the maritime family,
- the hostility of the international Media and the vilification of the Greek flag in international newspaper columns because of the high rate of shipwrecks,
- the prevailing ignorance in a large part of the country about the strengths of the maritime industry and therefore about the prospects presented by the seafaring professions, which led to a continuous decline in the number of students enrolling in Merchant Marine Academies (MMA).

As a collective body the UGS during this particular period expresses the overall interests of ship-owners with vessels flying the Greek flag. The UGS had worked to create a "healthy, stable" constitutional and statutory taxation framework in order to keep ship-owners located in Piraeus. New York was no longer a safe haven for the Greek ship-owner, and London was being "challenged" by the changing intentions of several prime ministers or finance ministers that came into office, which for quite a long time created great annoyance amongst the members of the Greek Shipping Cooperation Committee.¹³

In this part of the paper we will focus on the PR policy of UGS under Chandris's presidencies (1975-1981). For about six years the UGS focused on the triangular relationship between the UGS, the state and society and created long term relationships of trust with the Media, at a time when the business world in Greece was not aware of the power of public relations, and the science of public relations was not even born yet.¹⁴ He develops a coherent communication strategy that reflects the social pressure for change towards transparency and extroversion of all economic agents in the country.¹⁵

---

12. Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies ektheseis (1977-1982)* and Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies Ektheseis tis Epitropis Dimosion Sheseon (1979-1980)*.

13. "Oi Ellines tou Londonou", *Naftika Chronika*, Issue No. 935/64, (15 May 1974), p. 1.

14. Krishnamurthy Sriramesh, "The models of public relations in India", *Journal of Communication Management*, 4/3 (2000), p. 225-239; Jacquie L'Etang, "Writing PR history: issues, methods and politics", *Journal of Communication Management*, 12/4 (2008), p. 319-335.

15. Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies ektheseis (1977-1982)* and Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies Ektheseis tis Epitropis Dimosion Sheseon (1979-1980)*.

Public Image and the Delta Model

The UGS, under the leadership of Antonis Chandris were pioneers and innovators in PR management¹⁶ as their long-term strategy focused on a System Lock In approach towards the Media industry. The System Lock In approach as defined by Arnoldo Hax in his Delta Model allows us to better understand how an organization chooses to communicate with the Press, and more importantly how an Organization decides to act, react, approach or even satisfy the Press and its demands or aspirations. The Delta Model presents a new approach to strategic management.¹⁷

Focusing on the triangle, we revisit the notions of one way or two way communication as developed by Gruning and Hunt.¹⁸ The triangle of the Delta Model mainly describes corporate strategies on business–client relations, pricing policies and innovation, as well as horizontal and vertical collaboration. Expanding this theory we analyse three distinct strategies in PR:

- The Best Message Positioning builds upon the simplest form of transmittal of messages, eloquently described by scholars as standardized One-Way Communication. Here, emphasis is given to the simple transmission of messages to the Press on a centrally controlled basis where extremely limited bonding with the press is accomplished or indeed intended by the Organization,
- The Total Media Solutions builds upon communication with the Press on a two way asymmetrical basis where exchange of information takes place in a more flexible and targeted system. Here emphasis is given to long term bonding with the Press and the focus is on Media satisfaction and understanding,
- The System Lock In is the strategic option that bonds an organization with the Press not only in a narrow sense, but as part of an organization's extended corporate social responsibility where synergies with the Press as well as stakeholders are pivotal. It is a complete reversal from the Best Message approach. The organization uses a two-way model of communication with the Press in order to engage with society and promote mutual understanding and respect

---

16. J.V. Pavlik, "Review of corporate public relations", *Public Relations Review*, 22 (1996), p. 58 and F. P. Seitel, *The practice of public relations*, Sixth, Prentice-Hall / New Jersey 1995, p. 146–147.

17. Arnoldo Hax, "The Delta Model - discovering new sources of profitability in a networked economy", *European Management Journal* 19/4 (2001), p. 379-391.

18. The two scientists were the first to analyze in the 1980s corporate communication strategies and formulated four distinct models, that have been heavily hence criticized but still remain a sound model for approaching the science of PR. Gruning and Hunt describe the following four models: 1. Press Agency – publicity, celebrity PR etc. Accuracy and credibility not important, 2. Public Information – one way communication. Not a lot known about audience, but accuracy essential, 3. Two Way Asymmetric – receives feedback but aims to change attitudes not organizational practices, 4. Two Way Symmetric – gets feedback with view to changing practices; dialogue not monologue, in J. E. Gruning - T. Hunt, *Managing public relations*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1984.

---

between the organization, the stakeholders and the public while introducing innovative PR techniques. The organization is outward driven and redefines ways to communicate with society as a whole. In this respect there are continuous two way symmetrical flows of communication with the members of the Press. Massive direct channels and, more importantly, open and direct communication patterns reinforce mutual understanding between an organization and journalists. Strategy is not war with our enemies but love with our stakeholders.

The Delta model, as described by Hax, constitutes “a new approach and a new discipline for strategic management”. Table 1 presents an analytical summarization of the differences between the three strategic positioning options and perspectives of the triangle. The chart thus analytically describes not only the positioning adopted in PR and Media Relations by an organization but, more importantly, the consequences and results for the company, the Media and its relevant stakeholders. In this respect image building is based on totally different aspirations and methods.

In the Best Message positioning, an organization’s image is built according to its own needs and beliefs and is redeveloped internally, with limited innovative techniques. In the total Media Solutions positioning, that targets the Media in a direct two way asymmetrical methodology, emphasis is given to the Press’s needs and aspirations. An organization’s image rebuilding strategy is thus jointly redesigned and formulated with the Media industry and is adaptive to a journalist’ needs. Targeted and focused channels of communication are mainly used in most PR policies and techniques. In System Lock In, innovation in PR management is of paramount importance. Image is thus harmonized and redeveloped around the stakeholders’ needs and aspirations and not exclusively according to the Press’s needs and demands. Here organizations are key innovators and introduce break-through development of PR tactics through massive direct channels of communication with the general public (e.g. participation in public conferences, exhibitions, social events) and the introduction of extensive social corporate responsibility programs.

Table 1
Media Relations: Strategic Options of the Triangle

Competitive Positioning	Best Message (Operational Effectiveness)	Total Media Solutions (Media Targeting)	System Lock In (Innovation)
Strategic Focus	Transmission of Message to the Press	Communication of Message by the Press	Engagement with Stakeholders <u>through</u> the Press
Relevant Benchmarking	Competitors, Rivals	Journalists	Synergies with Stakeholders
the Media Value Proposition	Message Focus	Media Focus	Society Focus- Corporate Social Responsibility
PR Policies and Tactics	Standardized, one way communication	Customized two way communication (asymmetrical or in specific cases symmetrical) composition according to Media demands/ needs	Portfolio of Media Services two way communication (mostly symmetrical)
Relevant Supply of Information (Chain of Information)	Centrally and strictly controlled, through a single and limited channel of transmission	Flexible, through direct pathways of Communication between an Organization's PR Committee and the Press	Open, direct and continuous through an Organization's Members and the Press
Relevant Communication Channels	Generic, non focused	Targeted, focused Channels of Communication	Massive Direct Channels
PR- Innovation focus	Internal formulation. limited innovation	Joint formulation with the Media Industry, adaptive to Media needs	Key innovators and break- through development of PR tactics
Impact on Organization's Image	Image harmonized and redeveloped around the Organization's needs and beliefs	Image harmonized and redeveloped around the Media's needs and aspirations	Image harmonized and redeveloped around Stakeholder's needs and aspirations
Degree of Media Bonding	Limited, depends exclusively on Media's aspirations/sympathies	Potentially high, reinforced by customization and mutual learning (mainly through asymmetrical two- way communication) between the Organization and the Press	Potentially the highest, reinforced by mutual understanding (mainly symmetrical two -way communication) especially through Corporate Social Responsibility programs

---

Antonis Chandris and the Delta Model

Where did Chandris's Presidency position itself strategically according to the above chart?

Firstly, it is well understood that image restoration was a strategic decision for the Board, as its members promoted the improvement of the UGS public image as a priority of the utmost importance. In this respect they undertook significant risk through innovative actions that were based on openness and continuous dialogue with all stakeholders, developed and implemented a long term plan and delegated specific PR responsibilities to important people.¹⁹

Through a series of initiatives both Chandris and the members of the UGS Board of Directors elevated the improvement of the Union's public image to a strategic objective and chose the System Lock In as a strategic option:

1. The UGS's *Strategic Focus* was to engage with society through the Press. The Union's *Relevant Benchmarking* was based on creating synergies with social groups and associations, both locally and internationally: Chandris reestablished Intercargo (an international association of bulk carrier operators), developed strong ties with ECSA (the European Ship-owners Association), the International Chamber of Shipping and other organizations. The UGS also supported the upgrading and financial assistance of the Hellenic Chamber of Shipping.

2. In respect to *PR Policies and Tactics*²⁰ the relevant PR committee introduced and developed a Portfolio of Media Services based on two way communication (mostly symmetrical). In this respect we have now collected numerous regular press releases newsletters and Annual Reports; we have come upon a considerable amount of press articles on the organization of press lunches, of meetings (both formal and informal) with journalists. One-to-one direct communication channels with all members of the Press were introduced for the first time.

3. The *Relevant Supply of Information (Chain of Information)* both to the Press and to all major stakeholders was open, direct and continuous. All UGS Members were encouraged to maintain an open and direct relation with members of the Press. Never before had the Greek shipping community accepted so many interviews by the Press both collectively and independently and never had the Union participated in such a unified and extensive manner in conferences and workshops. Numerous articles by ship-owners of that period in all maritime journals describe openness and extroversion as the most acceptable methodology to bond with the general public. The Union thus used massive direct channels of communication with the general public, inviting for the first time all members of the Media to attend press meetings, irrespective of political affiliations and participating in major exhibitions and fairs both in

---

19. Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies ektheseis (1977-1982)* and Enosis Ellinon Efopliston, *Etisies Ektheseis tis Epitropis Dimosion Sheseon (1979-1980)*.

20. G. Leichty and J. Springston, "Reconsidering public relations models", *Public Relations Review*, 19/4 (1993), 327-339.

Athens and Thessaloniki. They were firm supporters of the Posidonia exhibition in Piraeus, a fair that has since then become the biggest shipping event in Europe and America.

4. When examining the notion of *innovation*, the PR Committee developed ground breaking policies that were unfamiliar not only to the shipping industry but to other sectors of the Greek economy as well: the organization of conferences and public meetings of such magnitude and participation was not the only innovative approach to the general public. The UGS PR Committee organized monthly well-advertised press conferences with all members of the Media, irrespective of political aspirations. Never before had the shipping community held so many regular and thorough meetings with the Press. Accordingly, open business lunch talks were introduced with representatives of political parties and the Media, again of all parties and ideologies. More importantly, in 1978, Antonis Chandris held discussions for the first time with the Secretary of the Communist Party of Greece and thus had the opportunity to exchange constructive views and suggestions.

As Greek Shipping constantly received bad publicity from the foreign press, regular updates of foreign press correspondents as well as regular meetings with them were held in Athens. Lastly, Chandris and the Board supported for the first time in the history of the Union the total openness of all Members towards the Media. Advertising campaigns to attract young people to the seafarer's profession were also introduced for the first time.

5. *Image rebuilding* by the UGS was harmonized and redeveloped around the society's needs and aspirations. Regular and direct discussions were held with all stakeholders with open access for the Press. The UGS's extensive involvement in special and general exhibitions allowed direct bonding with all stakeholders and the general public, for the first time in its history. Another first was the Union's participation with a booth in the International Fair of Thessalonica, the biggest Commercial Fair in Greece, in order to keep Northern Greece updated on the progress in shipping.

6. More importantly, in the field of *Corporate Social Responsibility* (a notion and strategy undiscovered at that time), the UGS encouraged the upgrading of maritime education, which since then has been funded to a large extent solely by the shipping industry,²¹ the economic support of charities and organizations, specific scholarships and prizes towards mariners and their families and individual UGS members' support towards local communities and organizations as well as bonding with national and international NGOs.

7. *The Degree of Media Bonding* was the highest possible –never before had it been so successful – as it was reinforced by mutual understanding between the Union and the Press, especially through Corporate Social Responsibility programs.

---

21. Regarding the Public Relations tactics, see Bojinka Bishop, "Theory and practice converge: a proposed set of corporate communication principles", *Corporate Communications: An International Journal*, 11/3 (2006), 214-231.

As Epilogue

Was the UGS finally able with these moves to break the 'path dependence' and move away from the old theorem of "living secretly"? It seems that during those years of high extroversion, Chandris influenced nearly all Greek ship-owners to follow in his footsteps.

Chandris, through his leadership, was able to bring about the highest degree of bonding of the UGS with the Media world since the Union's formation. Through innovative and carefully designed strategic decisions and actions the UGS maintained an open, continuous and direct two way symmetrical flow of Communication between itself and the Media and more importantly developed an extended CSR program that reshaped its image through the Press's involvement.

Although Greek shipping accidents and disasters continued to make the headlines regularly in the local, national and international press of the time, during Chandris's presidency the UGS was successful in developing a socially acceptable PR strategy that encompassed press relations and stakeholder bonding. According to a research carried out by the author, 14 out of 18 maritime journalists of that period strongly support today the notion that Chandris was "an innovator and a unifying personality", a "charismatic leader, way ahead of his time" and a "successful President who was the best among his peers in order to change the bad image of his industry at the time". His leadership and PR strategy are still considered by those interviewed as the most open and successful in the modern era of Greek Shipping.

Abstracts (English-French)

Nicholas J. Theocarakis

The market as default mechanism: A history of economic thought perspective

We examine the inherent bias in economics to consider the market as the default mechanism to explain economic and social phenomena. As opposed to Polanyi's notion of "embeddedness", economic categories are analysed with the "market" as a reference point and they are theoretically subject to it. The attempt of political economy to construct itself as a scientific discipline and to move away from the prescriptive tenets of mercantilism was one of the initial reasons why the analytical over-reliance on the market became the mainstay of political economy. It was, however, after the dominance of neoclassical economics in the late 19th century that the role of the markets as a mechanism for optimal allocation of resources with legitimacy implications for income distribution was intensified. Political economy became essentially "catalactics" with the Walrasian paradigm being in its initial conception a pure exchange model. The concept of labour that was pivotal in classical political economy has been—through a subjectivist theory of value—equated first to the other "agents of production" to become at a later stage a commodity just like all others exchanged in a market framework. Criticisms that were raised regarding the ability of the markets to play the role of the invisible hand were internalised within the market paradigm (Coase). In the second half of the 20th century the extension of the neoclassical paradigm, through the notion of transaction costs, agency theory, incentive-compatible mechanism design, new "political economy", etc., in an attempt to provide a theory of institutions and organisational structures was made with tools that have been developed within a pure exchange framework.

Giorgos Argitis and Athanasios Koratzanis

The 'new consensus' model: Unrealistic theory-incredible policy

Over the past two decades, orthodox economic analysis and policy-making have been dominated by a 'new consensus in macroeconomics' (NCM, henceforth). The basic NCM model is typically presented by a set of three equations: a) an aggregate demand function emanated from economic agents' optimisation behaviour that links the output gap inversely to the real rate of interest; b) an 'expectations-augmented Phillips curve' that positively relates the rate of inflation to the output gap in the short-run; and c) a monetary policy reaction function, where the nominal rate of interest is based on the

---

output gap, the deviation of actual inflation from a pre-determined inflation target and the equilibrium interest rate. In the long-run, the level of economic activity is assumed to correspond to a 'natural' equilibrium (the so-called Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment, the NAIRU), which is exclusively determined by supply side factors, especially by the structural workings of the labour market.

The paper argues that the abovementioned general relationships and ideas have provided the theoretical guidance for a redefinition of states' macroeconomic policies towards non-accommodating policies against inflation and the incorporation of that commitment into a disciplinary, stability-oriented macroeconomic regime, that seeks to prove the credibility, consistency and predictability of the implemented policies to an emerging global financial structure of power embedded in the post-Bretton Woods international financial architecture.

The paper criticises the realism of the NCM's theoretical underpinnings and policy prescriptions from a Post-Keynesian theoretical standpoint. Related to this critique, there is also the critique of the institutional design of central banks operating inflation targeting and the failure of disciplinary fiscal arrangements to secure sustainable public finances in the long-run. The paper finally quotes a series of empirical studies indicating that there is no convincing evidence that inflation targeting has so far been associated with improved economic performance in terms of lower inflation rates, stable inflationary expectations, higher output growth rates and greater macroeconomic stability; and it may even lead to a deterioration of some performance indicators.

Polykarpos Karamouzis

Religious morality and economic behaviour: the ideological uses of philanthropy in the official discourse of the Greek Church

The religion in the Modern Greek society created the content of a concrete moral behaviour, related immediately with a line of social variables, as the political economy. Studying the content of religious speech, we understand its contribution to the formation of an economic moral theory and afterwards of a corresponding economic culture of people, by strengthening concrete social models. The formal religiosity contributed to the adoption of economic behaviours that however did not become from a deeply religious faith. On the other hand, the Church strengthened the urban change of Greek society through the presence of institutions as the family, the marriage the social relations. Particularly the function of charity constituted an element of religion that attempted to regulate the social inequality between rich and poor. In this way it discouraged the simple citizens to participate in a social deviation and it reconciled them with the economic capital from which they were depended. The charity, from a part cultivated the ideal the "good Christian", while from

---

the other part it strengthened the presence of the sovereign religion as a social welfare institution, which accumulates and redistributes money.

Christos Desyllas

Distinctive institutions of microfinance and legal regulations in the Corfu market of the 18th-19th centuries

The *Monte di Pietá*, developed in the name of piety, as a provider of microcredit is representative of the history of the social policy and economy of Corfu. The MdP has always pursued two fundamental missions: 1) to collect deposits from small savers, granting security, adequate interest and high liquidity of investment: 2) to lend loans to poor citizen. The primary goal was to enable the creation of wealth by the individual and reinforces indirectly the economic potential of the citizens. Was an advantageous economic venture for the clients, but also for the local market. Throughout its long life, MdP was used as a tool of economic, financial and market policy of the Treasury. It always played a significant role. Its activity has never been interrupted and has always, more or less, been protagonist of the life of the Corfiot society from its foundation in 1630 to the 1900.

The *Advocate for the poor* was created by parliament act on 05/10/1827 and until December 1840, when it was no more valid, has contributed to the efficient management of property rights and reduced transaction costs as economically operated as a guarantee mechanism and coordination. Moreover, its existence constituted a body of justice and a manager of early social care. Its institutionalization is characterized as history for three reasons:

1. because it involves social and economic structures and values of his era.
2. Its recommendation prevailed over any other choice, and
3. Its use created changes in space and time. Also, it was a rare form of social capital in forms of solidarity and trust.

Dimitris Dimitropoulos

Market, taxes and coercions: the tzelepiko in Ali Pasha's territories

An essential component of the economy in the Ottoman territories was the attempt of the central government to set with a strict, suffocating way the terms and rules of the market. At the same time the powerful regional officials were able to provide major economic benefits from the functioning conditions of the tax system. A good example of this peculiar mode of economy is the "tzelepiko". From the late 17th century "tzelepiko" is becoming as a liability incurred by the owners of sheep, and included the compulsory sale of a specified number of animals, in prices defined by the butcher's guilds of Istanbul, that was lower than these of the market. The "tzelepiko" therefore reflects a practice of

---

---

the Ottoman government, which, through the forced sale of sheep at prices significantly short of those of the market, diverts economic resources applying practically a singular mode of taxation. This practice was known to the Sublime Porte, as the buying at fixed prices, lower than the current, was applied and in other goods especially in cereals, known "istira" or "boubayia".

Ali Pasha knowing the profit resulting from the management of the "tzelepiko" intervened at two points. First, at the rent of the income in Istanbul, using as renters people of his environment. Second, at the collection of sheeps when his people, based on his power succeeded the concentration of sheeps. Series of fragmentary documents from the archives of Ali Pasha display his involvement and also the procedures followed for the collection of this revenue.

Stratos N. Dordanas

The war as business: German competition for the Greek armaments programmes before the Balkan Wars

Intense competition among the major companies of the Great Powers to win orders in the armaments programmes of the newly formed Balkan states was a phenomenon that was neither uncommon nor infrequent in the first decades of the 20th century. In the fierce battle over foreign economic interests, it could in fact be said that the commission agents, either through diplomatic manoeuvring and/or backdoor lobbying, fully exploited the divergent objectives to attain the greatest benefits for private economy. This, obviously could be achieved through their securing highly advantageous agreements for their companies. The Balkans was considered an especially dynamic market largely on account of the various unresolved national tensions and the many outstanding, unsettled territorial disputes.

In the period leading up to the Balkan Wars (1912-1913), the clash of business interests was further intensified as rival companies contended to secure contracts for the sale of military equipment to interested countries. Besides the active German-Krupp and French-Schneider-Greuzot "front", there was also another between the two German ammunition and armaments manufacturing giants, Krupp and Ehrhardt. Thus, the military conflict in the Balkans was set against a backdrop of these two other "wars" of a different nature. The first was transnational, between Germany and France competing for the dominance of Europe in both a physical and moral sense, while the other was an inter-German entrepreneurial war, comprising all the classic conditions of an outright civil war.

The conflict between Krupp and Ehrhardt reached a peak when Ehrhardt's representative in Greece attempted to gain the lead over Krupp by submitting an unforeseen offer. Without there having been any previous actions, he approached the Greek government offering to construct a weapons factory which would in due time pass into the control of the Greek state. In the end, although the metal

---

---

products company of Düsseldorf was hindered in constructing an ammunitions factory in Greece, this merely meant that it had lost a battle not the war in the defense industry. The case being that since orders from the army and navy were not only going to continue to be received but would in fact increase, this was most promising for the profits as well as the market share of the arms industry as a whole.

Giulio Mellinato

The origins of Finmare. A technocratic reform beyond state and market in fascist Italy

As a consequence of the Great War, the question of the Italian maritime identity arose on a different basis than in the past because, for the first time since the unification, the conditions of the peace seemed to realized the possibility to achieve a stable maritime superiority over both sides of the peninsula. During the following years, the worsening of the international economic conditions frustrated those ambitions, and forced the Italian government to intervene even more deeply, to substitute a market unable to sustain autonomously the fascist goals of superiority and expansion. A group of experts was entrusted to find a solution, and inside this small group (as is to say completely outside any market logic) the project of a huge state-owned quasi-monopolistic shipping company was transformed in a reality, which marked for decades the Italian economic history.

Spyros Dimanopoulos

L'apparition du groupe entreprenant de propriétaires d'hôtel en préfecture de Heraklion, 1970-1980

La question qu'aborde notre étude est celle de la constitution du grand capital hôtelier privé pendant la décennie de 1960 dans la région d'Héraklion en Crète. Il s'agit d'une enquête qui a été réalisée avec le soutien de l'Etat dans la perspective du développement du tourisme de masse afin de renforcer la balance des paiements ainsi que l'afflux de devises. Le tourisme d'excursion qui avait déjà commencé à se développer pendant les années '30, et qui visait notamment à la visite des célèbres sites archéologiques de Knossos et Faistos devait évoluer vers le tourisme organisé de masse et s'orienter vers le marché touristique de l'Europe du nord, comme cela était le cas en Grèce continentale et dans les autres pays méditerranéens.

La région d'Héraklion dans un rayon de plusieurs dizaines de kilomètres autour de la ville présentait de nombreux avantages pour le développement du tourisme de masse. La beauté naturelle du paysage, les bonnes conditions météorologiques et la qualité des longues plages destinées à la baignade situées juste à coté de

---

---

la ville constituait autant d'atouts évidents en faveur de la région. En outre, la ville d'Héraklion, en tant que centre économique et administratif de l'île pouvait soutenir le financement, la construction, l'exploitation et le fonctionnement des infrastructures touristiques et des complexes hôteliers sur le bord de mer. La ville disposait d'ailleurs de nombreux ouvriers qui pouvaient occuper ces nouvelles fonctions. Parallèlement au développement d'un tourisme massif sur les plages furent établies d'importantes unités hôtelières qui s'intégrèrent au tissu économique de la ville.

Le développement de ce nouveau secteur de l'économie locale ne pouvait toutefois pas se réaliser sans l'intervention et le soutien de l'Etat. Les entrepreneurs locaux qui ont assumé les risques de la croissance du tourisme de masse étaient alors confrontés à une nouvelle activité économique et culturelle jusque là inconnue et marquée par des caractéristiques particulières, notamment la fluidité et les incertitudes qui lui sont intrinsèques. D'autre part, la nouvelle activité présentait de nombreuses difficultés pour la main-d'œuvre. Les ouvriers manquaient de qualifications professionnelles en la matière, car jusqu'à présent ils étaient surtout actifs dans le domaine du commerce, c'est-à-dire celui des services, et notamment ils travaillaient pour de petites ou grandes entreprises de transformation des produits ruraux. Dans le cadre de son soutien l'État a offert des emprunts à faible taux d'intérêt et de longue durée ainsi que des garanties solides aux banques.

Giorgos Ioannidis

Creating markets out of nothing: the case of continuing Vocational Training in Greece

The aim of the paper is to critically assess the creation and development of the continuing education market in Greece. It focuses on the logic underlying the state's regulatory actions, as well as on the political economy which these actions have engendered. It will be argued that the development of this market can be seen as a three-stage process. The first stage was marked by the absence of effective regulation which, along with a dramatic increase in funding for training, allowed for a primitive accumulation of capital to benefit newly-founded private firms. The second stage was characterized by an increase in the state's regulatory actions, which aimed not only at "market-clearing", but also at guaranteeing a market-share for every member of the new market. During the third period, finally, policy would focus on the liberalization of the market. In every stage the interests of the main actors –namely those of the state, the private training centers and the social partners–, were accommodated accordingly, but this was achieved at the expense of the continuing training system's efficiency.

Yannis Caloghirou

Information Society in Greece (1977-2012): A rough pathway. An attempt for a preliminary account

This paper seeks to contribute to the deeper understanding of the process as well as the driving forces, the obstacles and the structural problems associated with the establishment of an Information Society in Greece. The Greek experience verifies the importance of the critical role played by local conditions, timing and the associated ICT absorption processes influenced among other things by different social attitudes (acceptance, resistance, or inertia).

The early positioning of contemporary Greece in the core of European developments combined with the traditional links of Greek society's elite groups and leading forces (political, business, scientific etc) with the international community allows for an early identification of the forthcoming technological and socioeconomic changes and the associated opportunities in the field of ICT policy and management. However, the path of converting perceptions to practices has proved to be uneven, long and rough. The implementation of the venture in an excessively inflexible and resistant to change environment is neither automatic nor easy. Moreover ICTs are disruptive. Their effective and efficient utilization requires and presupposes complementary and accompanied institutional and organisational changes, in particular changes in perceptions, mindsets and ways of doing things as well as in the functional models and organisational structures of participating or affected institutions. Furthermore, ICT investments and projects are not sufficiently efficient and effective unless complementary effort is devoted to human resources and organisation. All in all, the pathway towards the Information Society in Greece is determined by the problems and the obstacles that have historically opposed all the reforms and the grand technological and institutional modernisation attempts in the country. In this respect, Greece was quick in perceiving the importance of ICTs and in promoting the design and planning of the necessary initiatives for establishing an Information Society, but very slow in implementing this ambitious venture. Furthermore, the overall progress made towards meeting the Information Society targets is uneven. Remarkable early success stories co-exist with unacceptable delays and failures. In conclusion, ICTs consist yet an under-exploited source of growth for the Greek economy. In the context of the long lasting current deep crisis, the paper provides twelve experience-based thoughts leading to concrete relevant proposals for the successful exploitation of such a precious growth deposit in the framework of an "innovating out of the crisis" strategy.

Kostas Raptis

Between market and politics: noble large landowners in Central Europe from the mid-19th century to the interwar period

This paper examines the development of the relations and interdependence between the private interests of the great landowners and politics in the Habsburg Empire and its successor states under the consideration of political power and influence of the landed aristocracy. The paper focuses in the question of maintaining and defending the institution of *fideicommissum* (entailed property) and the great estates (*Grossgrundbesitz*) during the land reforms of 1848 (abolishment of feudalism) and the aftermath of World War I. It draws on literature related to the topic as well as on parliamentary documents and the family archive of the Counts Harrach.

The Austrian aristocrats managed to retain the greatest part of their estates after the revolutions of 1848 which provoked the abolishment of feudalism and administrative privileges of the nobility. Some of them took advantage of the compensation sums and invested on the modernization and productive reconstruction of their estates, on light industry, on railway, etc.

I argue that, since the *fideicommissum* (entailed property), introduced in the Habsburg lands in the 17th century, was the main means of keeping an estate or the great part of property intact over generations, the political strength and influence of the nobility, which had also the backing of the emperor, guaranteed the maintenance of this anti-liberal institution till the interwar period. The political power of the nobility can be documented among others through its privileged political participation, especially its over-representation in the Lower as well as in the Upper house of parliament and in other regional parliaments, or in the high-ranking positions in the administration till 1918. The political advantage in order to implement policies which were friendly to the aristocratic interests was obvious.

The dissolution of the Dual Monarchy, the Fall of the Habsburgs and the beginning of democratization in the successor states, mainly in interwar Austria and Czechoslovakia accelerated the political weakening of the nobility and consequently enabled the abolishment of the entailed property institution as well as the great land reforms in Czechoslovakia in the early 1920s, which led to the loss of about half of the property of the landowners. Losses existed in Austria as well but not to this extent. However the entitled aristocrats tried to take advantage of any means of in-official influence in order to achieve a better treatment of their interests in land.

Sophia Laiou

The enterpreneurial activities of a paşa and the role of Georgios Voulgaris of Hydra (end of the 18th-beginning of the 19th century)

At the end of the 18th century Ottoman society was clearly diversified, in particular in that it did not follow the traditional religious and political distinctions among its subjects. Ottoman economy was monetarized to a great extent, and the competition of the European states for the control of the external commerce was augmented. Within this framework the parameters of Ottoman social reality, such as provisioning the large cities, the increase of tax revenues including customs and the domination of commercialized agriculture in certain parts of the empire, contributed to the creation of a merchant network centered upon Istanbul, in which members of the askeri class participated. Indeed, their investment in enterprise ventures was a widespread phenomenon at the end of the 18th century.

This article addresses to the enterprise ventures of the kapudan paşa Küçük Hüseyin Paşa (1792-1803), during the reign of Selim III. In addition reference will be made to his relations with Georgios Voulgaris of Hydra, who enjoyed the title of baş reis in the Ottoman navy and later became baş kocabaşı of Hydra, an island which provided valuable services to the Ottoman navy until 1821. The relationship between the grand admiral and Voulgaris had all the characteristics of patron-client relation, while it had a political as well as an economic aspect. In this article emphasis will be given to the latter.

The investments of Küçük Hüseyin Paşa were mostly focused on the provisioning of Istanbul, since in many entries of the above mentioned defter the grand admiral is reported to have received money from the sale of grain (brought from Egypt), coffee, rice or animals. In addition, Küçük Hüseyin Paşa invested in ship-ownership and potentially lucrative external trade. Küçük Hüseyin Paşa promoted his economic activities through a patronage network in which Georgios Voulgaris participated. While the latter served in the Ottoman navy, he saved twice the life of his patron, Küçük Hüseyin Paşa. As a result, Voulgaris received political and economic rewards for the devotion and faith with which he served the grand admiral and the Ottoman state in general. On the other hand, Voulgaris acted as an agent for the economic interests of his patron.

The economic activities of Küçük Hüseyin Paşa and his political and economic cooperation with the baş kocabaşı of Hydra can serve as an example of the involvement of the members of the central and provincial elites in the merchant networks of the empire. Both Küçük Hüseyin Paşa and Georgios Voulgaris acted within the Ottoman political system, in which both belonged and believed.

Hugo Silveira Pereira*Markets, politics and railways: Portugal, 1852-1873*

Portugal began building its railway network on the second half of the 19th century. Railways were at the time regarded as the only means to develop the kingdom. Alas, Portugal did not have neither the money nor the expertise to build those railways on its own and so it had to rely on foreign capital and – at least in the first two decades of the second half of the 19th century – on foreign expertise.

On this paper, we aim to describe the relationships between markets and politics in Portugal, with railways serving as a background, during roughly the first two decades of the second half of the nineteenth century. We will focus on a period and on a context that could foster dangerous relations between the Portuguese government and parliament and foreign investors. We shall see that those dangerous and tense relationships did in fact exist and provoked some awkward moments for the Portuguese rulers, finances and economy. To do that we will examine diplomatic correspondence and some of the political debate that took place in both houses the Portuguese parliament.

Christos Tsakas*Expropriations and contracts in question: The latter phase of the Dictatorship era, 1973-1974*

The latter phase of the dictatorship era, between Papadopoulos' overthrow (25/11/1973) and the fall of the dictatorship (23/7/1974), having been shadowed by the coup in Cyprus, the Turkish invasion and the following political developments, remains perhaps the least known period of the contemporary Greek history. The counter-coup of 25th of November took place in the name of the restoration of the "values of the 21st of April" and of the "cleansing of the stink from the scandals". One of the first moves of the new government was to be the annulment of the expropriations taken place for the sake of mammoth-contracts. The most significant of such initiatives was the unilateral annulment of the expropriations for the Third Oil Refinery in Megara. This move was not a coincident one. The contract had been signed between Papadopoulos regime and Stratis Andreades, the president of the Greek Shipowners' Union, who had proved to be one of the pillars of the regime. Similar (less impressive though) decisions would follow as far as other tycoons closely related to the former dictatorial regime are concerned.

Which were the goals of such decisions? How did they influence the relations between the regime and the economic elites? Did this hostile handling of the gratuitous contracts of the preceding dictatorial regime inaugurate a broader reshuffling of the social and political alliances? These are the questions of the presentation which is based on primary sources, oral interviews and written witnesses, the Press and official editions as well.

Fabrice Akono, Nicolas A. Métaixidès

Confrontation et/ou coopération entre pratiques politiques et logiques économiques dans le processus de la création de l'imaginaire entrepreneurial en Afrique subsaharienne.

L'entrepreneuriat comme institution économique est largement façonné par les relations sociales et les pratiques politiques. Nous essayons de montrer dans quelle mesure le système politique en Afrique subsaharienne postcoloniale, présent dans la vie des affaires comme «courtier», «intermédiaire» et «protecteur» des entreprises d'accueil dans les années 1980, continue à fonctionner de la sorte dans l'environnement néolibéral des années 1990 et même jusqu'à nos jours.

En Afrique Noire la politique coloniale a renforcé les élites commerciales étrangères afin de gérer et compléter sa propre faiblesse administrative. Les politiques postcoloniales ont, quant à elles, valorisé les structures économiques coloniales tout en s'efforçant de créer de nouvelles élites dans les affaires, dans le cadre du besoin de la création d'une bourgeoisie politico-économique. Les administrations coloniales cédèrent leur place à des États Africains indépendants qui étaient basés à des structures politiques qui voulaient absolument répondre aux besoins d'autodétermination, mais qui, n'ayant pas de fortes bases économiques, étaient obligés de suivre des politiques de gestion économiques développementalistes soutenues par des logiques de soutien des intérêts des pays ex-colonisateurs.

Les indépendances en Afrique Noire se sont basées sur des régimes politiques de parti unique. Ces gouvernements fonctionnaient selon la volonté, la culture politique et les visions du chef de l'Etat. Les chefs du gouvernement avaient – pour leur majorité – la vision de créer une élite de « type bourgeoisie économique » qui prendrait sur elle le décollage économique de leur pays. Actuellement la démocratie gagne du terrain et le multipartisme devient une réalité dans plusieurs pays africains. Les cercles d'affaires ont, pour eux, plusieurs interlocuteurs pour négocier.

Les régimes postcoloniaux furent fortement clientélistes, la situation économique étant toujours le baromètre qui démontrerait à chaque fois ceux qui seraient les boucs émissaires sur lesquels serait projeté l'anathème pour les difficultés.

Dans le cadre de notre propos nous nous sommes penchés sur les cas du Niger et du Cameroun post-indépendants.

Les politiciens africains ce trouvent aujourd'hui entre deux mondes, deux cultures d'action politique. L'un monde est encore attaché dans la dite tradition de l'appartenance ethnique, issu de la culture coloniale et d'un mélange avec la culture africaine liée à la famille, le clan et le village, et l'autre est un monde qui aborde la politique dans la perspective des conflits de classe. Alors les hommes d'affaires cherchent à défendre leurs intérêts indépendamment de leur origine ethnique, leur appartenance religieuse, leur clan ou leur village, obligeant par conséquent les politiciens d'ajuster leurs politiques aux nouvelles données.

Angelos A. Hotzides

The international financial control of the Ottoman Empire (1881-1914): Activities of European creditors and reaction of the Ottoman authorities and farmers

Following the Ottoman government's failure to meet its debt service obligations in 1875, European holders of Ottoman bonds (mainly French and British) managed to convince sultan Abdulhamit II to issue, on 20th December 1881, the Muharrem Decree, which established the European-controlled Ottoman Public Debt Administration (OPDA). As a result, many public revenues were entrusted to the OPDA, including those from the tobacco and salt monopolies, the silk tithe and the indirect taxes from stamps, fishing, and spirits. In 1883, the exploitation of the tobacco revenue was farmed by the OPDA to the *Société de la Régie Cointéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman (Régie)*.

OPDA and *Régie* have tried to accomplish their work without causing the reaction of the government and farmers. However, many times the Ottoman authorities (the government and local authorities), as well as the farmers, reacted strongly to the said work. Farmers were frequently reacting against *Régie* because they believed that it was offering low prices for their tobacco. In addition, right after 1888, fishermen reacted strongly, since OPDA had leased the fisheries revenues in certain districts, and thus OPDA terminated a number of contracts. Moreover, European creditors were not pleased with the efforts paid by the Ottoman authorities in view of their measures taken in order to reduce tobacco and salt smuggling, since the Ottoman government was not willing to dispute directly with the smugglers who were poor farmers trying to meet their financial needs through contraband. In general, the Ottoman government and local authorities supported farmers in their demands against *Régie* and OPDA. The said support has been more intense after 1908, during the Young Turk period, when ottoman MPs backed the farmers' interests against the European bondholders.

Nikos Potamianos

State policy, small business units and concentration of capital: the case of labour legislation and hygiene standards, 1910-1929

The state policy in 19th c.-early 20th c. Greece is generally accepted to have played a role in the extended reproduction of the small units of production in agriculture, while there had not been any interventions in favor of the concentration of capital in industry. What was the part played, from this point of view, by the labour and hygiene legislation that was introduced in the 1910's by the governments of the Liberals? In this paper I will focus on crafts and retailing sectors.

Well known is the discontent of big and small entrepreneurs with the "social

---

---

legislation"; but while one can mention cases of industrialists eager to accept it in order to reproduce their power over their employees, this is not the case with petite bourgeoisie. Small firms' profits were marginal and their owners could hardly afford the increase in the costs brought by improvements in the workplace's hygiene and safety or by the limitations in the employment of cheap children's or women's labour. In fact in certain professions some of the bigger firms owners supported such reforms, sometimes in alliance with the labour movement, in order to hit their small competitors: this was the case in the conflicts about shops' opening hours and Sunday holiday of grocers, barbers, bakers, coffeeshops and taverns; small shops in the neighbourhoods were selling goods and services next to their customers when their bigger competitors were closed.

However the labour and hygiene legislation was not strictly enforced; in fact, it proved easier for the underdeveloped state apparatus to enforce the law in the bigger firms. Thus in practice the "social legislation" burdened more the bigger firms, and contributed to the reproduction of small ownership structures in the interwar years. Was another outcome possible? Yes, as the case of bakery illustrates. The dominance of small units of craft production in this profession was challenged chiefly when the state (the governments of Liberals, again) decided to favor industry and smaller firms using machines, in order to achieve a significant decrease in the price of bread. It did so by setting (and, by and large, enforcing) hygiene specifications and price regulation that were pressing the small units, as well as by forbidding night-work and setting working hours that were not compatible with the pace of production in craft bakery.

Angeliki Nikolaou

The issue of the dockworkers in the port of Volos as a terrain of confrontation and negotiation between the agents of political power and private enterprise in the 1930s.

During the first period of the worldwide economic crisis in the early 1930s, at the busy port of the new town of Volos, the large, heterogeneous society of dockworkers, who suffer from physical stress, exploitation and unemployment, are struggling to earn a living. The relations among agents of political power, businessmen and dockworkers are examined and analyzed in this announcement, based on certain documents of the archive of Volos Chamber of Commerce and Industry as well as the local press. Aspects of all means – legal or illegal, clear or concealed - of conviction, pressure, violence or construction of 'consensus', are lightened. In conclusion, the documents reveal the constant, more often backstage mobility and the deceitfulness on the part of the agents involved, especially on the part of mediators, with the aim of preserving their private enterprise and property and reinforcing their political power.

Vassilis G. Manousakis

*The economic elites of occupied Europe and the end of Nazi “New Order”:
the examples of Greece and Belgium*

The aim of this paper is to highlight the common political and legal challenges that Europe’s economic elites faced during the transitional period between the gradual collapse of the Nazi “New Order” and the emergence of the postwar world. Focusing at the elites of two seemingly quite different countries (Greece and Belgium), the paper attempts to show how, in addition to economic issues, the economic elites were preoccupied, with the rise of communist influence, and the accusations of economic collaboration with the occupiers. The responses involved widespread use of financial and political power to support the more desirable resistance and political organisations, influence public opinion and avoid prosecution.

Ilias Bissias & Katerina Papakonstantinou

*Interest groups, the Media and politics: Revisiting the Greek ship-owners
associations’ strategic vision towards the Media in the 1970s*

In this paper we examine the Public and Media Relations strategy of the Union of Greek Ship-Owners (UGS) as a major representative organization of Greek ship-owning interests with the potential to influence and shape economic policy during a new period for the Greek Democracy between 1975 and 1985. We thus elaborate on the close interrelationship between the newly formulated strategic visions and the developing economic aspirations of the Ship-owning Members of the Union of Greek Ship-owners in Greece’s challenging political environment during that period. We also investigate the variety of communication strategies that were developed by the Union of Greek Ship-Owners in a period when no systematic strategies existed in this area of science both in Greece and abroad. In this paper we revisit the visionary leadership of Antonis Chandris who was the president of the Union of Greek Ship-Owners during that challenging era and try to explain the reasons behind the UGS Board’s strategic aims. In this respect, we revisit Arnoldo Hax’s Delta Model and examine the UGS Communication Strategy during that period by applying this particular theoretical framework.

Βιογραφικά σημειώματα

Biographical Notes on Contributors

Christina Agriantoni

Christina Agriantoni is a historian, Professor Emeritus at the University of Thessaly. She has studied architecture at the National Technical University of Athens and history at the EHESS and the Université de Paris X-Nanterre (PhD), in Paris. She has worked at the Institute of Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation, and at the Department of History, Archeology and Social Anthropology, University of Thessaly. Her research interests and publications cover the fields of Economic and Social History (19th-20th c.), Industrial History, Urban History and Industrial Archaeology.

Michel Fabrice Akono Abina

Fabrice Akono est doctorant, titulaire d'un Master en Histoire des Relations Internationales de l'Université de Yaoundé I (Cameroun). Il est chercheur associé au Ministère de la Recherche Scientifique et de l'Innovation du Cameroun.

Giorgos Argitis

George Argitis studied economics at the University of Athens. He holds an MSc in economics from the University of London and a PhD in economics from the University of Cambridge. He is an associate professor at the University of Athens and scientific director of the Labour Institute of the Greek General Confederation of Labour (INE-GSEE). He has published the following books: *Globalisation, EMU and Economic Adjustment: the Case of Greece* (in Greek, Dardanos 2002); *Economic Changes and Social Tensions in Greece: The Challenges of the 21st Century* (ed.) (in Greek, Dardanos 2005); *Stability-oriented Economic Policy and Instability in EMU* (in Greek, with N. Koratzanis, Papazisis 2011); *Default and Economic Crisis: the Failure and Collapse of the Greek Model of Capitalism* (in Greek, Alexandria 2012). He has also published articles in several scientific journals, including *Journal of Post Keynesian Economics*, *Cambridge Journal of Economics*, *Review of Political Economy*, *Contributions to Political Economy*, *the European Journal of Economics and Economic Policies*, *Journal of Economic Issues*.

Ilias G. Bissias

Ilias G. Bissias is an attorney at law and holds a Bachelor and Master's Degree in Law from the University of London (London School of Economics). He is also the Director of the award winning magazine Greek Shipping Magazine *Naftika Chronika* (published since 1931). Mr. Bissias has extended experience in Crisis Management and Press Relations through his work as a Press officer of leading companies as well as the Hellenic Chamber of Shipping. He is currently the Press Officer of Tomasos Bros Inc, a historical shipping company. Mr. Bissias is currently researching on the image of shipping and crisis management and on the sociological profile of young Greeks at Sea at the University of the Aegean. He has regularly lectured on the areas of crisis management and press relations since 2001 at various educational establishments around Greece. Since 2008 he has lectured at the University of the Aegean and at the ALBA Graduate Business School of Athens, Greece, on the following areas: International Shipping Policy, Corporate Communications and Maritime Education. In the past he has also worked for the European Commission (1999-2002) and was a legal correspondent for Greece in the areas of air transport law and policy.

Maria Christina Chatziioannou

Maria Christina Chatziioannou studied history at the University of Athens (Ph.D. in Modern History, 1989), and the Scuola di Perfezionamento di Storia Medioevale e Moderna, Università di Sapienza, Rome (1978-80). She is Research Director at the Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation. She has conducted and participated in national and international research projects (RAMSES, THALIS, KREPIS). She is founding member and Council President of the Greek Economic History Association (2010-12, 2012-15). She has taught graduate and post-graduate courses at the universities of Athens, Crete and the EHES-Paris. She has published in the area of social and economic history on topics ranging from the history of Greek merchant houses and other Greek institutions and initiatives to the development of Greek cities. She is currently engaged in a multidisciplinary and comparative study of merchants and business enterprises in the Mediterranean (18th - 20th centuries), and of Greek business and other economic and social networks in Britain. Latest publications: *The Original Debt: The Loans of Greek National Independence*, Issues of Economic History series (in Greek, Gutenberg 2013); (ed.), *Responding to Economic Crises in Historical Perspective, nineteenth and twentieth centuries*, *The Historical Review / La Revue Historique*, 10/2013 (INR/NHR).

Christos Desyllas

Christos Desyllas has studied history and theology and holds a PhD in economic history from the Department of History of the Ionian University. In 2008 he was awarded by the Academy of Athens for his study on the history of the banking system and of the Greek economy. He has lectured at the Department of History, Ionian University, while since 2008 he teaches economic and social history of Europe at the Greek Open University. His research interests concern the hybrid financial institutions, banking history, financial cliometrics, and the economic ideas of Christianity. He is a member of several scientific associations and has published various articles as well as the books: *The Bank of the Poor. The Monte di Pietá of Corfu (1630-1864)* (in Greek, Cultural Foundation of the Piraeus Group 2006); *The Advocate of the Poor. An Essay on Social Protection in 19th Century Corfu* (in Greek 2011).

Spyros Dimanopoulos

Born in Athens in 1978, Spyros Dimanopoulos is PhD candidate at the Department of History-Archeology, University of Crete. The subject of his thesis is: "Local economy and touristic development. "The case of the department of Herakleio, 1945-1974". He graduated from the Department of Philology of the University of Crete and from the Department of Sociology of the same university. He has participated in Greek and international conferences on modern and contemporary history and has published in the area of social and economic history of Crete.

Dimitris Dimitropoulos

Born in Athens in 1962, he studied history at the Department of History-Archeology of the University of Athens, where he defended his PhD in 1996. He is Research Director at the Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation. He specializes in the fields of social and economic history, studying more precisely the settlements and the population of the Greek regions under Ottoman rule, as well as the structure and economy of the Aegean insular societies and continental Greece from the 16th century up to the beginning of the 19th c. and the Greek Revolution. He has published several books and articles in scientific journals and collective volumes.

Stratos N. Dordanas

Stratos Dordanas is assistant professor of history at the Department of Balkan, Slavic and Eastern Studies of the University of Macedonia. His research interests focus on the relationship between Germany and the Balkan countries in the 19th-20th centuries as well as on aspects of the history of the Greek Macedonian region. He specializes in the fields of political-diplomatic and social history, studying warfare and civil conflicts related to the two World Wars. He has published the books: *Greeks Against Greeks: the Security Battalions in Thessaloniki During the Occupation, 1941-1944* (in Greek, Epikentro 2006); *The Blood of the Innocent. German Occupation Authorities' Retaliation in Macedonia, 1941-1944* (in Greek, Hestia 2007); *The German Uniform in the Naphthalene. Surviving Quislings in Macedonia, 1945-1974* (in Greek, Hestia 2011). He is also co-author of the book: (with Kostas Fotiadis and Iakovos Michailidis), *Innocent Victims at Vermion. Pyrgoi and Mesovouno During the Occupation 1941-1944* (in Greek, Municipality of Vermion/Kyriakidis, 2010); and co-editor of the books: (with Vaios Kalogrias: research, translation, editing and introduction), *The German Empire and the Balkan Wars. Unknown Aspects from the German Archives* (in Greek, Society for Macedonian Studies/Kyriakidis 2012); *The Macedonia Dispute and Germany. Secret Documents of the German Foreign Office* (in Greek, Society for Macedonian Studies/Kyriakidis 2013).

Angelos Hotzides

Angelos Hotzides studied history and archeology at the Aristotle University of Thessaloniki and law at the Democritus University of Thrace. He completed his post graduate studies and his PhD in modern history at the Department of History & Archeology (AUPH). He is a collaborator of the Research Centre for Macedonian History and Documentation (KEMIT), Foundation Museum of Macedonian Fight in Thessaloniki. His research interests focus on the political and economic history of Greece and the Ottoman Empire at the 19th and the 20th c.

Giorgos Ioannidis

Giorgos Ioannidis holds a PhD from the Department of Economics, University of Crete. He has worked as scientific collaborator of the Small Enterprises' Institute of the Hellenic Confederation of Professionals, Craftsmen & Merchants (IME/GSEVEE), as an expert of the Economic and Social Committee, as visiting researcher at the Department of Political and International Studies, Cambridge University, and as a researcher at the Observatory of Economic and Social Evolution, Labour Institute of the Greek General Confederation of Labour (INE/

GSEE). His research interests focus on economic policy, employment policy and the Greek economy. Today he is Special Secretary for the management of sectoral operational programs of the European Social Fund at the Ministry of Economy, Development and Tourism.

Yannis Caloghirou

Yannis Caloghirou is professor of technological, economic and industrial strategy at the National Technical University of Athens (NTUA) and leader of the interdisciplinary research group “Infostrag”, working on the “Technological, Economic and Strategic Analysis of the Information Society” in the Industrial and Energy Economy Laboratory of the NTUA.

Polykarpos Karamouzis

Polykarpos Karamouzis is assistant professor of Sociology of Religion at the Department of Primary Education of the University of the Aegean. His teaching and research interests focus on the political role of religion, its institutional structure and social impact. He is also interested in the relationship between state and religious institutions, the role of religious education at the public school in the context of today’s multicultural society, as well as in the quest for the adequate methods for the respective courses. His publications include the books: *Sociology of Religion. Between Education and Society* (in Greek, Greek Academic e-Textbooks, 2015); *Culture and Inter-religious Education* (in Greek, Epikentro 2012); (in collaboration with I. Athanassiadis), *Religion, Education, Post-modernity* (in Greek, Kritiki 2011); and *Religious Authoritarianism and Human Freedom in the Work of Erich Fromm* (in Greek, Epektasi 2005). A selection of his published articles: “Religious youths and socio-political contest in the Greek society of the 20th century”, in: *Greek Youth in the 20th century* (in Greek, Themelio 2010); “Religion and the dominant ideology in the Greek society”, in: *Science and Society. Review of Political and Moral Theory*, v. 21/2010 (in Greek); “University and Ideology: Reproducing the dominant ideology and political theory through the professors’ discourse at the University of Athens”, in: *The History of Higher Education* (in Greek, Gutenberg 2008).

Athanassios (Nasos) Koratzanis

Athanassios (Nasos) Koratzanis is a researcher at the Labour Institute, Greek General Confederation of Labour (INE/GSEE). He studied at the University of Macedonia and continued his studies at post-graduate level at the University of Kent at Canterbury and the University of Rome ‘La Sapienza’. He holds a

---

PhD in economics from the University of Crete. He is co-author of the book: *Stability-oriented Economic Policy and Instability in EMU* (with G. Argitis, in Greek, Papazisis 2011).

Sophia Laiou

Sophia Laiou is assistant professor of Ottoman history at the Department of History of Ionian University. Born in 1970, she studied history at the Aristotle University of Thessaloniki (BA., Ph.D.) and the University of Birmingham (MA.). She published the books: *Samos during the Ottoman Period, 16th-18th c. Aspects of Social and Economic Life* (in Greek, University Studio Press 20020; *The Ottoman documents of the Varlaam monastery of Meteora* (in Greek, Academy of Athens 2011), while she edited *The Constitutional Texts of the Principality of Samos* (in Greek, The Hellenic Parliament Foundation 2013). Among her recent publications on aspects of the Ottoman economic and social history are the following: “The Ottoman Greek ‘Merchants of Europe’ at the Beginning of the 19th century”, in Ev. Balta et al., eds., *Studies on Ottoman Empire and Turkey. Festschrift in Honor of Io. Theocharides*, v. II, Istanbul 2014, p.313-331; “Patronage Networks in the Aegean Sea, end of the 18th-Beginning of the 19th Century”, in *New Trends in Ottoman Studies: Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, editor-in-chief: Marinos Sariyannis, Rethymno 2014, p. 413-423; “Between Pious Generosity and Faithful Service to the Ottoman State: The *Vakıf* of Nikolaos Mavrogenis, End of the Eighteenth Century”, *Turkish Historical Review* 6 (2015) p. 151-174.

Vassilis G. Manousakis

Vassilis G. Manousakis is a historian and political scientist. He studied International and European Studies at Panteion University in Athens (B.A. and Master’s) and War Studies at King’s College London (MA). His historical study based on his PhD dissertation “Economy and Politics in Wartime Greece, 1940-1944” (Political Science Department – Aristotle University of Thessaloniki) won the first prize from the Vasiliki and Olga Stavropoulou Foundation in 2015. His research interests focus on the economic and social history of Greece during the 1940s and on the history of military technology.

Giulio Mellinato

Giulio Mellinato teaches economic history at the University of Milan-Bicocca. His researches are related to the history of globalization and international trade, with particular regard to the evolution of the long-distance mobility systems

---

---

and the economic history of the northern Adriatic Sea region. He studied subjects in fields such as maritime history, from the mid-nineteenth century to the present, the history of transport and infrastructure and, in general, the history of the contemporary interplay between social and economic activities, with particular regard to the integration of the Venezia Giulia local economy within the international context. He has published several works on the history of trade, shipping companies and shipbuilding.

Nicolas A. Métaxidés

Nicolas Métaxidés est docteur en sciences économiques (Université de Thessalie, Vólos) et docteur en géographie humaine (Université Michel de Montaigne, Bordeaux 3). Il est chercheur à l'université de Péloponnèse (département de Sciences Politiques et Relations Internationales).

Angeliki Nikolaou

Born in Volos, she has graduated from the Faculty of Philosophy, University of Athens and worked in the private and public education up to 1999. Since then she is working as archivist at the State General Archives - Archives of the Department of Magnesia. She holds a MA on Modern history from the Department of History, Archeology and Social Anthropology, University of Thessaly (2007). Since 2011 she is a PhD candidate at the same Department; the title of her dissertation is: "Social violence and urban space in the inter-war period. The case of Volos". In parallel she has accomplished her studies at the Theater Department of the School of Arts of the Aristotle University of Thessaloniki. She is responsible of the innovative, alternative educational project "Teaching local history through educational drama" conducted by the Archives of the Department of Magnesia since 2012. She is member of the Association for Oral History and has presented papers to conferences on social history education and theater. She participates to seminars about theater and to amateur theatrical performances, and is also working on theatrical writing, adaptation and composition of theatrical texts.

Katerina Papakonstantinou

Katerina Papakonstantinou holds a PhD from the University of Athens. She has been a post-doctorate researcher at the Ionian University in the project on "Greek Maritime History of the 18th Century". She participated at the research project of the Ionian University and INR/NHRF "The development of the ports of the Azov Sea and the Greeks during the 19th century". She has realized a

---

---

wide range of archival researches in European archives. She has taught at the University of Piraeus and the Ionian University. Since 2005 she teaches Greek History at the Hellenic Open University. Her research interests comprise history of transport, history of entrepreneurship in Eastern and Southeastern Europe and maritime history of the 18th-20th centuries in the Mediterranean and the Black Sea. Main publications: *175 Years of Hellenic Post*, Athens, Hellenic Post - Kerkyra Publications 2003 (in Greek), *Ship posters. Voyages in the Mediterranean and across the oceans, 19th and 20th centuries*, Athens, Melissa Publications 2011.

Leda Papastefanaki

Leda Papastefanaki was born in Athens in 1967 and studied history at the University of Crete, where she received her Ma (1995) and PhD (2002). She is currently an Assistant Professor of “Modern Greek History (with an emphasis on economy)” at the Department of History-Archaeology in the University of Ioannina, collaborating Research Member at the Institute for Mediterranean Studies/Foundation for Research and Technology (IMS/FORTH, Rethymno) and member of scientific associations. She is Board Member in the “Greek Economic History Association” since 2010. Her book is entitled *Labour, Technology and Gender in Greek Industry. The Textile Industry of Piraeus (1870-1940)* (in Greek, Crete University Press 2009, while now she is preparing her book *In the mines. Approaches to the history of Greek mines, 1860-1940* (in Greek, Vivliorama, forthcoming). She has co-edited *Mines at the Aegean. Industrial archaeology in Greece*, preface Louis Bergeron (in Greek, Melissa 2009). Among her recent publications on aspects of economic and social history are: “Politics, modernisation and public health in Greece (1900-1940): the case of occupational health”, in Chr. Promitzer et al. (eds.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945* (Budapest-New York, Central European University Press 2011, p. 165-191); «Greece has been endowed by nature with this precious material ...” The Economic History of the Bauxite in the European Periphery in the 20th century», in R. Gendron et al. (eds.), *Aluminum Ore: The Political Economy of the Global Bauxite Industry* (Vancouver, University of British Columbia Press 2013, p. 158-184). Her research interests focus on the social and economic history of industrialization and labour, social history of technology, history of occupational health, urban history, gender history, industrial archaeology.

Hugo Silveira Pereira

Hugo Silveira Pereira is a post-doctoral researcher at CIUHCT – Interuniversity Center for the History of Science and Technology (Universidade NOVA de Lisboa), and at the Institute of Railway Studies (University of York). He

---

---

concluded his PhD in 2012 with a dissertation about the Portuguese national railway policy in the second half of the 19th century. He also participated in a research project, coordinated by the University of Minho and the MIT, and funded by the Portuguese electrical company Energias de Portugal (EDP), about a narrow gauge railway in Portugal (the Tua line). He presented and published several papers about Portugal's railway and business history. His current academic interests include the decision-making process of railway building in the former Portuguese colonies of Angola, Mozambique, Goa (India), and Macao (China). His most recent publications include a book about the lobbying, decision-making process, and relation between company and contractor during the construction of the extension of Tua line northwards to Bragança, an edited volume about the history of the Tua line, and an analysis of the construction, costs, and consequences of the Goa railway.

Nikos Potamianos

Born in Athens in 1971, he studied at the Departments of History and Archeology of the University of Athens and the University of Crete (PhD). He is member of the scientific committee of the review "Ta Historika" and has written the book: 'Noikokyratio'. *Shopkeepers and Craftsmen in Athens 1880-1925* (in Greek, Crete University Press 2015). He has published in the area of social and political history of Greece in the 19th and 20th centuries. The subject of his current post-doc research at the Department of History, Archeology and Social Anthropology of the University of Thessaly is "Carnaval in Athens 1800-1940: popular culture, bourgeois culture, hegemony".

Kostas Raptis

Kostas Raptis is assistant professor of Modern European History at the Department of History and Archeology of the University of Athens, and holds a PhD from the University of Vienna. The main fields of his teaching and research activities, and publications (in Greek and other languages) are the history of European elites, and more precisely the history of the middle classes and the aristocracy, gender history, nationalism in the Habsburg monarchy, the history of Central Europe and World War I. He has participated in many conferences, in Greece and other countries, and has taught at the universities of Austria, Germany, Slovenia and the United States.

Nicholas J. Theocarakis

Nicholas J. Theocarakis is Scientific Director and Chairman of the Board of the Centre of Planning and Economic Research (KEPE). He had served as Secretary General for Fiscal Policy in the Ministry of Finance. An Associate Professor of Political Economy and History of Economic Thought at the Department of Economics of the National and Kapodistrian University of Athens, he holds a BA from his Dept. and a PhD in Economics from the University of Cambridge. His research focuses on political economy, labour economics and history of economic thought. His most recent book (with Yanis Varoufakis and Joseph Halevi) is *Modern Political Economics: Making Sense of the Post-2008 World* published by Routledge in 2011.

Christos Tsakas

Christos Tsakas is a postdoctoral researcher at Freie Universität Berlin with a DAAD research grant (2015-16). He holds a BA in history (Aristotle University of Thessaloniki), an MA and a doctoral degree in contemporary Greek and European history (University of Crete) that he completed with an IKY scholarship. As a doctoral student he has been a research fellow at the Institute for Mediterranean Studies-FORTH. His current research engages with German-Greek business networks in the context of European integration.

Πρόγραμμα Συνεδρίου

Παρασκευή 10 Φεβρουαρίου

10.30, Εγγραφές συνέδρων

11.00, Χαιρετισμοί

11.30-12.50, Συνεδρία I: Η θεώρηση του οικονομικού

Προεδρείο: Μιχάλης Ζουμπουλάκης

Γιώργος Στασινόπουλος, *Αγορές και Πολιτική ή Αγορές χωρίς Πολιτική; Ο εξοβελισμός της πολιτικής από την οικονομία στη σύγχρονη δυτική οικονομική σκέψη*

Γεώργιος Αργεΐτης & Αθανάσιος Κορατζάνης, *Το Υπόδειγμα της «Νέας Συναίνεσης»: Μη Ρεαλιστική Θεωρία-Αναξίοπιστη Πολιτική*

Βασίλης Ρουσόπουλος, *Η εμπλοκή των οικονομικών θεωριών στην πάλη των συμφερόντων*

Nicholas Theocarakis, *The market as default mechanism. A history of economic thought perspective*

12.50-13.20, Συζήτηση

Συντονιστής: Zaharias Moutoukias

13.20-14.20, Συνεδρία II: Ιδεολογίες και οικονομικές πρακτικές

Προεδρείο: Γιώργος Σταθάκης

Χρυσάνθη Αυλάμη, *Από τη μία αγορά στην άλλη: το εμπόριο ως διαφοροποιητική κατηγορία μεταξύ Αρχαιότητας και Νεωτερικότητας στον 18^ο αι.*

Πολύκαρπος Καραμούζης, *Θρησκευτική Ηθική και Οικονομική Συμπεριφορά. Οι ιδεολογικές χρήσεις της φιλανθρωπίας στον επίσημο λόγο της Ελληνικής Εκκλησίας*

Paschalis A. Arvanitidis & Georgios Papagiannitsis, *Back to the future: economics through the lenses of pragmatism*

14.20-14.50, Συζήτηση

Συντονιστής: Γιώργος Στασινόπουλος

14.50-16.30, Γεύμα

16.30-17.30, Συνεδρία III: Οικονομία και πολιτική στην προεπαναστατική Ελλάδα

Προεδρείο: Onur Yildirim

Μάρθα Πύλια, *Οικονομικές δραστηριότητες του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη κατά την προεπαναστατική περίοδο*

Σοφία Λαΐου, Πολιτικο-οικονομικές συνεργασίες στο χώρο του Αιγαίου στις αρχές του 19^{ου} αι.: η περίπτωση του αρχιναυάρχου του οθωμανικού στόλου Κιουτσούκ Χουσεΐν Πασά και του Υδραίου κοτζάμπαση Γεωργίου Βούλγαρη

Χρήστος Δεσύλλας, Ιδιότυποι θεσμοί μικροχρηματοδότησης και δικαιικές ρυθμίσεις στην κερκυραϊκή αγορά του 18^{ου}-19^{ου} αι.

17.30-18.00, Συζήτηση

Συντονιστής: Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

18.00-18.15, Διάλειμμα

18.15-19.15, Συνεδρία IV: Κράτος και έγγεια ιδιοκτησία

Προεδρείο: Δημήτρης Δημητρόπουλος

Onur Yildirim & Seven Ağır, *Asset Ownership and Legal Change in the 19th c. Istanbul*

Κώστας Ράπτης, Μεταξύ αγοράς και πολιτικής: Ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες στην Κεντρική Ευρώπη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τον Μεσοπόλεμο

Θάνος Ανδρίτσος & Δημήτρης Πούλιος, «Ο Φούρνος του Χότζα»: Προσεγγίζοντας τις «ελληνικές ιδιαιτερότητες». Πολεοδομική πρακτική, δημόσια εξουσία και ιδιωτικά συμφέροντα (19^{ος}-21^{ος} αιώνας)

19.15-19.45, Συζήτηση

Συντονιστής: Νίκος Θεοχαράκης

19.45-20.45, Συνεδρία V: Δημόσια οικονομικά, επιχειρηματικότητα και πολιτική

Προεδρείο: Νίκος Θεοχαράκης

Zaharias Moutoukias, *Fiscal institutions and social networks: the construction of markets and republican order in the Hispanic world, 1790-1830*

Ali Yaycioglu, *Business of Governance: Military and Fiscal Entrepreneurs in the 18th Century Ottoman World*

Δημήτρης Δημητρόπουλος, Αγορά, φόροι και εξαναγκασμοί: το «τζελέπικο» στις περιοχές του Αλή Πασά

20.45-21.15, Συζήτηση

Συντονιστής: Σωκράτης Πετμεζάς

21.30, Δείπνο

Σάββατο 11 Φεβρουαρίου

9.00-10.00, Συνεδρία VI: Ιδιωτικά συμφέροντα, αγορές και πολιτική

Προεδρείο: Minna Rozen

Rolf Hugoson, *Beyond the consensus culture: Recognizing Urban Interests in Sweden, 1719-1921*

Hugo Pereira, *Markets, Politics and Railways: Portugal, 1852-1892*

Vassilis G. Manousakis, *The business elites of occupied Europe and the end of Nazi "New Order": the cases of Greece and Belgium*

10.00-10.30, Συζήτηση

Συντονιστής: Ευρυδίκη Σιφναίου

10.30-11.30, Συνεδρία VII: Εργασία και εργατική νομοθεσία

Προεδρείο: Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

Isabelle Lespinet-Moret, *International Labour Organisation during the interwar: Labour policy between industrialists' economic interests and social justice ideal*

Νίκος Ποταμιάνος, *Κρατική πολιτική, μικρές μονάδες και συγκέντρωση του κεφαλαίου: η περίπτωση της εργατικής νομοθεσίας και των προδιαγραφών υγιεινής, 1910-1929*

Αγγελική Νικολάου, *Το ζήτημα των φορτοεκφορτωτών του λιμένος Βόλου ως πεδίο αντιπαράθεσης και διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους φορείς της πολιτικής εξουσίας και της ιδιωτικής οικονομίας στη δεκαετία του 1930*

11.30-12.00, Συζήτηση

Συντονιστής: Λήδα Παπαστεφανάκη

12.00-12.30, Διάλειμμα

12.30-13.30, Συνεδρία VIII: Μεγάλοι επιχειρηματίες και πολιτική εξουσία

Προεδρείο: Χρήστος Χατζηιωσήφ

Ιορδάνης Αϊβάζης & Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Πολιτική εξουσία και φορείς οικονομικής δραστηριότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα: η περίπτωση του Στρατή Ανδρεάδη*

Gelina Harlaftis, *Aristotle Onassis vs. American government in the 1950s*

Ελένη Μπενέκη, *Εφοπλισμός και πολιτική: η περίπτωση του Επαμεινώνδα Κ. Εμπεirikού*

13.30-14.00, Συζήτηση

Συντονιστής: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου

14.00-16.00, Γεύμα**16.00-17.00, Συνεδρία IX : Ομάδες συμφερόντων στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα**

Προεδρείο : Τζελίνα Χαρλαύτη

Katerina Papakonstantinou & Ilias Bissias, *Interest groups and politics: ship-owners and political power in Greece in the 1960's and 1970's*

Χρήστος Τσάκας, *Απαλλοτριώσεις και συμβάσεις υπό αίρεση: η ύστερη φάση της δικτατορίας, 1973-1974*

Στράτος Δορδανάς, *Krupp vs. Ehrhardt: Γερμανικοί επιχειρηματικοί ανταγωνισμοί για τα ελληνικά εξοπλιστικά προγράμματα πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους*

17.00-17.30, Συζήτηση

Συντονιστής: Κώστας Ράπτης

17.30-18.00, Διάλειμμα**18.00-19.00, Συνεδρία X: Επιχειρηματίες και πολιτική: Πιέσεις και διαπραγματεύσεις**

Προεδρείο: Γιάννης Καλογήρου

Minna Rozen, *Capital, Power and the "Big Five"*

Fabrice Akono & Nicolas A. Metaxides, *Confrontation et/ou coopération entre pratiques politiques et logiques économiques dans le processus de la création de l'imaginaire entrepreneurial en Afrique subsaharienne*

Christina Agriantoni & Evridiki Sifneos, *Businessmen involved in politics. Greece, 1880-1940*

19.00-19.30, Συζήτηση

Συντονιστής: Τζελίνα Χαρλαύτη

19.30, Στρογγυλό Τραπέζι

Μιχάλης Ζουμπουλάκης, Νίκος Θεοχαράκης, Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος, Zaharias Moutoukias, Γιώργος Σταθάκης, Χρήστος Χατζηιωσήφ

Συντονισμός: Χριστίνα Αγριαντώνη

21.30, Δείπνο

Κυριακή 12 Φεβρουαρίου

9.00-10.20, Συνεδρία XI: Αναδυόμενες αγορές, νέες πρακτικές

Προεδρείο: Ρίκη Βαν Μπουσχότεν

Ελευθερία Δέλτσου, Αγρο- και οικο- τουριστικές επιχειρήσεις στα τέλη του 20^{ού} αι. και στις αρχές του 21^{ου} αι.: Παρατηρήσεις για νέες μορφές επιχειρηματικότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σπύρος Δημανόπουλος, Η ανάδυση της επιχειρηματικής ομάδας των ξενοδόχων του νομού Ηρακλείου, 1970-1980

Γιώργος Ιωαννίδης, Δημιουργώντας αγορές από το τίποτα: η περίπτωση της Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης στην Ελλάδα

Γιάννης Καλογήρου, Η Κοινωνία της Πληροφορίας στην Ελλάδα: ο δύσβατος δρόμος

10.20-10.50, Συζήτηση

Συντονιστής: Αίγλη Δημόγλου

10.50-11.10, Διάλειμμα

11.10-12.10, Συνεδρία XII : Οικονομική δραστηριότητα και κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία κατά τον Μεσοπόλεμο

Προεδρείο: Δημήτρης Κυρτάτας

Orly C. Meron, *Ethnic professionals and public utilities: Jewish engineers in Greece between the wars*

Giulio Mellinato, *The origins of Finmare. A technocratic reform beyond state and market in fascist Italy*

Kostis Karpozilos, "A rational experiment": discussing the New Deal in times of depression

12.10-12.40, Συζήτηση

Συντονιστής: Χριστίνα Αγριαντώνη

12.40-14.00, Συνεδρία XIII: Πολιτική οικονομία και κράτος

Προεδρείο: Σωκράτης Πετμεζάς

Άννα Μαχαιρά, Ο νόμος 'du cadenas' του 1897 στη Γαλλία και ο ρόλος του στην υιοθέτηση μιας «εθνικής» πολιτικής οικονομίας

Άγγελος Χοτζίδης, Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1881-1914): Η δράση των ευρωπαίων πιστωτών και οι αντιδράσεις των οθωμανικών αρχών και των αγροτών

Αλέξανδρος- Ανδρέας Κύρτσος, *Η 'τιτλοποίηση' της σοσιαλδημοκρατίας: πολιτική της ενεργούς ζήτησης και απορύθμιση των κεφαλαιαγορών (1979-2008)*

Γιώργος Σταθάκης, *Το κράτος στη νεοφιλελεύθερη εποχή. Οι αντιφάσεις*

14.00-14.30, Συζήτηση

Συντονιστής: Χρήστος Χατζηιωσήφ

14.30, Λήξη εργασιών συνεδρίου

15.00, Αποχαιρετιστήριο γεύμα

Conference Program

Friday, 10 February

10.30, Registration

11.00, Opening Addresses

11.30-12.50, Session I: Perceptions of the economy

Chair: Michel Zoumboulakis

Yorgos Stassinopoulos, *Markets and politics or markets without politics? Expunging politics from the economy in modern western economic thought* [in Greek]

George Argitis & Athanassios Koratzanis, *The "New Consensus" model: Unrealistic theory – ineffective policy* [in Greek]

Vassilis Roussopoulos: *The engagement of economic theories in the struggle of interests* [in Greek]

Nicholas Theocarakis, *The market as default mechanism. A history of economic thought perspective.*

12.50-13.20, Discussion

Discussant: Zaharias Moutoukias

13.20 – 14.20, Session II: Ideological aspects of economic practices

Chair: George Stathakis

Chrysanthi Avlami, *From one market to the next: Trade as a differentiating concept between antiquity and modernity in the 18th century* [in Greek]

Polycarpos Karamouzis, *Religious morality and economic behaviour: The ideological uses of philanthropy in the official discourse of the Greek Church* [in Greek]

Paschalis A. Arvanitidis & Georgios Papagiannitsis, *Back to the future: Economics through the lenses of pragmatism*

14.20-14.50, Discussion

Discussant: Yorgos Stassinopoulos

14.50-16.30, Lunch Break

16.30-17.30, Session III: Economic and political activities in pre-revolutionary Greece

Chair: Onur Yildirim

Martha Pylia, *Economic activities of Theodoros Kolokotronis in the prerevolutionary period* [in Greek]

Sophia Laiou, *Politico-economic partnerships in the Aegean in the beginning of 19th century: The case of Admiral of the Ottoman fleet Küçük Hüseyin Paşa and Hydra kocabaş Georgios Voulgaris* [in Greek]

Christos Desyllas, *Distinctive institutions of microfinance and legal regulations in the Corfu market of the 18th-19th centuries* [in Greek]

17.30-18.00, Discussion

Discussant: Maria Christina Chatziioannou

18.00-18.15, Coffee break

18.15-19.15, Session IV: Land property and the State

Chair: Dimitris Dimitropoulos

Onur Yildirim & Seven Ağır, *Asset ownership and legal change in the 19th c. Istanbul*

Kostas Raptis, *Between market and policy: Noble large landowners in Central Europe from the mid-19th century to the interwar period* [in Greek]

Thanos Andritsos & Dimitris Poulios, *Changes in the role of the state and the market in architecture and the city from the modern to the postmodern condition: Extensions to the Greek city* [in Greek]

19.15-19.45, Discussion

Discussant: Nicholas Theocarakis

19.45-20.45, Session V: Public finance, entrepreneurship, and politics

Chair: Nicholas Theocarakis

Zaharias Moutoukias, *Fiscal institutions and social networks: the constructions of markets and republican order in the Hispanic world, 1790-1830*

Ali Yaycioglu, *Business of governance: Military and fiscal entrepreneurs in the 18th century Ottoman world*

Dimitris Dimitropoulos, *Market, taxes and coercions: the tzelepiko in Ali Pasha's territories* [in Greek]

20.45-21.15, Discussion

Discussant: Socrates Petmezas

21.30, Dinner

Saturday, 11 February**9.00-10.00, Session VI: Private interests, markets and politics**

Chair: Minna Rozen

Rolf Hugoson, *Beyond the consensus culture: Recognizing urban interests in Sweden, 1719-1921*

Hugo Pereira, *Markets, politics and railways: Portugal, 1852-1892*

Vassilis G. Manousakis, *The business elites of occupied Europe and the end of Nazi "New Order": the cases of Greece and Belgium*

10.00-10.30, Discussion

Discussant: Evidiki Sifneos

10.30-11.30, Session VII: Labour and labour legislation

Chair: Maria Christina Chatziioannou

Isabelle Lespinet-Moret, *International Labor Organisation during the interwar: Labor policy between industrialists's economic interests and social justice ideal*

Nikos Potamianos, *State policy, small business units and concentration of capital: The case of labour legislation and hygiene standards, 1910-1929* [in Greek]

Angeliki Nikolaou-Tsami, *The issue of the dockworkers in the port of Volos as a terrain of confrontation and negotiation between the agents of political power and private enterprise in the 1930s* [in Greek]

11.30-12.00, Discussion

Discussant: Leda Papastefanaki

12.00-12.30, Coffee Break**12.30-13.30, Session VIII: Big businessmen and political power**

Chair: Christos Hadziiossif

Iordanis Aivazis & Maria Christina Chatziioannou, *Political power and agents of economic activity in postwar Greece: The case of Stratis Andreadis* [in Greek]

Gelina Harlaftis, *Aristotle Onassis vs American government in the 1950s*

Eleni Beneki, *Ship-owners and politics: The case of Epaminondas K. Empiricos* [in Greek]

13.30-14.00, Discussion

Discussant: Katerina Papakonstantinou

14.00-16.00, Lunch Break**16.00-17.00, Session IX : Interest groups in Greece in the 20th c.**

Chair: Gelina Harlaftis

Katerina Papakonstantinou & Ilias Bissias, *Interest groups and politics: ship-owners and political power in Greece in the 1960's and 1970's*

Christos Tsakas, *Expropriations and contracts in question: The later phase of the dictatorship, 1973 – 1974* [in Greek]

Stratos Dordanas, *Krupp vs. Ehrhardt: Competition between German entrepreneurial groups for the Greek armaments programmes before the Balkan Wars* [in Greek]

17.00-17.30, Discussion

Discussant: Kostas Raptis

17.30-18.00, Coffee Break**18.00-19.00, Session X : Entrepreneurs and politics : Pressures and negotiations**

Chair: Yannis Caloghirou

Minna Rozen, *Capital, power, and the “Big Five”*

Fabrice Akono & Nicolas A. Metaxides, *Confrontation et/ou coopération entre pratiques politiques et logiques économiques dans le processus de la création de l'imaginaire entrepreneurial en Afrique subsaharienne.*

Christina Agriantoni & Evridiki Sifneos, *Businessmen involved in politics. Greece, 1880-1940*

19.00-19.30, Discussion

Discussant: Gelina Harlaftis

19.30, Roundtable

Christos Hadziiossif, Zaharias Moutoukias, Georges Stathakis, Nicholas Theocarakis, Michel Zoumboulakis

Coordinator: Christina Agriantoni

21.30, Dinner

Sunday, 12 February
9.00-10.20, Session XI : Emerging markets, new practices

Chair: Riki Van Boeschoten

Eleftheria Deltsoy, *Agro-and eco-tourism enterprises at the turn the 21st century: Observations on new forms of entrepreneurship in the European Union* [in Greek]

Spyros Dimanopoulos, *The emergence of the entrepreneurial group of hotel owners in the prefecture of Heraklion, 1970-1980* [in Greek]

Giorgos Ioannidis, *Creating markets out of nothing: The case of Continuing Vocational Training in Greece* [in Greek]

Yannis Caloghirou, *Information Society in Greece: The rough pathway* [in Greek]

10.20-10.50, Discussion

Discussant: Aigli Dimoglou

10.50-11.10, Coffee Break
11.10-12.10, Session XII : Economic activity and state intervention in the interwar period

Chair: Dimitris Kyrtatas

Orly C. Meron, *Ethnic professionals and public utilities: Jewish engineers in Greece between the wars*

Giulio Mellinato, *The origins of Finmare. A technocratic reform beyond state and market in fascist Italy*

Kostis Karpozilos, *"A rational experiment": discussing the New Deal in times of depression*

12.10-12.40, Discussion

Discussant: Christina Agriantoni

12.40-14.00 Session XIII : Politican economy and the state

Chair: Socrates Petmezas

Anna Mahaira, *The law "du cadenas" of 1897 in France and its role in the adoption of a "national" political economy* [in Greek]

Angelos Hotzides, *The international economic control of the Ottoman Empire (1881-1914): The activities of European creditors and the reaction of the Ottoman authorities and farmers* [in Greek]

Alexandros-Andreas Kyrtasis, *The "securitization" of social democracy: Effective demand policy and deregulation of capital markets (1979-2008)* [in Greek]

George Stathakis, *The state in the neoliberal era: The contradictions* [in Greek]

14.00-14.30, Discussion*Discussant: Christos Hadziiosif***14.30, Closing of Conference****15.00, Farewell Lunch**

Οργανωτική Επιτροπή

Χριστίνα Αγριαντώνη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)
Ίκαρος Μαντούβαλος (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)
Λήδα Παπαστεφανάκη (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)
Γιάννης Στογιαννίδης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)
Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (ΙΝΕ/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών)

Organizing Committee

Christina Agriantoni (University of Thessaly)
Maria Christina Chatziioannou (INR/National Hellenic Research Foundation)
Ikaros Mantouvalos (Democritus University of Thrace)
Leda Papastefanaki (University of Ioannina)
Yiannis Stoyiannidis (University of Thessaly)

Επιστημονική Επιτροπή

Μιχάλης Ζουμπουλάκης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)
Νίκος Θεοχαράκης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Κώστας Κωστής (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σωκράτης Πετμεζάς (Πανεπιστήμιο Κρήτης)
Τζελίνα Χαρλαύτη (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Χρήστος Χατζηιωσήφ (Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ/ΙΤΕ)
Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Scientific Committee

Gelina Harlaftis (Ionian University)
Christos Hadziiossif (University of Crete, FORTH/Institute of Mediterranean Studies)
Kostas Kostis (University of Athens)
Socrates Petmezas (University of Crete)
Michalis Psalidopoulos (University of Athens)
Nicholas Theocarakis (University of Athens)
Michel Zoumboulakis (University of Thessaly)

Γραμματεία/Secretary

Πόπη Χατζηλαζαρίδου/Popi Hatzilazaridou
